

A MAGYAR KÖZGAZDASÁG SZÁZ ÉVE

1841-1941

ÍRTA

ECKHART FERENC

BUDAPEST

• 1941

POSNER GRAFIKAI MŰINTÉZET R-T., BUDAPEST.

Felelős vezető és felelős kiadó : Forbát Géza.

ELŐSZÓ.

A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatósága azzal a megtisztelő kéréssel fordult hozzám, hogy a bank fennállásának századik évfordulójára adjak összefoglaló képet hazai közgazdaságunk százéves fejlődéséről, írjam meg az utolsó száz év gazdaságtörténetét. A feladat elvállalásakor tisztában voltam annak nem csekély nehézségeivel és jól tudtam azt, hogy a kutatás e téren még alig indult meg és részletmunkák, amelyek megkönynyíthetnék ily összefoglalás megírását, csak igen kis számban állnak rendelkezésre. Megfelelő előmunkák hiányában eleve le kellett mondanom arról, hogy egyes személyeknek a gazdasági életben kifejtett irányító működéséről számot adjak, jóllehet tudom azt, hogy miként a politikai, úgy a gazdasági életben is emberek csinálják a történelmet. Könyvemben inkább statisztikai anyagra, mint a gazdasági élet rugóit megmutató emberi dokumentumokra voltam kénytelen támaszkodni. Ezért a kép, amelyet rajzolok, sok tekintetben hiányos, inkább csak vázlat, keret, amelynek kitöltésére még szorgos munkára van szükség!

Budapest, 1941 július havában.

DR. ECKHART FERENC

I. GAZDASÁGI VISZONYAINK 1848 ELŐTT.

1. MEZŐGAZDASÁG. KERESKEDELEM. IPAR.

A török hódoltság százötven évének és a velejáró hosszú hadjáratoknak pusztításait a 19. század derekáig sem tudta kiheverni hazánk közigazdasági élete. Egykorú, gazdasági kérdésekkel alaposabban foglalkozó szakemberek, akik a külföld viszonyait is ismerték és így volt mértékük ítélet alkotására, ijesztő képet tudnak festeni gazdasági viszonyainkról.

A mezőgazdaság — különösen az ország szívében — messze elmaradt a művelt nemzeteké mögött. 1840 körül ennek jellemzésére felhozzák, hogy a kereken 13 millió lakost számláló magyar birodalomban még igen sok művelés alá nem vett föld van. A földek kiterjedéséhez és termékenységéhez viszonyítva kevés az ország gabona-termése, kivitelre ilyenformán alig maradt; a legjobb és legtermékenyebb esztendőkből legfeljebb 2—3 millió mérő, ami elenyésző csekélység Magyarország földjéhez mérten. A gabona nem volt biztos kereskedelmi cikk, csak bő termés évében volt kivitel. Rossz években, „ha a haza egy részéből viszünk is ki valamit, hihetőleg éhségi halál kocogtat a másikon a szegény szántóvető ajtaján!”⁽¹⁾

A szarvasmarha-, ló- és juhtenyésztés aránylag csekély volt és a faj javításával nagyon keveset törődtek. A földművelés általában kezdetleges, és a birtokok kihasználásának módja teljesen külterjes. Az egykorú művelt gazda méltán sóhajt fel, miután megismerte az ország nagyobb részében a mezőgazdaság állapotát: „melly nagy különbség a nálunk divatozó heverő ugar és egyéb használatlan puszták térei és Lombardiának gyümölcsfákkal s közte szőlőlugasokkal körülpremeztetett, kerti módra művelt, többnyire áztatott termőföldjei között.”⁽²⁾

Az ország szívében, Pest megye alsó részében, a Kúnságban, Bács, Csongrád, Békés, Arad és Torontál megyében, de kisebb mértékben Moson, Fejér, Tolna és Somogy megyében is még nagyterületű néptelen puszták voltak, egy-két, sőt többszázezer hold térségek, „amelyeken mér földnyi távolságban volt egy-egy marha-állás, kunyhó, ritkán hodáj“, a legjobb esetben több épületből álló urasági major. E pusztákat a birtokosok vagy „majorságosan“ művelték, vagy haszonbérbe adták. A „majorságos“ művelést a birtokos vagy fogadott emberekkel és saját marhájával, vagy a legközelebb fekvő jobbágységek úrbéri munkájával végeztette. A termelési eredmény mindkét esetben kedvezőtlen volt. A napszámot a néptelen vidéken a birtokosok felverték. Ha pedig volt a közelben a földesúrnak munkára kötelezett úrbéri helysége, ezek nagyok, és külső határuk is igen kiterjedt szokott lenni. Az úrbéres gazdák földjeiken, tanyáikon künn a határban laktak marháikkal és cselédjeikkel késő őszig. Ha a földesúr kedvező idő esetében robotmunkát akart végeztetni, több órába telt a gazdák értesítése. Ha haza is tudott jönni a gazda tanyájáról, csak egy nappal később jelenhetett meg munkára, mert igás marháját a csordáról haza kellett hajtani. Félnapba telt, míg a kirendelt helyre érkezett, ahol akkor már esetleg megváltozott az időjárás: a szántást esőzés, a szénagyűjtést zápor tette lehetetlenné. A földesúr kénytelen volt jobbágysait hazaküldeni, az időt azonban a robotba be kellett számítani. Ilyenformán a birtokosnak a munkaerő inkább csak papíron állott rendelkezésre. Mikor legjobban kellett volna, akkor hiányzott. Azért is jóföldű tiszántúli pusztában egy hold kaszálóból alig került ki 8 mázsa széna s egy hold szántóföld alig termett meg átlag 8 mérő gabonát.³⁾

A robotmunkát egyébként is már régen elítélték és a termelés egyik legnagyobb kerékkötőjének tartották az ország műveltebb mezőgazdái. „S ki nem tapasztalta“, — írja Széchenyi Hitelében, — „ki robotban s béresei által, de kivált contractus szerint dolgoztatott, hogy azon munkát, melyet egy egész helyes jobbágysékével, filigrán szekerével, gyenge munkájával 52 nap, vagy ügyetlen cselédje 's gyenge korú gyermekei által 104 nap tud végezni, maga béresével, jó szerszámmal s erős marhával, vagy contractus szerint a mondott idő egyharmad része alatt nem vihette volna végbe.“

„Egy berek szárításnál próba tétetvén, az világosodott ki, hogy azon kiállított munkások, kik végrevitt ásások szerint fizettettek, tizenháromszor annyit dolgoztak, mint kik ingyen kényszerítették munkára“.⁴⁾

A robotos eke szántásából nem kelhetett ki jó vetés: „Ha például kétszáz ily készületű eke szántását gazda szemmel megtekintjük“, — írja egykorú szakértő — „hány vak barázdákat, hány mélyebb vagy felszínebb, hány szélesebb vagy keskenyebb, mindannyi különböző fogásokat látandunk, mi szemeinket annál méltóbban botránkoztatja, hogy az egyarányos szorgalmas szántás a jövő termésnek egyik főalapja“.⁵⁾ De a parasztgazdaságok elhanyagoltságának sem csekély mértékben a robot volt az oka. A paraszt sohasem tudhatta, mikor rendelik ki robotra s ebben kellett eltöltenie a gazdasági munkára s így saját földje megművelésére is legalkalmasabb napokat.

Napszámost meg az Alföldön nehéz volt kapni. Ezért az aratás, a takarás gyakran hetekig elhúzódott, „úgyhogy fele a magnak kiperegven, az vagy az egereknek szolgál eledelül, vagy esős időben oly sűrűen kél ki a szántatlan földből, hogy az a vetett búzánál gyakran tetszetősebb, csak hogy az ilyen úgynevezett vadbúzából ritkán lát hasznót a gazda, mert . . . csak szálas, sikertelen takarmánynak kaszáltatik.“⁶⁾

Ilyen módon az ország jóföldű vidékein, Csongrád, Csanád, Békés és Arad megyében akár majorságos művelés, akár haszonbérlet mellett a föld holdanként alig jövedelmezett 1 forint 30 krajcárt, holott népesebb vidékeken a gyengébb minőségű 2—4 forintot is hozott. Észszerű gazdálkodás mellett persze ebben a korban is volt jól jövedelmező birtok. József nádor 1100 holdas alcsúti uradalma 1838-ban 72.000, 1839-ben 120.000 forintot hozott tiszván.⁷⁾

Nem volt külön az állattenyésztés állapota sem. Az Alföldön utazó a végtelen legelőkön sem jó méneseket, sem kövér gulyákat nem láthatott. Vásárhely ménesét „félíg döglő állapotban“ találta Erdélyi, mert már hat hete nem volt eső. 500 anyakanca mellett csak 200 csikó volt. Mikor ezen megütközik, a csikos azt feleli: „inkább azon lehet csudálkozni, hogy gazda uraimék még ennyi szaporodást is látnak; hiszen tavasszal oly rosszul telet lovakat csapnak ki, hogy hegyes csontjaik a kilukasztott bőrből kiállanak“. A gazda még

tulajdon használatára sem volt képes a pusztán jó lovat tenyészteni, annál kevésbbé katonai célra, vagy kivitelre alkalmasakat.

A gulya is általában rossz állapotban volt az Alföldön, elkorcsosodott, satnya borjakkal. A fő baj volt, hogy telelésre nem volt elég széna, mert drága pénzért sem lehetett elég kaszást kapni. A fű lábán vénült el, azután 3—4 hétig is rendben hevert, az eső verte. A szálás, penészes és sikertelen takarmány a marhának inkább romlására, mint hasznára szolgált, a gyeplegelő pedig a szárazság miatt többnyire kopár volt. Az „alföldi Kánaánon“ hanyag, hozzá nem értő gazdálkodás folyt. „Vajmi nehezünkre esett“, — írja Erdélyi — „amidőn jobbhoz szokott szemeink a már vagy erőfélben levő, vagy még lábönálló megért életet vadzabbal, különféle gazzal, kórókkal, szamár-tüskével annyira ellepve találtuk, hogy nemét kiösmerni alig valánk képesek. A takarás éppen akkor legjobb divatjában volt, némely része az életnek már elérve lévén, abból kaszálás közben a szem oly sűrűen pergett ki, hogy az kétannyi föld bevetésére untig elegendő lett volna. Az életnek kévében való kötése itten divatban nem lévén, a takaróknak egy része a már rendben fekvő szalmás életnek vontatókba rakásával, más része pedig, kit a szükség már szorított... azoknak összevontatásával és kinyomtatásával foglalatoskodott“. Egy 30.000 holdas, több helység lakosainak bérbeadott birtokon nem volt egyszerű szántással őszi vetés alá készített ugarföld. Háromszor szántani meg egyáltalán nem volt szokás.⁸⁾

A mezőgazdasági termelés nehézségei egyáltalában nem ösztönözték újításokra, lendületre a magyar birtokost. A régi termelési módhoz való ragaszkodás országszerte oly nagy volt, mint az elavult alkotmányos viszonyok fenntartására irányuló törekvés. A gazdát a termelési kérdéseknél még mindig jobban érdekelte, hogy az ősiség bonyodalmas és a termelés biztonságát is állandóan veszélyeztető rendszere alapján mikor perelhet el valamely távoli atyafitól birtokot, vagy hogyan szerezhet földet nagyobb áldozatok nélkül. A magyar birtokos és példájára a paraszt gondolkozását is még mindig inkább a minél nagyobb arányú földszerzés és a mások károsodásával járó gazdagodás foglalkoztatta, mint a meglevő föld jobb kihasználása, a gazdasági konjunktúra figyelembevétele s így megfontolt újításokon alapuló nagyobb jövedelemszerzés. De még azoknál is, akik felismerték

a gazdasági változtatások szükségességét, hiányosak voltak a gazdasági ismeretek. Ezek is mellőzték az előzetes számításokat és törekvéseik nem egyszer vagyoni romlásba vitték őket. Példájuk másokat még inkább megerősített abban, hogy a régi viszonyokhoz ragaszkodjanak. Széchenyi szerint a magyar gazda nem vett tudomást a gazdálkodás korszerű követelményeiről, nem is ismerte jól földjének természetét. A háromnyomásos gazdasági rendszerhez inkább ragaszkodott mint valaha, mert azt hitte, hogy a magyar búza acélosságát ennek köszönheti.⁹⁾

A magyar termények s közöttük a legfontosabb, a búza értékesítése a század elejével szemben megnehezedett. Míg akkor a napoleoni háborúk idejében a nagy hadseregek élelmezése a magyar gabonapiacnak igen jó konjunktúrát teremtett és a gabona kivitelét fennlődítette, addig a 20-as években a gabonaárak jelentős csökkenése állt be és az európai piacon megjelenik az orosz búza. Az odesszai búza Fiumében olcsóbb volt, mint a magyar.¹⁰⁾ Ennek oka nemcsak a közlekedés nehézségeiben rejlett, hanem, — mint Széchenyi már a „Világ“-ban megjegyzi — az orosz búza a bánátnak „nemcsak a mennyiséget, hanem a jóságot is tekintvén, elibe kapott.“¹¹⁾

A 40-es években csak az örökös tartományokba volt emelkedő irányzattal jelentősebb gabonakivitelünk, ez azonban korántsem volt képes a többtermelésre ösztönzően hatni.

Gabonakivitelünk az örökös tartományokba:¹²⁾

	1840.	1841.	1842.	1843.	1844.	1845
	e z e r m á z s á b a n					
Búza	1.650	1.617	1.378	2.203	2.637	2.439
Rozs és kétszeres	191	133	66	459	695	980
Árpa	201	189	114	299	404	367
Zab	489	343	339	1.014	880	961
Repce	58	102	97	239	287	282
Tengeri.....	—	—	—	—	279	226

Széchenyi az orosz búza versenyével szemben azt ajánlotta, hogy többet és jobbat kell termelni és gondoskodni kell az olcsó szállításról. Rendszeres kivitelről szerinte csak akkor lehet szó, ha van állandó feleslegünk.¹³ De még fontosabbnak látta ő is és a gazdasági kérdésekben nagyon jártas Dessewffy Emil gróf a belső fogyasztás emelését. „Minél több lakik díszes házban, él jobb eledellel, jár csinos ruhában valahol 's. a. t. azaz mennél nagyobb a belső consumtio, annál gazdagabbnak

fogom hinni azon hazát . . . Lakják Magyarország lakosa kő' s téglából épült s cseréppel fedett csinos házakban, egyék kövér húst, igyék jó bort, ne járjon mindig pőrén, mint tót 's oláh felebarátunk 's. a. t. nem kell akkor tengerpart, mert még magunk számára se természetünk eleget s még juhaink mennyisége mellett se lesz elegendő posztónk nadráginkra, köpenyeginkre 's. a. t....¹⁴ Ugyanezt hangoztatja Dessewffy az Alföldi levelekben: „Vagyonos és erős földművelő néposztályt kell alkotnunk, melynek legyen értéke, majd ha gyáraink lesznek készítményeiket megvenni és módja termékeit a gyárosoknak eladni, egyszerre belvásárt, belkelendőseget kell szereznünk és illetőleg biztosítanunk mind meglevő, mind leendő természetmányainknak.”¹⁵)

A belső kereskedelem csekély volt; főpiaca Pest, amelynek négy 14—14 napig tartott nagyvásárán bonyolódott le jelentős része. A pesti kereskedelem főcikkei: a gabona, gyapjú, bor, repce, gubacs, bőrök, hamuzsír, szappan, épület- és tüzelőfa, kender, len stb. A kereskedelem gyenge lábon állott a rossz közlekedési viszonyok miatt is.

Az országutak igen rosszak voltak, azért, mert — mint mondták — nincs kő. Az egykorú megfigyelő azt kérdi erre: Hát Galíciában, Hollandiában több kő van? „Nem az anyagok, hanem inkább a kezek, az alaptőke, elszánt akarat foglalkozásának és az útívám fizetéstől írtózásnak tulajdonítsuk útjaink rosszását. Az utak talán félesztendeig járhatatlanok. Nálunk 16 mázsa már négy ló utáni tehernek tekintetik, midőn máshol az közönségesen 80-ra s többre is felmegyen.”¹⁶) Nagykereskedőnek az utazás annál kellemetlenebb, mert nem voltak megfelelő vendégfogadók. Ahol meg volt, konyhája, pincéje egyaránt gyarló.

A hajózható folyókon a felfelé hajózás a többnyire rossz állapotban levő partok és a parti utak teljes hiánya miatt vontatással úgyszólván lehetetlen volt. E mellett a szabályozatlan folyók az országnak jelentékeny részét egészségtelen mocsarakká változtatták. Külkereskedelmünk úgyszólván csak a monarchia örökös tartományaiba irányult, amelyek vámvonallal voltak ugyan Magyarországtól elválasztva, de a fennálló vámrendszer mellett biztos piacát alkották a magyar nyerstermékeknek. Ennek a kivitelnek a Balkánról jövő, nem csekély behozatal ellensúlya felelt meg, különösen az állatkivitel terén. A magyar állatkivitel jelentékeny része tulajdonképpen átmeneti forgalom volt.

A magyarországi kivitel Ausztriába az 1840-es évek derekán 60 millió forint körül mozgott, kb. 10%-kal múlva felül az osztrák behozatal értékét. A kereskedelmi mérleg tehát most is, mint Mária Terézia korától kezdve állandóan, aktív volt Ausztriával szemben. A forgalom a két ország között, amely 1839 és 1842 között évente 91—95 millió forint volt, 1843 és 1845 között 10—15%-kal emelkedett.

Az állatkereskedelem következőképp alakult:¹⁷⁾

	Kivitel Ausztriába		Behozatal Törökországból	
	1844. darab	1845.	1844. darab	1845.
Ökör, bika	98.135	106.230	46.509	37.402
Tehén és egyéves borjú	9.739	11.230	3.967	7.212
Juh, kos, kecske	196.239	174.708	54.446	56.243
Sertés	355.565	352.160	279.187	196.116

Az akkori közlekedési és szállítási viszonyok mellett egyik legfontosabb kiviteli cikk a bor volt. A magyar bor kiviteli lehetőségeit igen nagy mértékben csökkentette, mint arra Széchenyi ismételten rámutatott, a bortermelők szakértelmének, a megfelelő kezelésnek a hiánya. „Boraink híre s kelete minden esztendőben csekélyebb“ — írja Széchenyi — „Az egész országban négy-öt helyen kívül nincs egy pince is oly rendben, hogy abbul messzebb földre s kivált tengereken keresztül borokat bátorsággal küldeni lehetne, embereket pedig néhányat kivevén, éppen nem, kik a bor dolgát A-tul Z-ig ex asse értenék, s tudnák: miképp kell a borokkal szürettül kezdve a dugasz-benyomásig s elpakolásig bánni...“¹⁸⁾

Borkivitelünk is ilyenformán csak a szomszéd országokba, túlnyomóan Ausztriába volt, mégpedig a 40-es években emelkedő iránnyal, de korántsem érte el azt a mértéket, melyet a magyar bortermelés mennyisége lehetővé tett volna.

A bor kivitele:¹⁹⁾

	mázsa	forint-érték
1840.	105.535	633.210
1841.	96.956	581.736
1842.	125.014	750.084
1843.	124.360	746.160
1844.	135.838	815.028
1845.	157.104	942.624

Magyarország rengeteg erdei sem szolgáltatott ebben az időben említésreméltó kiviteli cikket, sőt az óriási erdőállomány mellett kikészített fából még behozatali többletünk volt. „Az erdőket nem kíméljük, csak minden haszonnélküli pusztításához értünk“ — írja Dessewffy. „Sok erdő volt még Magyarországon, hol az egész ipar abból állott, hogy hamuvá égették a legszebb fákat, s így növéseknek csak ezt a pillanatnyi hasznát látták.“ Ámbár a monarchia erdeinek több mint egyharmada Magyarországon volt, sehol sem lakott a nép rosszabb házakban sehol sem szenvedett épületfa-hiány miatt nagyobb kárt gazdaságában és természetben, mint nálunk. „A fényes Pest körül végig mehetni sok falun anélkül, hogy kideszkázott szobára találhatnánk; Pest városában magában, jelesül két külvárosában majdnem kizárólag ganajjal fűtenek és a helybeli lapok megfagyott holtakról, majd hetenként hoznak szomorú híreket; a budai szegényebb lakosok pedig illy szörnyű sorstól tartván, csoportonként bejárják a hegyek s völgyeket, melyeket minden éghető szertől annyira megkopasztanak, hogy tompa késők még a nemes gyümölcsfák termését sem kímélik.“²⁰⁾

A kivitt fa többnyire csak Bécsbe szállított tűzifa volt, a behozott pedig szálfá, deszka, lécz stb. De ez a forgalom csekély volt és csaknem változatlan értékű a kiviteli oldalon.

	Kivittel Ausztriába	Behozatal Ausztriából
	ezer forint értékben	
1839.	312	362
1840.	314	354
1841.	331	400
1842.	335	384
1843.	348	415
1844.	384	470
1845.	322	496

Egyedül az osztrák gyáripár részére szükséges nyersanyagokból, főleg gyapjú, kender, nyersbőrök, len, szarv, faggyú, viasz stb.-ből volt jelentékeny kivitelünk, megfelelően a Bécsből irányított vámpolitikának, amelynek Mária Terézia kora óta a legfőbb célja az volt, hogy az osztrák iparnak az olcsó magyar nyersanyagokat biztosítsa. Ezek kivitelének értéke pl. 1844-ben 25, 1845-ben 21 millió forint volt.

Érthető, hogy ilyen viszonyok között gyáriparról nem lehetett szó. „Ez érezhető iparhiány országunknak legsetétebb oldalát képezi,“

pedig — mondja az egykorú statisztikus s ez volt már széles körök nézete — „Földművelés a nemzetnek csak tűrhető állapotot, műipar kényelmet és gazdagságot szerez.“ „Csupán földművelő ország mindig szegény, gyenge és függő maradand.²¹“) Ennek tudatában volt a rendi országgyűlés is és ezért alkotta az 1840 : 17. t.-c.-et, amely szerint aki törvény alapján kereskedést űzhet, gyárat is állíthat fel, azaz „olly intézetet, mellyben ugyanazon ipar-készítménynek előállításához szükséges minden részlet munkák egy fővezérlet alatt készítettnek.“

*

Magyarországon gyár és „más iparintézet“ papirosmalmokkal és üveghutákkal együtt 1842-ben összesen csak 453 volt, alig több, mint a kis Alsó-Ausztriában. De ezenfelül minő nagy különbség volt az osztrák és a magyar gyárak termelőképessége között! A magyar gyárak kicsiny, alig 30—40 embert foglalkoztató üzemek, míg Ausztriában pl. a linci posztógyár még hanyatlása korában is 6000 munkásnak adott kenyeret. A hajdan virágzó sasvári gyapotgyár alig 2000 környékelit táplált. Mellette még csak a határon, Brucknál volt gyapotfonógyár. A legnagyobb magyar posztógyár, a gácsi, alig 1000 mázsa gyapjút dolgozott fel évente és valamennyi magyar posztógyár alig 2000 mázsát, holott magában Csehországban több mint 25.000-et használtak fel erre a célra. Négy selyemgyár csak 150—150 mázsa nyersselyemből gyártott szövetet, amiből kétharmad rész a pesti Valero gyárra esett. A néhány magyar bőrgyár készítményei sem minőségben nem állták ki a versenyt az osztrák termékekkel, sem mennyiségben nem elégítették ki a magyar fogyasztást. Bár Magyarország évente 500.000 darab nyersbőrt adott el külföldre, 313.000 darab kikészített bőrt hozott be onnan.

A vasgyártás is kisméretű, tőkében szegény üzemekben folyt, bár termékei elismerten jók voltak. Felső-Magyarországon elszórtan számos kis vaskohó és olvasztó volt. A legnevezetesebbek az 1808-ban alapított murányi Unió, az 1811-ben létrejött rimai Coalitio és az 1845-ben alakult Gömörmegyei Vasművelők Egyesülete.²²) 1840 körül az évenkénti vastermelés 270 ezer mázsa nyers és 36 ezer mázsa

öntöttvas volt. Létesültek üveghuták régebbi idő óta, de csak közönséges üvegfajták készítésére, papírmalmok és kőedénygyárak is, de mind ezek, mind a porcellángyárak, köztük az ezidőben meginduló herendi is, aránylag kevés munkással dolgoztak.

Gőzmalmokat ekkor kezdenek alapítani. 1841-ben már 22 répacukorgyár is működött, persze egytől-egyig kisebb üzemek. A szeszgyárak „gőzpálinkafőzők“ is elterjedőben voltak, élénk aggodalmat keltve a bortermelőkben.²³⁾

A fejlettebb ipar és kereskedelem hiányának okát az egykorúak már nem tisztán a fennálló vámrendszerben látták, amelynek célja Mária Terézia kora óta az volt, hogy a magyar piacot biztosítsa az osztrák ipar számára, és a magyar kereskedelmet alárendelje az osztrák kereskedelem, főleg a bécsi kereskedőházak érdekeinek. Már Széchenyi figyelmeztetett arra, hogy a legkényelmesebb álláspont a vámrendszerre hivatkozni és tétlenül maradni. „A vám, a harmincad azon örök topus és asylum, mely a restségnek, tudatlanságnak s ezen nemes házaspár szép ivadékának, t. i. a rosszakaratnak minden alkalommal bujósdi ajtóul szolgál.“²⁴⁾

Erdélyi János és vele Fényes Elek is ipari elmaradottságunk okait a népsűrűség csekélységében, főleg városaink kevés számában, de más körülményekben is keresték. Ha volna vállalkozási kedv, szerintük „jóval tovább lehetnénk“, minthogy a Kárpátok vidékén a népesség sokkal nagyobb, elég vízierő és „mechanikai jártasság“ is van. „Mi határainkon belül teljesen függetlenek vagyunk, mert a gyapjút magunk termesztjük s hogy nem magunk dolgozzuk fel, annak nem a harmincad az oka, miután a posztót benn az országban is jó nyerelességgel eladhatnánk.“²⁵⁾ Hivatkoznak különben az orosz birodalom és az északamerikai államok példájára, ahol csekély népesség ellenére is vannak gyárak.

Legfőbb oknak azt látták, hogy a magyarnak nincs hajlama a kereskedői és ipari foglalkozásra. „Hibásan okoskodnak némelyek, mintha Magyarországon mesterségi ipart és kereskedést egyedül a kormány serkengetése segíthetné elő; a Magyar hazában lakó görögök és zsidók ugyanazon egy kormány alá tartoznak és sem nem szántanak és sem nem aratnak, mégis élnek, sőt némelyek közülük

tehetős és gazdaggá lépzen, a Magyar nem lévén hozzá természeti vonattatása, sem kereskedésre, sem a kézi művekre nem örömet határozza el magát; már pedig a nélkül nagy előmenetelt nem reményelhetni akár mely dologra nézve is.“²⁶⁾ Ennek tulajdonítható az is, hogy — mint mondják, — az egész világon sehol sincs az iparos osztály oly nagy mértékű megvetésnek kitéve, mint nálunk, amiértis még a kézművesek is szerették fiaikat más hivatásra nevelni.²⁷⁾ Széchenyi is ostromozta azt az idegenkedést, amellyel a magyar társadalom az ipar és a kereskedelem iránt viseltetett, rámutatott a gyáripár hiányára, de egyszersmind azokra a nehézségekre is, melyekkel gyárak alapítása jár. (1845.) Szükségesnek tartotta ezt a nagy reményiségekkel meginduló, de szerinte kevés sikerrel kecsegtető „Gyáralapító Társaság“ mozgalmával szemben hangsúlyozni.²⁸⁾

A vámrendszer ellen emelt örökös panaszokat és azt a nézetet, hogy a magyar külkereskedelem és ipar sorsa csakis annak megváltoztatásától függ, többen elítélték, és kereskedelmi szempontból méltán elsősorban a közlekedés javítását tartották szükségesnek, a gyáripárban pedig olyan törekvéseket, amelyek a mezőgazdasági termeléssel rokon iparágak megteremtésére adnak módot. „Jelenleg — írja Dessewffy Emil — nincs semmire nagyobb szükségünk, mint természetni és kiállítani mindenből minél többet és jobbat és azt eszközteni, hogy minden időben és jutalmasan odavihessük, ahol eladhatjuk. Ha mindig elméleti és törvényes oldalát fontolgatjuk kereskedésünknek, inkább, mint a gyakorlatit, ha elégnek tartjuk panaszkodni azon vám ellen, mely az ausztriai vonalon ökreinkre vetve van, de más részről semmit sem teszünk, hogy például eladó búzáink csekélyebb költséggel és tökéletes biztossággal juthasson Triesztbe vagy Fiúmébe, úgy hiába fogja Sir Robert Peel az angol gabonatörvényeket módosítani, sem ez, sem más kedvező fordulat nekünk gyümölcsözni nem fog; búzáink a szebbnél-szebb felírások (országgyűlési feliratok) mellett is meg fog magtárainkban dohosodni, ha egynehány jó esztendő jön közbe.“²⁹⁾ A védvamos iparpártolónak, mint másutt írja, csak igen kis rokonszenvük volt minden oly ipar iránt, mely a mezőgazdasággal van kapcsolatban és „valamint némely lóbohócnak a ló, ha nem telivér, nem is ló, úgy nekik az ipar, ha nem gyapotipar, nem is ipar, a gyár nem is gyár,

ha nem gyapotfonó.“³⁰⁾ Józan ítélete szerint legfontosabbak volnának azok az iparágak, melyek a mezőgazdasági termények feldolgozásával foglalkoznak. Szerinte tehát elsősorban műmalmok és olajgyárakat kellett volna felállítani az Alföldön.

2. A HITEL KÉRDÉSE.

Az ipari és általában a gazdasági törekvések egyik fő akadály a hitel- és a tőkehiány volt, amint azt a hozzáértők lépten-nyomon hangoztatják. Mióta Széchenyi a hitel kérdését bevetette a közvéleménybe, „pénzbeli összeköttetéseink hibás elrendelgetése“ nem szűnt meg a közérdeklődés tárgya lenni. A hitel hiányát látta ő „minden phisikai természetlenség okának, mikor p. o. százezer vagy több holdnyi föld birtokosa csak egy forintrul se tud bizonyos hitelt adni s pénzben szűkölködik; a tőkepénzes ellenben helyt alig találhat, honnan várhatna bizonyos kamatot vagy idővel tetszése szerint a tőke visszafizetését is.“³¹⁾ A hitelkérdés rendezését, a hitelezés biztonságának megvalósítását tartotta, tudjuk, az első feladatnak, hogy gazdasági életünk talpraállhasson. Bírálója Dessewffy József is szükségesnek tartja a hitelt a mezőgazdaságban mind a jó gazda, mind a tékozló számára. A jó gazdának, hogy hitel igénybevételével jószágának értékét növelhesse, a tékozlónak pedig azért, hogy alacsonyabb kamat mellett adósságát lassanként leróhassa, birtokát javíthassa és magának nagyobb jövedelmet szerezhessen.³²⁾

Igaz, hogy a mezőgazdasági üzemek rendes menetükben kevésbé igényeltek hitelt; a gabona alacsony ára, az értékesítés nehézsége miatt a gazdák nem gondoltak a termelés fokozására és ezzel kapcsolatban idegen tőke igénybevételére. Ha azonban Széchenyi és követőinek a termelés minőségi és mennyiségi növelésére irányuló figyelemztetése meghallgatásra talált volna, avagy a mezőgazdasági munkaerő kérdésében változás állott volna be, — amiről a 40-es években már gyakran volt szó — a hitelkérdés megoldása elengedhetetlen feltétellé vált volna.

A magyar gazdasági életnek a 18. században és a 19. század elején is állottak hitelforrások rendelkezésére, ha azokat a hitel élvezői nem is az üzemek teljesítőképességének fokozására, hanem földszerzésre

fordították. Régi hiteléletünket, mint kutatója megállapítja, az jellemzi, hogy a hitelforrások közvetlenek, nem bankok útján vehetők igénybe. A kölcsönöket gazdag és takarékos birtokosok és polgárok folyósították a hitelt keresőknek³³⁾, olyanok, akik pénzüket nem akarták gyümölcsözötlenül otthon hevertetni, de vállalkozásokba sem kezdtek. Családi és nemzeti pénztárak is hiteleztek családtagoknak. E hitelek pátriárkális jellegűek voltak, amelyeknél uzsora ritkán fordult elő. A kamatfizetési határidők nem tartattak be pontosan. Ritkán volt ilyfajta hitelműveleteknél gyors pénzzükséglet kielégítéséről szó. Bő hitelforrások voltak még az egyházi és világi alapítványok, maga az egyházi vagyon és a vármegyei árvapénzek. A legkülönbözőbb egyházi tisztségek viselői szinte szükségszerűen foglalkoztak kölcsönnyújtással.

A napoleoni háborúk idejében keletkezett pénzjegyzőn és a nyomában következett pénzromlás 1811 és 1816-ban megváltoztatta a hitelélet alapjait. A pénzduzzasztás idejében meggazdagodott nyereszedők léptek most már a régi hitelnnyújtók helyébe. A megváltozott életformák mellett gyors kölcsönök szüksége lépett fel, és a mezőgazdasági üzemek is több idegen tőkét igényeltek. Külföldi kereskedő- és bankházak, hazai terménykereskedők nyújtottak hiteleket. Zsidó kereskedők, akik hadiszállítások következtében meggazdagodtak, kiterjedt mezőgazdasági hitelforgalmat bonyolítottak le már a Széchenyi fellépése előtti években. E kölcsönök a mezőgazdasági termés lekötésére, a gypjütermelés előmozdítására szolgáltak és nagy összegekre is emelkedtek.³⁴⁾ A kamatláb, tekintettel a behajthatóság nehézségeire is, 20—24% körül mozgott.

Nagybirtokosok az 1820-as években záloglevelek elhelyezésével is tudtak hosszúlejáratú hitelekhez jutni. Ezek törlesztési terve azonban megghiúsult a miatt, hogy a termékek nem voltak értékesíthetők, és hogy a kölcsönt gyakran nem gazdasági beruházásokra fordították. A záloglevél-kibocsátásnál lekötött birtokok nem hozták meg azt a jövedelmet, amely a kamatfizetésre elegendő lett volna. A kölcsönügyleteknél számos visszaélés is történt és a rendi korszakban a magyar igazságszolgáltatás nem tudta, de nem is akarta a hitelezők érdekeit megvédeni. Hogy ilyen műveletek a magyar nagybirtok hitelképességének külföldön, ahol a zálogleveleket elhelyezték,

nagy mértékben ártottak, felesleges hosszasan bizonyítani.³⁵⁾ A 30-as évek elején közel 10 millió conv. forint névértékű magyar „partiális“ (záloglevél) forgalmáról tudunk, amelyek javarészt Németországban és Ausztriában forogtak. Volt olyan ezer forint névértékű záloglevél, amelynek árfolyama 4—5 forint körül mozgott.

Ezek a körülmények gyakoroltak Széchenyre nagy hatást és indították őt műve megírására. Ő főleg a mezőgazdasági üzemi hitel fontosságát hangsúlyozta s ennek érdekében a létező jogrendszer átalakítását sürgette. Különösen a váltótörvény behozatalát kívánta³⁶⁾, amit a bécsi udvari körök az osztrák kereskedelem és a hitelezők biztosítására már Mária Terézia ideje óta óhajtottak.³⁷⁾ Széchenyi programja valósult meg az 1840. évi törvényhozással, amely meg akarta akadályozni a hitelezők kijátszását. Tudta Széchenyi, és tudták követői is, hogy a hitelezés bizonytalansága megdrágítja a hitelt és mesterségesen idézi elő az uzsorát. A váltótörvénykezés behozatala nem járt azzal az eredménnyel, amelyet Széchenyi és a liberálisok vártak tőle. A negyvenes évek legelején, miután már a váltótörvénykezés életbelépett, a kamatláb 20% fölé ugrott és nem egyszer a 40%-ot is megközelítette.³⁸⁾ A hitel tehát az előző korszakhoz viszonyítva nem lett olcsóbb, hanem lényegesen megdrágult, annak ellenére, hogy a hitelforrások száma kétségtelenül meggyarapodott. Egykorú, Budán 1842-ben megjelent „Handels- und Gewerbs-Almanach“ 55 pesti nagykereskedő házat sorol fel és 18-nál megjegyzi azt is, hogy bank- és váltóüzlettel is foglalkozik. A hitelügy történetírója azonban méltán gondolja, hogy ez a szám valóságban még nagyobb lehetett és hogy a budai és pesti nagykereskedők túlnyomó része egyúttal banküzlettel is foglalkozott.³⁹⁾

A hitel megdrágulásának fő oka a Bécsben kitört pénzválság volt. Az Osztrák Nemzeti Bank 1841 derekán a keleti bonyodalmak miatt, amelyek európai háborúval fenyegettek, nagy mértékben megszorította a hitelt és felmondta a bécsi kereskedőházaknál és a bankoknál kihelyezett tőkéit. Ezek így kénytelenek voltak kintlevő tőkéiket bevonni és a magyar kereskedőknél levő áruhitelket megszüntetni. A budai és pesti kereskedőcégeknek szintén hitelfelmondással kellett élni. Mindez, az akkori viszonyokhoz mérten, nem csekély arányú bukásokkal járt. Mint a „Hírnök“ 1841 július 22-én írja:

„Pesten a kereskedői világban valóságos páni rettegés uralkodik. Nehány nagy bécsi háznak váratlan bukása (ezek között Geymüllernek és Steinnernek is) seregestül vonja maga után mint Bécsben, mint Pesten a kisebbeket s köztük nagyhitelű szilárd házakat is. Így bukott meg a napokban Liedemann Fridrik, így Jalics, így többen is és a bukások napról-napra szaporodnak. Mondják, hogy az ausztriai nemzeti bank hirtelen minden hitelezést visszahúzott s ez (a keleti dolgok utófájdalmainak segítségével) okozá a nagy bécsi házak bukását, hirtelen kellett bankbeli kölcsönöket visszafizetni és készpénz nem volt — s most, midőn ezek megbuktak, hasonlóan jártak azok, kik viszont az ő hitelükkel dolgoztak . . . De akármi legyen is e bukások oka, egy körülményt igen szembetűnőleg bizonyítanak és ez: hogy a forgásbani készpénz a kereskedői világban mondhatatlanul megkevesedett.“⁴⁰⁾

A pénzválsággal egyidejűleg a termények ára is nagy mértékben esett, ami súlyosan érintette azokat, akik megfogadták Széchenyi tanácsát és nagyobb termelésre törekedtek. Még nagyobb károkat okozott nekik a kölcsönök hirtelen felmondása. Ilyképpen az 1840-es évek elején mind a magyarországi kereskedők, mind az új idők szavát megértő földbirtokos-osztály egyformán érezte a rendezett hitelpiac hiányát.

Ilyen körülmények között, a magyar hitelpiac válsága idején írta alá V. Ferdinánd kormányzókeinek tanácsára a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank privilégiumát 1841 október 14-én. Ezzel létrejött az első magyar pénzügyintézet, amelynek alapítói közvetlenül a magyar gazdasági élet fellendítését tűzték ki célul. Mint a részvény-aláírási felhívás mondja: „A közönségesen érzett szükséges volta egy olyan intézetnek, melly az igazságnak serény kiszolgáltatására alapulva, képes volna a kereskedők és Magyarország minden nemzetű egyes lakosai elszórt erejét egységbe hozni azon nemes célra, hogy hazánk számos termékeinek eladása előmozdítottassék, minden szorgalmas kereskedőnek keresetje könnyebbíttessék s a hazai munkásság felélesztessék; továbbá, hogy az, aki pénzt kölcsönözvén, ennek bizonyos és pontos visszafizetésére számot tarthat, tökéletes bátorságba tétetessék, indított több kereskedő céget és magánszemélyeket arra, hogy olly intézetet állítsanak fel, melly által a kereskedés s ez által

az egész hazai munkásság számára nevezetes tőkepiac szereztessék, mely egyedül a kereskedelemre fordítva hazánkban a pénz forgását sokszorozza, az igyekezetet bátorítsa, a felvállalt tartozások pontos tellyesítését könnyébbítse, végre a személyes hitelnek erősb alapkövet vessen s éppen ezáltal a szorgalomnak eddiglen oly veszedelmes uzsoráskodásnak eleit vegye“.⁴¹⁾

Ez a már 1830-ban kibocsátott felhívás, amelyen nem kevésbé érezhető Széchenyi programjának hatása, a magyar gazdasági élet első lépése a modern fejlődés, a kapitalizmus felé. Célja a tőkegyűjtésen, a kis tőkék összefüggésén alapuló hitelélet megszervezése, amely a kapitalizmus keletkezésének mindenütt az előfeltétele volt. Az olcsó hitellel rendelkező kereskedő veheti meg a mezőgazdasági termékeket, teszi lehetővé többtermelés esetében a termékek piacravitelét, ad a vállalkozónak bátorítást.

A hitel alapozza meg a vállalkozók szereplését, ösztönzőleg hat tehetségükre, fejleszti energiájukat. „A hitelintézetek a génius legjobb támogatói.“ Ezek teszik terjeszkedővé a kapitalizmust, létesítenek munkalehetőségeket, élénkítik a gazdasági forgalmat. Ezt a hatást elérik azzal, hogy a kis vagyonokat bekapcsolják a vállalkozásokba, az idegen kezekből összegyűjtött tőkét a legjobb kezekbe juttatják. A termelési hitel a gazdasági élet minden ágában előmozdítja a többtermelést. Megindít javításokat a mezőgazdasági termelésben, amelyek gyümölcsét a gazda évek múlva élvezi. A hitel útján nyílnak meg bányák, épülnek vasutak, jönnek létre gyárak, amelyek csak hosszabb idő múlva hoznak hasznat. A hitel tehet mindenkit tőkésé, vonz egyre nagyobb tömegeket a kapitalizmus körébe. A részvénytársasági bankkal, aminőnek a Kereskedelmi Bank indult, megszűnik a hitel-szerzésnek bizonyos személyek körére vonatkozó kisebb terjedelme.⁴²⁾

A hitelnek az a szerepe, „mellyel a termelőt könnyen segíti a neki szükséges termelő-eszközökhöz,“ a munkásosztály hasznával is jár, amely „a termelés kiterjesztésével fokozott munkaalkalmakhoz jut. De haszon járul a termelő-hitel igénybevételéből az egész társadalomra, mert a javaknak nagyobb mérvű bevonásával a termelésbe, tehát a termelés kiterjesztésével lehetővé válik a szükségleteknek mind tökéletesebb kielégítése is.“⁴³⁾

Ha figyelmesen elolvassuk a Kereskedelmi Bank részvényjegyzési felhívását, úgy meg kell állapítanunk, hogy a jövő gazdasági fejlődés sejtelve megvolt azokban, akik az első magyar bank alapjait lefektették, hogy e lépés fontossága a magyar kapitalizmus szempontjából tudatos volt bennük.

A Kereskedelmi Bank alapítóinak célkitűzése az ébredő magyar kapitalizmus első megnyilvánulása is lényegesen eltért a nála csak két évvel öregebb első magyar pénzügyintézet, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár alapítóinak szándékától. Ez a Fáy András elgondolása szerint felállítva, tisztán humanisztikus intézménynek indult, amelynek alapítását egysorba helyezte erről szóló „Tervé”-ben vakok, siketnémák, tébolyodottak házának és árvaintézetek felállításával, fogházak javításával.⁴⁴⁾ A takarékpénztárnál a betét legkisebb összege 20 krajcár és a legnagyobb 100 forint volt, amely a kamatokkal és későbbi befizetésekkel 200 forintig emelkedhetik. Tulajdonképpen az alsóbb néposztályok számára létesült, akik csak keveset tudnak megtakarítani. Fáy kizárta működéséből a nyeréskedést és a magas osztalékra irányuló törekvést. Miután a tartalék 50.000 forintra emelkedett, a tiszta jövedelem jótékony célra volt fordítandó.⁴⁵⁾ A cél a takarékoság előmozdítása a volt magasabb közgazdasági munkaterv nélkül. Mind a Pesti Hazai, mind a nyomában és mintájára keletkező vidéki takarékpénztárak: Az Aradi Első (1840), majd a nagyzebeni (1841) és a pozsonyi (1842), mint jótékonyági intézet alakult meg „nemeslelkű férfiak adományaiból” városi, illetőleg megyei törvényhatóságok e célkitűzés miatt élvezett pártfogásával.⁴⁶⁾ Jellemzőek pl. az aradi takarékpénztár alapszabályai, melyekben ezt olvassuk: „Több nemzetek példájára alakula szabad királyi Arad városában egy takarékpénztári egyesület, mellynek főcélja, a napszámos, cseléd, kézműves, földművelő, özvegyek s árváknak alkalmat nyújtani, miszerint csekélyebb, egybetakarított szerzeményeiket pénzeiket időről-időre elhelyeztetvén, nagyobb summákká növelhessék, s azzal későbbi idejökben állapotukat jobbíthassák, békövetkezhető betegség eseteibe pedig szükségüket fedezhessék. Ezen Egyesület ollyatén emberbarátokból áll, kik . . .” Méltán jegyzi meg az Aradi Első Takarékpénztár történetírója, az alapítás eseményeinek előadása után, hogy félreismerhetetlen a cél: „szerény keretekben mozgó ember-

baráti és jótékonyági intézet létesítése.“ „Egy szót sem olvasunk a krónikákban arról, hogy Arad kereskedelmének akarnak szolgálni, egy betű sem árulja el, hogy az elméket a hitelviszonyok javítása foglalkoztatta volna. Ez a későbbi fejlődésnek volt fenntartva...“ Fáy András eszméi a vidéken is követőkre találtak.⁴⁷⁾

Mikor ezek az intézetek részvénytársaságok lettek, akkor is megőrizték emberbaráti jellegüket, nem törekedtek nagy nyereségre, megelégedtek a szedett és a fizetett kamat közti csekély különbséggel, amennyiben a betétért legtöbbször 4–5%-ot térítettek meg, amíg a kölcsönökért 6%-ot kívántak. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank megindítóinak előrelátását, közgazdasági érzékét annál inkább ki kell emelnünk, mert habár a magyar közvélemény sokat foglalkozott a bankkérdéssel, mégsem volt tisztában vele. Azt hitte, hogy a tőke előteremtésére, amelytől közgazdasági életünk jövője függött, elég nagymennyiségű papírpénz kibocsátása állami bank útján.⁴⁸⁾ Dessewffy Emil gróf még 1842-ben is megrója a ferde magyar felfogásokat e kérdésben. „Hazánkban még az olyan intelligenciák is, mint Kossuth Lajos, e bankokról eleget nem tanultak és nem gondolkodtak.“⁴⁹⁾ Szerinte még a kereskedő osztálynál is hiányzott e tárgy ismerete.

Annál meglepőbb és az akkori közvélemény frissességére jellemző hogy milyen gyorsan megváltozott a gondolkozás e tekintetben. 1843-ban már mély belátásról tanúskodó módon szól a kereskedelem és azzal kapcsolatos tárgyakban kiküldött országgyűlési bizottság. Az ipar és kereskedelem „leghatályosabb emeltyűi a bankok s különösen a jegybankok.“ Az angol gyáripár kifejlődése a bankok jótévő hatása alatt ment szerinte végbe. „Ha hazánkban azon okokat keressük, melyek az ipar emelkedését akadályoztatják, nem tagadhatjuk, hogy azoknak egyike a magas kamatláb s a tőkék hiánya, már pedig valamint a kamatláb leszállítására, úgy az iparvállalatokhoz szükséges tőkék megszerezhetésének könnyítésére nincs alkalmasabb mód a jegybankok felállításánál.“ Ez nem az állam feladata, hanem a részvénytársasági alapon létrejött bankoké, — teszik hozzá.

A takarékpénztárak alapításának mozgalma elérte célját, a tőkegyűjtés Magyarországon igen szép eredménnyel indult meg, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a gazdasági viszonyok mennyire elmaradottak voltak. Az 1848-ig alakult 34 takarékpénztár csaknem

mindegyike szép fejlődésnek indult.⁵¹⁾ A betétek, habár az intézetek nagyobb tőkéket nem fogadtak el, gyorsan emelkedtek. Míg 1844-ben a takarékpénztárak betétállománya 3.6 millió forint volt ki, 1846-ban már 8.36, 1848-ban pedig 9 millió forintra nőtt. Ugyanez intézetek saját tőkéje 1844-ben még csak 116 ezer, 1848-ban meg már 700 ezer forintra emelkedett. A pénz túlnyomó részben ingatlanokra volt kihelyezve, a váltótárcaállomány sokkal kisebb jelentőségű volt és 1846-ban, valamint 1848-ban is körülbelül tizedrésze volt a jelzálog-kölcsönnek.⁵²⁾

II. AZ ABSZOLUTIZMUS ÉS A KIEGYEZÉS ÉVEI.

(1849—1873.)

1. A MEZŐGAZDASÁG.

Az 1848. évi nagy és hirtelen bekövetkezett reformok, a szabadságharc és a nyomában járó katasztrófa alapjaiban rázkódtatta meg a magyar közgazdaság amúgysem erős épületét. Különösen a mezőgazdasági termelés alapfeltételei változtak meg, hisz a földesurak elvesztették a robotmunka megszűnésével nemcsak az ingyenes munkaerőt, hanem jobbágyaik igáját, gazdasági eszközeit, a fuvart, amellyel terményeiket szállíthatták és jelentékeny terményszolgáltatásokat is, melyekkel a jobbágyok ősi idők óta tartoztak. Az ingyen munkaerőt napszám váltotta fel a mezőgazdasági üzemekben, ami nem csekély megterheléssel járt. A parasztság munkakedve nagy mértékben csökkent a felszabadítás követő években. Nagy részük úgy gondolkozott, hogy most már nem kell többet dolgoznia. Azt az időt, amelyet eddig az úr dolgában töltöttek, elhenyélték. Munka helyett inkább a földesúr birtokát is fel akarták osztani. Az erdőket pusztították eddigi fa-szolgáltatási jogaikra hivatkozva. Napszámba nem is akartak menni, úgyhogy az urasági földek parlagon maradtak; megművelésük túl sokba került volna a birtokosnak. Egykorúak felhozzák, hogy Somogyban pl. 2 forint volt a napszám és még két icce bort is megkívántak hozzá.¹⁾

A mezőgazdasági üzem tőkeszükséglete máról-holnapra jelentősen megnőtt, megsokszorozódott. Számítások szerint egy hold termelési költségei 1848 előtt 6 forint 29 krajcár, 1848 után 22 forint 5 krajcár volt.²⁾ Hogy ez a változás a nagy- és középbirtokon mit jelentett, azt könnyen el lehet képzelni.

Az alkotmányos kormány a fennálló viszonyok között nem gondoskodhatott a földbirtokosok kárpótlásáról. Az abszolút uralom idejében hosszas előmunkálatok után 1853 március 2-án, csaknem öt évvel a nagy átalakulás után császári pátens intézkedett a kártalanítás kérdésében. A jobbágytelkek jövedelmeiért a föld minősége szerint 300—700 forint járt, a zsellértelkekért országszerte egyformán 50 forint. Az előbbiekből azelőtt terményszolgáltatásokat is kapott a földesúr, az utóbbiak elvesztése csak munkaerőben való veszteséget jelentett. A földesurak ú. n. földtehermentesítési állami kötvényeket kaptak, amelyek megállapított törlesztési terv szerint 40 év alatt voltak kisorsolandók. A kötvényeket 1855-től kezdve utalták ki, törlesztésüket 1857-ben kezdték meg.³⁾ A megváltás címén kibocsátott kötvények névértéke 230 millió forintra tehető Magyarországon, Erdélyben pedig 80 millióra.⁴⁾ Ha a földbirtokos pénzhez akart jutni, a kötvényeket lényegesen névértékükön alul, 20—25% veszteséggel volt kénytelen eladni.⁵⁾

A kárpótlás nem állott ilyenformán arányban a veszteséggel, sőt csaknem képzeletivé vált azzal, hogy az azt élvezőknek is kellett a minden egyenes adózóra kivetett földtehermentesítési járulékot, a kárpótlás fedezetét fizetni. A magyar földbirtokot, amely 1848-ig adómentes volt, az úrbéri szolgáltatások elvesztésével egyidejűleg az osztrák birodalom földadórendszere is terhelte. 1848-ban Magyarország csak 4.3 millió forint adót fizetett. Ez a teher 1850-ben hirtelen 25.5, 1853-ban 51.3 és 1857-ben 65.6 millió forintra emelkedett.⁶⁾ Az adóteher is nagymérvű tőkeszükségletet idézett elő.

Nem jelentett hathatós segítséget az sem, hogy még a kötvények kibocsátása előtt politikailag megbízható birtokosoknak előlegeket folyósítottak. 1852 február végéig ez csak 3.3, 1857-ig 12.5 millió forintra emelkedett. Nagyobb fontosságú volt az a moratórium, amelyet az osztrák kormány 1849-ben bocsátott ki; e szerint azok a földbirtokosok, akik úrbéri jogokat élveztek, 1848 előtt keletkezett tartozásaik tőkeösszegét nem tartoznak megfizetni, a jelzálogos adósság kamatja fejében pedig csak 6%-ot. Ez a moratórium 1856-ig érvényben volt és az eladósodott, főleg az uzsorakamatokat fizető birtokosok részére jelentett segítséget. A megnőtt tőkehiányt nem pótolhatta az Osztrák Nemzeti Bank jelzálogosztálya, amelynek kölcsönei súlyos feltételekhez voltak

kötve. A mezőgazdák Bécsben 8%-os záloglevél- vagy váltókölcst vettek fel.⁷⁾

A tőkehiány miatt számos birtokos kénytelen volt földjeit bérbeadni, mégpedig gyakran a volt úrbéreseknek, akik felszabadult kézi vagy ígás munkaerejükkel művelték a földet. Ez a néhány évre terjedő bérlet a talaj kiuzsorázásával járt.⁸⁾ A nagyobb rész azonban nagybérlők kezére jutott. „Az úrbéri tartozások megszüntetése — mondja az egykorú megfigyelő — nagyon megcsökkentette a tisztek általi kezeltetést.“ A nagyobb haszonbérletek jó része, különösen Arad, Szabolcs, Zemplén megyében, de egyebütt is, Nyitra, Trencsén, Liptó stb. vidékén zsidó kézre került, „mely nemzet az általa előbb egészen elmellőzött mezőgazdaságnak a változott körülményeknél fogva annyira neki adta magát, hogy Pesten egy a földművelést az izraeliták közt terjesztő társulat áll fenn.“⁹⁾ A Pest-budai Kereskedelmi és Iparkamara is megjegyezte 1853. évi jelentésében: a munkáskezek érezhető hiányából ered az, hogy a földesurak a haszonbérrendszert az öngazdálkodás elé helyezik. Az úrbéri szolgáltatások megszüntetése „egészen váratlanul“ érte a földesurat. Megtakarításra az előbbi „jó időkben“ senki sem gondolt, sőt a legtöbb jószág tetemes adóssággal volt terhelve. Mindaddig a jobbagy¹⁰⁾ munkája — szakismeretek hiánya miatt, — inkább kül-, mint belterjes irányt mutatott; a helyett, hogy okszerű gazdálkodással húzott volna földjéből nagyobb jövedelmet, inkább nagyobb tért iparkodott nyerni munkájának és a haszonbérleteket kereste.⁶³⁾ Ez semmiképp sem vált a mezőgazdaság előnyére. Korszerű haladást csak intelligens birtokos-osztálytól lehetett várni.

Az „egészen külterjű“ gazdálkodás egyébként is állandó panasz tárgya volt. Legnagyobb része a gazdaságoknak arra törekedett, hogy minél kevesebb erővel és beruházással, minél nagyobb kiterjedésben folyják a gazdaság. Csak némely tagosított birtokon kezdtek átmenni a háromnyomásos rendszertől a váltógazdaság és az istállózás behozatalával „némileg a belterjűségbe“. Egészen belterjes gazdaságok pedig, ahol a földművelés és az állattenyésztés a hozzáillő gazdasági iparvállalatokkal is össze volt kötve, a legnagyobb ritkaságok közé tartoztak.¹¹⁾ „Különös bővségével sem a jeles gazdaságoknak, sem a jeles gazdáknak éppen nem dicsekedhetünk s kénytelenek vagyunk bevallani minden tekintetbeni hátramaradásunkat.“¹²⁾

Segített némileg a gazdákon, akik a robotmunkát az úrbéri viszonyok megszüntetése következtében elvesztették és birtokaikat nem csekély költséggel önálló gazdálkodássá átrendezni akarták¹³⁾, az 1850-es évek elején a gabona jó ára. Egy alsó-ausztriai mérő búza ára

1850-ben	3.11 forint	1854-ben	6.90 forint
1853-ban	4.19 „	1855-ben	6.59 „

1856-ban, miután a krími háború véget ért, az ár hanyatlásnak indult, majd rohamosan esett, úgyhogy 1857-ben már csak 3.53 forint volt, amely árszint körül kis ingadozásokkal éveken át megmaradt.¹⁴⁾ A gabonaárak emelkedésére hatással volt az is, hogy az osztrák-magyar vámvonallal 1850-ben megszűnt, ennekfolytán Ausztria felé szabad lett a forgalom amit a vasutak kezdődő kiépítésével megjavult közlekedés is előmozdított. Az egyoldalú gabonatermelés vált általánossá az állattenyésztés rovására, a föld termőerejének túlságos kihasználásával. A magyar mezőgazdák az 1850-es években a nyugati piacokon jól elhelyezhető búza felé fordították figyelmüket.

Az átmenet a túlnyomó búzatermelésre lassú volt. Egykorú statisztikus szerint még az 1850-es évek vége felé is a tiszántúli megyék jelentékeny részében, de Borsodban is a kétszeres volt a főtermény, ami pedig nem kiviteli cikk. E területek tehát még nem is vettek részt a magyar gabonakivitelben. A kétszeresen kívül a búzát termelő délkeleti megyék kivételével még a rozs volt a főtermény, a hegyes és homokos vidékek egyetlen kenyérmagva. Sok helyen ott is, ahol a talaj alkalmas lett volna a búzatermelésre, rozsot termeltek.

Magyarország gabonatermése ily körülmények között az 1850-es években még nem volt elegendő a Habsburg-monarchia osztrák és olasz tartományai szükségletének fedezésére, bár abban igen nagy szerepet játszott. A vámvonallal eltörlése miatt nincsenek számszerű adataink az Ausztriába irányuló magyar gabonakivitelről, de a közös vámterületnek nagyobb gabonabehozatala volt, ami bizonyítja az előbbi állítást. A monarchia gabonaforgalmának passzívuma csak az 1860-as években szűnt meg.¹⁵⁾ Ebben annak is része lehetett, hogy a vasúthálózat még nem volt annyira kiépítve, hogy az egész ország termését piacra lehetett volna vinni.

A közlekedés hiánya okozta azt is, hogy az országon belül is, vidékenként nagy különbség volt a gabonaárak között. A búza Magyarország északi részeiben az 1850-es években 30–40%-kal drágább volt, mint Pesten. Míg pl. 1855-ben pozsonyi mérője (62.5 liter) a fővárosban 7 forint 12 krajcárba került, az északi vidékeken 9 forintnál több volt, vagyis annyi, mint Londonban, teszi hozzá az egykorú megfigyelő.¹⁶⁾

A robotmunka megszüntetése a birtokosokat gazdasági gépek alkalmazására készítette. Vasboronák, rétgyalú, szénagyűjtő és vontatógép, szelelő, rosta, szecskavágó, kukoricamorzsoló stb. ebben az időben terjedtek el, a vaskéket pedig a parasztok is használni kezdték. A legtöbb gazdaságban azonban a gabonát rendesen Isten szabad ege alatt nyomtatták, esős időben azután nedvesen rakták zsákba, ami minőségét nagymértékben elrontotta s a birtokost arra kényszerítette, hogy minél hamarabb túladjon rajta. A versenyképesség fokozására kezdték alkalmazni a cséplőgépeket az 1850-es években. 1863-ban 198 gőzcséplőgép dolgozott az országban 1549 lóerővel.¹⁷⁾ Ezzel a 60-as években a gabona minősége határozottan javult, amire szükség is volt, mert az európai piacon új, hatalmas versenytárs jelentkezett az északamerikai búzában.

Mindezeknek az újításoknak nem csekély hatásuk lehetett. Ha az akkori termésbecslések megbízhatóságával szemben merülnek is fel megokolt kételyek, a haladást a termelés terén mégis visszatükrözik. Az 1851. évi termést a Pest-budai Kamara bizonyára túlzottan kevésre, csak 4 millió pozsonyi mérőre becsülte, amelynek fele őszi gabona, másik fele tavaszi búza, zab, kukorica, repce és hüvelyesek. A termés csekélységének okát a Kamara abban látta, hogy a falusi nép műveletlen, nincsenek egyesületek, amelyek neki tanácsot adhatnának. A paraszt egyszerű életmódja miatt hamar ki van elégítve s ezért hiányzik az ösztönzés a szorgalomra. Nincs meg továbbá az állandóság érzése az úrbéri rendezés végrehajtásában tapasztalt kétsédelem miatt.¹⁸⁾

Ezzel szemben az 1860-as évek elején Magyarország gabona-termése évi átlagban a következő volt:¹⁹⁾

	ezer mérő		ezer mérő
Búza	14.655	Árpa	15.950
Rozs	15.321	Zab	24.909
Kukorica	14.506	Más gabonanemű	3.285

A mai viszonyok ismeretében nézve e kimutatást, feltűnik, hogy a zab szolgáltatta a legnagyobb-termést és mind a kukorica, mind a búza még háttérbe szorult a többi gabonanemű mögött. Ez a kiszámítás az 1862. évi londoni kiállításra küldött próbaküldemények mellé adatott. A Pest-budai Kamara azonban 1863. évi jelentésében megjegyzi, hogy a termést 30%-kal többnek ítéli, mivel a termelés a legutóbbi három évben erősen növekedett a jobb közlekedés és a gabonaárak emelkedése miatt. A Kamara még mindig szükségesnek tartotta a figyelmeztetést, hogy a külföldi piacok megszerzése céljából több gondot kellene fordítani a mezők gyomlálására és a gabona rostálására. A rossz rostálás miatt a magyar gabonának alacsonyabb volt az ára külföldön, mint más országok terményeinek, akár csak száz évvel korábban.

A gabonaárak emelkedése és az értékesítés lehetősége a föld értékét is növelte. A korábbi jobbágytelkek ára az úrbéri szolgáltatások megszűnése miatt az 1848. év előtti érték két-háromszorosát, sőt sok vidéken öt-hatszorosát érte el, különösen ott, ahol a tagosítás már végbement. 1855-ben a föld középára magyar holdanként 70—80 pengőforint volt, a legolcsóbb Ung, Bereg, Ugocsa és Zemplén megye hegyes vidékein. Ezzel szemben az 1860-as évek elején a parasztbirtokok hozamára jellemző az, amit pl. a Pesti-Pilis megye északi részében levő egykori jobbágytelkekről állapítanak meg. Egy ilyen parasztbirtok, amely 1 hold háztelekből, 24 hold szántóból, 12 hold rétből, vagy ahol ez nem volt, azt pótló földekből, 5 hold legelőből és 4 hold erdőből állott (a holdat 1100 négyszögöllel számítva), átlag a következőket termelte az 1850-es évek végén. A hármasyomás mellett, ami még mindenütt megvolt, a szántóból 8 hold őszi, 8 hold tavaszi és 8 hold ugar. Ez hoz évente átlag 100 mérő kenyérmagot, 60—70 mérő zabot, 80—100 mázsa szénát és takarmányt, kevés hüvellyest, burgonyát és répát a házi szükségletre. Ebből kell 27 mérő gabona a vetésre, 52 a paraszt és családja eltartására. Eladható tehát 21 mérő, amiért a gazda 4 forintjával 84 forintot kap, a szalmaért meg 10 forintot. A zab és a takarmány saját állatainak kell. Ha van szőlő a határban, akkor átlag 20 akó bort termel, ami 6 forint jövedelmet hoz. Az előfogat megtérítéséért 3 forintot kap és ha katonák is vannak nála elszállásolva, 1 forint 35 krajcárt. Az egész jövedelem

tehát 158 forint 35 krajcár. A tejgazdaság, az aprómarha és a gyümölcs hozama alig elég a szegényes ruházat költségeire. Ezzel szemben az adóteher 149 forint 60 krajcár és így nem egészen 9 forint tiszta jövedelem marad.²⁰⁾

A bortermelésben kétségtelenül történt haladás Széchenyi kora óta, mind a szőlő művelése, mind a bor kezelése tekintetében. Legnagyobb baj az volt, hogy nem egyenlő fajtákat ültettek. „Korán érő, későn érő, jó és rossz, fekete, fehér, veres fajták, egyszóval minden, ami csak történetesen kapható volt a kiültetéskor, együtt van szőlőinkben mostanság . . .“ „Ennek a következtése az volt, hogy a boroknak hiányzott az állandó jellege.²¹⁾ Az évi termések között oly nagy volt a különbség, hogy gyakran még a termőhegyre sem lehet ráismerni.“ A fogyasztó pedig, főleg a külföldön, az egyformán erőteljes minőséget követelte.²²⁾ A bortermelők és az Országos Gazdasági Egylet 1866-ban tartott tanácskozásán a kormánynak a vámszerződésekre és a bortermelésre nehezedő terhek megszüntetésére vonatkozó intézkedésein kívül még számos kívánságot támasztott a termelőkkel szemben, amelyek azt bizonyítják, hogy a bor kezelése körül még mindig sok hiba volt. A fogyasztóközönség ellen is panasz volt. A borivás évről-évre alábbszállott s helyét a sörfogyasztás foglalta el. A tanácskozás szerint a francia borok kelendőségüket annak köszönhették, hogy azokat nem terménynek tekintették, mely magától áll elő, hanem készítménynek, melynél főleg vegytani ismeretek irányadók.²³⁾ A londoni kiállításon a magyar borok hat nyári hónapon keresztül kiállották próbájukat. Sok oly kitűnő borfajta volt, mely még a legrosszabb kezeléssel szemben is megtartotta piacszerző képességét. A magyar bortermelés mennyiségét évente 20 millió akóra értékelték.

Az 1850-es években nagyon kedvelt volt a repce termelése, mert jó termés esetén egy év alatt meghozta a föld árát.²⁴⁾ A hatvanas évek elején sem tudták még helyesen kezelni. Legtöbbszörre éretlen állapotban kaszálták és nem szérún, hanem mindjárt a földeken csépelelték. Így a cseh repce általában 10%-kal több olajat tartalmazott.²⁵⁾

A gabonatermelés növekedése együtt járt e korban az állattenyésztés visszafejlődésével. A legelők és rétek feltörésével és a szántóföldek egyre nagyobb kiterjedésével felbomlott a megfelelő arány

a földművelés és az állattenyésztés között, aminek következtében sok volt a panasz a trágyázás elhanyagolása miatt. Osztrák statisztika szerint Magyarország állatállománya 1850-ben a következő volt:

Ló	1,502.381	drb
Szarvasmarha	2,764.959	„
Juh	7,216.047	„
Sertés	3,210.300	„
Összesen	14,693.687	drb

A művelés alatt álló földekből két holdra sem jut egy darab, ha a juhokat, sertéseket tízével egy marha számba vesszük, jegyzik meg egykorúlag.²⁶⁾

Ha ez a statisztika megbízható, 1857-ig az 1849 óta állandóan dühöngő keleti marhavész ellenére határozott emelkedést látunk az állatállományban. A betegségek pusztítására jellemző adat, hogy 1850 szeptember és 1852 március között csupán a Pest-budai Kamara területén 36.000 darab marha esett a pestisnek áldozatul.²⁷⁾ 1857-ben foganatosított számítás szerint volt:

Ló	1,673.333	drb
Őszvér	1.266	„
Szamár	25.998	„
Szarvasmarha	3,876.870	„
Juh	8,892.176	„
Kecske	160.835	„
Sertés	3,128.611	„
Összesen	17,759.089	drb

A Kamara e statisztikához megjegyzi, hogy ez az állomány túl kevés még Ausztriával szemben is, ahol a marhatenyésztés egyáltalában nem volt elsőrangú. Szarvasmarhában Magyarország aránylag csak Dalmáciát és Tirolt multa felül. Alig valamivel volt kedvezőbb a sertésenyésztés helyzete. „Az egykorú világhírű magyar honi lófaj ma már csak névről ismeretes.“ A lóállomány a belföldi szükségletnek nem felelt meg, annál kevésbbé a külföldi keresletnek. Ellenkezőleg, még külföldről hoztak be Magyarországra lovat.

A magyar szarvasmarháról azt tartották, hogy minden kíváncsiaknak megfelelő fajta. Bármely külföldi fajtával összehasonlítva kitartóbb, aránylag könnyebb mozgású és gyorsabb. A betegségeknek is jobban ellenáll és könnyebben gyógyul ki azokból. Aránylag nagy

nélkülözéseket is el tud viselni. Még azon a takarmányon is élél, amely mellett más fajok éhen maradnak és tönkremennek. A tejelést sokan elvitatják a magyarfajta marhától, de ebben a vélemények egyáltalában nem egyeznek meg. „Különben honunkban a dúsan tejelő tehenekben nagy szükséglet nem érzünk“, minthogy a háztartásnál a disznósírt s nem a vajat használják. A tejtermelés e korban is, mint évtizedekkel előbb, „másodrendű“ a marhatenyésztés kérdésében. Annál inkább növekedett a szükséglet igavonó ökrökben a földművelés egyre nagyobb kiterjedése miatt, de külföldön is, ahol nemcsak a földmunkánál terjedt el a szarvasmarha használata, hanem az ipar a marhahulladékot is értékesíteni tudta.

A bérbeadott földeken megszűnt a juhtenyésztés, aminek következménye a gyapjútermelés visszafejlődése volt, s ezzel azelőtt fontos kiviteli cikket veszítettünk el. 1844-ben Magyarország és Ausztria 260.000 mázsa gyapjút termelt, amelyből kb. 125.000 mázsa nemesített volt. Ennek rendesen több mint a fele külföldre ment. 1856-ban már csak 220.000 mázsa volt a termelés és ebből alig 60.000-et vittek ki, aminek most is a fele volt finomabb minőségű, ellenben Oroszországból és Besszarábiából 20.000 mázsa finom gyapjút hoztak be a monarchia területére. Míg azelőtt az osztrák gyapjúkereskedőknek külföldön (London, Leeds, Párizs, Verviers, Aachen) voltak raktáraik, viszont onnan finom szöveteket hoztak be, az 1850-es években magában Ausztriában is fellendült a finom gyapjúipar. Ugyanakkor Magyarországon csökkent a nemesített gyapjú termelése.²⁸⁾

Feltűnő — egykorú nézet szerint — a magyar fajta juh elhanyagolása, holott tenyésztési és egészségi állapota egyaránt kitűnő. A bajt abban látták, hogy a tenyésztendő fajokat nem alkalmazzák a helyi körülményekhez. Nem lehet a juhtól egyszerre sok és kitűnő gyapjút kívánni, a mellett még nagy testsúly elérésére is törekedni. Az 1860-as évek elején némileg megváltozott a helyzet. A parasztbirka tenyésztése ugyan napról-napra fogyott, de a középrendű tenyésztése emelkedett, úgyhogy a gyapjútermelés az országnak évente 25—30 millió forintot jövedelmezett.²⁹⁾

A sertések megfelelő tenyésztésével még nagyon kevés gazdaság foglalkozott. Az állattenyésztés hanyatlását a szakkörök a magyar mezőgazdaság tőkehiányának is tulajdonították.

1848 előtt a földesúr kedvtelésből nevelt szép ménest és gulyát. Sokszor csak azért, hogy idejét eltöltse, mert a pór nép úgyis megművelte földjét. „Egyedüli és kedves időtöltése a marhatenyésztés volt, már dicsvágyból is, hogy gazdatársát egyben vagy másban felülmúlja, vagy a család hírnevét fenntarthassa.“ Ezért az akkori idők a marhatenyésztés egyes ágaiban sokkal többet tudtak felmutatni. A földesúr példáját a jobbágy is követte a közöttük fennálló „patriarchalis viszonynál“ fogva. Ezután jött a nagy fordulat. „Ami azelőtt úgyszólván nemes szenvedély volt, az most elkerülhetetlen szükséggé vált, sőt életfeltétellé, ami azelőtt feleslegként tekintetett, az most a kezdésre sem volt elegendő . . .“ „nem is említvén, hogy sok gazdaságnál még e csekélység is hiányzott.“ Pénzzé kellett tenni az állatokat. Ami a gulyából nem volt járomba fogható, azt el kellett adni, hogy a vételáron ekét és szekeret vegyenek. Így kellett sok ménest is elvesztegetni, hogy a birtokos a tartásától megszabaduljon és a szükséges ökröket a gazdaságba megvehesse. „Így kellett a juhok sok ezrének mézárszékbe vándorolnia“, hogy árán a nélkülözhetetlen marhának takarmányt vásároljanak.

Az állattenyésztés elorvadásának másik oka a tagosítás és az eddig közös legelő elkülönítése volt. A nagykiterjedésű legelőket feldarabolták s azok egymásután megszűntek, míg az istállózásra még az előkészületeket sem tették meg.³⁰⁾ A magyar gazdák körében még nem is volt az istállózásnak sok híve. „Mi, dacára sajátos klimatikus viszonyainknak, melyek szerint a természetes fűtermő téreink élete alig tart tavasszal és ősszel néhány hétnél tovább, folyvást e téreken akarjuk tengődtetni állatjainkat.“ A mesterséges takarmánytermelésről még egyáltalában nem történt gondoskodás.³¹⁾ A felosztott közlegelőket, a feltört réteket mind elvonták a takarmánytermelés elől. Több lett a gabona, de fogyott a takarmány- és a trágyakészlet. „Fázunk termelni takarmányt helyes és kellő arányban, mert félünk, hogy akkor nem leszen elég tere a gabonatermelésnek“, — írja az egykorú gazda³²⁾

Nem csekély mértékben befolyásolta állattenyésztésünk állapotát a betegségek tömege, amelyek pusztításukkal a gazdák legjózanabb számításait is kigúnyolták. A gazdák műveletlenségét és az állategészségügy szervezetlenségét nem egyszer panaszozzák fel a hozzáértők.

Az erdőállomány a legnagyobb mértékben el volt hanyagolva. Voltak még erdőbirtokosok, akik nem ismerték az erdők értékét közgazdasági szempontból és csak minél nagyobb kizsákmányolásra törekedtek. Sok erdőbirtokosnak meg nem is volt kedve az észszerű erdőgazdaságra a súlyos károk miatt, amelyeket a közös legelőben és fajzásban részes régebbi jobbágyok épp a legdrágább és legjobb erdőtelepítésekben rövid idő alatt okoztak.³³⁾

A magyar mezőgazdaság az 1850–60-as években ezek szerint az átmenet képét mutatja a nagy változás következtében, amely 1848-ban hirtelen beállott, átmenetet a régi, teljesen külterjes és inkább az állattenyésztésen felépülő gazdálkodási módból a kevésbé külterjes, a gabonatermelést előtérbe helyező gazdaságba. A régi gazdálkodás az úrbéri szolgáltatásokon alapult, e mellett ingyen erővel folytatott házigazdaságból. Ehhez sem különös szakértelem, sem tőke, de számítás sem kellett. A gazdálkodás „more patrio“ ment. „Terület, idő és erőkiadás tekintetében hazánk alkalmasint a legdrágább termeléssel bír Európa minden fejlettebb országai közt. Ezt azonban a mult időben alig kereste valaki. Hisz föld volt elég, adót fizetni nem kellett, a munka és időráfordítás pedig szintén nem az előbbeni urat terhelte, hanem nagyobbbrészt a volt úrbéresosztálytól származott.“³⁴⁾ Mivel a termelés nem adta azt az eredményt, amelyet kellett volna, nem járt sem az egyesek, sem az ország gazdagodásával. A pénztelenség állandó és általános maradt. Beszéltek arról, hogy „az ország zsírjába fullad“, de nem a népnél. Természetes, hogy ily viszonyok között haladásra törekvő, számító gazdaosztály nem keletkezhett. Nem tanultak meg szakértelemmel gazdálkodni és takarékoskodni. Ez szülte meg a pazarlást, a könnyen élést hajlamát. „Keveseket kivéve, kiknek t. i. a kincsgyűjtés kéj és élvezet volt, helyzete senkit sem kényszerített arra, hogy földjéből többet sajtoljon ki, mint amennyit az a robotköteles alattvalóknak sekélyen szántó ekéje után úgyszólván önmagától adott s a tágas mezők s parlagon heverésző földeken legelésző nyájak az ily megszokott körülmények mellett, mint igen kellemes s mintegy önmaguktól eredő jutaléknak tekintettek.“ Az akkori csak félig-meddig rendezett gazdaság s az „amúgyis elegendő jövedelemmel megelégedő háziasság mellett“ a gazda nem törekedett nyereszkesedésre, de viszont a terményszükség előidézte, időelőtti kényszereladás is ismeretlen volt.³⁵⁾

A régi gazdálkodáshoz nem kellett „üzleti tőke“. 1848 után azonban a magyar mezőgazdaság is olyan üzemmé vált, amelynek tőkére volt szüksége, munkaerőről és terményeinek piacról kellett gondoskodnia. A mezőgazdasági üzemben is fontossá vált a vállalkozói kedv és tehetség, amely ki tudja használni a kedvező konjunktúrát és tud takarékoskodni is, hogy a befektetett tőke meghozza a nyereséget. Szóval a magyar mezőgazdaságnak le kellett vetni régi formáját és a kapitalizmus irányában kellett haladnia. A nagy változást, a kapitalizmus terjeszkedését a mezőgazdaságban már az egykorúak is észrevették. 1863-ban a Pest-budai Kamara nem győzi eleget emlegetni a mezőgazdaság tőkeszükségletét. A tőkehiány akadályozza meg — szerinte — az állattenyésztés eredményességét, az állathízlálás nagyobbarányú elterjedését. Elmaradásunkat nem lehet — szerinte — csak gazdasági és birtokviszonyaink új átalakításával orvosolni, „amihez mindenekelőtt idő és pénz és e két tényezőnek legcélszerűbb alkalmazása igényeltetik.“⁽³⁶⁾

Még világosabban fejezi ki a nagy változást Korizmic: „Azzal, hogy a mult idővel minden ingyen eredmény elesett, a gazdasági termelésből is a szó teljes értelmében vett szakszerű üzlet lett; üzlet, melynél a „tartozik és követel“ uralma kezdetét vette éppen úgy, mint akár mely más kereseti foglalkozásnál.“ Hajdan mindenképpen volt kisebb-nagyobb haszon, mert a kiadások nélküli termelés veszteséget nem hozhatott. „Ma azonban a dolog másképpen áll. Ma mindenekelőtt kiadni kell különböző irányokban és pedig sokat, és csak azután lehet szó a haszonról, lehet úgy és akkor, ha a bevételek értéke a kiadások értékét felülmúlja. Ellenkező esetben rögtön előáll a veszteség, mely lehet oly erős, hogy többszöri ismételés esetében általa a birtok tőkeértéke is fölemésztetik.“⁽³⁷⁾

A magyar gazda sorsa megnehezült. Birtoka munkaerejét elvesztette, újnak beszerzésére hiányzott a pénz. A birtokokon rendszeren régi, súlyos terhek feküdtek. A meglevő kis tőkét emésztette az igen rövid idő alatt rászakadt sokféle adóteher, amelynek kivetésénél sok rögtönzés és azzal kapcsolatos hiba történt. Voltak vidékek, ahol a kataszteri tőkeérték a tényleges értéket kétszeresen is meghaladta, másutt egyharmada vagy fele volt. Ha a kataszteri haszon megfelelt a valóságos jövedelemnek, a gazda ennek egyharmadát fizette

adó címén, ha pedig meghaladta a valódi jövedelmet, 50—60%-ot is elfizetett. Az úrbéri kárpótlást sem kapta meg idejében, a napszám ára felszökött, a mindennapi szükségletek fedezésére is sokkal több pénz kellett, mint azelőtt. Ez a tőkehiány sokakat tett tönkre. Aránylag a legjobban jártak azok, akik a következtetést a megváltozott viszonyokból energikusan levonták. Ezek idejében végrehajtották birtokukon a tagosítást, az elkülönözést, szóval az egész birtokrendezést, vagy birtokuk egy részét eladták, hogy a másikat jobban felszerelhessek s így az 50-es években bekövetkezett gabonakivitel és a magas gabonaárak előnyeit már élvezhették. Akik nem adtak el semmit, fizették a nagy adókat, kamatot, jobbára a földterhermentesítési kötvények eladásából és mikor ezek elfogytak és nem volt jövedelem, „bérbeadtak mindent nyakra-főre és pedig olyformán, hogy a következtetésekre még az unokák is meg fognak emlékezni“.

Mások mindjárt bérbeadták amit csak lehetett, s míg a vállalkozók fizettek, nem volt baj. Azzal, hogy a földet teljesen kiuzsorázták, nem törődtek. Voltak, akik a helyett, hogy birtokaikat felszerelték volna, iparvállalatokba bocsátkoztak s minthogy a pénzt csak drágán szerezhették meg, emelkedés helyett hanyatlás állt be vagyoni helyzetükben. „Szóval a lefolyt tizennyolc év alatt — írja Korizmic 1866-ban — annyi megrendülés és pusztulás állott be a földbirtokos és a gazdaosztály soraiban, amennyire azelőtt sokkal hosszabb időn s a takarékoságnak teljes hiányzása mellett is, senki sem emlékezik. A rendezettség s a jóllét lehet mondani, kivételes állapot lett...“³⁸) A forgótőke hiánya lett a legtöbb magyar gazda végzetévé. A magyar mezőgazdaság átalakulásának évtizedei tehát nagy tőkeszükséglettel jártak.

2. KERESKEDELEM ÉS IPAR.

Magyarország külkereskedelmi viszonyairól e korban nem lehet képet alkotni azért, mert az osztrák-magyar vámvonal megszűnése után nem voltak a magyar kivitel és behozatal adatai megkülönböztethetők. A magyar alkotmányos kormány kinevezése után sem történhetett e téren változás, mert a vámközösség tovább is fennmaradt. Szakemberek is csak sötétben tapogatóztak ha a külforgalomról volt szó, és csak megbízhatatlan következtetéseket tudtak levonni erre

vonatkozólag a közös vámterület statisztikai adataiból. Még 1867-ben is csak 1844. évi adatokra történik hivatkozás.³⁹⁾ Azok a cikkek, amelyeknek kivitele 1848 után valószínűleg emelkedett: a búza, liszt, bor, szesz, sertés és a fa, különösen a dongafa. A gyapjúkivitel visszaesett, mert a bérbeadott birtokokon a juhnyájak eltűntek. Azután rengeteg sok rét és legelő került eke alá, ami szintén a juhállomány fogyásával járt. A dézsma megszűnése is temérdek szalmát vont el az uradalmak juhtenyésztésétől.⁴⁰⁾

Pest sokat veszített az 1850-es évek elején jólétének egykori forrásából, a kereskedelemből. Azelőtt mindenféle gyártmány lerakóhelye volt Ausztria és a külföld részéről. Innen látták el Erdélyt és az egész országot, sőt a dunai tartományokkal és Törökországgal is élénk összeköttetésben állott. A négy pesti vásár a monarchiában a leglátogatottabbak közé tartozott. Ebben az időben óriási mennyiségű árut és nyersterményeket halmoztak fel Pesten, és a forgalom sokmillió forint értékű volt.

A közlekedési eszközök gyarapodása, a dunai gőzhajózás, a pest-bécsi vasútvonal megnyitása, a közbeeső vámsorompók megszüntetése a kereskedőt közelebb hozták a termelőhöz és így a pesti piacot nagy mértékben károsították. A külföldi vevő ott kereste fel a gyártmányokat, ahol azokat előállították, a forráshoz ment és elkerülte a harmadik közvetítését. A kereskedelem kelet felé egészen megszűnt és szinte napról-napra fogyott azoknak a száma, akik áruszükségletüket Pesten fedezték.

Az iparcikkokkal való kereskedésért némi kárpótlást nyújtott a gabonakereskedelem fellendülése. Ez azután idővel jórészen visszaszerezte a fővárosnak a gyártmánykereskedést is. Sok vevő, aki Bécsbe ment, újból visszatért onnan, mert Magyarországon a gyártmány és a terményüzlet mindenütt szorosan össze volt kapcsolva.⁴¹⁾

A belső kereskedelem az 1850-es évek végén, de különösen 1860–61-ben fellendült. A terménykereskedelemben különösen jó üzleteket csináltak olyanok is, akik azelőtt nem foglalkoztak vele. Az olaszországi hadjárat, a valuta értékcsökkenése, a külföldi rossz aratások a magyar terményeknek nagy kelendőséget és jó árat teremtettek, és kivitelüket a Trieszttel létesített vasúti összeköttetés megkönnyítette. Bizonyos élénkséget idézett elő a kereskedelemben 1860-tól kezdve a

nemzeti mozgalom, a magyar viselet divatja, az új közigazgatási szervek felállítása, valamint az a körülmény, hogy a mágnások az országban maradtak. Az áruszükséglet ezek révén magas fokra emelkedett.⁴²⁾

Az 1860-as évek végén viszont már panaszokat olvasunk, hogy Pestnek, mint gabonapiacnak a jelentősége csökkent. Míg azelőtt, ha Európa nyugati részének rossz termés miatt másutt kellett gabona-szükségletét fedezni, Pesthez fordult, addig most, mint a Kereskedelmi és Iparkamara 1872-ben mondja, még sajátmalom iparának őrlési anyagát sem tudja fedezni. Nincsenek Pesten megfelelő készletek, főleg közraktárak hiánya miatt, míg Bécs gazdag eszközökkel e téren is az első helyet iparkodik biztosítani magának. A kereskedelemnek ez a visszaesése annnyival inkább megijesztette a szakköröket, mert a főváros felvirágzását, mely az amerikai városok rohamos fejlődésére emlékeztetett, túlnyomóan kereskedelmének köszönhette, ami viszont kedvező földrajzi fekvésével függött össze.

Ha a mezőgazdasági üzemeknél a forgótőke hiánya, a pénztelenség a bajok egyik legfőbb oka volt, még inkább állott ez az ipari fejlődés útjába. Ehhez járult még, mint másik ok: a vállalkozó szellem hiánya. Igen ritkán volt, mint egykorúlag megjegyzik, a vállalkozó szellemnek elegendő üzletalapja, de még ritkább az, hogy tőkepénzesek Magyarországon hajlandók legyenek pénzüket iparvállalatokba fektetni, mivel az ipar ritkán hozott annyi nyereséget mint a kereskedelem, amelyben a pénz gyorsabb megforgatására elég gyakran kínálkozott alkalom. A vállalkozók hiányát annak is tulajdonították, hogy a vásárlóknak nyújtott hitel az ipari vállalkozótól „a vevőknek már példabeszéddé lett szilárdtalansága mellett“ Magyarországon nagyobb tőke kockáztatását kívánta meg mint egyebütt. Míg ugyanis a vállalkozónak a nyersanyagot túlnyomóan azonnal az átvételkor, a munkabérek pedig hetenként kellett fizetni, követeléseinek beszedésére a magyar viszonyok között csak ritkán számíthatott.⁴³⁾

Gyáripár keletkezését és meglevő iparágak fejlődését akadályozta az Ausztria és Magyarország közötti vámvonallal megszüntetése. Amennyire hasznos intézkedés volt ez a magyar mezőgazdaság szempontjából, amely ilyen módon az örökös tartományokban biztos piachoz jutott, annyira káros következményekkel járt az 1840-es években szerény keretekben meginduló magyar iparra nézve. Ez az erősebb osztrák

ipar versenyével szemben nem tudott megállni. Egymásután szüntették meg üzemüket. 1850-ben a gyáarak száma 568 volt, 25.128 munkással.⁴⁴⁾ Két iparág azonban erősen fejlődött: a malom- és a szeszipar.

A magyar malomipar, amely az 1840-ben alapított Pesti Henger-malommal kezdődött, az 50-es években egyrészt új üzemekkel gazdagodott, másrészt a régiek amerikai módszer szerint történő átalakításával erősödött. A kitűnő minőségű magyar búzából készült lisztnek a magyar malmok gondos eljárásukkal ekkor szereztek meg a hírnevet. „A Magyarország őseréjű talajában csirázott, többnyire száraz aratási időnek forró napsugaránál teljesen megérett és kifejlődött búzaszem az ő finom héjával, kőkemény üvegszerű tömörségével különösen alkalmas hideg úton való darakészítésre s végre, ha okszerűen kezeltek, oly lisztet szolgáltat, melynek arany-sárga ragyogása ellenében Németországnak hasonló fehér lisztje szürkén és kékesen üt el.”

A malomipar fejlődése leginkább géperejének növekedésével szemléltethető; 1852-ben még csak 14 gőzgép működött ez iparban 292 lóerővel, 1863-ban már 146 gőzgép 3190 lóerővel. Ugyanakkor az egész Habsburg-birodalomban, amelyhez még a velencei tartomány is tartozott, összesen 253 gőzgép volt, 5505 lóerővel.⁴⁵⁾ Már az 1860-as évek végén túlfejlődöttnek látták a magyar malomipart. Szakkörök nézete szerint rossz években nem állt arányban a búza-terméssel. 1867-ben, igen jó termésű évben a pesti piacra 8.4 millió mérő búzát szállítottak, holott a 14 budapesti gőzmalom több mint 10 milliót volt képes feldolgozni. 1871-ben, amikor rossz volt a termés, a malmok csak ügyel-bajjal voltak képesek a nyersanyagot beszerezni. Két malom fizetési nehézségek miatt felszámolni kényszerült.

A cukorgyártás nem tudott még ez időben meggyökeresedni. Ennek oka a répatermelés elmaradottsága, ami viszont a tőkeszegénységnek és a munkaerőhiánynak volt tulajdonítható.⁴⁶⁾ A répacukor fogyasztása pedig egyre jobban terjedt. A cukorfogyasztás következőképpen fejlődött:

Az egész fogyasztásból:	Nádcukor %	répacukor %
1828-ban	98.51	1.59
1851-ben	77.42	22.68
1865-ben	66.66	33.34

Annak ellenére, hogy hazánkban a cukorgyárak 1854-ben 1.1 millió bécsi mázsa nyersrépát, 1865-ben pedig 1.5 milliót dolgoztak fel, a monarchiában a cukortermelés terén Magyarország háttérbe szorult. 1854-ben még a termelés 15.4%-a, 1865-ben már csak 9.8%-a esett a magyar gyárakra. Az elmaradás okát abban látták, hogy az adóztatás módja az osztrák gyárak részére előnyös volt. A cukorgyártást ugyanis a feldolgozott nyersrépa alapján vetették adó alá s minthogy a cseh és a morvaországi répa nagyobb cukortartalmú volt, a magyarországi gyárak termelését jóval nagyobb adó sújtotta.⁴⁷⁾

A szeszgyártás olyan gazdasági terményeket változtatott át világkereskedelmi cikké, amelyek egyébként még alacsony áron sem lettek volna eladhatók. A magyar tengeri, burgonya, rozs és répa, a nélkül hogy szeszé főzték volna, csak nehezen lett volna értékesíthető. Azokon a vidékeken, ahol a szeszgyártás magas adók miatt lehetetlenné vált, a gazdasági élet szemlátomást süllyedt.⁴⁸⁾ A szeszfogyasztást előmozdította a déleurópai szőlőbetegség és a krími háború hatása következtében Olasz-, Francia- és Görögországban erősen emelkedett szeszfogyasztás. A magyar szeszipar az 1860-as évek elején felülmúlta az osztrákot; a monarchia szeszfőzőinek 53%-a volt Magyarországon. Míg 1852-ben a szeszgyárakban csak 6 gőzgép működött 31 lóerővel, addig 1865-ben már 126 gőzgép volt 778 lóerővel.

A vasgyártás fejlődésében a legfontosabb a Murányi Unió, a Rimai Coalitio és a Gömöri Vasművelő Társulatnak 1852-ben „Rimamurány-völgyi vasmű egyesületté” történt összeolvadása volt. A bányászati és kohászati termékek pénzértéke 1849—1859 között évente átlag 11,445.000 forint volt, a bánya- és kohómunkások száma 1861-ben 41,997, 1866-ban 41.478; mindezek persze elenyészően csekély számok a nyugati államok hasonló adatai mellett. Fejlődés azonban kétségtelenül volt, amit a következő kis táblázat tükröztet vissza.⁴⁹⁾

Termeltek	1856-ban	1866-ban	mill. frt. értékben	Növekedés %-ban
Aranyat		3.229 fontot	2.18	
Ezüstöt		53.626 fontot	2.41	
Rezet		37.234 b. mázsát	1.8	
Nyersvasat	1.29 mill. b. mázsát	1,905.708 b. mázsát	4.34	48
Köszenet	4.5 mill. b. mázsát	12,569.560 b. mázsát	2.13	184

3. HITELVISZONYOK. GAZDASÁGI HELYZET.

A vázolt gazdasági helyzet az egykorúakat aggodalommal töltötte el és meggondolásra készítette. Különösen kedvezőtlennek találták akkor is, mint 1848 előtt, az ipar és a kereskedelem fejletlenségét és ennek következtében az ország alacsony gazdasági színvonalát. Ez különösen az osztrák örökös tartományok közigazgatásával összehasonlítva volt szembeötlő, mely tartományokkal Magyarország és Erdély 1849 óta közigazgatásilag és gazdasági tekintetben szoros egységében állott. „Egy oly ország, írja a Pest-budai Kamara 1853-ban, mely, mint Magyarország, nyersanyagokat ad el, hogy azért gyártmányokat vásároljon, a legalsóbb fokán áll az államgazdászati műveltségnek; az eladottért legalacsonyabb árt kap s a vásárlottért a legnagyobbat fizeti — tehát folyvást nemzeti vagyont áldoz fel, még az egyesek tetemes kereskedelmi nyeresége mellett is.“

Ez az állapot pénztelenséget, tőkehiányt idézett elő, ami miatt nem szűnik meg a panasz. A tőkehiány miatt viszont nem keletkezhetik ipar és így a gazdasági élet nem lendülhet fel. Tőkehiány és gazdasági elmaradottság egymásnak okai és okozatai: circulus viti-
osus, amelyből a magyar közigazdaság évtizedeken át nem tudott kimozdulni.

A pénzhiány oka a termelés egyoldalúsága volt: csak földművelés és kevés ipar. Ennek volt tulajdonítható a termények bizonytalan piaca, mód nélkül változó árai és az iparcikkek drágasága. „Csak az iparnak aránylagos elterjedése és felvirágozásával jöhet közigazdasági életünkbe összhangzás és erszényeinkbe idővel többecske pénz is.“⁵⁰⁾ A pénztelenséget fokozta még egyrészt az, hogy a gazdasági termelés a bevételek és kiadások arányosításával nem törődő gazdálkodás miatt csekély hasznot hajtott, másrészt az a körülmény, hogy az adók és terhek oly gyorsan és tömegesen jöttek, hogy a hirtelen átmenet a pénzgazdaságra még nehezebb lett.⁵¹⁾

Nálunk a gazdasági életnek ebben az időben nem állottak még megfelelő hitelforrások rendelkezésre. Nem volt magántőke, amely vállalkozásokra módot adott volna, nem voltak magánbankok, amelyek mind Francia- mind Németországban nagy szerepet játszottak azzal, hogy vasutak, bányák és más vállalatok részére hite-

leket folyósítottak. Németországban már a 19. század elején sokat tettek ilyen bankházak egy-egy vidék feltárására. Franciaországban az 1830—1840-es években a „caisse“-k és a „comptoir“-ok, a későbbi hitelbankok előfutárai államkölcsönök és más pénzügyi műveletek mellett egyes tőkések támogatottak ipari üzemek felállításában és folytatásában.⁵²⁾

Az 1850-es évek első felében hitelintézetekben, amelyek ezt a fenti szerepet betölthették volna, nálunk még nagy volt a hiány. Jelzáloghitel céljaira még mindig a kegyes alapítványok, az árvapénztárak és a takarékok álltak aránylag csekély tőkével rendelkezésre; a kereskedelem számára a Cs. Kir. Nemzeti Bank leszámítoló intézete és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, mindkettő 3½ millió pengőforint pénzkészlettel. Mindez az egész magyar kereskedelemmel, bármily korlátolt is volt az, semmi arányban sem állott. Iparvállalatok támogatására pedig semmiféle pénzforrás sem volt található.⁵³⁾

A meglevő pénzintézetek tőkéi még nem voltak távolról sem oly méretűek, hogy a gazdasági életre befolyást gyakorolhattak volna. Az adott viszonyok között nem csoda, hogy a takarékok és a bankok saját tőkéje alig gyarapodott: 1848-ban 1.6 millió forint, 1857-ben 1.8, 1863-ban 2.4 millió forint. A takarékbetétek összege 1850-ben 10.5, 1860-ban pedig 36.3 millió forintra emelkedett.⁵⁴⁾ De a csekély tőke felett sem rendelkeztek szabadon a pénzintézetek, likviditásuk nem volt kifogástalan. A Kereskedelmi Banknál pl. 1848 előtt a betétek özönlése arra indította az igazgatóságot, hogy tetemes összegeket fektessen be városi ingatlanokba. Mikor azután az 1850-es évek elején nem folyt be annyi mint azelőtt, és a jelzálogra kiadott tőkék behajtása is előre nem látott akadályokba ütközött, a banknak csaknem egész alaptőkéje ingatlanokban feküdt. Leszámítolás céljaira csak a magánszemélyek új betétei szolgálhattak.⁵⁵⁾

A földbirtoknak még csak az Osztrák Nemzeti Bank 1856-ban megnyitott jelzálogosztálya volt hitelforrása. Ez 6% kamatot követelt, félévénként előre fizetve, de a kölcsönt megdrágította az, hogy a bank 5%-os záloglevelei csak 80—85-ös árfolyamon keltek el, ami a kamatot 8% fölé is emelte. A birtokosok kénytelenek voltak ezt mégis erősen igénybevenni. 1860-ban 35.7 millió forint jelzálogkölcsöne volt Magyarországnak, Horvát-Szlavonországnak is 1.7 millió, úgy-

hogy a bank jelzálogkölcseiből 67.5% esett a magyar szent korona országaira. Ez azonban nem elégíthette ki az igényeket, különösen mikor az 1860-as évek elején az Osztrák Nemzeti Bank nem pontos fizetések miatt megszüntette a kölcsönök engedélyezését. Hosszas tárgyalások után 1863-ban megnyílt a Magyar Földhitelintézet, amelynek kölcsönállománya gyorsan emelkedett, és tíz év után, 1872-ben 34 millió forintra nőtt, amivel szemben az Osztrák Nemzeti Bank 31.3 millió jelzáloghitele állott.⁵⁶⁾

A külföldi tőke nem keresett még elhelyezést Magyarországon, ámbar a külföldön ebben az időben már nagy hitelintézetek működtek. Különösen a vasútépítés támasztott ott olyan igényeket a pénzüccsel szemben, hogy azokat az eddigi úton nem lehetett kielégíteni. Ha az állam maga épített vasutat, maga vette fel e célra a kölcsönöket. Ha pedig magántársaságoknak engedte át a vasútépítést, részvénytársaságokat kellett alapítani, amihez még inkább volt bankokra szükség. Ezért alakultak már ebben az időben az új hitelügyek kielégítésére Németországban és Franciaországban bankok, amelyek célja a folyó banküzleteken kívül alapítások és kibocsátások segítése az ipar útját egyengetni.

E bankok célja a vállalkozó szellemet és a tőkét a szükségleteknek megfelelő útra terelni, a kivitt és az ipar sokféle igényét a pénzüccsel közvetíteni, a tőkét, amelyik egyik gyárosnál rendelkezésre áll, a másikhoz, akinek erre éppen szüksége van, eljuttatni s ily módon az ipari tevékenységet éleszteni és növelni. A nagybanknak nem az a hivatása, hogy ő maga új iparágakat alapítson, hanem hogy a tőkéket tekintélyével és ajánlásával tétlenül heverő tőkéiknek olyan vállalkozásokba fektetésére ösztönözze, amelyek jó szervezethegükkel, céltudatos vezetésükkel és a megfelelő jövedelmezőség biztosításával ezt megérdemlik. A bank jelentősége a közgazdasági életben, hogy a kis tőkét összegyűjti, felveszi és azután megint szétszórja. Miután valamely vállalat tőkéje a vállalat céljának már megfelelt, a gazdasági életben résztvett és e részvétel után felesleget ér el, ez mint pénz, újból a bankba folyik be, amely azután más vállalatoknak adja tovább.

Az 1850-es években sem Francia- sem Németországban nem volt az ipari vállalkozásokhoz elég tőke, hanem a bankok részvények

megszerzésével vagy az alapításokban történő közvetlen részvétellel szereztek jogokat a vállalatokban. Ebben az időben sem a francia, sem a német bankok nem művelték még a letéti üzletet, hanem saját eszközeikkel dolgoztak. Több bank az üzletnek ezt az ágát egészen telennek tartotta. Minthogy azonban az alapítási és az átalakítási ügylet igen nagy kereskedelmi és általános gazdasági ismeretet követelt, amelyet a bankok csak lassanként szerezhettek meg, az alapítási kor ez első idejében tőkésüket nagyobb mértékben rögzítették le az ipari és egyéb vállalatokban, mint azt a likviditás elve megengedte volna. A bankok megkezdték az üzleti játékot az ipari részvényekkel s a befektetéseket a várt haszon reményében. Annak, hogy a kockázatot magukra vállalták, — amire elsősorban ők voltak hivatva — igen nagy jelentősége volt a közgazdasági életben.

Már 1857-ben Angliában, Francia- és Németországban az alapítási láz és a túlzott üzérkedés miatt válság tört ki, amelyet minden értékpapír megérzett. A túlzások a hitel- és a pénzpiac rendes működését megzavarták és összeomlását elkerülhetetlenné tették.⁵⁷⁾

A magyar gazdasági élet tehát nem várhatott abban az időben semmiféle ösztönzést vállalkozásokra, avagy éppen tőkét akkor, amikor a nyugati piacokat az első modern válság rázkódtatta meg. Ennek a válságnak volt a következménye, hogy az 1860-as években mind a francia, mind a német bankok csak a folyó banküzletre, továbbá az állami és a községi kibocsátásokra szorítkoztak. Ipari és kereskedelmi részvények kibocsátásától, különösen új vállalatok alapításától általában tartózkodtak, mert teljesen elfoglalta őket az 50-es évek elégtelen tőkével megindult alapításainak fenntartása. A pénzbőség általában egyre nőtt, mert a kedvezőtlen politikai viszonyok mellett hiányzott a bizalom az újabb alapításokra.⁵⁸⁾

*

A vázolt körülmények mellett a magyar pénzpiac Bécs támogatása mellett elsősorban önmagára volt utalva. Az 1860-as évek, a politikai bizonytalanság kora, nálunk sem volt alkalmas a tőkeképződésre. Így érthető, hogy 1864-ben még csak összesen 14 részvénytársaság volt Budán és Pesten, amely szám 1865—66-ban csak 3-mal gyarapodott. Ha valami, úgy ez az adat a legjobban bizonyítja Magyar-

ország tőkeszegénységét. A részvénytársasági forma ugyanis a legjobb kifejezője a közgazdaságnak. Ez a forma teszi lehetővé a kistőkés szolgálatba állítását a gazdasági fejlődés érdekében.

Ehhez járult még, hogy ebben az időben egyik rossz termés a másikat érte. Közöttük a legrosszabb az 1863. évi volt, mivel kilenc hónapig nem volt eső. Már pedig hazánkban még évtizedek múlva is a gazdasági élet fellendülése csupán a jó terméstől függött. Végre, ötévi rossz termés után, 1867 és 1868-ban gazdag aratás következett, amely egybeesett a politikai téren bekövetkezett nagy változással. Az alkotmányosság helyreállítása, a felelős kormány kinevezése gazdasági téren is nagy reményéseket keltett a magyar közvéleményben. A pénzpiacon is bőség mutatkozott. A forgalmi eszközök az 1866. évi német-osztrák háborúval kapcsolatban igen nagy mértékben megszorodtak. Az állampénzjegyek ugyanis nagy mennyiségben kerültek kibocsátásra és 1866 végén több mint félmilliárd forint bank- és államjegy alkotta Ausztria és Magyarország pénzforgalmát. Ennek következménye a leszámítolási kamatláb csökkenése volt $4-4\frac{1}{2}\%$ -ra, oly alacsony színvonalra, mely nálunk eddig még egyáltalán nem fordult elő. Előnyös helyzetet teremtett gazdasági téren az is, hogy a gabonaárak a jó termés mellett is magasak voltak, mert a búzáat nemcsak Ausztriában, hanem Németországban és Svájcban is lehetett értékesíteni.⁵⁹⁾

Ilyen körülmények között egyszerre ipari részvénytársaságok alapításának tervei burjánzottak fel; a magyar közvélemény abban a meggyőződésben élt, hogy a gazdasági elmaradottságnak elsősorban az ipar hiánya az oka. Az ipari vállalatok hirtelen megszorodása hiányt idézett elő a vezetésükre hivatott egyénekben, a magyar gazdasági élet pedig nem volt alkalmas ilyenek nevelésére. Emberi munkaerő sem állott megfelelő mértékben rendelkezésre, hiszen még a mezőgazdasági üzemeknek is — mint utaltunk rá — munkáshiánnyal kellett küzdeni. Ezekkel a nehézségekkel a „gründolás“ lázában nem számoltak. A szinte mámoros közhangulatra valóban jellemző az a pártoló felhívás, amelyet előkelő politikusok és gazdasági szakemberek írtak alá az Első Pest-Rákosi Részvénytársaság alapításakor: „Politikai helyzetünk kedvezőbbre fordultával az ipar és kereskedelem hazánkban, különösen pedig Pest városában oly kedvező fordulatot

vett, hogy az iparvállalatoknak alapja pár nap alatt vettetik s a tekintetes hatóságoktól tapasztalt gyámolítás folytán csakhamar virágzóvá fejlődik“. ⁶⁰⁾

Az alapítási lázt előmozdította a közkereseti társaságokról szóló igen szabadelvű 1840: 18. t.-c. és az alapítás egyszerű eljárási módja. Egyedüli feltétele az alapítási engedély megadásának az volt, hogy az alapszabályokban ne legyen törvénybe ütköző intézkedés.

Az alapítás valóságos szédelgessé fejlődött, mert az alapítók célja leggyakrabban nem az volt, hogy az új társaság felvirágoztatásával a befektetett tőke évente meghozza rendes gyümölcsét, hanem az új részvények tőzsdei értékjegyzésének minél nagyobb és minél gyorsabban elérhető hasznára pályáztak. Az ekkor alakult új bankintézetek, különösen az Angol-Magyar és a Franco-Magyar Bank, a francia crédit mobilier-k mintájára már nem szorítkoztak a szűkebb értelemben vett banküzletekre, mint a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, hanem a nyerstermények nagy kivitele folytán előállt pénzbőség mellett átvették az új vállalatok részvényeit és elsőbbségi kötvényeit, avagy azokra tetemes kölcsönöket folyósítottak. Ez előidézte a tőzsdei játékot a részvényekkel és belső értéküknek többszörösére való emelkedését. ⁶¹⁾ A bankok nagyobbarányú működése, az ipari részvényeknek a piacon való megjelenése nálunk is élénkségbe hozta a tőzsdét, mint Európa többi piacain. Ez persze nem teszi megokolttá Wagner Adolfnak, a nagy közgazdásznak azt a véleményét, hogy a bankok gazdag osztalékaikat elsősorban annak köszönhetik, hogy a tőzsdejátékban résztvevő körök könnyelműségét, tapasztalatlanságát és nyerészkedési vágyát zsákmányolják ki. ⁶²⁾ A pénzbőség oly nagy volt, hogy a pénzintézetek a betéti kamatot 4%-ról 3%-ra szállították le.

A pénznek ez a torlódása nem tartott sokáig. Az 1868. évi termés ugyan kedvező volt, de értékesítése kevésbbé. A kivitel még mindig nagyon jó hangulatban tartotta a piacot. A kétes természetű vállalatok alapítása egyre tovább tartott. A tőke főleg három irányban nyert elhelyezést: iparvállalatok szaporításában, a közlekedési eszközök gyarapításában és a hitelintézetek kiterjesztésében. A nemzeti vagyon értéke, legalább látszólag nagyobb lett. Ez a földárak jelentős emelkedésében, valamint a telkek és a házak árainak növekedésében nyilvánult meg. 1868-ban azonban már kitűntek gazdasági életünk

nagy hiányai: az ipari üzemek nehézségekkel küzdöttek, — különösen a megfelelő munkaerőt nélkülözték — a közlekedés javulása alig volt még tapasztalható és igen sok volt a panasz, a gazdasági körökben a jogviszonyok bizonytalansága miatt mind magánjogi, mind büntetőjogi tekintetben.⁶³⁾

A gazdasági körök e miatt már az októberi diploma kibocsátása óta (1860) hangoztatták elégedetlenségüket. Az országbírói értekezlet munkájával, a jogfolytonosság helyreállításával nem voltak megelégedve. Minden más szempontnak háttérbe kellett szorulnia a jogfolytonosság követelményével szemben, holott nézetük szerint az általános polgári törvénykönyv, az osztrák váltójog és különösen a büntetőtörvény, amelyet félretettek, a gazdasági élet feltételeinek jobban megfelelt mint a magyar törvénytár, a magyar váltótörvény és a szokásbeli büntetőtörvény. „Csak a telekkönyv talált a jogfolytonosság hiányai dacára kegyelmet.“ „Habár a magyar fajnak sokszor szemére lobbantott öntúlbecslést figyelembe vesszük is — írja a pest-budai kamara — mégis azon nagyszámú kitűnő és józan férfiakról, kik törvénykezésünk újrászervezésénél közreműködtek, föl sem tehetjük, hogy ők a magyar törvényeket általában jobb és időhöz mértebbnek tartották, mint az osztrák kormány által octroiáltakat; nekik a közvélemény által reájok hatott nyomásnak engedniök kellett; mert arról volt szó: az elvesztett jogtért visszanyerni s onnét mindent kiírtani, mely azon gyanut ébreszthetné, hogy annak magja nem alkotmányos hatalom következtében s nem magyar kéz által ültetett.“

„A corpus iuris iránti legőszintébb kegyeletünk mellett meg kell vallanunk: hogy az a mai fogalmakat egyáltalában nem elégíti ki s a mai jogviszonyoknak meg nem felel. Kis városaink egyikének bírója irányában teli vagyunk csodálkozással, kinek 35 évi hivataloskodása alatt egyetlen eset sem fordult elő, melyben ő magának a corpus iurisból tanácsot ne tudott volna kérni . . . de gyanunk van reá, hogy felei patriarkális együgyűsége mellett a józan ész is elegendő volt arra, hogy bírósága elé vitt pereket elintézhesse. A corpus iurisnak eltekintve államjogi tartalmától, alkotmány-levelünktől (magna charta), a pragmatica sanctiótól s mind, mi ezzel kapcsolatban van s melyekhez minden magyar rendületlenül ragaszkodik, megbecsülhetetlen történelmi értéke van mindazokra nézve, kik társadalmi

állapotunk s műveltségi fokozatunk fejleményei tanával foglalkoznak, de a magánjogi határozatok az újabb idők kívánalmainak semmi tekintetben sem felelnek meg többé s mai nap egy művelt állampolgár mást követel... Követel magánjoga védelmére egy határozott s bizonyos rendszer által képletezett törvényt, követeli a törvénynek lelkiismeretes alkalmazását s a bírói ítéletek gyors foganatosítását... követeli, hogy a bíró tevékenysége elutasíthatatlan szabályokhoz köttessék... egy általános emberiségi méretekhez illő büntetőjogot...⁶⁴⁾

A régi táblabírói gondolkozás nem volt összeegyeztethető az új gazdasági életben működőkével. Ha a korabeli gyáriparos vagy bankvezér elutasította magától a „corpus iurist“, nem kisebb idegenkedéssel nézhetett a „régí jó táblabíró“ a kifejlődött tőzsdei játékra, amely csakhamar vagyonok megsemmisülésére vezetett.

1869-ben rossz volt a termés. A kivitel hiánya miatt pénzszűke állott be. Mivel a részvénytőke túltelített volt, az értékpapírok ára csökkent. Mikor az Osztrák Nemzeti Bank felemelte a kamatlábát és megszorította a hitelt, a pesti bankok is megszüntették az értékpapírokra nyújtott hiteleket. Ennek következménye az 1869–70. évi válság volt, amely sok vállalatot bukttatott meg. Számuk a következőképp emelkedett Pesten és Budán:

1866.	27	1868.	83
1867.	43	1869.	111

Alig indult meg tehát az új magyar gazdasági élet, mindjárt válság nehézségeivel kellett megküzdenie, amely a német-francia háború miatt elhúzódott. Hiszen éppen Német- és Franciaország voltak a magyar gabona legfőbb piacai. Ezek az országok, úgyszintén a svájci piac is közvetlen vasútösszeköttetés hiányában elzáródtak a magyar nyerstemények elől, ahol pedig némi kárpótlást találhattak volna. A német-francia háború különösen a magyar malomipart érintette érezhetően. De az ipar egyébként is a visszafejlődés jeleit mutatta. A tőkehiány a kivitel megszűnte miatt fokozódott, különösen az 1870-i rossz termés hatása alatt, amikor is a júliustól kezdve állandó esőzések miatt sok helyen még aratni is lehetetlen volt. Különösen Pesten sok olyan vállalat is kénytelen volt felszámolni, amely fontos gazdasági szükségletet elégített ki.⁶⁵⁾ Ezt betetőzte az 1871.

év, amikor búzában olyan rossz termés volt, hogy sok helyen csak üres szalmát hordtak be s a tengeri is igen rosszul fizetett.

Különösen a pesti piac érezte meg a rossz termések következményeit, mivel az a néhány iparág, amely létezett, a hazai nyers-termények feldolgozásával foglalkozott s így szintén a mezőgazdaság eredményeitől függött. A malom- és a szeszipar mögött messze a háttérbe szorult minden más ipar. Ez az egyoldalúság rányomta bélyegét az egész magyar gazdasági életre. „Szűk termés — írja a kamara 1873-ban — még ma is fennakadást szül Magyarország forgalmának összes ereiben, míg a vetések szerencsés eredménye kedvező kiviteli viszonyokkal párosulva a másik végletet idézi fel s a tápnedveknek túlságosan bő mozgását okozza, mely azonban már csak azért sem lehet tartós, mivel a termésnek rendkívül változékony eshetőségeitől tételeztetik fel.”⁶⁶⁾

Az ország vagyonosodásának legfőbb akadályát látták ebben a körülményben. A mezőgazdaság még mindig egészen külterjes volt s ezért érezte meg annyira az időjárás változékonyságának hatását. Ha a mezőgazdaság fejlődési fokát az általa felhasznált vas mennyisége mutatja, úgy a magyar mezőgazdaság a legalsó fokon állott, mert a műveltebb európai államok közül Magyarországon használtak fel ebben az időben a legkevesebb vasat.

1866-ban, mikor 300—400 millió forint erejéig új pénzjegyek kerültek forgalomba, a kereskedelem ezt mint megmentő intézkedést üdvözölte. Azt hitték, hogy pénzszűke többé nem következhetik be, 1871-ben azonban a megszorított fizetési eszközök sem tudták a pénzszükségletet kielégíteni, a pénz értéke nagyon felszökött s megint az volt a vélemény ami 1866 előtt, hogy a pénzkészlet nagyon kevés a monarchia üzleti életében felmerülő szükséglet fedezésére.⁶⁷⁾ A pénzpiac helyzetére jellemző, hogy 1871-ben mindössze két új részvénytársasági vállalkozás létesült.

Mikor 1872-ben a francia hadikárpótlás pénzbőséget idézett elő Németországban, érdeklődés indult meg onnan a monarchia piacai felé, így különösen magyar vasúti részvények és elsőbbségi kötvények irányában. Az 1867—68. évi túlzott üzérkedés utóhatásai megszűntek. A bécsi pénzpiac kedvező hangulatával szemben egyideig a magyar piac tartózkodó volt, de mikor a pénzbőség tartósnak mutat-

kozott, a vállalkozó kedv hétről-hétre újból növekedett. Az 1869-i válság tanulságait a közönség hamar elfeledte, mikor újból könnyen megszerezhető nyereségre nyílt kilátás. Az alapítási tevékenység sajátos módon a pénzüintézetek terére szorítkozott. A nagy osztalékok, amelyeket, nem törődve az intézetek szilárdaságával és az e miatt szükséges tartalékolással, a pénzüintézetek fizettek, újabb és újabb alapításokra csábítottak. 1872-ben 550 pénzüintézet és 15 iparvállalati részvénytársaság alapszabályait hagyta jóvá a kereskedelmi minisztérium.⁶⁸⁾ Ez egészen biztosan felülmúlta a tényleges szükségletet. Mindez azonban meg sem közelítette azt a rendkívüli arányú szédelgést, amely a „gründolási“ lázban és a tőzsdejátékban Bécsben megindult. Bécs hatása alatt nálunk is minden eddigig felülmúló játék folyt a tőzsdén és üzérkedés indult meg az épülő Budapest háztelkeivel. 1873 május 7-én következett be Bécsben a tőzsdei kártyavár összeomlása, ami azután az üzelmeknek egyszerre véget vetett. Több mint kétszáz tőzsdeügynök jelentett be ezen a napon fizetéseképtelenséget. A budapesti piac, amely annyira függött a bécsitől, nem vonhatta ki magát a nagy „krach“ hatása alól. A gyengébbet ellenállhatatlanul magával rántotta az erősebb bukása, amelyhez számos kapocs fűzte. A gazdasági szervezetnek alig volt ága, melyben a válság következményei ne lettek volna érezhetők.

Annyival is pusztítóbb hatású volt a válság, mert igen gyenge természettel esett egybe. A rozsda annyira tönkretette 1873-ban a gabonát, hogy az aratás eredménye alig volt jobb az 1863. évinél. Nagy mértékben befolyást gyakorolt a mezőgazdasági termelésre a pusztító kolerajárvány is, amely százazreket ragadott el. Ezért minden mezei munka elkészt. A rossz termések miatt Magyarország megszűnt gabonakiviteli állam lenni. Helyét Oroszország és Románia foglalta el. Gabonájuk a vasutak gyorsan haladó kiépítése folytán nagyobb mennyiségben juthatott el az európai piacokra. A gabonakereskedelmet különben a súlyos pénzügyi válság is akadályozta, amely sok, a börzével összeköttetésben álló nagyobb gabonacéget tett tönkre. A túlzott üzérkedés következményeit különösen a hitelintézetek, illetőleg azok nagy része érezte meg. Helyzetüket jellemzi az, hogy az 1873. év folyamán az árfolyamveszteség a pesti tőzsdén jegyzett bank-, takaré-, malom- és egyéb ipari részvényeknél az 1872. évvégi

árfolyamokhoz viszonyítva, 55 millió forint volt, ebből 44 millió a bankpapírokra esett. Különösen a vidéki hitelintézetek voltak nagy veszélyben, mert az előző években lényegesen kiterjesztett üzletükhöz képest többnyire csak igen csekély alaptőkével rendelkeztek. Jó részük tehát szorult helyzetbe került. Az Osztrák Nemzeti Bank segítségével létrejött Hitelkiszegítő Egylet sietett segítségükre. Ennek közbelépése folytán a válság pusztító hatása e téren kisebb volt mint várni lehetett. Csak néhány vidéki intézet lett fizetéseképtelen. Az Osztrák Nemzeti Banknak határozott érdemei voltak a válság kimélyülésének megakadályozásában. Magyarországon befektetett tőkéje 1873-ban 13.48 millió forinttal növekedett, 68.71 millióról 82.19 millióra.

Végzetes csapást nem is hiteléletünkre, hanem ipari fejlődésünkre az 1873. évi válság mért. Súlyos következményei hosszú időn át érezhetők voltak. 1885-ben írja Vargha Gyula, a kiváló statisztikus, hogy azt a csapást, amelyet az ipar szenvedett, még mindig nem sikerült teljesen kiheverni.⁶⁹⁾

A válságot a rossz termékek mellett az állampénzügyek katasztrofális helyzete mélyítette el és nyújtotta meg. Az ifjú magyar állam az 1867. és 1868. évi bő termékek és nagyszerű gazdasági kilátások mellett több feladatot vállalt magára, mint azt józan megfontolással tehette volna. Különösen a vasútépítéssel kapcsolatban jártak el a kormányok meggondolatlanul. A vasútépítés volt a kiegyezés utáni kormányok gazdasági politikájának súlypontja. Jól látták, hogy a közlekedés kérdésének megoldása a legfontosabb a jövő gazdasági fellendülés szempontjából. Ettől várták a gazdasági és a politikai körök számos baj orvoslását is, amely a vámpolitikából és különösen az osztrák-magyar közös vámterületből adódott. A cél kétségtelenül helyes volt, de a megvalósítás eszközei nem voltak megfelelőek.

Mivel az abszolutizmus idejében az államvasúti rendszer balsikerrel járt, az alkotmányos kormány a közvélemény hatása alatt magánvasutak építése mellett foglalt állást. Ezeknél már az abszolút korszakban az a rendszer honosodott meg, hogy a kormány biztosította a befektetett tőkének megfelelő kamatozását. Ily módon vasúti befektetésekre ösztönözte a tőkét. Ezt a kedvezményt megadták a nélkül, hogy az államnak valami befolyást biztosítottak volna a vasút igazgatására és díj szabására. Az alkotmányos kormány sem helyez-

kedett arra a már Széchenyi hirdette álláspontra, hogy az állam van hivatva vasutat építeni. Annak a mindenfelől megnyilvánuló óhajnak, hogy vasutat építsenek, a kormány nem tudott eleget tenni, mert az államháztartás kezdettől fogva sok nehézséggel küzdött és nagyobb beruházások végrehajtására külföldi hitelforrásokból nem voltak még kölcsönök szerezhetők. Ezért fontos vasúti vonalak megépítésére a kormány magánszemélyeknek adott engedélyt. Hogy minél több vasút épüljön, a kormány bőven osztogatta a kamatbiztosítékot. Az engedélyezésnél azonban az állam mellőzte a volt osztrák kormányoknak azt az engedélyezési módját, mely szerint csak a vasút kiépítésére valóban szükséges és az építés befejezése után megállapított tőke részesült kamatbiztosításban, minthogy ez olyan ellenőrzést tett volna szükségessé, mintha államköltségen történnék az építés és a mellett minden kockázat az államra hárult volna. 1868-ban évi 8.26, 1869-ben 3.5 millió forint fizetésére kötelezte magát. 1874-ben pedig e címen már 21.4 millió forint terhelte a magyar államnak amúgyis túlságosan ingadozó költségvetését.

A vasúthálózat nagy mértékben fejlődött. Az 1869-től 1874-ig terjedő hat év alatt 3767 km vasút épült, amivel a közforgalmi vasutak hossza 6422 km-re gyarapodott. Minthogy a kamatbiztosítás összegét a kormány az építési tőke után állapította meg, a vasúttársaságok minél nagyobb építési költséget iparkodtak kimutatni. Míg a tiszavidéki vasút mérföldje 26.200 forintba került, a keleti vasút egy mérföldjének 467.000 forint, tehát az előbbinek 18-szorosa volt a költsége.⁷⁰⁾ A pénzválság persze megakasztotta a magyar vasutak fejlődését. Az állam nem tudott építeni, a magántársulatok sem tudták az építéshez szükséges tőkét megszerezni. A meglevő vasutak is csak különféle hitelműveletekkel voltak fenntarthatók. Mivel az állami kamatbiztosítás mellett sem tudtak kötelezettségeiknek megfelelni, a kormány az államosítást határozta el, amit fokozatosan valósított meg. 1875-ben már egy kilométernyi vasút sem épült és 1875—1880-ig is alig valami.⁷¹⁾

A kormányoknak a vasútügyben követett politikája volt egyik fő oka az állami költségvetés egyre növekvő hiányának, amely 1873-ban, a válság első évében már 56 millió forintba emelkedett. Az állam csak folytonos hitelműveletekkel tudott segíteni magán, de ezek feltételei

egyre súlyosabbak lettek. A kincstár hitelének teljes leromlását bizonyítja az 1873 novemberében felvett ötéves törlesztéses kölcsön. A 153 milliós kölcsön 6%-os kincstárjegyét 85 1/2-es árfolyamon kellett kibocsátani. Most először tűnt ki az új magyar alkotmányos korszakban, hogy az állam pénzügyei és a közgazdasági élet mily szoros összefüggésben vannak egymással.

Amint az 1872—1873. évi nagy kolerajárvány az ország népességében, úgy az állami pénzügyi és a hitelválság gazdasági fejlődésében csaknem egy évtizedre kiható zavart, visszaesést okozott. Míg a magyar anyaország népessége 1857 és 1869 között 12,38%-kal szaporodott, addig 1869—1880-ig csak 1,23%-kal, sőt az ország nagy részében a népesség meg is fogyott.⁷²⁾ Az 1873. évi pénzügyi válság nyomában viszont több éven át a nemzeti termelés minden terén hanyatlás és általános elszegényedés állott be. A hitelintézetek válságát jellemzi, hogy míg a magyarországi takarékpénztárak és bankok alapítójuké 1860-tól 1872-ig 1,9 millió forintról 69 millió forintra emelkedett, addig 1872-től 1878-ig 46 millió forintra süllyedt.⁷³⁾

A jövő fejlődés szempontjából sokkal fontosabb volt, hogy az alig ébredező vállalkozási kedvre úgy hatott a súlyos válság, mint a tavasszal nyíló virágra a kései fagy. Hosszú ideig nem volt tőke kapható részvények vásárlására, hanem csak a kevésbé gyümölcsöző, de biztos elhelyezkedést keresték takarékbetétek alakjában. A pénzintézeteknél elhelyezett betétek összege a kiegyezés utáni években nagy mértékben emelkedett: 1865 és 1870 között 49 millió forintról 134 millióra, 1870 és 1880 között pedig az 1873-ban bekövetkezett, nem hosszú ideig tartó megszakítás után 305 millióra. A betétek pedig nem a kisemberek vagyontársaiból, hanem olyan nagytőkéből tevődtek össze, melyek tőlünk nyugatra jövedelmező vállalkozásokban szoktak különben elhelyezkedni. Nálunk a takarékpénztáraknál 1883-ban egy betevőre 744 forint esett, míg Ausztriában 489, Németországban 247, Nagybritanniában 21 forint. Ámbár ez részben alsóbb néprétegeink hiányzó takarékosági hajlamára is vissza vezethető, mégis lehet belőle a vállalkozó kedvre is következtetést vonni. Az egyéni vállalkozás hiányát nálunk a pénzintézetek voltak hivatva pótolni.⁷⁴⁾

Egy nagynevű magyar statisztikus és közgazdász, Keleti Károly, visszatekintve az előbbieken tárgyalt korszakra, 1875-ben megállapítja államunk betegségét és társadalmunk gyengélkedését. 1867-ben a nagy politikai fordulat után ismerkedett meg Magyarország a tőkével és annak hatalmával, de egyszersmind a hitel működésének kinövésével is. Szerinte, az egykorú megfigyelő szerint, amint a nemzet nagy része nem ismert határt politikai alkotásaiban és követeléseiben, éppoly mértéktelen volt másik része a gazdasági beruházásokban „az üzérkedésben, az anyagi haladás s a velejáró élvek hajhászásában“.

A nemzet 1869-ben, a hitelválságban kapott ugyan leckét, amely kijózanítólag hathatott volna, — ámbár a veszteségek csak kisebb körre, inkább csak a kereskedői osztályra szorítkoztak — 1873-ban a „túlüzérkedés“ miatt újabb válság érte. Ez azzal vált „öldöklővé“, hogy a börzejáték nemcsak a vele rendszeresebben foglalkozó körökben folyt, hanem „epidémikus jelleggel a társaság minden rétegét sodorván bele“ igen sok embert érintett.

A közgazdasági bajok legfőbb okát Keleti abban látta, hogy míg a többi európai államban az átmenet a természeti gazdálkodásból a pénz- és hitelgazdasághoz csak lassan, évszázados fejlődés során ment végbe, nálunk 1848 és 1853 közt öt év alatt szökkenésszerűen, átmenet nélkül. A hirtelen átmenet következménye az iparviszonyok vigasztalan helyzete lett. Míg másutt évszázadokon át tőke gyűlt össze, amelyből ipari és kereskedelmi vállalatok alakulhattak, nálunk ez hiányzott.

1850-ben lehulltak a vámsorompók Magyarország és Ausztria között. Új, nagyfejlettségű iparvilággal állottunk szemben, átmenet nélkül. „Kézműiparunk romjain gyáripárunk speculatio keletkezésén kívül“ ezt a statisztika szemlélteti. 1847-ben behoztunk iparcikkeket 40 millió forintért, az 1870-es években 300—400 millióért.

A magyar kereskedelmet, főleg a pestit, régente a kiváló „soliditas“ jellemezte. Színarany becsületességét megtartotta még akkor is, midőn az 50-es években a krími háború idejében óriási üzleteket kötött a külfölddel. Nem is következett be kiválóbb cég bukása, ilyesmi még a külföldi válságok idejében is „a mesék országába tartozott“. 1856-ban kezdődött a különbözeti üzlet a repcében és olajban, ami azután átharapózott a gabonaüzletre is. „A 60-as években már

mindkét lábbal benne volt nem annyira kereskedelmünk, mely legnagyobb részét szolid maradt, mint inkább újabban képződött üzérvilágunk a hitelgazdálkodásban, sőt — a börzejátékban.“ Az 1850-es évektől 1867-ig terjedő idő fejlődési korszak volt, ámbár azt köznyelven „sanyarú“, „átkos“, „szomorú“ névvel szokták elkeresztelni. Ez közgazdasági szempontból nem így van. Róttak ugyan adót a földbirtokra, „de a termelési és az üzleti konjunktúra olyan volt, hogy a terhelt földbirtoknak is nagyobb hasznát vettük, mint előtte bármikor“. A közlekedés fejlődött, a vasúti hálózat kiépült, a közutak jókarban tartattak. Az osztrák polgári és büntetőtörvénykönyv örökődése alatt „iparunk és kereskedésünk jobban fejlődött, mint amennyit képes volt lerombolni később a már egy évtizednél tovább létező hazai törvénykezés s a velejáró rossz igazságszolgáltatás“.

A közbenső vámsorompók eltörlése közgazdaságilag megfosztotta ugyan az országot is régebbi, persze csak látszólag meglevő önállóságától, de sokkal természetesebb fejlődésnek nyitott utat, mert a vámsorompók fennállása idejében nem a gyenge magyar ipar volt védve a külföld ellenében, hanem — Keleti szerint — Ausztria védte magát Magyarország ellen s „elnyomván összes anyagi fejlődésünket, azon hiú vigasztalást sem hagyta meg, hogy kereskedelmi mérlegünk active áll, mert évről-évre tudott új vexatiót kitalálni, mellyel képzeletbeli mérlegértékét is lenyomta.“

Az 1867. és 1868. év ritka istenáldása nagy pénzbőséget teremtett. A búzakivitel, amely 1844-ben alig közelítette meg az 5 millió mázsát, 1868-ban 14.7 millió mázsára emelkedett és a magyar gabonakivitel értéke meghaladta a 130 millió forintot. Ekkor a kereskedelmi mérleg aktív volt, de egy-két rossztermésű év elég volt arra, hogy a mérleg súlyosan passzívvá váljék. Ha valami, úgy ez bizonyítja, hogy Magyarország közgazdasági boldogulása egészen a terméstől, illetőleg az időjárás szeszélyétől függött.

A külforgalom millió forintban:

	Kivitel	Behozatal	Összesen
1868.	330.00	319.70	649.70
1869.	329.77	408.97	738.74
1870.	342.88	344.07	686.95
1871.	357.58	472.31	829.89
1872.	313.08	488.14	801.22
1873.	300.09	456.78	756.87

A magyar föld termése, a külföldihez viszonyítva, csekély volt és az átlagtermés az 1870-es években oly mértékben csökkent, hogy a föld kimerültségéről kezdtek beszélni. Még az oly bőtermésű 1868. évben is holdanként átlagban csak 13.6 mérő búza termett, holott az 1853. évi kataszteri felvétel szerint a közepes termés 9—14 mérő között volt, azután pedig 8.2, 10.6, 7.9, 7.3, 6.2 és 8.2-re esett az évi átlag. Ha volt is külföldre kivitel, ezt csak a gabonatermelésre szánt nagy terület, a gyér népesség és különösen ennek rossz táplálkozása tette lehetővé.

A magyar termésnek ez a bizonytalansága nem engedte meg a gabonakereskedelem állandósulását. A magyar gabonának nem volt állandó piaca és a termés nem volt elég nagy ahhoz, hogy az európai gabonaárakat befolyásolni tudja. Így magyarázható meg, hogy az 1863-i ínséges év után, amikor vetőmagra is alig telt és a készletek kifogytak, az 1864. évi bő termés a gazdák nyakán maradt vagy csak potom áron volt eladható.

Ugyanez volt a helyzet a borral. Évente alig termett 10—12 millió akó; még nagyon jó évben is csak 25—30 millió. Ezzel nem lehetett állandó kivittelt lebonyolítani s a keresletnek megfelelni, „mert egy-két rossz év után, mi pedig bortermésnél vajmi gyakori, pincéink üresek“. A magyar mezőgazdaság, az ország anyagi jólétének egyetlen forrása még mindig „parlagias“ volt, „mert nem fordítunk rá kellő munkát s mert nem bírjuk termékenyíteni a megfelelő tőkével, s mert nem volt meg hozzá a kellő értelmiség.“

A magyar mezőgazdaság emelése végett nagy befektetésekre volt szükség. „Kell azért még beruházás, pedig sok — írja Keleti — csak mezőgazdaságunk emelésére is s még akkor sem támaszkodhatunk egyetlen termelési ágra, melynek nagy jövő többé nem is nyílhat, ha csak nem rendkívüli konjunktúrák között,“ mert az orosz és az amerikai gabona kiszorítja a magyart az európai piacról.⁷⁵⁾ Ezért kell ipart teremteni.

A magyar mezőgazdaság ezek szerint még az 1870-es években is ugyanazon bajok miatt szenvedett, mint 1850 körül, sőt jórésztben már Széchenyi idejében is: a túlságos külterjesség és az ebből a termés nagyságában következő rendkívül nagy ingadozás miatt. Ennek oka pedig a tőke és részben a szakértelem hiánya volt.

Az ipar megteremtésének szükségessége, aminek követelését már egy emberöltővel előbb erősen hangoztatták a politikai körök, a közgazdasági gondolkozást is egyre jobban foglalkoztatta. Ettől várták a magyar gazdasági élet gyógyulását, annak az állandó veszélynek a megszűnését, mely az ország jólétét a hulló eső bőségétől tette függővé. Természetes volt, hogy a szeszélyes magyar éghajlat mellett erősödött az ipar megteremtésének kívánsága és vele együtt széles körökben az ellenszenv is az Ausztriával való közösséggel szemben, amely e törekvés megvalósításának legerősebb akadály volt.

III. VÁLSÁG ÉS PANGÁS KORA. (1873–1889.)

1. ÁLTALÁNOS HELYZET. MEZŐGAZDASÁG.

„A magántulajdoni rend alapján álló társadalomnak kapitalista termelőrenddel dolgozó gazdasági életében sokféle olyan ok idézhet elő válságot, melyeknek mindegyike a magántulajdoni rendnek folyománya.“ Gyakori eset, hogy csoportos okok idéznek elő válságot, de ezek közül is rendesen kiemelkedik egy, vagy legalább ilyenkor is rá lehet mutatni a gazdasági életnek egy bizonyos tüneténykörére, mint a válság tulajdonképpeni gócéra. „Ebben vált ilyenkor először láthatóvá a gazdasági élet rendes menetének megbomlása, illetőleg ennek a terén érezteti a megbomlás a legerősebben a hatását.“⁽¹⁾ Ilyen, több okra visszavezethető válság volt az, amely nem sokkal az új magyar gazdasági élet megindulása után, 1873-ban köszöntött hazánkra.

Mikor Bécsben, 1873-ban a túlfűtött bizalomból keletkezett alapításokkal szemben a hitelintézetek kénytelenek voltak megszorítani a hitelezéseket és bekövetkezett azoknak az adósoknak tömeges bukása, akik túlzottan vettek hiteleket igénybe, Magyarországon is, a fellendülés csúcspontján „megpattant a kölcsönös bizalomból sarjadzó hiteleknek túlfeszített húrja.“⁽²⁾ Aligha gondolt a magyar gazdasági életnek bármely tényezője is arra, hogy a beköszöntő válság oly hosszantartó lesz és oly mélyreható következményekkel fog járni. Ennek több oka volt. Elsősorban az, hogy a hitelválság egybeesett az állam pénzügyi válságával, amely csak nehezen volt orvosolható. Csak 1877-ben sikerült e téren némi enyhülést hozni az első magyar aranyjáradékkölcsön kibocsátásával, ami hosszú időn át a magyar pénzpiac legfontosabb eseménye volt. Erre ugyan már 1857-

ben kapott a pénzügyminiszter felhatalmazást, de a válság miatt csak két év múlva kerülhetett rá sor. Ámbár ezzel a kibocsátással létrejött az első magyar „rente“ az európai tőzsdéken befogadott nemzetközi értékpapír, még mindig csak a reménye volt meg az állampénzügyi helyzet gyógyulásának, csak bizonyos haladás a javulás felé, mert a költségvetésben még nagy volt a hiány és „csökkenése csak fontos kulturális feladatok elhanyagolásával volt elérhető.“³⁾

Meghosszabbították és hatásában kimélyítették a válságot a politikai események akkor, amikor már a javulás jelei kezdtek itt-ott észrevehetőek lenni. „Mintha a végzet percnyi szünetet sem akarna engedni nekünk a felüdülésre és tétlenségre kárhoztatott erőnk újból való összeszedésére, — írja 1877-ben a Budapesti Kamara. — Már több mint két év óta oly események foglalkoztatták egész Európát, — különösen hazánkat és Ausztriát, mellyel szoros politikai és közgazdasági összeköttetésben álltunk, — amelyek megbénították a már-már megindult gazdasági életet. Ezek a monarchia két államának tárgyalásai és a keleti kérdés bonyodalmai voltak.

Még le sem telt az Ausztriával 1867-ben tíz évre kötött gazdasági kiegyezés határideje, amikor a válság tanulságait is szem előtt tartva, megindult a küzdelem az önállóságért, amely a közvélemény jórésének nézete szerint Magyarországot gazdasági téren is megillette. Már 1876-ban, mindjárt az első tárgyalások a legnagyobb hevességgel folytak a monarchia két állama közt. A viszály magva a bank- és vámkérdés volt, amelyekben Magyarország a gazdasági romlás legfőbb okait látta.⁴⁾ Az egész monarchiát már a kiegyezésnek ez az első megújítása, harmadfélévig tartó alkudozásaival szakadatlan bizonytalanságban, aggodalomban és nyugtalanságban tartotta. Ez bénítólag hatott a gazdasági életre, útjában állt az ország jóléte érdekében folyó minden más munkának, érzékenyen károsította a monarchia tekintélyét és hatalmi helyzetét, teljesen igénybe vette a kormány és az országgyűlés munkásságát akkor, amikor tág terük lett volna más irányban dolgozni az ország érdekében. A kormányzó szabadelvű párt többször mutatkozó válsága, sok kilépés, heves hírlapi és képviselőházi viták, sőt a kormány lemondása voltak kísérőjelenségei ennek a monarchia két állama között közel három évig tartó küzdelemnek. A harc, amely megmutatta a dinasztikus államkapcsolat

nehézségeit, végül is 1878 elején azzal végződött, hogy a magyar kormány újabb tíz évre megkötötte a kiegyezést — a nélkül, hogy lényeges engedményt ért volna el, — és a képviselőház 36 szavazat többséggel el is fogadta. Az 1867. évi megállapodások csaknem változatlanul érvényben maradtak. A vámközösség továbbra is sértetlenül fennállott, a bankkérdésben sem sikerült a paritást elérni, inkább csak a bank címe változott némi szervezeti átalakulás mellett; az Osztrák Nemzeti Bank az „Osztrák-Magyar Bank“ nevét vette fel.⁵⁾

A belpolitikai harc még be sem fejeződött, mikor az orosz-török háború és ezzel kapcsolatban a balkán-kérdés felvetése tette bizonytalanná a külpolitikai és vele a gazdasági helyzetet. Bosznia és Hercegovina megszállása (1878) megghiúsította azt a reményt, hogy a gazdasági viszonyokban hamarosan nyugalom állhat be. A nagypolitika szempontjából kívánatos „okkupáció“ a gazdasági válságot újból kiélesítette.

A hitelválság termelési válsággal is párosult és ezáltal érezhetővé vált a társadalom minden rétegében. Az 1873. évi rossz termést 1874-ben olyan aratás követte, amely a legrosszabb volt 1867 óta. Ennek következménye a behozatal óriási arányú megnövekedése és a kivitel teljes megszűnése lett.⁶⁾ A rossz aratási eredmény a hitelszükségletet olyan arányban szöktette fel, hogy az még uzorakamatok mellett sem volt kielégíthető. Amikor pedig a következő évi közepes termés lehetővé tette volna a kivitelt, a gabonafelesleg nem volt értékesíthető, a nemzetközi piacon nem mutatkozott semmi kereslet. A magyar gazdasági élet most érezte meg először, hogy a vasúti hálózat kiépítésével betagozódott a világ gazdaságba, s hogy helyzete annak viszonyaitól vált függővé.

Míg a nemzetközi gabonapiacra a kereslet sohasem volt gyorsan változó vagy hullámzó, a kínálat az orosz és az amerikai gabona egyre fokozódó termelési arányai miatt állandóan nőtt. Ez a túlságos kínálat a magyar válságot megnyújtotta. A világpiaci viszonyok nem maradhattak nálunk hatás nélkül. Oroszország és Észak-Amerika, mint legyőzhetetlen versenytársak a világpiacra, szakadatlanul és bőven ellátták a nyugateurópai piacokat. Ezért a magyar gabonát csak nagyon olcsón lehetett értékesíteni. A jelentősebb kiviteli haszon tehát elmaradt, de az aratás különben sem volt elég arra, hogy meg-

gyógyíthassa a sebeket, amelyeket a többévi rossz termés és a közgazdasági válság ejtett az országon.⁷⁾ Az 1876. és 1877. évek termései jobbak voltak és mivel az aratást egy hónappal korábban fejezték be mint Európa legnagyobb részében, és a gazdák a behordás siettetésével is iparkodtak ezt az előnyt kihasználni, a gabona- és a lisztkivitel évek óta nem remélt méreteket öltött. A magyar búza a vámkülföldön Dél-Németországban és Svájcban, régi piacain is visszanyerte kedveltségét, amelyet az előző évek rosszabb minősége és főleg az orosz gabona versenye miatt elvesztett.

Ez a javulás azonban csak ideiglenes volt és csak az orosz-török háború végéig tartott. 1878-ban újból leestek a gabonaárak. A berlini szerződéssel Oroszország kivitele felszabadult és az orosz búza ismét megjelent az európai piacokon. Az amerikai versenytárs sem maradt el és így a magyar gazdáknak újból árendedményeket kellett tenni. Mindenki észrevehette már, hogy „hazánkban az egész közgazdasági élet gyorsabb vagy lassúbb lüktetése csaknem kizárólag a gabonaneműek ármozgásától és keletétől függ, e tekintetben pedig a keleti háborúval együtt azok a kedvező konjunktúrák is megszűntek, melyek 1877-ben hazánkat Nyugat-Európa legfontosabb élel-kamrájává tették és mezőgazdasági terményeink árát felszöktették.”⁸⁾ A politikai bonyodalmak teremtette kedvező konjunktúra a válságot ugyan ideig-óráig enyhítette, de annak elmúltával az a félelem vett erőt a gazdasági körökön, hogy a magyar mezőgazdaságot, ha hagyományos útjairól le nem tér, végzetes veszély fenyegeti.

Az 1879 tavaszán jegyzett igen alacsony búzaárak gondolkodóba ejtették a magyar gazdákat, hogy vajjon a mezőgazdasági termelés nem egészen hamis irányban fejlődött-e. Amerikán és Oroszországon kívül Kelet-Indiának, Afrikának és Ausztráliának óriási mértékben emelkedő termelése folytán az 1880-as évek elején már bizonyossá vált, hogy a magyar búza nem gyakorolhat befolyást a világpiac áaira, és kelete a többi gabonafajtával együtt állandóan veszélyben forog. Ha voltak is kivételes esztendőök, mint az 1882-i, mikor bő termés és a fogyasztó országok beviteli szükségletének fokozódása azt a látszatot keltette, hogy Magyarország újból fontos tényező lehet Európa gabonaszükségletének fedezésében, már a következő év megtanított arra, hogy a magyar mezőgazdaságnak nem szabad vér-

mesebb reményeket táplálnia. A terméseredménynek nem is nagymértvű változása 1883-ban, de különösen Oroszország jelentős kivitele megmutatta, hogy a magyar búza és árpa kiváló minősége miatt még hosszú ideig keresett cikk lehet, de tömeges kivitelére már aligha lehet számítani. Nem annyira hiány fedezésére, mint inkább acélossága miatt, külföldi gyenge minőségek javítására keresték.⁹⁾

E megfigyeléseket megerősítette az 1884. és 1885. év. Az előbbiben közepes, az utóbbiban jó termés volt, de mindkét évben a mezőgazdasági termények árai nagy mértékben süllyedtek. Így annak ellenére, hogy a hozam mennyisége ellen nem lehetett kifogás, mégis súlyosak voltak a panaszok a mezőgazdasági termelés jövedelmezősége miatt. Sanyarú idők következtek a magyar mezőgazdára, aki tulajdonképpen 1873 óta kis megszakításokkal állandóan benne élt a válságban. A búza ára, amely még a 70-es években rendes viszonyok között 14–15 forint volt, 1884-ben 10.5, majd 8.25 forintra süllyedt és már az önköltségi árat súrolta.

Magyarország jelentősége Európa gabonaellátásában évről-évre csökkent, amit nemcsak a versenytársak olcsóbb termelése, hanem a saját és az osztrák fogyasztásnak a népesség emelkedésével bekövetkezett növekedése idézett elő. Az 1884-i „árforradalom” azt az aggályt keltette, hogy a tengerentúli államok versenye, ahol a termelés kiterjesztésének szinte korlátlan lehetőségei voltak, teljesen lehetetlenné teszi az európai termelést, mert az árakat az önköltségi áron aluli színvonalra szorítja le.

A belfogyasztásnak a kivitelre gyakorolt emelkedő befolyása az osztrák-magyar monarchia külkereskedelmi adataiból kimutatható. A közös vámterületnek jelentős búza- és liszt kivitele volt, de ez az 1876 és 1885 közötti évtizedben csak úgy volt elérhető, hogy a kivitt mennyiséget megfelelő behozatallal pótolták. Ausztria és Magyarország búzakivitele az 1885 előtti tizenöt évben csak 5.6 millió métermázsaival volt nagyobb mint búzabehozatala, a liszt kivitel ellenben 15.5 millióval múlta felül a lisztbehozatalt. A 15 év alatt hétben — rossztermésű években — a búzabehozatal túlszárnyalta a kivittet. Az 1882–85-ig terjedő öt évben 9.1 millió métermázsa búzabehozatallal 12 millió kivitel áll szemben, holott ebbe beleesik az 1882. év, amely rendkívül jó terméssel kivitel szempontjából egyike volt a

legjobb éveknek. A tizenötévi átlagban a monarchia búzakiviteli többlete évente csak 376 ezer métermázsa, lisztkiviteli többlete kereken évi 1 millió métermázsa volt. Ennek oka a belfogyasztás jelentékeny növekedése volt. A magyar búzának és lisztnek fő fogyasztója természetesen Ausztria volt, amelynek szükségletét kedvezőtlen években csak Magyarország feleslegén túl bevitt gabonával lehetett kielégíteni. Magyarország évi 8 millió mázsás búzafölöslegét 70%-ban Ausztria fogyasztotta el. Olyan években, amikor a magyar piacról túl sokat vittek ki a vámkülföldre, Ausztria szükségletének egy részét kénytelen volt külföldről fedezni.¹⁰⁾ A magyar búzának és az egész gabonatermésnek megvolt tehát a biztos piaca Ausztriában, de a mezőgazdasági termelés nem tudta belterjes műveléssel pótolni azt a veszteséget, amelyet a gabonaárak világpiaci csökkenése folytán szenvedett.

*

Még mindig állandó a panasz a magyar mezőgazdaság külterjes, radikális reformokra szoruló jellege miatt. A 60-as években végbement tagosítás, azután a vasutak kiépítése és a terménykivitel fellendülése nagy befolyással volt a magyar mezőgazdaságra. Míg régebben, mint láttuk, a földbirtokosok a fő súlyt a külterjes állattenyésztésre fordítottak, most a mag- és elsősorban a búzatermelés volt a gazdálkodás alfája és omegája. A gazda az adók emelése útján az állam részéről igénybevett, növekvő szolgáltatásokkal szemben is úgy vélte földjének nagyobb jövedelmezőségét elérni, ha minél több búzát termel. A gazdasági rendszer megváltozott, de csak nagyon kis mértékben a művelési mód, amely megtartotta külterjes jellegét. A legelőket feltörték és magtermő földekké változtatták. A gazdák túlnyomó része csak arra törekedett, hogy földje termőképességét kiaknázza, a jövőre nem gondolt. Az újonnan feltört földek persze dúsan ontották a termést. A föld ősi ereje a 60-as évek végén és a 70-esek elején bő áldással árasztotta el a gazdát olyan időben, amikor a búza a kedvező konjunktúra folytán jó áron is értékesíthető volt.

A régi háromnyomásos művelési rendszer mellett, amely minden harmadik évben ugaron hagyta a földet, trágyázás nélkül is fenntartható volt a föld termőképessége. A 70-es években azonban ez régen

el volt felejtve és a gazdák zöme olyan zsaroló forgókkal élt, amelyek következtében a földnek hamarosan ki kellett merülnie. A déli, jó fekete földű megyékben hármas forgó járta: búza, búza, tengeri, a Cegléd-től Szegedig elterülő vidéken meg négyes forgó: háromévi búzatermés után a földnek pihenőül dohányt kellett teremnie. Másutt a repcét búzatarlóba, a búzát tengeritarlóba vetették. És mindezt trágyázás nélkül. A búza ki nem pihent, trágyázatlan földbe került minden második, harmadik évben. A magyar gazda ebben az időben rablogazdálkodást űzött a kimeríthetetlennek tartott talajon és semmit sem tett a talajtól elvont tápláló anyagok pótlására. A gazdák nemcsak nem tartották meg az ajánlatos arányt a mag- és a takarmánytermelés között, hanem elfecsérelték még azokat a trágyaanyagokat is, amelyek rendelkezésükre állottak. Mesterséges trágya alkalmazásáról még szó sem volt. Ami műtrágya hulladékcsontból egy-két gyárban készült, az is külföldön volt kénytelen piacot keresni. A természetes trágyát és a szalmát pedig az ország sok vidékén tüzelésre használták fel. A rosszul megművelt, trágyázatlan földeken a gabona számos betegsége könnyen terjedt el, különösen a magyar búzának ebben az időben két veszélyes ellensége: a rozsda és az üszög, amely nem egy esztendő termését tette tönkre.¹¹⁾ Csökkentették még a termést az ezekben az években nagyobbarányú áradások, belvizek pusztításai és a szakértelem hiánya, mely a búzát a termelésére teljesen alkalmatlan helyen is erőszakolta.

Természetes, hogy ilyen körülmények között egy holdon nálunk átlagban jóval kevesebb termett mint Európa bármely, sokkal kevésbé termékeny országában. A magyar átlagtermés 1880 körül nyolc mérő volt katasztrális holdanként, míg ugyanakkor Francia- és Németországban 14 mérő. A mellett az éghajlat egyenetlensége is jobban sujtotta a magyar gazdát. Tíz év átlagában 4 és 20 mérő között váltakozott holdanként a termés. Öntözésről és lecsapolásról de általában semmiről sem volt szó, ami a termést az időjárás túlságos befolyása ellen biztosította volna.

A kisebb termés persze emelte a búza önköltségi árát akkor, amikor piaci ára lényegesen csökkent. 1880-ban egy katasztrális hold búzának termelési költsége majorsági gazdaságban 36–44 forint, parasztgazdaságban 25–35 forint volt. A költségek fedezé-

sére az előbbiben 8—10, az utóbbiban $5\frac{1}{2}$ —8 mérőnek kellett volna teremnie. Ezt a termésátlagot rendszeren el is érte a gazda, de ez nem volt elegendő arra, hogy az înséges években előállott hiányt fedezze. Pedig nem egyszer fordult elő, hogy a parasztbirtokon 4 mérő, azaz 18 forint áru búza sem termett, szemben 30 forint költséggel. Az uradalom a rossz évet kiheverhette más terményei révén, de a csak búzát termelő paraszt adósságba, majd nyomorba jutott. A gazdák nagy többsége ilyen körülmények között igen kedvezőtlen helyzetben volt.¹²⁾

A termelés növelésének másik akadályául az ország csekély népességét tartották. A gazdasági gépek alkalmazása ezen csak részben segíthetett. A legnagyobb baj az állattenyésztés elhanyagolása volt. A 70-es évek végén kezdtek ugyan már a kisgazdák is a marhaállomány minőségét jó tenyészállatok beszerzésével fokozni, de mivel a gazdák minden talpalatnyi művelhető földet gabonatermővé iparkodtak tenni, az állattenyésztésre fordítható terület egyre kisebb lett; azután az állati termékek árának jelentékeny csökkenése és az egyre fokozódó elszegényedés a kisbirtokosnak nem engedte meg, hogy az állattenyésztés felismert céljai érdekében nagyobb áldozatokat hozzon.¹³⁾ Pedig csak a marhaállomány szaporítása és a trágyázás szüntette volna meg a rablógazdálkodást, mert csak ezen az úton lehetett volna kisebb területen nagyobb termést s így olcsóbb termelést elérni. Nemcsak azért volt szükséges az állatlétszám szaporítása és minőségi emelése, hogy a mezőgazdaságnak elegendő trágya és a hazai szükséglet fedezése után a kivitel céljaira megfelelő anyag álljon rendelkezésre, hanem azért is, hogy a gazdának erősebb igásállatai is legyenek a talaj mélyebb megművelésére és a tengerentúli, valamint a keleti versenytársakénál különb áru termelésére.

Legnagyobb hiány az állattenyésztés terén a takarmánytermelés elhanyagolása volt, ami azután az egész gazdálkodásra ráütötte bélyegét. Okszerű takarmányozással meg lehetett volna állítani az állattenyésztés süllyedését, amelyet az egykorúak elsősorban a birtokrendezés rossz végrehajtásának róttak fel. A szakértelem hiánya miatt a takarmányozás terén nem lehetett helyreütni azt a kárt, amelyet az eddigi legelőterületek gabonatermelés céljaira elvonása az állattenyésztésnek okozott. Szakkörök még adókedvezményeket is

kíváncsi tartottak a takarmánytermelés előmozdítására. Voltak azonban az állattenyésztés terén más bajok is, amelyek túlnyomó részben a szakértelem hiányából és a mezőgazdasági oktatás elmaradottságából következtek.

A magyar gazda nem tudott még jól beleilleszkedni a világpiaci viszonyokba, nem törődött eleget birtokának, tőkéjének kímélésével, talajának értékét nem tudta fenntartani. Nem létesített takarmánytermő területeket s ezzel apasztotta a tenyész- és haszonállatok számát és így nem volt kellő állatállománya, mellyel a kiélt talaj javítását meg lehetett volna kezdeni. Szakkörök szerint a lótenyésztésben hiányzott vidékenként bizonyos tenyészcél kitűzése és az állomány egységes jellegének biztosítása. Tenyészménekben igen nagy hiány mutatkozott, amint általában az apaállatok hiánya károsan befolyásolta a szarvasmarha- és a sertésitenyésztést is. A Németországban ezidőben elrendelt beviteli tilalmak az állatértékesítést nem csekély mértékben akadályozták. Az állathízlás ily körülmények között annyira lesüllyedt, hogy a könnyen beszerezhető takarmányt, mint a korpát és az olajpogácsát, tőlünk külföldre vitték.

A magyar gazda az államtól várta a mezőgazdaság jobb irányba való terelését és példaadásul mindazokon a birtokokon, amelyekre befolyással bír, helyes gazdálkodás bevezetését. Ez nemcsak azért jelentett volna javulást, mert földbirtokok 24%-a köztestületek kezében volt, hanem azért is, mert példaadásul szolgált volna a többi gazdának. Gazdasági szakiskoláktól, népies modorban szerkesztett útmutatásoktól is sokat reméltek a szakkörök, különösen az állattenyésztés, trágyakezelés és alkalmazás terén. A gabonafélék, a tengeri és burgonya termelésének előmozdításában jó hatást vártak nemesebb magfajták termesztésétől. Az állattenyésztés fellendítésére a mezőgazdasági szeszfőzdek fenntartását ajánlották, amelyek száma — nézetük szerint — a hibás adórendszer következtében állandóan fogyott. Úgy látták, hogy az örököstartományéval egyező kezelés sorvasztja a magyar szeszfőzést, mert ott a burgonyakeményítő tartalma nagyobb, a népesség sűrűbb, a munkabér magasabb és a közlekedés is jobb, mint Magyarországon.

A mindig elhelyezhető kender és len termelése is hanyatlott. A kikészítés mestersége e téren nem tartott lépést az igényekkel: drága

kézi munkával rossz árucikket hoztak piacra. Minthogy ez nem volt hasznot hozó, csökkent a termelés. A kormánytól mintaáztatók felállítását követelték.¹⁴⁾

A magyar gazdák még éveken át jártak a gazdálkodás régi útján. Az egyes birtoktestek nagy terjedelme, a munkáskezek hiánya, de különösen a gazdaközönség szívós ragaszkodása a hagyományos szokásokhoz, nem tette lehetővé az intenzív gazdálkodást. A mesterséges takarmánytermelésnek még az 1880-as években is csekély volt a szerepe a gabona és különösen a búzatermelés mellett.¹⁵⁾ A mezőgazdaság terén megvalósítandó rendszabályok legnagyobb részben elméleti vita tárgyai voltak és a mezőgazdaság 1883-ban gyakorlatilag még ott állott, ahol a nagy válság kitörésekor volt. Amerikának, Oroszországnak, sőt Indiának, Afrikának és Ausztráliának óriási mértékben emelkedő termelése és hasonló arányokban növekvő versenye, alacsony színvonalra szorította le a magyar nyerstermények értékét és a mezőgazdaságot új utak keresésére kényszerítette.¹⁶⁾

Még szerencse volt a pangásnak ebben a korszakában a magyar mezőgazdaságnak még mindig inkább terménygazdasági jellege, ami miatt a hanyatlás kisebb mértékben volt észlelhető. A mezőgazdasági munkások nagy osztályára nézve, akik természetben kapták meg munkájuk ellenértékét, a megkeresett gabonaneműeknek nem a piaci, hanem a fogyasztói értéke volt az irányadó, amely nem változott az árakkal. A gazdaságok pénzbevétele azonban az árak csökkenése következtében tetemesen kisebbedett, a nélkül, hogy a készpénzben teljesítendő fizetések lényegesen leszállíthatók lettek volna. Minél kedvezőtlenebb volt az arány a természetben és a pénzben teljesítendő fizetések között, annál kedvezőtlenebb lett a gazdálkodó helyzete. Minthogy pedig a kisbirtokosoknak kevesebb készpénz kiadása volt, a gazdasági pangás következményeit kevésbé érezték meg. Legjobban sújtották azok a középbirtokosok osztályát, amely már az úrbéri viszonyok megszüntetésével járó válságban is legtöbbet szenvedett és most is legkevésbé tudott segíteni magán.¹⁷⁾ A régi középosztály egy emberöltőn belül immár a második válság viharain ment keresztül és abból a hagyományokhoz való ragaszkodásánál fogva, amely mezőgazdasági téren is megnyilvánult, megtépázottan került ki.

A viszonyok kényszerítő hatása alatt a magyar mezőgazdaság az 1880-as évek végén kezdett átalakulni, amennyiben a takarmánytermelés, nevezetesen a lóhere, a baltacim, a kukorica és a burgonya évről-évre mindinkább terjedt. Ezzel kapcsolatban az állattenyésztést is jobban felkarolták a gazdák, részben tej-, részben hústermelés céljából. A kereskedelmi növények közül csak a kendertermelés terjedése volt megállapítható. A mezőgazdasági hozam emeléséhez hozzájárult, hogy az ósdi faekék most már a kisebb gazdáknál is a vasekék váltották fel.¹⁸⁾

A mezőgazdaság jellegének ez a megváltozása csak lassú iramú volt, de az állattenyésztés kezdődő fellendülése a gabonatermelésben is éreztette már a hatását. A gabonakivitel gyorsan emelkedett.¹⁹⁾

	1886	1887	1888
	millió métermázsában		
A búza kivitele.....	5.37	6.07	7.86
Az árpa „	2.49	2.79	3.67
A rozs „	1.13	1.35	1.60
A liszt „	3.53	3.71	4.71

A bortermelés terén sem voltak kielégítő viszonyok. Még mindig az volt a legfőbb baj, hogy állandó minőségű, egyforma jellegű borokat nem termeltek Magyarországon, holott egyedül ezekkel lehetett volna megfelelő kivittet elérni. A borok igen vegyesek voltak, a sokfajta ültetvényben egyáltalában nem termeltek standard, megbízható fajtákat. A borkivitel 1878 és 1879-ben mégis nagy lendületet vett, mert ezekben az években rendkívül bő termés párosult azzal a körülménnyel, hogy Európa legfőbb bortermelő országában, Franciaországban a filoxera nagy pusztítást végzett. Franciaország, amelynek eddig legnagyobb volt a kivitele, maga is mint vevő lépett fel a piacon. A vérmes reményeket azonban egyetlen rossz szüret, az 1880. évi megsemmisítette. Kitűnt ugyanis, hogy a magyar bortermés nem elegendő ahhoz, hogy a meghódított piacokon a versenyt állhassa. Két bő termés és egy rossz szüret után az árak úgy felszöktek, hogy kivitelről többé nem lehetett szó. S ez bekövetkezett, mielőtt fajboraink különleges sajátságaival a külföldi fogyasztóközönség megbarátkozhatott volna. Kiderült, hogy tömeges kivitelre felhasználható borok hazánkban a belföldi fogyasztás beszámításával nem teremnek, és hogy az átlagosan rendelkezésre álló felesleg nem elegendő üzleti

összeköttetések kielégítésére és fenntartására. Azután a fajborok nemesítésére és arra, hogy a keresletnek megfelelő minőséget termeljenek, nem fordítottak figyelmet. Az elegendő mennyiségben termő fajborok, minthogy nem bírtak egységes jelleggel, sem részesültek méltánylásban s ezért olcsók voltak, a közönséges borok pedig, amelyek a kereslet kívánalmainak inkább megfeleltek, átlagosan nem termettek elegendő mennyiségben és ezért voltak drágák. Ez az aránytalanság állandóan ránehezedett a borpiacra. Az országban termelt bor átlagos mennyiségét évente alig 3—4 millió hektoliterre becsülték, holott Franciaországban, a filoxera okozta pusztítások mellett is az 1880-as, nem kedvező évben 30 millió hektoliter termett.²⁰⁾

A bortermelés így is a gabona után a legfontosabb termelési ága volt a magyar mezőgazdaságnak, amíg a filoxera a középbirtoknak ezt a nagy tőkéjét is ki nem kezdte. 1885 végén már csaknem 600 község határában esett a szőlőművelés az Európát nyugat felől végigpusztító élősdű áldozatául. A megtámadott terület, 85.000 holdat, az egész magyar szőlőterület felét érte el.²¹⁾ A pusztulás évről-évre többezer holddal növekedett. Ennek ellenére a borkivitel a 80-as évek folyamán emelkedett, mert külföldön a pusztítás még előrehaladottabb volt. Hordóban kivittek 1000 métermázsában :²²⁾

1883.	855	1885.	1.048	1887.	1.316
1884.	884	1886.	1.332	1888.	1.479

Mivel az ország bortermő vidéke egyre nagyobb arányban zsugorodott össze és a termelés évről-évre kedvezőtlenebb volt, a borkereskedők a kevésbbé jóminőségű, de nagyobb mennyiségben kapható síkföldi, Duna—Tisza-közi terméket is kénytelenek voltak összevásárolni. A többnyire minden okszerű kezelés nélkül űzött homoki szőlőművelés ártott külföldön boraink jó hírnevének.²³⁾

A szőlőművelés terén is sok volt a panasz, elsősorban a szakképzettség hiánya miatt. A talajréteg művelésében volt a legtöbb baj. Minthogy az eső lehordta a hegyvidéken a talajt a meredek szőlők-ről, azok termékenysége egyáltalában nem volt megfelelő. A szőlő trágyázását általában elhanyagolták, abból a tévhitből indulva ki, hogy a trágyázatlan szőlő hoz jó bort. A borászati szakértelem fejlesztése és a megfelelő kezelési eljárások ismeretének elterjesztése, a vin-cellérképzés, szőlőhegyrendőri szabályrendeletek alkotása, továbbá

a borhamisítás megakadályozása, ami különben a piac bizalmát megrendítette a magyar bor iránt, a bormérési regálé megszüntetése, a borkivitel érdekében a vasúti tarifák mérséklése, termelőszövetkezetek, bortőzsde megszervezése, külföldi tőkepenzeseknek a borkivitel fejlesztésébe való bevonása voltak azok a kívánalmak, amelyek teljesítésétől az 1880. évi első gazdakongresszus a bortermelés eredményeinek emelését várta.²⁴⁾

Az erdőgazdaság az 1870–80-as években előnyösen fejlődött. Az erdők nagyobb részének jövedelmezősége, ha lassan és ingadozva is, emelkedett. A vasutak kiépülésével az erdőkben gazdag vidékek terméke is jobban értékesíthető lett és a fapiacra az árak a fogyasztók hasznára leestek. Ezzel szemben a népesebb vidékeken lévő erdők hozadéka csökkent. A fa értékesítésének megvoltak a nehézségei. A magyar fenyő- és tölgyfatermékek megtalálták ugyan az utat a külföldi piacra, Német-, Franciaország és Hollandia felé, de a belföldi fogyasztás — az erdők terjedelméhez képest csekély népesség és a kezdetleges ipar miatt — a kivittelt beszámítva még csak a felét vehette fel a fatermelésnek, úgyhogy a másik fele eladhatatlanul pusztult. A hiányzó szakismeretek miatt e téren is sok volt a panasz.²⁵⁾ Olyan erdőgazdaságról, amely a művelés nevét megérdemelné — mondja a Budapesti Kamara 1878-i jelentésében — nálunk nem lehetett még szó.

2. KERESKEDELEM ÉS IPAR.

A kereskedelem fejlődését a belső piacon a gazdasági válság és az azt nyomon követő, főleg a mezőgazdaság terén mutatkozó pangás, külföldi vonatkozásban pedig a vámpolitikai viszonyok akadályozták meg. A belső, valamint a külső politikai viszonyok bizonytalansága a 70-es évek derekán nem kevésbé nehezedett a kereskedelmi életre is. Az állami pénzügyek siralmas helyzete még jó ideig nem engedte meg a kereskedelem érdekében legszükségesebb intézmények megvalósítását sem. „Az 1873 óta lefolyt évek — írja a Budapesti Kamara 1878-ban — megtanítottak bennünket tűrő lemondással nézni, mint múltik el év év után anélkül, hogy megteremtve látnók az intézményeket, melyeket már rég úgy ismer a közvélemény, mint kereskedelmünk és vele együtt egész közgazdaságunk fellendülésének nélkülözhetetlen feltételeit.“

A kamatbiztosítási rendszer bukása óta az állam a vasúti politika terén felhasználható tőkét az államosítás végrehajtására volt kénytelen fordítani s így a vasúti hálózat kiegészítése és újjászervezése lehetetlen volt. Az állami pénz- és hitelviszonyok a 70-es években nem voltak oly mértékben rendbehozhatók, amint azt a pangó közgazdasági élet megkívánta volna. Egészen siralmas volt az országutak állapota, holott ez a csekély sűrűségű vasúti hálózat mellett nagyon fontos volt. Mindennek különösen a gabonakivitel fizette meg az árát. Az országutak járhatatlansága miatt a szállítás drága és pontatlan volt s így a magyar gabona a külföldivel szemben lemaradt. Vízi utak sem voltak kiépítve. A magyar kormányok közlekedési politikája, amely semmi áldozattól sem riadt vissza a sínhálózat kiépítése érdekében, a legolcsóbb szállítási mód, a vízi utak létesítésével nem törődött, holott az egyvágányú vasutak nagyobbarányú szállítást nem bírtak el.²⁶⁾ A vízi utak elhanyagolásának megszüntetése lett a 70-es évek végén a jelszó.

Az 1880-as években, mikor az állam pénzügyei megjavultak, a kormány és a törvényhozás legelsősorban a közlekedésügy rendezésére fordította figyelmét. Az 1880-ban alkotott 66 törvény közül 16 foglalkozik a közlekedéssel összefüggő kérdésekkel. A kereskedelem tapasztalhatta, hogy minden egyes új vasútvonal, minden egyes új kapcsolat szélesebbkörű forgalomra nyújt módot és a kereskedelem élénkülésével jár. A közlekedésügy fejlődésével a szakkörök meg lehettek elégedve. A vasutak államosításának előnyeit a kereskedelem hamarosan élvezhette és a haladást örömmel ismerte el. A gazdasági életnek ezen a terén következett be leggyorsabban a változás az 1873. évi válság után. Míg a vasúti hálózat azelőtt hézagos és összefüggés nélküli volt és mint ilyen szolgált ugyan, de nem adott irányt a kereskedelemnek és forgalomnak, korlátolt szolgálatait is drágán fizette meg az állammal. A 80-as években már a fővárosból, mint az ország forgalmának természetes középpontjából az országot minden irányban átszelő és a nemzetközi forgalom szempontjából is fontos vonalak indultak ki, amelyeken az ország terményeinek jobb értékesítése, az ipar és a kereskedelem emelése érdekében a kormány szabályozta a szállítási díjakat.²⁷⁾

A vasutak hossza Magyarországon, Ausztriával szembeállítva, ötéves időszakot véve figyelembe, a következő volt:²⁸⁾

Év	Magyarország km	Ausztria km	Év	Magyarország km	Ausztria km
1846.	35	900	1871.	4.402	7.350
1851.	356	1.392	1876.	6.702	10.780
1856.	658	1.798	1881.	7.207	11.712
1861.	1.837	3.181	1886.	9.351	13.656
1866.	2.160	3.965	1891.	12.008	15.621

	A szállított szemé- lyek száma ezrekben	Személykilométer ezrekben
1850.	210	—
1860.	1.948	—
1870.	4.942	—
1876.	9.244	509.849
1880.	9.660	531.732
1885.	14.233	798.713
1888.	14.147	741.690

	A teheráru forgalma ezer tonnában	Befutott ezer tonnaki- lóméter
1850.	63	—
1860.	1.799	—
1870.	5.434	—
1876.	9.044	—
1880.	10.991	1,210.851
1885.	16.342	2,128.259
1888.	19.731	2,534.370

Az állampénzügyi és a gazdasági válság megtorpanása után, — mint e kis táblázatból látható — újabb nagy fellendülés következett be a vasútépítés terén. A vasúti forgalom is lényegesen emelkedett, mutatva, hogy a 80-as évek építései folytán az ország minden részébe elágazó hálózat egyre nagyobb területeket kapcsolt be a kereskedelem vérkeringésébe.

Nem kevésbé befolyásolta Magyarország kereskedelmi forgalmát a vámpolitika. Kétségtelen, hogy a magyar mezőgazdaságnak és az állattenyésztésnek a vámközösség nagyobb fogyasztású belső piacot biztosított és az Ausztriával való kapcsolat nagyobb külföldi piac szerzésével is kecsegtetett. Miután az európai államok a monarchiával szemben egymásután félretették a szabadvámrendszert, a közös vámterületnek is erre az álláspontra kellett helyezkedni. Nálunk már

1873-ban megindult a kedvezőtlen gazdasági viszonyok hatása alatt az izgatás az önálló vámterület érdekében, de az ország közvéleménye, főleg a gazdasági szervezetek nagy többsége a közös vámterület mellett foglalt állást.

Magyarország még nem kívánta a mezőgazdasági termelés védelmét a közös vámterületen, hanem a szabadkereskedelem alapján állott. Ausztriában azonban az 1873-i válság pótolhatatlan veszteségei után védővamos áramlat kapott lábra, mely egyre jobban erősödött. Az osztrák gazdasági körök hajlandók voltak minden bajt a szabadkereskedelmi rendszernek felróni. Az 1875 áprilisában Bécsben tartott osztrák közgazdasági kongresszuson elítélték a szabadkereskedelmi politikát, éppúgy mint a decemberben tartott müncheni német kongresszuson. Találkozott ezzel a nézettel a német nagybirtok felfogása is, amely a 70-es években a keleti országok termékeinek versenyét volt kénytelen egyre növekvő mértékben elviselni.

Az osztrák kormány már évek óta óhajtotta az általános vámtarifa revízióját. Ez azonban főleg a magyar kormány ellenállása miatt odázódott el, amely a fennálló szerződések mellett az általános tarifa szükségességét nem akarta belátni. Az új vámtarifa hosszas tárgyalások után 1879 január 1-én lépett életbe. Legfőbb elvei voltak: a nyersanyagok és a segédanyagok lehetőleg vámentesek, vagy csak igen mérsékelt, eddig is érvényben levő vámok alá esnek. A vámentes áruk közé tartozik a gabona és a liszt. Az ipari gyártmányok jórészenek (mégza, gyanta, pamut, jutafonal, ólom-öntvény stb.) vámjait mérsékelték vagy megszüntették. A legtöbb árura az addig is fennálló szerződéses vámokat alkalmazták és csak azért vetettek ki magasabb vámokat, hogy a Német-, Francia- és Olaszországgal folytatott szerződési tárgyalásoknál legyen alkalom engedményeket tenni. Az új vámtarifa tehát még általában a szabadkereskedelem elvén állott. Csak az osztrák ipar érdekében érvényesült bizonyos mértékig védővamos irányzat a pamut- és gyapjúáruknál. Legfontosabb újítás a pénzügyi vámok behozatala volt több cikkre, különösen a kávéra, teára és a fűszerekre.

Azóta, hogy Németország 1879-ben a védővamos rendszerre tért át a közös osztrák-magyar vámterülettel szemben minden oldalról az elzárkózás politikája érvényesült. A kivitel egyre nehezebbé vált s a

gazdasági nehézségektől amúgyis elkedvetlenített közvélemény nálunk is a változást kívánta, az áttérést a védővamos politikára. 1879-től 1882-ig folytak a tárgyalások, amelyek eredménye az 1882 január 1-én életbelépő vámtarifa volt. Ez megszüntette a gabonaneműek és az őrlmények vámmentességét és magasabb vámtételeket állapított meg a legfontosabb iparcikkekre: pamut-, len- és gyapjúárura, bőr és bőripari cikkekre, a vas és vasárura, gépekre, vegyszeti anyagokra stb. A monarchia is rátért az agrárvámok rendszerére.

1880 óta előállott az a furcsa helyzet, hogy az osztrák-magyar monarchia és a német birodalom, amelyek a legbarátságosabb politikai viszonyt tartották fenn, a nemzetközi kereskedelem és forgalom terén ellenfelekként küzdöttek egymással. A felelet Francia- és Németország részéről az új vámtarifára hamarosan megérkezett az agrárvámok felemelésével, sőt az 1885. évi német vámtarifa még jobban elzárta a német vámterületet a gabona és a fa, valamint az ipari védővámok nagymértékű növelésével. Erre a monarchia 1887 június 1-én új tarifát léptetett életbe, mire a gabonavámok a német tételek magasságára emelkedtek. A pamutfonalaknál is erős emelés következett be. Végül — tekintettel a magas vámokra — a kikészítő eljárásra vonatkozólag megállapította, hogy az állam visszatéríti a belföldön fel- vagy átdolgozott nyersanyag vámját, ha a belőle előállított iparcikket újból kiviszik.

Az elzárkózás nem fokozta a monarchia kivitelét, holott az az előző korszakokban erősen fejlődött. Kerek számokban a monarchia kivitt évi átlagban:

1851—55 közt	220 millió forintért	1871—75 közt	430 millió forintért
1856—60 „	240 „ „	1876—80 „	650 „ „
1861—65 „	360 „ „	1881—85 „	720 „ „
1866—70 „	400 „ „	1886—90 „	724 „ „

Az elzárkózás hatásaként tehát vesztegelt a kivitel, mind a gyártmányok, mind a nyersanyag terén. Az osztrák ipar azonban a védővamos korlátok közt nagyban emelte termelését, de csak a belföldön hódított és lett nagyobb a piaca. A 80-as évek felé magukban az osztrák iparoskörökben is megérlelődött a kétely a vámpolitika kedvező hatása tekintetében.

Magyarország áruforgalmát hosszú időn át nem lehetett félig-meddig megbízható számokban kifejezni, mióta a vámvonal Ausztria

felé megszűnt és a határokon nem volt ellenőrzött forgalom. Az Országos Statisztikai Hivatal már 1867-től kezdve iparkodott ugyan a magyar áruforgalmat az osztrák államvasút, a Délivasút és a Duna-gőzhajózási Társaság adataiból megállapítani, de maga is kénytelen volt elismerni, hogy az így nyert kép hamis. Gazdaságpolitikai szempontból feltétlenül szükség volt az áruforgalmi adatokra, hiszen csak ezekből ismerhette meg a kormány az ország gazdasági helyzetét a közös vámterület kötelékein belül. 1882-től kezdve tehát a magyar kormány olyan rendszert valósított meg, amely a közös vámsorompók mellett is lehetőségessé tette a magyar külkereskedelmi forgalom adatainak összeállítását. Minden külföldre menő, vagy onnan jövő küldeményről a feladó, illetőleg az átvevő köteles volt a statisztikai hivatal kívánta módon a küldemény tartalmáról, rendeltetési, illetőleg származási országáról és értékéről felvilágosítást adó kimutatást kitölteni. Az így kiállított kimutatást a szállító vállalat, miután ez adatokat ellenőrizte, köteles volt a statisztikai hivatalhoz eljuttatni. Az értékeket az év végén meghívott szakértők állapították meg oly módon, hogy az értébecslések számára alapegységeket számítottak ki. Az ily módon készült kimutatások persze nem voltak oly teljesek mint a vámhivatalok útján létrejöttek, de gazdaságpolitikai szempontból tájékoztatásra felhasználhatók voltak. Ezek szerint a 80-as évek külforgalmi adatai a következők voltak:²⁹⁾

	Behozatal	Kivitel	Az egész forgalom	Behozatali v. kiviteli többlet
	e z e r f o r i n t			
1882.	437.527	446.444	883.971	+ 8.917
1883.	473.769	454.531	928.300	— 19.238
1884.	480.403	388.853	869.256	— 91.550
1885.	448.889	396.148	845.037	— 52.741
1886.	416.237	417.846	834.083	+ 1.609
1887.	434.504	402.528	837.032	— 31.976
1888.	446.631	444.383	891.014	— 2.248
1889.	459.478	460.563	920.041	+ 1.085

*

Az osztrák-magyar vámszövetség megújításával összefüggő tárgyalások, majd az 1880-as évek vámpolitikai intézkedései, amelyek az osztrák ipar érdekeit tartották elsősorban szem előtt, egyre inkább

tudatossá tették a magyar gazdasági életben azt a tényt, hogy Magyarország függő viszonyban áll az osztrák iparral, mégpedig, mint hitték, minden gazdasági kárpótlás nélkül. Minden vámtételben, amelyet a behozott iparcikkre kivetettek, a magyar gazdasági körök egyoldalú kedvezést láttak az osztrák ipar javára és a magyar fogyasztók megkárosítását, annak a függő viszonyoknak újabb megszilárdítását, amelynek megszüntetését vagy enyhítését várták a magyar közvéleményben a vámpolitikai tárgyalásoktól.

Az 1873-i válság és utóhatásai, miként tőlünk nyugatra, nálunk is érezhetőek voltak az ipari termelés terén. A vállalkozási kedv éveken át megbénult, amihez a kiegyezési vita izgató hatása és a külpolitikai zavarok miatti aggodás járult. Az is erősen érezte hatását az ipari termelés terén, hogy a vasútépítés éveken át szünetelt és a feszült politikai légkörben a magánépítkezés is megállt.

Az általános üzleti pangás hátrányait az amúgysem erős gyáripár ugyancsak megérezte. A belföld fogyasztási képességének csökkenése, amelyet a mezőgazdasági válság idézett elő, a fém- és különösen a vasárak termelése terén nem maradhatott következmények nélkül. A balkáni piac elzárása miatt is veszített a nehézipar eddigi terjedelméből. A munka mind a bányákban, mind a kohókban visszaesett, a hámorok és a műhelyek visszafejlesztették üzemüket, de a korlátozás ellenére sem tudtak nyereséggel dolgozni, hanem a legtöbb esetben csak veszteséggel.³⁰⁾

Németország vám és vasúti politikája a 70-es évek végétől kezdve közvetlenül ugyan inkább a magyar mezőgazdasági termelést, a nyers-termékek kivitelét sujtotta, közvetve azonban az egész ipari munkásságra is káros hatású volt, amennyiben az osztrák ipar egyik régi és legfőbb piacát elzárta s ezzel a külföldi értékesítést megnehezítette. Ez Ausztriát arra kényszerítette, hogy a nyugaton elvesztett piacokért Magyarországon keressen kárpótlást és olyan versenyt támasztott a gyengébb és kevésbé kedvező viszonyok közt termelő belföldi iparnak, amely megerősödését és a hazai piac megszerzését lehetetlenné tette.

A válság, amelyet a mezőgazdasági termelés átélt, még jobban megérlelte és általánossá tette azt a meggyőződést, hogy a nemzet anyagi boldogulásának kérdése azon fordult meg, vajjon „képesek

leszünk-e iparilag a modern államok nyomába lépni“. Nagyobb ipari fejlettség hiányának tulajdonították azt, hogy az 1873. évi válság következményei Magyarországon oly sokáig voltak érezhetők.³¹⁾ Mihelyt a boszniai okkupáció megtörténte után a politikai láthatár tisztulni kezdett, megindultak a tervezgetések az ipar terén. Csak ekkor józanodtak ki, a válság következményeivel leszámolva, a közgazdasági élet tényezői „ama sokáig szívósan táplált reményből, mintha a válság előtti szemkápráztató gazdálkodás története újabb kiadást érhetne.“³²⁾ Nagyobbarányú mozgalom indult meg tehát az iparosodás érdekében. Beszédek tartottak az iparosodás nagy hasznáról, de ipari szakmunkások kiképzése ügyében nem történtek lépések, valamint nem akadtak vállalkozók, akik mintaszerűen vezetett üzemek létesítésével tudtak volna hatással lenni, utánzásra bírni.

Általában az volt a nézet, hogy nálunk a társadalom nem bírja megteremteni az ipart, hanem a közös vámterület miatt a kormány és a törvényhozás messze szétágazó és tervszerű intézkedései szükségsek az ipar fellendüléséhez. Földművelő országban, ahol a lakosság száma aránylag csekély, a tőke kevés és hiányzik a vállalkozó szellemű polgárság, elmaradhatatlannak tekintették ezt az állami támogatást. Erdélyt és a Felvidéket alkalmasnak tartották a nagyipar telepei részére, mert ott a nyersanyagok mellett ügyes munkáskezek és felhasználható természeti erők is voltak.³³⁾

A közvélemény nyomása alatt és a közóhajnak engedve, nyújtott be a kormány javaslatot a magyar iparnak adandó kedvezményekről, amelyeket az 1881: 41. t.-c.-be iktattak. Ez tizenöt évi adómentességet biztosított azoknak a gyáraknak, amelyek a technika legújabb vívmányainak megfelelően vannak berendezve és Magyarországon eddig elő nem állított cikket gyártanak, továbbá az ezután felszerelendő, vagy már meglevő gyáraknak bizonyos felsorolt iparágakból, köztük a mezőgazdaság kiegészítő részét képező szeszgyáraknak is. Az adómentességhez még felmentés is járult bizonyos, az alapítással kapcsolatos illetékek megfizetése alól. A magyar kormány ezzel a törvénnyel azt akarta elérni, hogy állami támogatással pótolja azokat az előnyöket, amelyeket másutt a vámvédelem nyújtott a gyáraknak és ilyen módon növelje a nagytőkések érdeklődését magyarországi gyár-alapítások iránt. Az iparfejlesztési törekvés első lépésének, a vázolt

törvénynek politikai célja az is volt, hogy a függetlenségi párttal szemben bizonyítsa az Ausztriától különválás szükségtelenségét, mivel a közös vámterület keretén belül is létrejöhet a magyar gyáripár.

A törvénynek megvolt a hatása. Több új gyár keletkezett a fővárosban és a környékén, de másutt is. Némely régi vállalatot kibővítettek és korszerűsítettek; bár a szakkörök az állam részéről jövő jóleső figyelemben inkább csak erkölcsi támogatást láttak.³⁴⁾ A jó fordulatot az iparfejlődés terén nem a kormány kezdeményezésének, hanem főleg a nemzetközi gazdasági élet kedvező alakulásának javára írták és annak tulajdonították, hogy az európai tőke befektetésre, elhelyezkedésre keresett alkalmat. Ezen felbuzdulva, a hazai tőke is kezdett érdeklődést mutatni az ipari vállalkozások iránt. A fejlődés, habár lassan, megindult és folytonosnak látszott. Azt persze nem várta senki, hogy az ország gyér lakossága mellett az ipari termelés minden ága rövid idő alatt elérje azt a fokot, amelyet a külföldi, avagy csak az osztrák ipar ért. Ipari haladásunk eltörpült a külföldi nagyipar ezidőben végbemenő óriási arányú fejlődése mellett.³⁵⁾

A vállalkozó szellem ébredése mellett örömmel állapították meg egyidejűleg, hogy a magyar ipar megnyerte a fogyasztók bizalmát. Míg azelőtt a magyar termékeket idegen árujegy alatt kellett forgalomba hozni, ha azt akarták hogy piacra találjon, most még hazafias szellemű buzdítások is segítették az ipar teljesítőképességébe és megbízhatóságába vetett hit megerősödését. A vasipar is hosszú tespedés után bizonyos fellendülést mutatott.³⁶⁾

A törvény, illetőleg a kormány iparpártoló tevékenységének hatása azonban sokkal rövidebb ideig tartott, mint kezdetben hitték. Csakhamar kiderült, hogy az állami támogatás nem ellensúlyozhatja a társadalmi tevékenység hiányát. A törvény kedvezményeit csak az első években vették nagyobb arányban igénybe, 1884-től kezdve azonban lényegesen csökkent mértékben. Egyetlen iparágban volt tartósabb fellendülés tapasztalható, ami nem annyira az országnak a külföldi ipartól való függetlenítését és a népesség foglalkoztatását jelentette, mint inkább a mezőgazdaság belterjességi törekvéseit volt hivatva szolgálni a mezőgazdasági szeszgyártás terén. Az 1881. évi iparpártoló törvény főleg csak a mezőgazdasági ipar fejlesztését mozdi- totta elő, holott megalkotói sokkal többet vártak tőle. A törvény adó-

és illetékmentességét élvező 280 új gyár közül 81% mezőgazdasági szeszgyár volt.³⁷⁾ Az állami kedvezményeket a következő arányban vették igénybe új és régi gyárak:

1882.	50	55
1883.	52	27
1884.	20	18
1885.	29	30
1886.	30	18
1887.	39	18
1888.	16	21
Összesen	236	187

Az ipar fejlődését azonban hamarosan megakasztotta a fogyasztási válság, amely a 80-as években a mezőgazdaságot űzők vásárlókéességének csökkenése miatt éppen akkor következett be, amikor az erősebb osztrák ipar a német vámpolitikai intézkedések folytán a legnagyobb mértékben ránehezedett a magyar piacra. A mezőgazdasági termékek áresése a termelés minden ágában éreztette hatását. Az iparcikkek kevésbé kelendők lettek és áruk is hanyatlott, amit nagyon kevésbé ellensúlyozott az, hogy a termelési költségek is leszálló irányzatot vettek, mivel mérséklődésük csak hosszabb idő után nyilvánulhatott meg számbavehető módon. Az állami iparpártolás tehát nem nagy hatást érhetett el olyan időben, amikor a megmegnyilvánuló vállalkozási kedvet a fogyasztási válság ellensúlyozta.

Ilyen körülmények között csalódással jártak azok a remények is, amelyeket sokan, gazdasági körök is, az 1885. évi országos kiállításához, a magyar ipar szemléjéhez fűztek. Az ezzel kapcsolatos megmozdulástól várták a vállalkozói szellem újabb fellendülését, annyival is inkább, mert az iparfejlesztés szükségének érzete még azokba a körökbe is behatolt, „amelyek az elől eddig akár érdekből, akár helytelen felfogásból elzárkóztak.” A hazai ipar fejlődésére a kiállításnak, amely Magyarország egész közművelődésének és közgazdaságának képét adta, nem volt semmi befolyása, holott megrendezésének ez volt egyik fő célja.³⁸⁾ 1885-ben egyetlen nagyobb, új ipartelep sem létesült.

Az 1885. évi kiállításon kitűnt egyébként, hogy az ország ipara általában sokkal fejlettebb, mint a nagyközönség hitte, amelyben az elégedetlenséget politikai irányok állandóan szították. Látható volt, hogy a termelés sok ágában a belföldön is ki tudjuk elégíteni

az ipari szükségleteket. A kiállításon igen szépen képviseltette magát a malom-, a szesz-, az anyag-, a fa-, a vas-, a gép-, a papír-, a bőr- és a kocsiipar. Feltűnt azonban más nagyfontosságú iparágak, így a vegyiipar gyenge szereplése, valamint a fonó-szövőipar elmaradottsága, amelynek üzemi formája még az volt, ami századokkal előbb, jelentősége pedig még annál is kisebb. „Végtelenül lehangoló“ volt a benyomás, amelyet a magyar textilipar keltett.

Úgy látták pedig közgazdasági körökben, hogy az alap az ipar kifejlődésére megvolna. Igen sok fonó-szövő iparos volt az országban, akik mögött a munkások ezrei állottak. Egy-két vállalat az ő nézetük szerint bebizonyíthatná, annak az érvnek a tarthatatlanságát, mely szerint az osztrák textilipar versenye nem engedi meg hasonló vállalatok létesítését. Minthogy a magyarországi munkások addig minden ipari munkára alkalmasoknak bizonyultak és a verseny anyagi feltételei is megvoltak, az ő nézetük szerint, egyedül a gyárak vezetésére alkalmas szakértelem hiányát fogadták el magyarázó okul. Az 1881. évi iparpártoló tevékenység nyomában mindössze három textilipari gyártelep keletkezett az országban.³⁹⁾

A tények éppen nem adtak az 1881-ben feléledt reménységeknek igazat. Már 1886-ban a nagyipar olyan súlyos helyzetbe jutott, mint még soha. Az iparcikkek ára nemcsak az általános árhanyatlás, hanem az osztrák ipar versenye miatt is egyre lejjebb szállott. Sok vállalat a munkások számának apasztásával akart a bajon enyhíteni és a megtartott munkások munkaidejét is korlátozták. Ezekhez még munkabérlészállítás is járult. Mindezek az intézkedések a munkásság helyzetét súlyosbították és nem csekély szociális elégedetlenségre adtak alkalmat, a gyáriparon azonban nem sokat segítettek. Több gyár kénytelen volt üzemét megszüntetni, néhány nagyobb vállalat pedig csődbe került. A legvirágzóbb két nagy iparág: a szesz- és a malomipar termelését alaposan korlátozni volt kénytelen. A hanyatlás „majdnem kizárólagos okozóinak“ a rendkívül kedvezőtlen vámpolitikai viszonyokat tartották.

A magyar ipar ilyen körülmények között az 1880-as évek végén még mindig kezdetleges volt. 1888-ban az országban összesen 938 gyártelep volt 63.000 lóerővel, 900 munkással.⁴⁰⁾ Túlnyomó volt még mindig a kézműipar. Az 1885. évi statisztika szerint Magyarország

géperővel dolgozó iparvállalatainál 23.526 önálló és 116.916 segéd és munkás dolgozott, az magyarországi iparosságnak 20.5%-a. Ezeknek több mint egynegyede csupán a malmokra esett. Viszont géperőt nem alkalmazó iparban 204.802 önálló iparossal szemben 205.238 segéd állott, vagyis egy önálló iparosra egy segéd-személyzet esett.⁴¹⁾

A malomiparban, amely mind a befektetett tőkét, mind a kiviteli képességet tekintve még mindig a legfontosabb iparág volt, időnként ugyan csillapodó, de újból és újból kitörő válság jeleit állapították meg az egykorúak. Jövedelmezősége a lisztkivitelen alapult, amely azért volt jelentékenyen hasznosító, mivel a magyar malmok kisebb üzemi költséggel jobb minőségű lisztet tudtak előállítani. Ennek oka pedig, a magyar búza akkor még utolérhetetlen minőségén kívül a külföldi malmokkal szemben elért műszaki fölényünk volt. Persze a termésmennyiség is nagy mértékben befolyásolta a malmok üzletmenetét. Rosszabb termékek idejében romániai és szerbiai búzát hoztak be őrlés végett. Nagy hátrányt jelentett a malomiparnak az az ismételten felpanaszolt körülmény, hogy a termésmennyiségre vonatkozólag nem tudott idejében tájékozódni, mert még nem voltak hivatalosan közreadott statisztikai adatok.

A magyar lisztipar helyzete 1879-től súlyosabbá vált. Hatalmas versenyt támasztott az amerikai liszt, amely egyre jobban tért foglalt. Ez annyival rosszabbá tette a kilátásokat, mert az amerikai malomipar fejlődésének szinte nem is voltak korlátai. Az amerikai búzatermelés a gépek óriási arányú alkalmazása miatt ebben az időben vesztette el mezőgazdasági jellegét és vált szinte mechanikai iparággá. A lisztkivitel legfőbb piaca Ausztrián kívül Nagybritannia volt s ebből a szempontból különösen nagyjelentőségű volt, hogy a magyar kormány közlekedési politikájának eredményeképp a 70-es évek végétől kezdve Fiume felé az a régvárt közlekedési út létesült, amely a kivitelt teljesen függetlenné tette más országok ellenséges szándékkal űzött vasúti politikájától. Az angliai piacot épp az amerikai verseny fenyegette, a németországi, régen szintén fontos piac meg csaknem teljesen elveszett az ottani vámpolitikai intézkedések miatt. A 80-as évek közepétől kezdve malmaink műszaki fölénye is egyre inkább gyengült. A piacokat is sok esetben csak veszteséggel lehetett meg-

tartani. A rossz üzletmenetet a csökkenő osztalékarány mutatja. A budapesti malmok által fizetett osztalék 1882-ben 15.4%, 1883-ban 13.9%, 1884-ben 10.70%, 1885-ben 8.9%, 1886-ban 3.6%, 1887-ben 6%, 1888-ban 8% volt.

A 80-as évek végén már az volt a közgazdasági körök nézete, hogy a régebben átmenetinek tartott válság állandó jellegűvé vált. Az Oroszországból és Amerikából az európai piacokra özönlő gabonával szemben „a búzának és a lisztnek az a mennyisége, melyet Magyarország a legjobb években is a külföld rendelkezésére bocsáthat, elenyészően csekély volt arra, hogy a mi termésünk eredménye vagy gazdáink, kereskedőink és malmaink magatartása a búza- és lisztárakra érezhető befolyást gyakorolhasson. Malmaink versenyképességét a jó termés rövid időre fokozhatja ugyan, de tartósan többé nem biztosíthatja“.⁴²⁾ A súlyos viszonyok közt az egész magyar malomipar a nyári hónapokra általánosan kötelező 30–45% üzempasztást rendelt el.

Magyarország liszt kivitele a 80-as években a következő volt:

Év	Ezer q	Év	Ezer q	Év	Ezer q
1882.	2.882	1885.	3.501	1887.	3.718
1883.	3.540	1886.	3.539	1888.	4.756
1884.	3.394				

A budapesti malmokban termelt őrlemény ezer métermázsában:

1870.	2.986	1876.	3.074	1882.	4.592
1871.	3.213	1877.	3.585	1883.	5.345
1872.	2.692	1878.	3.008	1884.	5.220
1873.	2.568	1879.	4.250	1885.	5.633
1874.	2.539	1880.	3.565	1886.	4.901
1875.	3.050	1881.	3.946	1887.	5.052
				1888.	6.082

A szeszipar már a 70-es évek derekán erősen küzdött a külföldi versennyel, kiviteli piacait Oroszország és Amerika veszélyeztette. Az orosz-török háború 1877-ben kedvező piacot teremtett ugyan, de ez csak ideiglenes volt. Majd a magyar kukoricából főzött szesszel szemben a német burgonyából főzött nyomult előtérbe. A szeszgyártás, amelynek emelkedése a marhahízalással való kapcsolata miatt is mezőgazdasági érdek volt, az 1881: 44. t.-c. kedvezményei következtében erősen fellendült. Ámbár a magyar szeszipar terjedelemben nem

is mérkőzhetett más ország hasonló iparával, ez a magyar iparág mind a műszaki berendezés és a nyersanyag helyes kihasználása, mind a gyártmány minősége szempontjából felvehette a versenyt bármelyik más országéval.

Az évtized elején hatalmas fejlődésnek indult szeszipar, amely pl. 1883-ban 200.000 hl-t vitt ki, 1885 után újból a létért küzdött. 1884 október 1-én életbelépett az új szeszadótörvény, amely a termelési viszonyok gyökeres átalakulását vonta maga után és fokozta az amúgyis rossz gazdasági helyzet okozta válságot. A termelési viszonyok azért változtak meg, mert az új adótörvény a mezőgazdasági szeszfőzdeknek jelentékeny kedvezményeket juttatott, aminek következtében termelésük fokozódott, ellenben az ipari szeszgyáraké lényegesen csökkent. A mezőgazdasági szeszgyárak termelésük után kevesebb fogyasztási adót fizettek s így a belföldi fogyasztás fedezésénél helyzetük előnyösebb volt. Az ipari szeszgyárakat az új adótörvény nagy beruházásokra kényszerítette, s egyidejűleg az állam a kiviteli jutalmat annyira leszállította, hogy a kivitel — melyre az egész magyar szeszipar alapítva volt — rendkívül megcsappant. Ugyanekkor a külföldi államok a piacakra irányuló bevitelt vámintézkedésekkel csaknem lehetetlenné tették. Ily körülmények között túltermelés állott elő, aminek az árak szüntelen hanyatlása volt a következménye. 1886-ban egyes telepek megszüntették az üzemet, majd közös megállapodás alapján általános üzemmegszorítással iparkodtak segíteni a veszteséges üzletmeneten. A galíciai szeszt 1886-ban a kedvező osztrák szesztörvény és jó burgonyatermés következtében Budapesten 25 forintért árulták, míg itt a termelési költség 30 forint volt.⁴³⁾

Bizonyos jelentőségre tett már szert a bőripar is. A bőrgyárak minőségi munkaképessége egyre haladt már a 70-es évek végén, de a fogyasztás a gazdasági viszonyok miatt nem volt megfelelő. A technikai haladás a bőrgyártás terén, természetesen egyre inkább háttérbe szorította a kisebb termelőket. A 80-as évek végén a kezdetleges eszközökkel dolgozó kisiparosok, tímármesterek kénytelenek voltak üzemüket megszüntetni. Az új gyáripar azonban nem tudta függetleníteni a magyar piacot a külföldi, főleg az amerikai behozataltól. Ehhez a gyárak jelentékeny szaporítása lett volna szükséges. A bőripar elmarádásának oka volt az is, hogy marhatenyésztésünk hibái miatt a nyers-

anyag nem volt megfelelő minőségben beszerezhető, s így jelentős bőr- és bőráru behozatalra szorultunk. A képzettebb munkaerők hiánya és drágasága is gátolta a fejlődést.

A vasipar helyzete, amely a malomipar után legjelentékenyebb iparágunk volt ekkor, leginkább függött a közgazdaság általános viszonyaitól. A vasfogyasztás változását nem ok nélkül tekintik általában a közgazdasági jólét fokmérőjének. Az 1873. év utáni gazdasági válságban, amikor az építkezés is csaknem szünetelt, a vasgyártmányok piacán a kereslet nagy mértékben csökkent és a vasgyártmányok ára oly mély földre süllyedt, hogy a Salgótarjáni Vasfinomító Vállalat indítványára már 1878-ban árkartell jött létre. A magyar vasgyáraknak súlyos küzdelmet kellett vívni az idegen vasiparral, amely olcsó termékeivel elárasztotta a piacot. A magyar vasipar, különösen a felsőmagyarországi hámorok, minden tekintetben arra törekedtek, hogy termelésüket a korszerű műszaki tudományok legmagasabb fokára emeljék. Hogy mégsem tudtak boldogulni, hanem a belföldi piacon is eredménytelenül védekeztek, ennek oka az volt, hogy a közös vámterületen az osztrák vasgyárak versenyének nem voltak korlátai. A sziléziai, a morva és a cseh vasgyárak a közelből hozott elsőrendű kőszénükkel nagyon olcsón termeltek. E gyárak ezenfelül Felső-Magyarországon terjedelmes ércbányákat szereztek meg, amelyek termékét olcsó vasúti tarifa mellett szállíthatták ki. Ezen a téren is a 70-es évek végén már úgy állott a helyzet, hogy a nyersanyagot kivitték Magyarországból és a készgyártmányt hozták be.

A belföldi versenyt megszüntette a salgótarjáni és a rimamurányi telepeknek 1881-ben bekövetkezett egyesülése, ami olyan árak elérését tette lehetővé a vasiparban, aminek azelőtt lehetetlennek tartottak. A válság után, 1881-től fogva a gépgyártás és az építkezés emelkedésével a vasfogyasztás is fellendült. A tartós béke és a közgazdasági viszonyok általános javulása a vasipar jelentékeny haladását idézte elő. Az egyre fokozódó vasútépítés, középítkezés és gépgyártás folytán a vasszükséglet oly magas fokra emelkedett, hogy a termelés 1883-ban már nem tudott lépést tartani vele. A kohók 1882–83-ban termelőképességük határáig el voltak foglalva, sőt a finomító vasipar már Németországból volt kénytelen behozni nyersanyagot. Igaz, hogy a szomszédos balkán-

országok, Románia, Szerbia és Bulgária, amelyek vasszükségletüket eddig Magyarországból fedezték, elvesztek a kivitel számára. A németországi vas nem jobb minőségénél, hanem a szállítási költségek mellett is alacsonyabb áránál fogva kiszorította onnan a magyart. Az élénk kereslet azonban már 1885-ben túltermelést idézett elő és erősebb árhanyatlást csak kartell-megállapodások tudtak megakadályozni. A vasművek nemcsak a túltermelés korlátozásával, hanem más intézkedésekkel is kedvező üzleti viszonyokat teremtettek, s ezenfelül termékeik minőségének emelésével és az előállítási költségek apasztásával is iparkodtak versenyképességüket emelni. A belföldi piacot — egyes, itt még nem gyártott cikkek kivételével — egészen a hazai ipar szerezte meg.

A magyar gépgyártás a gazdasági válság idején igen mostoha viszonyok között a létért küzdött. Terjeszkedésére nem kínálkozott alkalom, habár az 1879. évi székesfehérvári iparkiállításon kiderült, hogy bizonyos támogatással az egész keresletet ki tudná a magyar ipar elégteleni és a piacot mentesíteni tudná az idegen gépbehozatal alól. Az 1881: 44. t.-c. alapján nyújtott támogatással több új gépgyár keletkezett. Régi gyáraink nem tudtak lépést tartani az iparág gyors fejlődési iramával, azután a magyar gépgyártás a piac korlátozott terjedelménél fogva nem állhatott a munkamegosztás alapjára és nem állíthatott csak bizonyos különleges cikkeket elő. Ennek következtében hiányoztak kellően képzett szakmunkások, ami még a 80-as évek elején is akadálya volt különleges gyártásra berendezkedő gyárak létrejöttének.

Akkor a mezőgazdasági gépek gyártása volt a legfontosabb iparág, de ennek erősen kellett küzdenie a külföldi, az angol gépipar versenyével. A piac nehezen volt elhódítható az angol gépektől, mert — eltekintve kitűnő minőségüktől — a tőkében erős angol vállalatok a fizetési határidőkben olyan engedményeket tudtak tenni, aminőkre a belföldiek nem is gondolhattak. Ez iparágban a megerősödése összefüggött a mezőgazdaság belterjes rendszerre irányuló törekvéseivel, amelyek ezidőben már elő-előtörnek.

Kisebb volt a haladás a mechanikai iparban. Mivel nyersanyag és megfelelő piac is volt, ennek okát a munkáviszonyokban lehetett keresni. Sem elegendő számú, sem eléggé képzett szakmunkás nem

állott rendelkezésre. Ez akadályozta meg a munkamegosztás olyan mértékét, ami a versenyképesség érdekében kívánatos lett volna. A 80-as évek végén határozott javulás állt be ezen a téren, a gyártás nagyfokú haladást mutatott, a munkások szakképzettsége és száma is állandóan emelkedett.⁴⁴⁾

A gépipar megerősödését bizonyítja, hogy a behozatal egyre csökkent, holott a kereslet a gépipari gyártmányok után inkább növekedett. A gépek és géprészek behozatali többlete volt (ezer forintban):

1882. 17.656 1885. 4.748 1883. 7.176 1890. 4.717

A szénipar a 70-es évek végén kezd lendületbe jönni. Ekkor veszik a kőszén nagyobb mértékben fűtésre használatba, mivel újrendszerű kályhák elterjedése ezt lehetővé tette. A malmok voltak a hazai szén legfőbb fogyasztói. A sziléziai és a porosz szén is kisebb versenyt támasztott, mert az osztrák és a német ipar helyzetének javulása otthon egyre növekvő szénmennyiség elhelyezését biztosította. A főváros gyáriparának fogyasztásában ezidőben nyomul előtérbe az esztergommegyei barnaszén. A vasúti hálózat fokozatos kiépítése, a vasúti forgalom jelentékeny emelkedése és a nem csekély-számú új gyár igen nagy mértékben fokozta a 80-as évek elején a barnaszén-szükségletet. A széntermelés mindazonáltal a szénbányák termelőképességéhez és a külföldi viszonyokhoz képest alacsony színvonalon mozgott és megtorpant 1886-ban az ipari, a vasúti forgalmi és az általános gazdasági pangás következtében. A bányatulajdonosok tőkeszegénységében és a pénzüvilágnak a bányaipari alapításoktól való tartózkodásában, valamint a műszaki szakerek hiányában látták közgazdasági körök annak az okát, hogy a szénipar nem tudott magasabb színvonalra emelkedni.⁴⁵⁾ A széntermelés adatai a következők:⁴⁶⁾

Év	Kőszéntermelés ezer q	Pénzértéke millió forint	Barnaszén- termelés ezer q	Pénzértéke millió forint
1864.	3.495	1.2	2.443	0.6
1870.	5.372	2.2	6.019	2.4
1875.	6.356	2.9	8.155	2.6
1880.	8.050	4.2	10.134	2.8
1885.	9.559	4.5	15.868	4.5
1890.	9.948	4.8	22.522	6.2

A külföldi kőszén behozatala pedig következőképp alakult (1000 forint értékben):

1882. 2.581 1885. 3.593 1890. 7.379

3. HITELVISZONYOK.

Az 1873. évi válság következményeit természetesen a pénzpiac érezte meg legsúlyosabban. A hitel nagyon szenvedett, a pénzüintézetek éveken át saját létfenntartásuk érdekében a hitelt szigorúbb feltételektől tették függővé. Ez éppen akkor történt, amikor az üzletvilág leginkább rászorult a hitelre. A pénzüintézetek kebelében már a válság előtt megalakult hitelegyletek, amelyek tagjaiknak egyetemleges és kölcsönös kötelezettségén alapultak, egyáltalában nem tudtak segíteni a bajokon, sőt mivel a tagok kisebb-nagyobb része fizetési képtelen lett, a többiek még jobban érezték vállalt kötelezettségeik hátrányait. A részvénytársaságok veszteséggel dolgoztak és „csak kevés olyan intézet és üzletág létezik — állapítja meg a Budapesti Kamara 1875-ről szóló jelentésében — amely eléggé megszilárdult arra, hogy még rossz időben is a részvényesek javára jó eredményt mutasson fel“.

A pénzpiac helyzete még 1876-ban is csillapodni nem akaró válság képét mutatta. A jelenségek az ilyen alkalmakkor megszokottak voltak. Az értékpapíroknál szenvedett veszteségek növekedtek. Az ingatlanok forgalma igen szűk határok közt mozgott, a kamatláb magas, a künnlevő követelések csak nehezen behajthatók, fizetési képességek és csődök napirenden voltak s mindehhez a fogyasztás általános megszorítása járult. Ha még hozzávesszük a természeti csapásokat: a májusi fagyot, a tavaszi árvizet és az osztrák-magyar kiegyezési tárgyalásokkal járó bizonytalanságot, akkor nagyjából érintettük azokat a jelenségeket, amelyek a rossz hitelviszonyokat megmagyarázzák. A magas kamatláb a termelés minden ágát akadályozta, de még inkább a tőke tartózkodása és bizalmatlansága.

A tőke félelmében a takarékpénztárakba vándorolt, — amelyek magas kamatot fizettek, — s így, mint a betegek hitték, minden kockázat nélkül meghozta gyümölcsét. Míg másutt a takarékpénztárak a tőkegyűjtés célját szolgálták, nálunk a takarékbetét a pénzelhelyezés egyik módja volt. A magas betéti kamat mellett természetesen emelkedett a leszámítolási kamatláb is. Ezt tisztességes iparos és kereskedő nem háríthatta át vevőire. Nem vehetett részt tehát újabb vállalkozásokban, sőt meglevő üzletét is nehezen tarthatta fenn.

A takarékpénztárak a náluk levő idegen pénzeket a 70-es években jelzálogüzletbe fektették, még pedig olyan mértékben, hogy azt a szakkörök, a külföldi viszonyokkal összehasonlítva, méltán túlzottnak tartották. 1876-ban a takarékpénztáraknál levő idegen tőkének majdnem a fele, 82.6 millió forint betétből 37.1 volt jelzálogüzletben lekötve. Ez nemcsak a kereskedelemre volt káros hatású, mely így nem kaphatott rövidlejáratú hitelt, hanem a pénzügyintézeteket is veszélybe sodorhatta. Bármilyen biztos is a jelzálogra adott kölcsön, túlzásbavitele válságba döntheti az intézetet, mert a betéteket tömegesen felmondhatják, viszont a jelzálogra adott összegeket nem lehet rövid időn belül visszavonni. Belátták, hogy a takarékpénztáraknak nem lehet az a feladata, hogy a náluk betett pénzeket hosszú időre kölcsönadják. A jelzálogüzlet fokozatos csökkentésével a váltó- és kézzelzálogüzlet kiépítését tartották előnyösebbnek. A hitelgazdaság kezdetleges viszonyai között különösen a magyar mezőgazda nem juthatott még mindig megfelelő hitelhez, pedig a hitelviszonyok rendezése elsősorban őt érdekelte.⁴⁷⁾

E hitelviszonyok — kapcsolatban a gazdák növekvő elszegényedésével — gátlói voltak a belterjes gazdálkodás felé irányuló nagymérvű haladásnak. Jó termés, aminő az 1877. évi volt, s ennek következménye, az a „hallatlan tény“, hogy a pénzpiacon egész évben pénzbőség uralkodott, sem hozta meg a vállalkozási szellem feléledését. Újabb vállalatok megindítására nem vettek igénybe ekkor sem nagyobb összegeket. Különb is hitelintézeteink a pénzbőség ellenére nagyon óvatosak voltak a hitelek engedélyezésében.⁴⁸⁾

A 80-as évektől kezdve az elhelyezést kereső idegen — főleg francia — tőke felfezaporodván, alacsony színvonalra szorította le a kamatlábat. Mihelyt azonban javulás állt be és földhitel tágabb keretek közt volt szerezhető, a kisebb gazdák az olcsóbb pénzt nem meglevő birtokuk művelésének javítására, hanem újabbak szerzésére szerették fordítani. Ámbár a tőke a következő években a pénzügyintézetekben szaporodott és ezek készséggel karolták fel a jól vezetett egészséges ipari részvénytársaságokat, 1882—85-ben egyetlen új ipari részvénytársaság sem létesült a tőkés nagyközönség támogatásával, holott a korábbiak, valamint a magánvállalatok üzletmenete kielégítő volt. Ennek oka főleg abban keresendő, hogy a közönségnek nem volt

bizalma a részvények iránt. Azok a nagy veszteségek, amelyeket a tőzsdén szenvedett, hosszú időre elvették a kedvét attól, hogy tőkéjének kamatozását részvényekben keresse.

Mikor azután 1884—85-ben az állandó biztos kamatot nyújtó papírok, főleg az állampapírok és zálogkötvények ára fokozatosan emelkedett, a közönség ismét kezdte felkeresni tőkéjével a tőzsdét, azonban nem a magasabb osztalékot fizető de kockázattal járó részvények, hanem a mérsékelt, de biztos jövedelmet nyújtó papírok vásárlása céljából. Ilymódon a tőzsde központja maradt ugyan az értékpapírcsoporthoz, de elvesztette azt a befolyását a vállalkozó hajlam irányítására, amellyel azelőtt bírt. Nem változtatott a helyzeten az 1886-ban bekövetkezett az az állapot sem, amikor 3—3 $\frac{3}{4}$ %-os kamatláb mellett, a hitelforgalmi eszközök bősége mutatkozott. A tőke nem is fordulhatott vállalkozások felé, mert azok sem az ipar, sem a kereskedelem terén nem kecsegtették az adott viszonyok közt gyümölcsöző elhelyezéssel. Maga az a tény, hogy az ingó tőke hozadéka 10 év alatt 25%-kal csökkent, a fogyasztóképesség hanyatlását idézte elő, ami az ipari termelés visszaesésére vezetett.

A tőkefelhalmozódást a betétek nagyarányú megnövekedése jellemzi. Az egész magyar birodalomban a takarékbetétek összege (ezer forintban):⁴⁹⁾

1875.	131.486	1885.	428.624
1880.	323.193	1890.	576.480

A pénzügyi tőke elhelyezésének két legfőbb módja volt: a váltó-hitel és a jelzálogkölcsön. A váltótárca állománya (ezer forintban):⁵⁰⁾

1870.	100.268	1885.	280.868
1875.	157.366	1890.	362.007
1880.	208.196		

1883-ban a váltótárcának csaknem fele a takarékpénztárakra, több mint egynegyede a bankokra s nem egészen egyötöde az Osztrák-Magyar Bankra esett. E váltók között sok volt az olyan, melyet nem kereskedői, hanem csak improduktív célra bocsátottak ki. Ilyen pénzkölcsönzés, — írják egykorúan — gyakran a háztartási kiadástöbblet, a pazarlási hajlam miatt vált szükségessé, és a váltótárca „jelentékeny része,„ nem a termelés előmozdítására, hanem a túlságos fogyasztás kielégítésére szolgált.

A takarékpénztárak egyes üzletágaiban bizonyos átalakulás ment végbe. A váltótárca az üzletállománynak 30—32%-át képezte. A jelzálogkölcsön tért veszített és 9—10%-kal alacsonyabb arányszámmal szerepelt a 80-as évek derekán, mint a 70-es évek elején, amikor 38—40%-ra emelkedett.⁵¹⁾

A kamatviszonyok, mint minden tőkeszegény országban, rosszak voltak. 1875-ben 85 bank közül csak 35-nél volt a kamat és a díj 10%-on alul. Voltak olyanok, amelyek 13—16%-ot számítottak fel az adósnak. A 80-as évek folyamán ez az állapot lényegesen jobb lett.⁵²⁾ A hitelviszonyok párhuzamosan javultak az államháztartással, amint egészséges pénzüpiaci fejlődés csak rendezett államháztartás mellett képzelhető el.

A 70-es években az állam a súlyos hiánygazdálkodásból az adók felemelése és szigorú behajtása mellett sem tudott menekülni. Az 1880-ban a külföldről beáramló pénzbőség elsősorban az államkötvényeknek vált javára. A 6%-os magyar aranyjáradék már megközelítette a pari-színvonalat és hasonlóképp emelkedtek a többi állami és vasúti kötvények, noha a költségvetés még nem sok jót ígért. Az állam hiteligényei mégis könnyebben nyertek kielégítést, a nélkül hogy külön biztosítékot nyújtani vagy túlságosan magas kamatot engedni lett volna kénytelen. 1881-ben a 400 millió 6%-os járadék konverziója következett be 4%-ra, ami mutatta, hogy az európai pénzüpiaci másképp tekintette a magyar állam hitelviszonyait, mint azelőtt. A költségvetési egyensúly a gazdasági pangás miatt csak 1890-ben állott helyre.

Az államháztartás eredménye (zárszámadás alapján):^{52a)}

Év	Kiadás	Bevétel	Fölösleg, ill. hiány
	e z e r	f o r i n t b a n	
1868.	147.451	154.068	+ 6.617
1871.	215.117	179.577	— 35.539
1873.	251.018	181.707	— 69.350
1874.	250.127	190.295	— 59.832
1877.	245.127	218.676	— 26.451
1880.	289.338	247.375	— 41.963
1883.	340.426	301.290	— 39.136
1886.	348.346	305.304	— 43.042
1889.	347.997	344.685	— 3.312
1892.	412.921	428.916	+ 15.996

*

A letárgyalt korszakot a fellendülés, a vérmes remények, a szédelgő alapítások és a gondnélküli bizalom kora után, amely a kapitalisztikus átalakulásnak kísérője szokott lenni, a pangás, az ezzel járó kijózanodás és az erőgyűjtés korszakának nevezhetjük.

A kijózanodás abból a felfogásból, hogy a politikai megújódás egyszersmind a könnyen elérhető megvagyonosodás, a munkánélküli közgazdasági tevékenység és siker korszaka lesz, a túlzott bizakodásra hajlamos magyar középosztályban csak lassan és nehezen ment végbe. Még 1875-ben erre utal a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara: „A korábbi évek szédelgésének egyik következménye abban áll, hogy a lakosság nem kis része teljesen elvesztette hajlamát a kitartó munka általi szerzésre és a becsületes törekvést, amely megfeszített tevékenységgel iparkodik jóléthez jutni. A szédelgési korszak behatásai alatt álló ezen elemek sehogysem voltak képesek a megváltozott viszonyokhoz alkalmazkodni. Sokan még most sem tudták, vagy nem akarták felfogni a helyzet komolyságát és megszokott módon tovább is folytatták a korábban oly nagy sikerrel űzött szédelgést. Egyes hitelintézetek sem voltak mentesek ilyen rövidlátástól, amely ismét új és jelen-tekeny veszteségeket vont maga után.“

Csak a 80-as évek elején lehet frissebb, egészségesebb közgazdasági szellemet megfigyelni. A gazdák már igyekeztek önállóan, vagy mezőgazdasági egyletekhez csatlakozva belterjes művelésre törekedni. A nagy- és kisiparosság is kezdte feladatát másképpen felfogni mint néhány évvel korábban, „nem várva mindent az iparosság szervezetét illető törvényes formák reformjától“, hanem iparkodott saját munka- és versenyképességét fokozni és a maga erejére támaszkodva, keresni boldogulását. A tőke is mintha jobb kedvet mutatott volna az ipari vállalkozásokhoz és foglalkozott az ott fennálló nehézségek és hiányok megszüntetésének kérdéseivel. Némelyek még azt is megállapíthatni vélték, hogy a felnövekedő nemzedékben megszűnt az előítélet a gyakorlati, az iparos és a kereskedelmi pályákkal szemben.⁵³⁾ Ez azonban csalóka remény volt. A 80-as évek végén még mindig sok a panasz az iparos és a kereskedő kedvezőtlen társadalmi helyzete miatt. A kereskedelemmel való foglalkozást sokan nem tartották tisztességesnek.

Ez a kereskedelmi és ipari foglalkozással szemben tanúsított lenézés is hozzájárult a vállalkozási kedv csökkenéséhez. A hitelintézetekben nagy tőkék gyűltek össze, de nem kisemberek krajcárjaiból, hanem a vagyonosok pénzéből, akik az egyre felpanaszolt pénzbőség mellett sem voltak hajlandók vállalkozásokba bocsátkozni. A tőkék nemcsak az élénkebb forgalmú központokban, hanem az ország minden részében a hitelintézetekbe tódultak.⁵⁴⁾ A magánvállalkozási kedv hiánya miatt egyedül a hitelintézetek lehettek tehát hivatva magasabb közgazdasági színvonalra vezető vállalkozások megindítására. Ez nagyobb arányokban a következő korszakban történt meg.

IV. A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS VIRÁGKORA.

(1890—1914.)

A 19. század utolsó évtizedétől a világháborúig terjedő negyedszázadot a tőkeuralom fénykorának nevezhetjük a világgazdaság fejlődésében. Jellemzi ezt a korszakot a tőkék nagyarányú felhalmozódása a nagybankokban, amelyek a gazdasági élet minden ágára egyre növekvő befolyást tudnak gyakorolni. E korszakban a pénzjegyek nagymértékű megszorodása következik be, ami azonban nem idézett elő értéksökkenést.

A kapitalizmus fénykorának legfontosabb tőkeforrása a föld ásványkincseinek, főleg a szén-, a vas- és a kőolajnak óriási mértékben megnövekedett kiaknázása. Működési területe az ipar, a közlekedés és a kereskedelem, amelyeknek azelőtt el sem képzelt arányú fellendülése jelzi útját. Hatalmas embertömeg — mely nem a születési, hanem a halálozási arányszám javulását mutatta — állt munkájával a gazdasági élet fellendülésének szolgálatába. Ezt a megnövekedett embertömeget a gazdasági élet egyéb ágaival párhuzamosan emelkedő mezőgazdasági termelés látta el, annak ellenére, hogy az átlagos életigények megnöttek. A mezőgazdaság nagyobbhozamú növényeket és bizonyos adott területről is az ediginél több élelmicikket termelt. A műtrágya alkalmazása folytán újjáalakult az európai mezőgazdaság. Németországban pl. a termelés az 1884-93. és 1904-1912. évi időszakokban 57%-kal emelkedett. A fajták nemesítése révén nagyot fejlődött az állattenyésztés is. Az állatok hizlalását a felvirágzó cukor- és szeszgyártás melléktermékei nagyon megkönnyítették.¹⁾

E korszakban az egyes államok közgazdasági helyzete mindinkább függővé vált a világgazdasági tényezőktől s így önállóságából veszített.

E tények hatása a magyar közgazdasági életen is érezhető volt. A 90-es évek nálunk is korszakot nyitnak meg, a gazdasági fejlődés virágkorát, amelynek legfontosabb jelenségei: a mezőgazdasági termelés jelentékeny mértékű átalakulása, a kormányok céltudatos iparpártoló politikájával kapcsolatban a nagyipar kifejlődése, a hitel-szervezet nagyarányú megerősödése és ennek következtében növekvő súlya. Igaz, hogy a monarchia dualisztikus szervezetéből folyó politikai nehézségek nem mutatkoztak azelőtt olyan nagy mértékben mint épp ebben a korszakban, ezek azonban a gazdasági fejlődés lendületét jelentősen akadályozni nem tudták.

1. A MEZŐGAZDASÁG.

A magyar gazdasági élet mezőgazdasági jellege ebben a korban sem változott meg. Az ország jóléte, a gazdasági élet lendülete még mindig csaknem kizárólag az aratástól, a mezőgazdasági termeléstől függött. 1871—75 között az anyaország területéből átlag 18.2 millió kat. hold volt szántóföld, ami főleg az ármentesítés révén az 1911—15. évig 22.5 millióra emelkedett, az előbbi az ország területének 37, az utóbbi pedig 45.8%-a volt. Hosszabb időszakokat véve alapul :

	Szántóföld ezer holdban	Ebből ugar
1871—1885.	19.489	3.946
1886—1900.	20.703	2.970
1901—1915.	22.029	2.082

A gazdasági élet fejlődése és a népesség gyarapodása folytán a szántóföld már csak erősen csökkenő mértékben, az alacsonyabb műveltségi fokon álló vidékeken maradt parlagon. A háromnyomású rendszer mindinkább háttérbe szorult és az ország legnagyobb részében ugar nélkül gazdálkodtak. Ennek helyét az állattenyésztés javára a takarmánynövények foglalták el. A mezőgazdasági termelés belterjesebb, sőt sok helyen legmagasabb fokon belterjes lett, az Alföldön és a Dunántúlon, aminek oka rendesen a népsűrűség és a magasabb gazdasági műveltség volt. De még mindig voltak vidékek, ahol a föld kihasználása egészen kezdetleges.

A fontosabb mezőgazdasági termények vetésterülete átlagban így alakult:

Évcsoport	E z e r k a t . h o l d						R é p a	
	Búza	Rozs	Árpa	Zab	Tengeri	Burgonya	cukor	takar- mány
1871—85.	4.847	1.989	1.773	1.816	3.375	718	61	135
1886—1900.	5.642	1.922	1.808	1.767	3.635	805	122	232
1901—15.	6.012	1.958	1.900	1.850	4.190	1.015	210	323

E terményekkel bevetett terület aránya az egész bevetett területhez (‰):

1871—85.	29·4	12·1	10·7	11·0	20·4	4·5	0·4	0·8
1886—1900.	30·7	10·8	10·2	9·9	20·4	4·5	0·7	1·3
1901—15.	30·1	9·8	9·5	9·3	21·0	5·1	1·1	1·6

A bevetett terület aránya a szántóföldhöz:²⁾

1871—75.	78·1‰	1901—05.	89·5‰
1896—1900.	87·8‰	1911—15.	91·1‰

A magyar mezőgazdaság tehát állandóan a gabonatermeléssel foglalkozott legnagyobb mértékben. Ámbár a gabonaneműek vetésterülete a szántóföld általános növekedése és az ugar csökkenése miatt állandóan gyarapodott, az egész vetésterülethez viszonyítva csökkenő irányzatot mutat:

1870. a vetésterület	68·7‰-a
1872. „	69·3‰-a
1887. „	66·4‰-a, az évtized maximuma
1893. „	64·9‰-a, „
1900. „	60·9‰-a
1915. „	57·6‰-a

Az 1870-es évek elején 9·6 millió kat. holdon arattak gabonát, 1911—15-ben átlag 11·5 millió holdon. A kenyértermények és gabonaneműek arányának csökkenéséből is arra lehet következtetni, hogy a mezőgazdaság fokozatosan belterjesebb lett. Ezt mutatja az is, hogy a búza vetésterülete a századfordulóig nőtt, ettől kezdve pedig folyton csökkent.³⁾ A föld jobb megművelését mutatja az, hogy a terméseredmények sokkal nagyobb mértékben emelkedtek

mint a vetésterület. A mezőgazdasági termények átlagos eredménye ezer métermázsában:

Termény	1871—1885.	1886—1900.	1901—1915.
Búza	20.613	36.375	40.970
Rozs	8.994	11.182	12.533
Árpa	8.536	11.421	13.806
Zab	7.069	9.614	11.738
Tengeri.....	18.796	28.528	36.647
Burgonya	16.323	29.698	46.277
Cukorrépa	4.570	12.641	27.387
Takarmányrépa	10.338	30.338	52.698

Még jobban bizonyítja a nagyobb belterjességet a holdankénti átlagtermés nem csekély arányú megnövekedése:

Termény	1871—1885.	1886—1900.	1901—1915.
	m é t e r m á z s a		
Búza	4.96	6.93	7.00
Rozs	4.36	5.96	6.54
Árpa	5.18	6.49	7.38
Zab	3.96	5.60	6.46
Tengeri.....	6.20	8.12	9.04
Burgonya	23.97	38.12	46.28
Cukorrépa	95.20	108.04	132.50
Takarmányrépa	101.35	133.65	166.77

A búzatermelés válsága, amelyre az előző évtizedben rámutattunk, már az 1880-as években arra indította a nyugati megyék nagybirtokosait, hogy a kenyérmagvak termelését korlátozzák. Az alacsony világpiaci árak megpróbáltatást jelentettek nemcsak a magyar és az európai, hanem a tengerentúli termelőknek is és ugyancsak megnehezítették a gabonakereskedelmet. Igaz, hogy a kenyér is olcsóbb lett, de az európai államok védővámokkal elzárkózva, ennek nem nagy hasznát látták. Hosszú időn át mindenütt, de különösen Magyarországon túltermelésről beszéltek, amely lehetetlenné teszi a magyar termés megfelelő értékesítését s még lehetetlenebbé a termelés fokozását, holott a magyar föld még távolról sem érte el gabonatermelő képességének határát.

Mikor azután 1890-ben Oroszországban és a tengerentúli államokban rossz volt a termés, egyszerre vérmes remények ébredtek. Oroszország kimeríthetetlennek hitt készletei 1890 végén teljesen elfogytak. Nálunk már azt a következtetést vonták le a világpiaci hely-

zetből, hogy az egész földön megváltoztak a termelési és fogyasztási viszonyok, az Északamerikai Egyesült Államok termelésének egyre növekvő részét maguk fogyasztják el, sőt már azt is kezdték hinni, hogy a tengerentúli búzatermés már nem is fog emelkedni többé. Ehhez járult, hogy ugyanekkor az orosz és a tengerentúli devizák is emelkedtek, ami károsan befolyásolta ezeknek az országoknak kivitelét. Éppen úgy, mint régebben a gyengébb rubelárfolyam nem kevésbé mozdította elő az orosz gabonakivitelét.⁴⁾ Az 1890. évi magyar búzatermés jó áron volt értékesíthető.

Néhány éven belül azonban be kellett látni, hogy a magyar gabonakereskedelem aranykora visszahozhatatlanul lejárt. Végleg megszűnt a magyar gabonának az a két előnye, hogy a nyugateurópai fogyasztó államokhoz legközelebből, tehát a legolcsóbban szállíthatták és a legkorábban jelenhetett meg az európai piacokon. A szállítási és termelési viszonyok megváltozásával ez a két előny elveszett. A tengeri szállítás díjtételeinek nagyarányú csökkenésével Oroszországból, az aldunai államokból, sőt Amerikából és Ausztráliából is olyan áron lehetett eljuttatni a gabonát a nyugateurópai kikötőkbe, amely alig különbözött a fiumei kikötőn át szállított magyar gabona díjtételeitől. Az aldunai államok pedig a dunai olcsó szállítás előnyét élvezték.

Annak a körülménynek pedig, hogy a magyar termés korai aratása után elsőnek jelenhetett meg a piacon, a gabonatúltermelés és a nagy raktármennyiségek miatt nem volt már semmi jelentősége. A termelés állandóan meghaladta a szükségletet, úgyhogy a régi termés még nem fogyott el, mikor már az újat a piacra hozták. Ha egyik-másik országban rossz is volt a termés, a hiányt bőven pótolhatták azok az országok vagy földrészek, amelyekben felesleg termett. Dél-Amerika és Ausztrália termése, amelyet akkor aratnak, amikor nálunk tél van, tavasszal szokott piacra kerülni. A magyar gabona iránti kereslet tehát az egyre nagyobb versenyben visszaszorult. Amerika kivitele pedig nőttön-nőtt.

Az osztrák fogyasztás fedezése után különben alig maradt egy-két millió mázsa az Ausztrián kívüli külföld számára. Ilymódon már a 90-es évek derekán a magyar gabonapiac függetlenné vált a világpiactól. Egy-két év kivételével, mikor az eladásra kerülő mennyiségek

a vámbelföld keresletét felülmúlták, a gabonaárak a külföldi gabonaáraktól majdnem egészen függetlenül, a belföldi körülmények hatása alatt emelkedtek vagy hanyatlottak. Így pl. 1894-ben a búzaárak egész évben a külföldi ár felett álltak. Míg a külföldön a búza ára 10%-kal esett és a balkáni búza mázsája 6.50 forintról 5.20 forintra szállt le, addig a magyar búza ára 7.70 forint körül mozgott. Ez az Ausztriával közös vámterületnek az egykorúak részéről is sokszor elfelejtett, nagy előnye volt. A búza világpiaci áresésének megfelelő irányzatát persze a vámszövetség sem tudta megakadályozni, de hatását mérsékelte. 1884 és 1896 között az ár csak egyszer emelkedett 10 forint fölé, rendszeren 6 és 9 forint között ingadozott az 1870-es évek 12—14 forintos árával szemben.

Annak ellenére, hogy külföldre irányuló jelentős kivitelnk már nem volt, nagyobb készletek az országban nem halmozódtak fel. Ezt csak a belső fogyasztás emelkedésével lehetett magyarázni, következménye pedig az volt, hogy egyetlen rossz termés után az árak már felszöktek. Így történt ez 1897-ben, mikor a rossz aratás után egy csapásra megváltozott a világ évek óta tartó bő gabonaterméseinek folytán előállott válságos mezőgazdasági helyzet. A készletek igen gyorsan elfogytak, az árak felmentek és a termés jól volt értékesíthető. A 25 millió mázsás búzatermés 12—13 forintos ár mellett többet hozott a mezőgazdaságnak, mint a 38—40 millió mázsás 6—7 forintos árak mellett. A századforduló körül a búza ára nálunk is a külföldi színvonalra süllyedt. Szakkörök ezt az „őrlési forgalom“ megszüntetésére vezették vissza, amiről a malomiparral kapcsolatban lejjebb majd bővebben lesz szó. Ezen az áron a hazai búza a monarchia népesedésével együtt emelkedő belföldi fogyasztás folytán könnyen talált elhelyezést. Egy-egy rossz termés esetében pedig a monarchia már jelentős mennyiségű gabonát volt kénytelen behozni. Az 1909-es szűk esztendőben Magyarország még saját szükségletét sem volt képes ellátni, és a Balkánról, főleg Romániából 4.7 millió mázsával több búzát hozott be, mint az előző évben. A közös vámterület egész behozatala gabonaneműekben 1908-hoz viszonyítva, 18 millió korona értékről 193 millió koronára ugrott fel. Hogy ez a kereskedelmi és fizetési mérleg szempontjából nem volt kívánatos, azt nem kell hangsúlyozni.

A monarchia gabonatermése a világháború előtti években már alig volt képes saját fogyasztási területén a megnagyobbodott igényeket kielégíteni. Ebben az időben a fogyasztók már azt hangoztatták, hogy a gabonavámok, amelyeket a belföldi termelés védelmére állapítottak meg, a fogyasztókat sújtó, az életet feleslegesen megdrágító agrárvámok lettek. A termés mozgósítása, kivitele, pénzzététele óriási tőkét, szakértői vélemények szerint kb. másfélmilliárd koronát vett igénybe, amelyet a hazai hitelintézetek az Osztrák-Magyar Bank igénybevételeivel évente nehézség nélkül bocsátottak a gabonakereskedelem rendelkezésére.⁵⁾

A többi gabonaneműek vetésterülete, mint a fentközölt adatokból kiderül, félszázad alatt alig változott, a terméseredmény azonban megnőtt, különösen az árpánál. A filoxera pusztítása nyomán a magyar sörgyártás is fellendült s ez a malátakészítésre alkalmas árpa termelésére ösztönözte a gazdákat, főleg a Kis-Alföldön, ahol a kilencvenes években meghonosodott a Cseh- és Morvaországban használt kettős vetésforgó, amely cukorrépát és árpát felváltva termelt. Az árpatermelés elterjedését az is előmozdította, hogy a sörárpa értékét a gabonaárak hanyatlása kevésbé támadta meg. Ezért a kormány megfelelő vetőmag-kiosztással pártfogolta, vásárokat támogatott és szövetkezeteket készített elő a termés értékesítésére.⁶⁾ Sörárpa-termésünk jelentékeny részét kivittük, a századforduló körül több mint 3 millió métermázsát, főleg Németországba, azonban egyre hanyatló irányzattal.

A kapásnövények jelentősége a 60-as években még csekély volt, gyors térfoglalásuk a hetvenes évek második felében indult meg. Arányuk az egész vetésterületből az 1870–74. évi átlagban 24,1%, míg az 1911–15. évek átlagában 29,8%-ra emelkedett. Legfontosabb közülük a szemes tengeri, amelynek termelése a 80-as években lendült fel s azóta állandóan nőtt. A század elején Európában Magyarországon termelték a legtöbb tengerit. A termés mennyisége a magyar éghajlat szélsőségei miatt állandó ingadozásoknak volt kitéve. A felesleg könnyen talált piacot nemcsak Ausztriában, hanem a vámkülföldön is. A tiszta kivitel 1–3 millió métermázsa között ingadozott, ha a balkáni behozatalt leszámítjuk. De voltak olyan évek is, amelyekben a behozatal felülmúlta a kivitelt. Így 1905-ben, az átlagnak még

a fele sem, összesen csak 15 millió métermázsa volt, mert az előző évnek valóban ínséges volt a termése.

A burgonya termelése a 80-as évek óta fokozatosan haladt. A vetésterületnél sokkal nagyobb mértékben emelkedett a holdankénti terméseredmény, az előbbi egy emberöltő alatt 41%-kal, az utóbbi pedig csaknem megháromszorozódott. Ez a művelés belterjessége mellett bizonyít. A cukorrépát a 90-es évek előtt igen szerény keretek közt termelték. A cukoradóról szóló és az eddigi adózási rendszert kedvezően megváltoztató 1888: 22. t.-c. azonban rohamos fellendülését indította meg. A takarmányrépa termelése a 80-as években kezdődött erőteljesebben, de a 90-es években az átlagtermés már megháromszorozódott, illetőleg a század első tizenöt évében megötszöröződött. A többi kapásnövény: dinnye, tök, cirok, inkább melléktermény volt. A mesterséges takarmányfélék (bükköny, lóhere, lucerna, csalamádé stb.) vetésterülete csak a század elején nőtt nagyobbra.

A kereskedelmi növényeket évről-évre kisebb területre szorították. Közülük nagyobb jelentősége csupán a dohánynak volt, amelyet a század első tizenöt évében átlag 83.600 holdon termeltek, ami az európai dohányterület 27·5%-a. Magyarország e tekintetben a második helyen állott az európai országok között. Különösen a len- és kendertermelés miatt volt sok panasz, mert egyik sem öltött olyan méreteket, aminők a monarchia iparának ellátása szempontjából kívánatosak lettek volna. Lenből nem egyszer még a háziipar részére is külföldről kellett az anyagot behozni.

A kereskedelmi növények termelése tizenöt éves időszakok átlagát véve figyelembe, következőképpen alakult:⁷⁾

vetésterület s annak az egész bevetett területhez viszonyított aránya ezer kat. holdban:

	Dohány	%	Kender	%	Len	%
1871—1885.	110	0·1	120	0·7	21	0·1
1886—1900.	76	0·4	114	0·6	20	0·1
1901—1915.	84	0·4	93	0·5	19	0·1

terméseredmények: ezer métermázsában (fonáltermés):

	holdanként q		holdanként q		holdanként q	
1871—1885.	529	5·24	407	3·67	42	2·80
1886—1900.	514	7·04	443	3·96	59	2·95
1901—1915.	582	6·93	476	5·29	96	5·05

A földművelési minisztérium mindenképpen törekedett a kereskedelmi növények termelését előmozdítani. Mikor a termelt kender mennyisége és minősége a századforduló körül egyre csökkent, a kormány vetőmagot osztott ki és a kenderbeváltók felállítását támogatta. Állami segítséggel lenbeváltó és kikészítő telepek létesültek.⁸⁾ Ezeknek az intézkedéseknek nem sok eredményük volt. A századforduló utáni igen száraz évek sok panaszra adtak okot: a kenderáztatók hiányoztak.

A dohány fontos kereskedelmi cikké fejlődött, amelyet egész Európában szívesen láttak. A vámkülföldre irányuló dohánykivitel 1895-ben 22 ezer, 1900-ban már 63 ezer, 1905-ben 81 ezer és 1910-ben 101 ezer métermázsa volt. Tovább azonban már nem emelkedett. A világháború előtti években a termés minősége nagy mértékben romlott, aminek oka az volt, hogy nem fordítottak megfelelő gondot a mag és talaj kiválasztására, műtrágya alkalmazására, és az ültetvények kezelésében is sok kifogásolni való volt.⁹⁾

A gyümölcstermelés terén a magyar mezőgazdaságban még kezdetleges viszonyok voltak. A külföld piacain már sokan elismerték, hogy a magyar gyümölcs íze és minősége kitűnő és az olasz felett áll. A magyar gyümölcskivitel mégsem tudta elfoglalni az őt megillető helyet. Ennek legfőbb akadályja a termelés szervezetlensége volt. A magyar termelők — a külföldiekkel ellentétben — nem törekedtek a vidékenként egy-egy, az ottani természeti viszonyoknak leginkább megfelelő fajta gyümölcs tömeges termesztésére. Csak a 19. század utolsó éveiben indult meg ilyen irányú szervezés Nagykőrösön és Kecskeméten. Alig volt az országban tíz termelő, akinek egy-egy nemesebb fajtából 10 métermázsa eladó gyümölcse volt, egy vagon egyenlő minőségű és fajú gyümölcsöt pedig még a legnagyobb gazdaságokból is csak elvétele lehetett vásárolni. Így a sok különböző fajta gyümölccsel csak szatócskodni lehetett, de nem állandó és jövedelmező kereskedést folytatni a világpiacon.¹⁰⁾

A másik baj mind a termelő, mind a kereskedő részéről a gyümölcs nem megfelelő kezelése volt. A gyümölcs szedését nem végezték óvatosan. Máramaros megyében több elsőrendű almafaj volt már; a termelők azonban lerázták vagy leütötték a gyümölcsöt a fáról s így annak 75%-át potom áron kellett piacra hozni. Hiba volt az is, hogy a gyümölcsöt a termelők még nem osztályozták. Különböző

rendű termékek összekeverve kerültek eladásra, ami értéküket nagyon leszállította; a kereskedők pedig még nem vigyáztak a megfelelő csomagolásra, a vasút sem a helyes kezelésre, a gyors és pontos szállításra és a gyűjtőforgalomnak országszerte való megszervezésére.

Ilymódon Magyarország gyümölcskivitele, még az osztrákoké mellett is, csekély volt. Az iparúzó Ausztria tízszerannyi értékű gyümölcsöt szállított külföldre mint Magyarország, sőt Szerbia nem egyszer ugyanannyi gyümölcsöt küldött be hozzánk, mint amennyit mi vittünk ki.¹¹⁾ Ily körülmények között érthető, hogy a századforduló körül még nemegyszer több és nagyobb értékű gyümölcsöt hoztunk be a külföldről, mint amennyit kivittünk.¹²⁾

	Behozatal		Kivitel	
	1000 métermázsa	értéke millió koronában	1000 métermázsa	értéke millió koronában
1894.	136	3·3	199	4·6
1898.	183	5·6	174	3·7
1900.	253	2·3	167	2·7
1902.	315	3·4	208	2·3

A magyar gyümölcs tehát még az osztrák piacot sem tudta teljesen elfoglalni. Az előző század végén az állam különféle intézkedésekkel iparkodott előmozdítani a magyar gyümölcstermelés ügyét: faiskolákat, mintagyümölcsösöket létesített, vesszőket és oltványokat osztott ki fokozódó mennyiségben, ingyen vagy kedvezményes áron. Ennek az eredménye az állami faiskolákban termelt jobb gyümölcsfajták elterjedése volt, amint azt már az 1899. őszén tartott gyümölcskiállítás mutatta.¹³⁾

A konyhakertészet és a zöldségtermelés még a gyümölcstermelésnél is kisebb gonddal történt. Friss főzelékben elenyésző volt a forgalom és az osztrák-magyar vámterület behozatalra volt utalva.¹⁴⁾ A hagyma és az uborka azonban a jelen század első évtizedében éppúgy jelentős kiviteli cikk lett, mint a gyümölcstermésből a kajszinbarack. Mind-egyik egy-két millió koronát jövedelmezett az országnak.

A bortermelés nehezen heverte ki a filoxera okozta pusztításokat. Ehhez 1891-ben eddig nem ismert új betegség, a peronoszpóra járult.¹⁵⁾

A szőlőterület és vele a bortermés is állandóan csökkent a múlt század utolsó éveiben.¹⁶⁾

	Szőlőterület 1000 ha-ban	Bortermés 1000 hl-ben
1886—90. átlag	340	4.154
1891.	254	1.231
1892.	248	797
1895.	202	1.929
1898.	208	1.138
1901.	227	2.615
1901—05. átlag	241	2.862
1908.	289	6.515
1915.	314	3.039

Tulajdonképpen a kitűnő szőlőhegyeknek a filoxera elterjedése nyomán bekövetkezett elpusztulása ébresztette a magyar gazdaközönseget és az egész közvéleményt a szőlőművelés fontosságára. Nyomor, kivándorlás, elnéptelenedés jelezte a pusztítást a legjobb vidékeken, ahol azelőtt jólét honolt. Az állam felismerte kötelességét, a filoxera elleni küzdelem állami feladattá lett és az 1896: 5. t.-c. a szőlőtermelést nagyobb összeggel támogatta s egyúttal kedvezményeket biztosított olyan pénzintézeteknek, amelyek kölcsönt adnak szőlők felújítására. Ennek alapján a földművelésügyi minisztérium a Magyar Agrár- és Járadékbankkal szerződést kötött, mely szerint a bank 25 millió forintig ad kölcsönöket átlag 5% kamatra, a szőlő termőképességének beállta, legkésőbb az ötödik évi szüret után kezdődő és 15 évig tartó törlesztésre.¹⁷⁾ Magyarország eredeti szőlőterületéből 622.488 holdból 1902 végéig 443.333 pusztult el, a megmaradtból azonban csak 78.000 hold volt immunis homoktalajon. A szőlők helyreállítása már a pusztulás folyama alatt, a 90-es években megindult. A szőlőművelés fenntartása érdekében a kormány a kötött talajon a szénkénegezés elterjesztését és a szőlőknek homoktalajra áttelepítését tűzte ki célul. A szénkénegezés csak nehezen tudott meghonosodni. Csak különféle állami kedvezmények vették rá a termelőket a szénkénege alkalmazására, melynek az állami raktárakból 1895-ben megindult árusítása után fogyasztása az 1902-ben elért 2000 mázsáról csak lassan tudott 34.000-re emelkedni.

A homoki szőlőművelés a kecskeméti 200 holdas szőlőtelep alapításával indult meg a 80-as évek derekán. A filoxera megjelenése óta 1895-ig 43.033 hold új szőlő keletkezett homoki talajon, ami azután a századforduló körül több mint 90.000 holdra gyarapodott.

Az állam gondoskodott nyereség kizárása mellett amerikai szőlővesszők és oltványok termeléséről és kiosztásáról. 1900-ig évente 1—3 milliót, azután meg 15 milliónál többet szolgáltattak ki. Népszerű és magasabbfokú tanfolyamok, vinceriskolák és kísérleti intézmények segítették elő a termelés helyes módjának elterjedését. A fiatalon ültetett szőlők bora azonban korántsem volt olyan tökéletes mint a régieké, de remélték a jellegzetes tulajdonságok kifejlődését az újabb szőlőültetvényeknél is.

A bortermés a peronospóra miatt is rohamosan csökkent, 1890-ben még 3 millió hl-nél több volt, 1891-ben már csak 1 millió hl fölött, a következő két évben 1 millió alatt, majd 1894—1900-ig 1 millió felett volt és csak 1901—1902-ben emelkedett 2·6 millióra, a filoxera előtti termések 50—60%-ára.¹⁸⁾ A termőszőlők nagyarányú pusztulása bor-behozattal tett szükségessé a közös vámterületre, főleg Olaszországból, amely túlnyomó részben Magyarország felé irányult. Csak a század első éveiben vittek ki újból több bort mint amennyit behoztak.¹⁹⁾

	Behozatal (hordókban)	Kivitel
	Értéke millió koronában	
1891.	47·5	—
1893.	36·5	—
1895.	19·9	—
1897.	30·4	—
1899.	28·9	26·47
1901.	18·3	26·1
1903.	18·93	31·8
1905.	8·7	28·66
1907.	12·8	33·72

A kivitel túlnyomóan Ausztriába irányult és a behozatal is osztrák, főleg dalmát és isztriai borokból állott. 1912-ben a behozatal Ausztriából 13·4 millió, a kivitel oda 59·4 millió értékű volt; 1913-ban 15·3, illetőleg 38·8 millió.²⁰⁾ A szőlőtermelésbe újból befektetett tőke tehát a világháború előtti évtizedben bőven meghozta gyümölcsét.

*

Az állattenyésztés korszakunk első évtizedében nem csekély nehézségekkel küzdött, különösen az értékesítés terén, ami leginkább a vámkülföldre irányuló kivitel hanyatlásában jutott kifejezésre.

Ennek oka elsősorban a német agráriusok ellenséges magatartása volt, akik pedig Németország kereskedelmi politikájára nagy és növekvő befolyást gyakoroltak. De az osztrák hatóságok is a vámszövetség ellenére gyakran léptettek életbe a magyar szarvasmarhakivitel megnehezítő és a magyar mezőgazdaságot károsító rendszabályokat, hiszen az Ausztriába irányuló kivitel volt a magyar vágómarha nevelésének legfőbb alapja. E rendszabályok állategészségügyi intézkedésekből állottak, melyekre ürügyet a szórványosan fellépő ragályos betegségek szolgáltatnak. Ha valamely megye egy községében betegség lépett fel, az egész megyét, bármily nagy volt is, a fertőzéstől legtávolabb eső helységgel együtt kizárták az Ausztriába való kivitelből. Ha azután meg is szűnt a ragály, legtöbbször száj- és körömfájás, a határozottan az illető vármegye ellen még azontúl is hosszabb ideig fenntartották. A németországi agráriusok pedig a magyar és az osztrák bevétel megakadályozásával, teljesen maguknak akarták fenntartani a német piacot, hogy mezőgazdasági önellátásukat biztosíthassák.²¹⁾ A magyar marhatenyésztés pedig a multhoz képest határozottan javult mind mennyiségileg, mind minőségileg. Az aránytalanság, amely a fokozott marhatenyésztés és a fogyasztópiacok korlátoltsága között fennállott, az árak esésében mutatkozott, és a nagyobb tőkebefektetéssel dolgozó mezőgazdák károsodásával járt. Tárgyilagosan és nem az érdekeltek szemével nézve a kérdést, a kivitel visszaesésében nem csekély része volt annak a körülménynek, hogy a betegségek, de különösen a tüdővész leküzdésében a mi földművelési kormányunk nem bizonyult olyan erélyesnek mint pl. az osztrák kormányhatóságok, amelyek a nagyobb birtokosok érdekeit sem kímélve, rövidesen véget vetettek a náluk is meglevő ragálynak.²²⁾

Válságot idézett elő a marhatenyésztés terén az is, hogy a hízalók inkább a nyugati, tarka fajokat keresték, amelyek a kivitel céljából való hízalásra alkalmasabbak és tőlünk nyugatra keresettebbek voltak. A marhaállomány túlnyomó része pedig még magyar fajta, amely inkább a legelőn nevelhető, istállózásra és így hízalásra kevésbé használható volt. Századunk első tizedében tehát a magyar gazda figyelme a magyar fehér helyett a külföldi tarka szarvasmarha felé fordult, amivel kapcsolatban az árak is emelkedtek. A tenyésztés fejlődése különben összefüggésben állott a mezőgazdaság talajjavítási

törekvéseivel is. Minél nagyobb marhaállományra törekedtek, nem annyira a közvetlen haszonhajtás, mint inkább a trágya előállítás és felhasználása végett. Ezzel a kereskedelemnek az a régi követelése is teljesült, hogy a gazdák csak értékes marha tenyésztésével és hizlalásával foglalkozzanak.²³⁾ Az állam tenyészállatok kiosztásával, rossz takarmánytermés idején kedvezményes árú takarmánnyal, állatvásárokkal és díjazásokkal segítette elő a mezőgazdaság törekvéseit.

A szarvasmarhatenyésztésből a tejgazdaság révén húzott haszon csak a századforduló táján kezdett jelentősebb lenni. Az első tejszövetkezetet 1895-ben alakították meg, de 1902-ben már 452 volt. 1899 óta vajtermelő központok irányították a rendkívül fellendült kivített, túlnyomó részben Németországba. A szövetkezetek működésének hatása alatt tej, vaj és sajtból kiviteli többletünk 1895-ben 1·4, 1902-ben pedig már 12·6 millió korona volt, ami elsősorban a vajtermelés páratlan emelkedésének volt tulajdonítható.²⁴⁾ A belső fogyasztás is nagy mértékben megnőtt. A marhatenyésztés irányának változását mutatja az, hogy, ámbár az 1904. évi állatszámolás adatai szerint a marhaállomány 1895 óta 150.000-el csökkent, a tehének száma ugyanezen idő alatt csaknem 600.000-el 1·87 millióról 2·42 millióra emelkedett. Ez is mutatja, hogy a régebbi, elsősorban vágási szempontokat szolgáló szarvasmarhatenyésztéssel szemben a tejtermelés céljai érvényesültek.

A marhaállomány visszaesését a gazdasági körök a szinte naponta érezhető legelőhiánynak tulajdonították. Termesztett takarmányon még a nagybirtokos is csak nehezen folytathatott jövedelmező állattenyésztést, a kisbirtokosok számára pedig lehetetlen volt. A közlegelők felosztása miatt a gazdák nagyrésze fűbér melletti legeltetésre volt utalva. Ez a kisgazdára nézve oly költséges volt, hogy csak nagyon korlátolt mennyiségben tudott állatokat felnevelni. Kíváncosnak találták a havasi legelők jobb kihasználását, mert alig volt számbavehető havasi állattenyésztés. A magyar tenyésztelepek olyan anyagot neveltek, hogy tenyészállatvásáraink már szinte feleslegessé tették a külföldi behozatalt. Az állattenyésztés fellendítésére a közlegelők visszaállítását és a kötelező állatbiztosítást tartották megvalósítandónak.²⁵⁾

Az állattenyésztés másik feltétele, a tőke sem állott még a mezőgazdaságnak megfelelő arányban rendelkezésre. Ezek a körülmények idézték elő, hogy a szarvasmarhaállomány gyarapodása nem volt arányban a lakosság számának növekedésével és a belső fogyasztás emelkedésével. Mikor azután a világháború előtti években a kivitel is váratlanul fellendült, húsdrágaság állott be a piacon és a megnövekedett kivitel nagyon fogyasztotta a marhaállományt. A mennyiség inkább csökkent, avagy aránytalanul keveset emelkedett akkor, amikor Ausztria és Németország tenyésztése rohamosan fejlődött. A minőség emelkedése korántsem tudta ezt ellensúlyozni. Tizenöt év alatt a magyar állattenyésztés a következő változásokat mutatta²⁶⁾:

Az anyaország állatlétszáma:

	1895	1911
	ezrekben	
Szarvasmarha	5.829	6.184
Ló	1.997	2.001
Szamár	21	17
Sertés	6.447	6.416
Juh	7.526	7.697
Kecske	286	331

Mint látjuk, az állatállomány a régi színvonalon maradt és még a szarvasmarháknál, is, ahol gyarapodás mutatkozott, messze elmaradt a fogyasztók számának emelkedésével szemben. A lakosság 14%-kal, a marhaállomány 6.1%-kal növekedett.

Feltüntetik az állatállomány viszonylagos csökkenését a következő adatok. 1000 lélekre esett:

	1895	1911
Szarvasmarha	369	350
Ló	126	112
Szamár és öszvér	1.4	1.1
Sertés	401	362
Juh	444	409
Kecske	16	20

Az állattenyésztés elsősorban a kisbirtokon nyugodott.²⁷⁾ Az 1911. évi állományból:

	100 holdon aluli birtokokon, ezrekben	100 holdon felüli
Szarvasmarha	4.976	1.207
Ló	1.722	251
Szamár	11	6
Sertés	5.417	997
Juh	4.734	2.962
Kecske	325	5

A sertésenyésztés és hizlalás a 90-es évek elején hatalmas lendületet vett és különösen a kőbányai hizlalókba befektetett nagy tőke gyümölcsözőt szépen. A sertéskivitel mezőgazdaságunk aktívumának egyik legjelentősebb tétele volt. 1891-ben 778 ezret vittek ki a külföldre 51·5 millió forint értékben. 1894-ben kivitelünk már 1.354 ezerre, illetőleg 78·5 millióra emelkedett. 1895-ben lépett fel az eddig ismeretlen sertésvész, amellyel szemben tehetetlenek voltak a tenyésztők. Pusztítása egy csapásra el sem képzelte válságba sodorta a magyar mezőgazdaságnak ezt a virágzó ágát és a nemzeti vagyonnak nem jelentéktelen részét semmisítette meg. A veszteség, melyet többszáz millió forintra becsültek, százezreket sújtott, a legszegényebb kisgazdától fel a gazdag földbirtokosig és a milliomos sertéskereskedőig.²⁸⁾

A sertésvész jó időre tönkretette kivitelünket. Ha leszámítjuk a régóta fennálló szerbiai behozatalt, kiviteli többletünk következőképp alakult:²⁹⁾

	Ezrekben	Érték millió forintban
1892.	882	55
1893.	886	59
1894.	1.111	70
1895.	609	32
1896.	210	17
1897.	100	9

A kivitel nagyarányú csökkenése nemcsak az állomány megfogyatkozásának volt természetes következménye, hanem azoknak az állatforgalmi korlátozásoknak is, amelyeket eddigi piacaink, Németország és Ausztria szükségesnek láttak megvalósítani. Csak 1899-ben lépett Ausztriával olyan állatforgalmi megállapodás életbe, mely azzal az elvvel, hogy egyik állam a másik állatait a sajátjával egyenlő elbánás alá veszi, lehetővé tette a kivitelt. De Németországba ezután sem lehetett egyetlen élő sertést sem kiszállítani. Csak leölt állapotban volt megengedve 1901 óta a sertés kivitele. A külföldre irányuló szállítmányok 1900 óta a határon díjtalan állatorvosi ellenőrzésen mentek át.³⁰⁾

A sertésvész pusztítása és a határok elzárása, aminek következtében az árak leestek, nagyon megrendítette a bizalmat a magyar gazdáknak a mezőgazdaságnak ezzel a régebben legjobban jövedelmező ágával szemben. Sok gazda egészen felhagyott a tenyésztéssel,

mások meg lényegesen csökkentették.³¹⁾ Csak tíz évvel a sertésvész kitörése után lettek a viszonyok kedvezőbbek, lendült fel a kivitel, de a régi arányokat többé nem érte el. A kiviteli többlet megnövekedésében nagy része volt annak, hogy a közös vámterület a szerbiai behozatal elől teljesen elzárkózott. A világháború előtt a keresletet már lényegesen felülmutta a kínálat, minthogy a sertésvész leküzdése következtében az elhullás feltűnően csökkent. A termelés nemcsak teljesen ellátta a fogyasztást, hanem 1913-ban már túltermeléstől is tartottak.³²⁾

A külforgalom adatai:³³⁾

	Behozatal ezrekben	Kivitel ezrekben	Kiviteli többlet ezrekben	Ennek értéke millió korona
1901.	105	611	506	51·8
1903.	140	413	273	39·85
1905.	116	408	292	42·53
1907.	11	392	381	60·22
1909.	1	675	674	100·06
1910.	0·6	548	547	93·3
1912.	7·8	548	540	97·2
1913.	0·3	887	886·7	—

A lótenyésztés a polgári és a katonai hatóságok intézkedései következtében fellendült. Ezek a hatóságok a méntelepek fejlesztése, külföldi mének vásárlása és a községek részére való átengedése érdekében dolgoztak. A lovak minősége is javult az előző korokhoz képest. A kivitel állandóan fejlődött, míg a világháborút megelőző években honvédelmi érdekből le nem tiltották. Míg a 80-as években a kiviteli többlet 2—3 millió forintot, a 90-es évek elején 4—6 millió koronát ért, 1895-ben már több mint 10 millióra emelkedett, 1905 körül pedig 25 millió koronára. A magyar lókivitel közvetítése nagyrészt osztrák lóügynökök kezében volt.

A lókivitel:

1895-ben kereken	32.000
1897-ben „	41.000
1899-ben „	39.000
1900-ban „	54.000
1901-ben „	45.000
1903-ban „	43.000
1905-ben „	40.000
1908-ban „	39.000
1909-ben „	50.000

A juhtenyésztés nagymértékben visszafejlődött a nagyarányú tengerentúli gyapjúbehozatal miatt. Az argentinai és az ausztráliai gyapjával a magyar nem tudta felvenni a versenyt az európai piacokon. 1870-ben közel 14, 1884-ben még 10·5 millióra nőtt a magyar juhállomány, 1895-ben azonban már 7·5 millióra csökkent és erről a színvonalról nem emelkedett fel többé, sőt közvetlenül a világháború előtti években újabb csökkenés állott be. A gyapjúkivitelben még erősebb volt a változás: 1882-ben még 29 millió forintért vittünk ki gyapjút, 1895-ben már csak 7 millió forintért. A 20. század első tizedében a kivitel 70 és 90 ezer métermázsa között ingadozott, 18—23 millió korona értékben.³⁴⁾

A baromfitenyésztés is korszakunk elején kezdett nagyobbarányú lenni és közgazdasági jelentőségre emelkedni. Ez annyival öröndetesebb volt a mezőgazdaság számára, mert elsősorban a kisgazdák anyagi helyzetén volt hivatva javítani. Az állam a kistestsúlyú magyar baromfinak idegen fajtákkal való keresztezése céljából a századforduló körül nagyszámú hímbaromfit osztott ki. A baromfi és baromfitermékek kivitele, amely a 80-as években még alig játszott szerepet, 1895-ben már 42 millió korona értékre, 1900-ban 72 millióra emelkedett.³⁵⁾ Magyarország jelentékeny mértékben közvetítette a Balkán baromfikivitelét is. Különösen Szerbia kiviteléből volt a magyar közvetítő-kereskedelemnek nagy haszna. Ez azonban megszűnt, amikor a monarchia Szerbiával szemben elzárta határait. A magyar baromfitenyésztés ekkor már olyan fejlett volt, hogy a kivitel a szerb behozatal elmaradását meg sem érezte, sőt 1910-ben még emelkedett is.

A baromfitenyésztés felvirágzásával kapcsolatban a tojáskereskedelem is erősen fellendült. Míg 1882-ben a tojásforgalom kiviteli többlete kereken másfél millió forint, 1887-ben 4·5 millió volt, 1894-ben már 11·5 millióra emelkedett.³⁶⁾ A századfordulótól kezdve a világháború kitöréséig 3—400.000 mázsa között ingadozott a kiviteli többlet 20—36 millió korona értékben. E mellett a belső fogyasztás is lényegesen megnövekedett.³⁷⁾ A baromfi- és a tojáskereskedelem tehát, miként a sertésüzlet, nagy tőkét igényelt és hozott forgalomba.

A magyar erdőgazdaság is nagyobb jelentőségre jutott korszakunkban. Az erdőterület 7·58 millió hektár volt 1894-ben, 16·72%-a

állami erdő. A külkereskedelmi forgalom tüzfában szabálytalanul változó, általában azonban aktív. Kemény-, épület- és műfából a kivitel csökkent a 80-as évek óta 3·5 millió forintról (1882) 1·3 (1892), illetőleg 0·87 millió forintra. A puha-, épület- és műfa kivitele szabálytalanul ingadozott a 90-es évek első felében százezer és egymillió forint között, a dongakivitel — facikkeink közül a legfontosabb — a 80-as években 9—16 millió forint volt, később a millennium előtt már csak 7—11 millió. A fakivitel értéke, levonva belőle a behozatal értékét, ekkor 17—18 millió forintra nőtt.³⁸⁾ A magyarországi dongafa kivitelét előbb az amerikai, majd az oroszországi verseny akadályozta. Oroszországban még terjedelmes őserdők voltak és az orosz termelő nem volt kénytelen a fát gazdaságosan kihasználni. A németországi ipar nagy fellendülése a századforduló után nagyarányú bevitelt tett szükségessé, mégpedig emelkedő árak mellett. Ekkor sok új fűrészmű keletkezett hazánkban és a termelés megnövekedett.³⁹⁾ Az erdőgazdálkodásban a kincstár vezetett, amely erdőállományát újabb vásárlásokkal növelte és mintaszerű üzemeket rendezett be.⁴⁰⁾

Magyarország ezidőben általában erdőgazdagság hírében állott. Ennek oka tulajdonképpen az volt, hogy nálunk aránylag később kezdtek az erdőállományt kihasználni, akkor, amikor a nyugati országoknak már takarékoskodni kellett a fával. Magyarország a kései iparosodás következtében aránylag kevés fát fogyasztott s ezért lett fakiviteli állammá. Külföldi közgazdász szerint hazánk a valóságban nem tartozott Európának erdőben gazdag államai közé. Erről felvilágosít az erdőknek a lakosság számához viszonyított aránya, mint amely egyedül alkalmas a közgazdasággal való viszonylat megállapítására. 1900-ban Magyarország 100 lakosára 47 ha. erdő esett s az európai országok között hazánk e tekintetben a tizedik helyen állott. 1910-ben már csak 43 ha. volt a megfelelő arány. Az erdőültetés nem pótolta az erdőirtást, holott a kitermelés az évi természetes fagyarapodást felülmulta; az előbbi 26 millió köbméterre becsülték 1910 körül, míg az utóbbi 27·5 millió volt.⁴¹⁾

*

A mezőgazdasági termelés vázolt fejlődése az ország lakosságának túlnyomó részét nemcsak közvetve érdekelte, mert attól függött a magyar közgazdaság sorsa, hanem közvetlenül is, mert jólétének minden szála hozzáfűzte, mert azzal foglalkozott. Magyarország még mindig túlnyomóan mezőgazdasági állam volt, amint azt az 1890. évi népszámlálás adatai bizonyítják, különösen, ha azt más államok megfelelő adataival összehasonlítjuk. Az egész lakosság foglalkozás szerinti megoszlása volt:

	Őstermelő	Napszámos	Bányászat, ipar, keres- kedelem	Állami, köz- séi és egyéb alkalmazott	Egyéb
Magyarország	62·5%	14 %	16·9%	3·8%	2·8%
Ausztria	55·1%	8·4%	28·4%	4·1%	4 %
Németország	42·5%	2·1%	45·5%	4·9%	5 %
Svájc	42·5%	1·1%	45·6%	3·8%	7 %
Franciaország ...	48 %	—	37·3%	5·7%	8·2%

Ha a napszámosokat is túlnyomó részben az őstermelőkhöz számítjuk, amit joggal megtehetünk, úgy a népesség 75—76%-ában ide tartozott. Az őstermeléssel foglalkozók közül a mezőgazdaság 99·38%-ot, az erdészet 0·5%-ot, a szénégetés, méhészet, selyemtenyésztés, haltenyésztés nem egészen 0·001%-ot kötött le. A mezőgazdaságot űzők közül földbirtokos, földműves 45·49%, bérlő, tiszt, mérnök, gépész 0·6%, béres, pásztor 14·93%, napszámos 7·93% és családi kisegítő 31·09% volt.⁴²⁾ Az 1895. évi mezőgazdasági üzemi statisztika szerint, amelynél újabb Trianon előtt nem készült, a 36·85 millió hold területből 2·16 millió esett törpegazdaságra (0—5 hold), 17·13 millió kiscgazdaságra (5—100 hold), 5·66 millió volt közép-birtok (100—1000 hold) és 11·90 millió nagybirtok (1000 holdon felül).⁴³⁾

A mezőgazdaság válsága, amelyet Európában a 70—80-as évektől kezdve a tengerentúli olcsó behozatal előidézett, más országok termelését is lényegesen átalakította. Elég itt Dániára utalni, ahol ennek hatása alatt fejlődött ki a belterjes gazdálkodás: megfelelő trágyázás, vetőmagjavítás, a tejgazdaság és a disznóhizlalás nagyarányú kiterjedése, baromfitenyésztés. Dániában az átalakulás a paraszt-kisbirtokon nyugodott, amely a mezőgazdaságilag hasznos terület 73%-át foglalta magában.⁴⁴⁾ Az agrárkapitalizmus hordozói

ott a parasztek voltak, míg nálunk a nagybirtok művelésénél vezették be elsősorban a természetbeli gazdálkodás módszereit, alkalmazták a mezőgazdaság vívmányait, honosították meg a mezőgazdasági gépeket és folytattak belterjes gazdálkodást. Ez persze a nagybirtokon foglalkoztatott munkások számának nagyfokú csökkentésével és a szerződött munkaerők elfoglaltságának, a munka időtartamának leszállításával járt. Míg a korábbi, primitívebb gazdálkodás mellett a munkások foglalkoztatása a nagybirtokon az évnek csaknem háromnegyed részére terjedt ki, az új gazdálkodási mód azt két-három hétre szorította le. Ez a földműves szegények helyzetének nagyfokú megnehezédését idézte elő és az Alföldön évek óta összeverődött munkástömegek létfenntartását veszélyeztette. Ennek következtében indultak meg a 90-es években az alföldi agrárszociális mozgalmak.⁴⁵⁾

Beállt-e Magyarországon relatív túlnépesedés, amelynek elhelyezéséről valami módon gondoskodni kellett? Erről akkor beszélhetünk, ha a lakosság, illetőleg a dolgozó osztályok munkaképességüket nem bírják felhasználni, mert nem találnak megfelelő, a megélhetést biztosító foglalkozást. Túlnépesedés beállhat agrár- és ipari államban egyaránt. Agrárállamban, ha más eszközök nem állnak rendelkezésre, ilyen esetben az ipar fejlesztésére kell gondolni. A fejlődő ipar képes a mezőgazdaságban feleslegessé vált munkaerők felvételére.

A 80-as évek végén Magyarországból a tengerentúlra megindult kivándorlás ilyen túlnépesedésről tehetne bizonyosságot. 1886–1895 között évente átlag 25.000 ember vándorolt ki. A túlnépesedés ellen szól azonban a magyar földbirtoknak már jellemzett megoszlása, amely telepítésre, belső gyarmatosításra még bőségesen adott volna módot. Magyarországon 1895-ben 3977 kézbén volt az ország mezőgazdaságilag használható területének csaknem egyharmad része. Az ezer holdon felüli birtok ugyanis 31,18% volt, míg Németországban csak 10,31%-ra. Igen sok volt a kötött birtok: 29% s ennek 75%-a nagybirtokosok kezében.⁴⁶⁾ A korszak birtokpolitikája a kötött forgalmú birtokok arányának növekedését mozdította elő. A hitbizományok nagyobb része 1870 után jött létre, az 1896-ban meglevő 92 hitbizományból 55.

Kötött forgalmú birtokok a szorosán vett Magyarországon:

	1870 ezer kat. hold	1885 hold	Az egész terület %-a
Kincstári birtok	2.723	2.709	5.52
Közalapítványi	386	249	0.52
Városi, községi, köz- birtokossági	6.326	8.675	17.68
Egyházi	1.289	2.403	4.90
Hitbizományi	463	2.350	4.79

A hitbizományi birtokok területe 15 év alatt csaknem 2 millió holddal gyarapodott. Igaz, hogy a kötött forgalmú birtokok 16.86 millió holdjából 8.27 millió hold erdő, 1.73 millió hold terméketlen, földadó alá nem eső terület, vagyis összesen közel 60%, 10 millió hold volt. A többi 40%, 6.86 millió holdat foglalt el.⁴⁷⁾

A birtokmegoszlás hibája volt az is, hogy a kisbirtok (5—100 hold) átlaga is nagyon közel volt a törpebirtokhoz: 8.8 kat. hold. Ennélfogva a kisbirtokok még ha adósságmentesek is voltak, csak nehezen tudtak egy családot eltartani. Egy vagy többévi rossz termés a kisbirtokosnak vándorbotot nyomott a kezébe.

2. A NAGYIPAR KIFEJLŐDÉSE.

A magyar kormányoknak, amelyek nagyarányú belső telepítésre nem gondoltak, minden eszközzel az iparfejlesztésre kellett törekedniök, bármily kedvezőtlenek is voltak a körülmények, amelyek között ezt a politikát megvalósítani iparkodtak. Azt is be akarták ezzel bizonyítani, hogy az Ausztriával fennálló vámközösség nem akadályozta a magyar gyáripár kifejlődését. Az iparfejlesztő politika eszközei továbbra is, mint eddig, az állam-nyújtotta kedvezmények voltak. Az 1890: 13. t.-c. még több iparágat vett fel a kedvezményezett köze, mint a régebbi intézkedések. A törvény szerint a kormánynak jogában állott 1899-ig belátása szerint tizenöt évig terjedhető időre kedvezményeket adni. Felhatalmazást kapott a kereskedelmi miniszter, hogy a gyárak felszereléséhez szükséges építési anyagokat és a gépeket a vasuton önköltségen szállítsa és megadja a gyárosnak azt a jogot, hogy kisajátítást vehessen igénybe gyártelep építésére olyan területeken, ahol csak mezőgazdasági művelés folyt.

A közszállításokat még csak kis mértékben használták ki az iparfejlesztés céljaira. 1889-ben Baross Gábor kereskedelmi miniszter kivívta, hogy a közös hadsereg számára szükséges bőrárukból 600.000 forint, a posztófélékből pedig 900.000 forint rendelés a magyar iparnak jusson. 1891-ben a kormány rendeletet adott ki, amely minden törvényhatóságot kötelezett arra, hogy szükségletét pályázat alapján a hazai ipar útján fedezze.⁴⁸⁾ Míg 1881–90 között a tényleges támogatásra évente átlag 126.000 korona jutott az állami költségvetésből, ez az összeg 1891–99 között 487.379 koronára emelkedett. E kilenc évben 360 új gyárat alapítottak, 13 már fennálló gyár új üzemeket vezetett be és 200 régi gyárat kibővítettek.⁴⁹⁾

Az iparpártolásnak nagy nehézségekkel kellett küzdenie. Azt a tudatot, hogy ipar nélkül sem az állam, sem a társadalom nem juthat jólétre, mesterségesen kellett felkelteni és ébren tartani. Vállalkozókat kellett keresni, őket alapításra buzdítani. Az iparfejlesztést csak külföldi, elsősorban osztrák tényezők nézték rossz szemmel, Magyarországot mint alkalmas piacot akarták maguknak fenntartani. A mezőgazdasági érdekeltségeknek az az aggodalma, hogy a munkaerő igénybevétele, a gyárakban való alkalmazása a mezőgazdasági munkabéreket fogja felszöktetni, megszűnt, főleg annak a meggondolásnak a hatása alatt, hogy a hazai termelés az ipar révén növekvő belső fogyasztásra számíthat. A közhangulat is megkövetelte, hogy a kormány céltudatos és nagyobb áldozatoktól sem visszariadó ipari politikát kövessen, nem törődve azzal az ellenvetéssel, hogy magyar gyáripart a közös vámterületen nem lehet létesíteni. Ennek ellentmondottak bizonyos eddigi eredmények az iparpártolás terén. Az agrárszocializmus terjedése is egyre követelőbben utalt az iparfejlesztésre. 1897-ben már aratási sztrájk is volt. A kivándorlás egyre égetőbb kérdésének orvoslását is határozottan ettől várták.

A millennium körüli években mintha erősebben kezdett volna ébredezni az ipari vállalkozás szelleme. Az ipari vállalatok a befektetett tőkének és a munkának bőségebb jutalmát kezdték adni mint a mezőgazdaság, amely terményeinek árhanyatlása és az általános világ gazdasági viszonyok miatt jövedelmezőségéből veszített és válsággal küzdött. Gazdasági körök megfigyelése szerint ezek az okok idézték elő, hogy az ipari vállalkozások kezdtek vonzóerőt gyako-

rolni a hazai és a külföldi tőkére is. Az iparvállalatok részvényei emelkedtek. Az Európaszerte uralkodó pénzbőség is kedvezett az iparfejlesztésre irányuló törekvéseknek. 1894-ben pl. 50 millió forint tőkét fektettek be nyilvános számadásra kötelezett vállalatokba, nemcsak új alapítások, hanem már létező vállalatok megnagyobbítása céljából s ebből 20 milliónál több iparvállalatokra esett. A tőke azonban nemannyira új vagy kevésbbé ismert iparágakban keresett elhelyezést, hanem inkább olyanokban, amelyek eddig is ismertek voltak nálunk. A textilipar terén ekkor még semmi mozgalom sem volt tapasztalható.⁵⁰⁾

Persze az új alapítások nem voltak mindig szilárdak. Sok iparvállalat, amelyet állami kedvezményre számítva, e kedvezmény értékének túlbecsülésével alapítottak a nélkül, hogy cikkeivel fennálló szükségletet tudtak volna kielégíteni, inkább csak tengődött. Voltak viszont mások, amelyek nem is vettek igénybe kedvezményeket és mégis virágoztak. Épp a legerősebb vállalatok tartoztak ezek közé, sőt voltak egész iparágak, amelyek állami kedvezmények nélkül magas fejlettségi fokot tudtak elérni. Az állami támogatások hatása még általában csekély volt és nem is várták tőlük, hogy ipart teremtsenek és fejlesszenek;⁵¹⁾ inkább csak azt, hogy ösztönzőleg hassanak a tőkére. A nagy nehézségek között folyó kiegyezési tárgyalások 1898-ban az önálló vámterület reményét is megcsillogtatták, amit az iparfejlesztés érdekében sokan vártak. Egyre általánosabb lett ugyanis az a meggyőződés, kiváltképpen ipari körökben, hogy a közös vámterületen a magyar ipar teljes kifejlődése „az osztrák ipar roppant és óriási belföldi versenyének nyomása folytán . . . rendkívül meg van nehezítve.” Minthogy azonban a vámközösséggel továbbra is számolni kellett, ami különben eddig sem tette lehetetlenné bizonyos iparágak meghonosodását és megerősödését, szakkörök az eddiginél nagyobbarányú iparfejlesztési mozgalmat tartottak szükségesnek számottevő ipar keletkezéséhez.

Az eddig elért csekély eredmények is veszélyben forogtak a századforduló körül. Az osztrák ipar ugyanis módfelett érezte a hatalmas arányokban fejlődő német ipar versenyét, mert az vállalkozási szellemben, kereskedelmi szervezetben és főleg mozgékonyaságban lényegesen az osztrák felett állott. Nemcsak a német, hanem más nemzetek ipara

is sokkal nagyobb ügyességet mutatott piacok szerzésében és sokkal nagyobb képességgel rendelkezett a már megszerzett piacok igényeinek kielégítésében és így a vevők körének biztosításában, mint az osztrák ipar. Ez a közös vámterülettel részére biztosított fogyasztásban bízva, igen kevés élelmességet tanúsított cikkeinek elhelyezésében. A közös vámterület ily módon a kézzelfogható előnyök mellett nem csekély hátránnyal is járt az osztrák ipar számára: nehézkessé, kényelmessé tette a vállalkozókat. Ezek ebben az időben már nemcsak a világpiacon maradtak alul, hanem a védett közös vámterületen is nagy sikerrel kezdett versenyezni velük a német ipar. Sőt már az orosz ipar is tudott, túlszárnyalva saját szükségletét, versenyt támasztani a monarchia természetes piacán, a Balkánon.

A világpiaconról kiszorított osztrák ipar alig volt képes nagyobb ellenállást kifejteni, nem tudott új piacokat meghódítani. Az áldatlan osztrák politikai viszonyok között, bár látták a bajt, segíteni nem tudtak ezen. Tartottak ugyan az ügyben értekezleteket, amelyeken megállapították a valóságot, fejtegették a segítség módjait, vitatkoztak a baj orvoslásáról, de gyakorlatilag nem értek el semmit. Az osztrák ipar tehát másutt elvesztett piacokért a közös vámterületen keresett kárpótlást, elsősorban a magyar fogyasztóknál. Könnyű volt a fennálló vámvédelem mellett a magyar piacot elárasztani áruval, „a zsengekorú és éppen csak keletkező magyar iparral szemben ez nem igényelt jelentékeny erőfeszítést.” Az osztrák verseny nálunk szemlátomást fokozódott és „már az utolsó fogyasztót is felkereste házról-házra járva”.

A nagyszabású iparfejlesztő és sokoldalú iparpártoló politikától azt várták, hogy az osztrák gazdasági köröket is fel fogja rázni, „hogy ne az elvégre korlátolt határú magyar piacnak elfoglalásában, a magyar ipar megfojtásában leljék iparuk boldogulásának egyedüli útját,” hanem, hogy a világpiacon iparkodjanak sikereket elérni.

A magyar iparpolitikának nagy körültekintéssel kellett eljárnia, mert számos nehézséggel állt szemben. Kevés és ennél fogva drága volt a szakmunkás, több szakmában a képzés nem volt megfelelő, sokszor a nyers- és segédanyagok is kelleténél drágábbak, az adóviszonyok kedvezőtlenek, a hitel aránylag drága volt. A vállalkozó szellem is hiányzott vagy csak igen csekély volt, ipari célokra

aránylag kis tőkék állottak rendelkezésre, de leginkább megnehezítette a fejlődést az a körülmény, „hogya országunk határait hatalmas versenyiparnak feltétlenül megnyitottuk.“ A nehézségek közt nem utolsó helyen áll „az országunkban dívó közöny, vagy részben tájékozatlanság és ignorancia, mely számos jeles magyar iparcikk tekintetében nálunk még uralkodik.“⁵²⁾ A vevők csak az árat, nem pedig annak minőségét nézték és elfogultak voltak az idegen áruval szemben. Egyenlő ár mellett az idegent általában előnyben részesítették. Az első magyar iróngyár pl. gyártmányainak majdnem háromnegyed részét Ausztriában volt kénytelen értékesíteni, ahol legalábbis annyit követeltek meg az árutól minőség tekintetében, mint Magyarországon. A magyar közönség azonban szívesebben vásárolta meg az osztrák, mint a hazai gyártmányt. Így volt ez más készítményekkel is, melyek elterjedését az osztrák verseny mellett, „a helyes hazafias érzéknek az erőteljes és kifejlett gazdasági közszellemnek hiánya akadályozta meg.“

Más országok közönsége nem tűrte volna meg az idegen, silány vagy éppen rossz minőségű áru egyre növekvő terjeszkedését. Az iparpártolás egyik fő feladatának tehát épp e közöny megtörését, a már létező ipar megismertetését és általában hazafias gazdasági közszellem felébresztését tekintették.

Az iparfejlesztési törekvések kezdeti eredménytelenségét mutatja, hogy pl. 1898-ban egyetlen nagyobb új ipartelep sem jött létre. Különösen a vidék egész alapító tevékenysége takarékpénztárak, előlegegyletek, pénz- és hitelintézetek alapításában merült ki, sőt a tőkefelemlések is majdnem kizárólag ilyenek körül történtek. A vidéknek ezt a gazdasági irányát jellemzőnek tartották és annak tulajdonították, hogy a pénzintézetek évi 20—24% osztalékot fizettek. Ipari vállalatok részvénytársaságok formájában sem alakultak, magánosok kezdeményezésére pedig még kevésbé. Az iparpártolásnak elsősorban a közönségtől kellett volna kiindulnia. Hazafias és áldozatokra kész közönség megszervezett támogatása talán pótolhatta volna azt, amit a hiányzó vámvédelem nyújthatott volna.⁵³⁾

A századfordulón iparosodásunk még oly kevésbé haladt előre, hogy egész gabona-, liszt- és állatkivitelünket meghaladta textilipari cikkekből való behozatalunk. Ámbár 58.000 cipész és csizmadia volt

az országban, a hazai termelés a cipőszükségletnek csak 9·7%-át tudta előállítani. Míg a magyar gyapjút szívesen vitték ki külföldre, a gyapjúfeldolgozó ipar a hazai szükségletnek csak 9·9%-át fedezte, a pamutszövés meg éppen csak 3·4%-át, még a régen meghonosodott színyomóipar is csak 28·2%-át. A 17·500 magyar asztalosműhelyben az ország bútorszükségletének csak 14·2%-át állították elő, a kalaposműhelyekben pedig a kalapszükségletnek csak 5%-át. A mezőgazdasági gépeknek 25%-a sem készült Magyarországon.⁵⁴⁾

Illetékes hivatalos helyről állapították meg 1898-ban, hogy a magyar gyáripar az alkotmány helyreállítása óta fejlődött és hogy az állam áldozatai a fejlődésben megfelelő eredményekre vezettek s így gyümölcsözők voltak. Ez a fejlődés azonban nem történt a kívánatos irányban. Nem fordítottak gondot arra, hogy elsősorban az őstermeléssel kapcsolatos iparok lendüljenek fel, ami a magyar mezőgazdaságnak fontos érdeke lett volna és nem fektettek fő súlyt azokra az iparágakra, amelyekben legnagyobb volt a fogyasztás, különösen a textiliparra. Ez még mindig csak a kezdet kezdetén állott, holott a textilárak fogyasztása egyre nőtt, évente 360 millió korona értékre emelkedett, míg a honi termelés alig haladta meg a szükséglet hetedrészét. A tapasztalat azt igazolta, hogy a kezdet nehézségeinek leküzdése után, különösen szakmunkások megfelelő kiképzésével minden textilipari vállalat szakszerű vezetés mellett nyereséges volt, ha elegendő tőkével rendelkezett.

Hivatalos felvétel szerint 1898-ban a magyar anyaországban 2.209, Horvátország-Szlavóniában 155 gyártelep volt. A 2.209 közül I. vas- és fémipari üzem 226, II. gépipari 185, III. mész-, magnezit-, gipsz-, cement-, agyag- és üvegáruipari 382, IV. faipari 357, V. bőr-, sörté- és szövőipari 59, VI. fonó- és szövőipari 109, VII. ruházati ipari 114, VIII. papíripari 53, IX. élelmezésiipari 501, X. vegyészeti ipari 158. Az első helyet tehát az élelmezési ipar foglalta el.

Az ipartelepek legnagyobb része, 73·73%-a magáncégek birtokában volt, 18·80% részvénytársasági és 4·35% kincstári. A részvénytársasági vállalkozások a legnagyobb szerepet az élelmezési iparban játszották; a malmok nagyjából ilyenek voltak, hisz ezek üzeme mindjárt nagyobb tőkebefektetést igényelt.

A 2.364 gyári ipartelep közül 1.842, vagyis 78% volt ellátva

motorokkal s ezek egész hajtóereje 262.070 lóerő. Ausztriában 1890-ben 10.755 ipari üzem 479.523 lóerővel, Németországban 1895-ben 151.695 gyárüzem 3.337.327 lóerővel dolgozott. A magyar üzemek száma az osztrák gyáraknak ebben az időben körülbelül $\frac{1}{4}$ része volt, lóerőben pedig több mint fele. A magyar gyáripar egész termelésének értékét 1.339.5 millió koronára becsülték, ebből a búzalisztet, a magyar gyáripar legnagyobb cikkét 287.7 millió korona értékben állították elő; ez az egész ipari termelés 21%-a. Nemcsak más gyártmány, de egész iparágak, iparcsoportok termelése együttvéve sem tudta ezt elérni. A vas- és fémipar termékei összesen 181.9 millió koronát képviseltek. Azután a cukor következett 56 millió koronával, a pipadohány 46.4 és a szivar 39.8 millióval. Ezekről a cikkektől eltekintve, a többieknél a hazai termelés a fogyasztásnak felét sem fedezte, sőt volt több olyan iparcikk, ahol a szükségletnek csak 10%-át. A textilipari fogyasztásnak csak 14.4%-át termelték a magyar gyárak. Gyapjuszövetekből a gyártás értéke 8.5 millió koronát, a fogyasztásé 88.6 millió koronát ért el. A pamutszöveteknél a termelés 4.27 millió, a szükséglet értéke pedig 119.8 millió korona, a selyemszöveteknél 0.3 millió termeléssel szemben 28.5 millió korona értékű fogyasztás állott.⁵⁵⁾

Az ipari termelés és a fogyasztás ilyen aránytalansága mellett természetes volt, hogy a magyar kormány újabb kedvezményekkel akarta a tőkét iparvállalatok alapítására csábítani. Ez volt minden iparfejlesztési törvénynek az alapgondolata. Az 1899: 49. t.-c. a kedvezményeket a kisiparra, a háziiparra, és a termelőszövetkezetekre is kiterjesztette. 1900 óta a kormányok az állami beavatkozást az ipar érdekében államsegélyekkel iparkodtak hatályosabbá tenni. A kisipart gépek: kis motorok és munkagépek adományozásával támogatták, míg az államsegélyek legnagyobb része a nagyiparnak jutott. Eleinte kamatmentes kölcsönöket adtak, de ez a módszer nem vált be, tehát felhagytak vele. Rendesen annak a tőkének, amelyet egy felépítendő gyárba kellett beruházni, kisebb részét (10—33%) képezte az államsegély. Átlagban 25% volt. 1900—1906-ig 20.7 millió koronát fordított a kereskedelmi minisztérium iparfejlesztésre, tehát évente kb. 3 milliót, 1905-ben 3.6, 1906-ban 7.05 milliót. Átlag 956 korona államsegély esett minden újonnan alkalmazandó munkásra. Az állam-

segélyt élvező gyáarak tényleg 29%-kal nagyobb tőkét ruháztak be és 27%-kal több munkást alkalmaztak, mint amennyire a folyamodáskor magukat kötelezték. Az államsegélyeknek csak valamivel több mint 1%-a veszett el 1911-ig, összesen 436.000 korona.

Különösen osztrák tőke és vállalatok voltak az új alapításoknál érdekelve. Ez természetes, mert ők voltak, mint a piac régi urai, tájékozódva a szükségletekről, összeköttetések révén jól ismerték a fogyasztók igényeit és megbízhatóságát. Ők tudták legjobban, hogy milyen feltételek mellett lehet Magyarországon gyárat alapítani, hogy a befektetett tőke meg is hozza gyümölcsét.⁵⁶⁾

Az államsegély nyújtásának szükségét a kormány az 1904. évi költségvetéshez csatolt Emlékiratban juttatta kifejezésre. Ebben az ipar pártolásáról szóló programot adott és hangoztatta, hogy ezen a címen minden évben a költségvetésbe bizonyos összeget kell felvenni, hogy az újonnan felállítandó gyáarakat megfelelő anyagi támogatásban lehessen részesíteni. Az 1907: 3. t.-c. erre vonatkozólag szentesítést is adott.

Az eszközök, amelyeket a kormány az iparpártolásnál alkalmazott, négy csoportba sorozhatók: 1. Állami kedvezmények, ú. m.: adó- és illeték alóli mentesség, útdó-elengedés, az állam-szedte útvám alóli felmentés, ipari sónak mérsékelt árú átengedése. 2. Közvetlen pénzügyi támogatás: államsegély vagy tőkejegyzésben való részvétel. 3. Előnyben való részesítés, amelyet közszállításoknál élvezett az új vállalat, kedvezmények munkáslakások építésénél. 4. A törvényhatóságok és községek államsegélye és egyéb támogatása.

A fenti törvénycikk 12. §-a alapján 64 vidéki város a gyáralapítókat jelentős kedvezményekkel csábította magához. Ilyenek voltak: ingyen telek, községi adómentesség, kövezetvám-, illeték- és helypénzmentesség, ingyenes építési anyag, mérsékelt árú téglá-, fa- és fűrészanyag, ingyenes homok-, kavics- és vízhasználat, kedvezményes gépi erő, sőt több nagyobb vidéki város tőkét is fektetett iparvállalatokba, részvényeket is jegyzett, hogy ilyenmódon biztosítsa magának azokat az előnyöket, amelyeket új iparvállalat letelepedése jelent számára.⁵⁷⁾ A városok jól tudták, hogy az ipar a hivatalnokok és munkások nagyobb tömegének ad kenyeret, emeli a fogyaszt-

tást s így jólétet teremt, növeli az adózóképességet s ezzel biztosítja a város boldogulását. Amit a város veszített a réven, az bőségesen megtérült a vámon.

A vidéki városok áldozatkészségének eredménye volt, hogy 1908-ban pl. 25 millió tőkével 21 állami támogatásban részesülő gyár alakult, valamennyi a vidéken, sőt a régebbi gyárak közül is több vonult ki Budapestről vidékre, hogy az ottani nagyobb kedvezményekhez jusson.⁵⁸⁾

Az 1907. évi törvény a kormánynak szinte teljhatalmat adott abban a vonatkozásban, hogy mikor óhajta az állami kedvezmények eszközét alkalmazni. Kedvezményben részesíthető volt mindazoknak a cikkeknek gyártása, amelyeket az országban gyárilag eddig egyáltalában nem, vagy csak oly mértékben állítottak elő, hogy az a szükségletet nagy részben nem fedezhette, vagy amelynél a gyártás fokozása — tekintettel az általános gazdasági érdekekre — kívánatos volt. Ez a törvény tehát nem sorolt fel iparágakat mint az előzők. Fontos újítás volt még az, hogy az üzemi kibővítések is részesülhettek kedvezményben, melyet általában tizenöt évre lehetett adni, és fontos közgazdasági érdekből újabb tizenöt évre meg lehetett hosszabbítani. A kereskedelmi miniszter nemcsak államsegélyeket adhatott, hanem fel volt hatalmazva részvények jegyzésére is.

A törvény felállította azt az elvet is, hogy az állam, a törvényhatóságok, az állami és a községi üzemek, az általuk fenntartott vagy támogatásukban részesülő intézmények és közlekedési vállalatok szükségleteiket csak a magyarországi ipar útján fedezhetik. A külföldi gyáros tehát, ha Magyarországon állami rendelésre számított, kénytelen volt itt gyárat építeni. Gyárnak a törvény olyan üzemet tekintett, amelyben állandóan legalább húsz munkás tömeggyártásra alkalmas eszközökkel készít iparcikkeket. A kedvezmények nyújtásánál ügyeltek arra, hogy a gyár a műszaki tudomány követelményeinek megfelelően legyen felszerelve és hogy ugyanolyan természetű vállalatok jogos érdekei az újaknak adott kedvezmények folytán sérelmet ne szenvedjenek. Ha valamely cikket gyártó üzemnek kedvezményt adtak, akkor azt a többi, ugyanazt a cikket gyártó üzemnek is megadták, amennyiben a törvény követelményeinek megfelelték. Semmiféle korlátozás nem állott fenn a kivitelre dolgozó gyáraknál.⁵⁹⁾

Az állam a támogatást jó üzletnek tekintette. Wekerle Sándor pénzügyminiszter megállapította, hogy csupán a munkások közvetett adózásából nagyobb volt az állam bevétele, mint az iparfejlesztésre fordított összeg. Ezt a munkások keresetének 10%-ára becsülte, ami elsősorban a fogyasztási adók útján folyt be az állampénztárba. Kiszámították, hogy az 1891–1901. években adó- és illetékmentességben, továbbá pénzsegélyben, illetőleg kölcsönben részesülő 462 gyári vállalatban alkalmazott 59.000 munkás megállapított évi 41·3 millió korona keresete után az állam közvetett adóbevétele 4·13 millió korona volt. Ha ezzel szembeállítjuk az ötévi átlagban iparfejlesztésre fordított 800.000 koronát, úgy az ötödrészt sem képezi az előbbi összegnek.⁶⁰⁾

Az iparpártolás hatása a század első éveiben sem volt nagy. Erős hangsúlyozása, gyakori emlegetése Ausztriában a közgazdasági körök ellenszenvét vonta maga után. Az állami hatóságok részéről kibocsátott rendelkezések az osztrák ipari és pénzügyi körökben megdöbbenést, majd ellenséges érzületet keltettek, s azokban a közös vámterületen alapuló gazdasági rendszer ellen intézett támadást láttak. Az új magyar gyárak veszedelmes helyzetbe jutottak azzal, hogy a nyers- és segédanyagok árai és a készgyártmányok árai között ebben az időben az egyensúly megbillent. A nyersanyagok tetemesen megrágultak, míg a készgyártmányok árai ezzel nemcsak nem tartottak lépést, hanem még hanyatlottak is. Míg a tőkében erős német és osztrák iparnak ez könnyen elviselhető volt, addig a magyar gyárak közül nem egy került e miatt nehézségekbe.⁶¹⁾

Az uralkodó pénzbőség és alacsony kamatláb mellett sem tudott a magyar gyáripar nagyobb lendülettel fejlődni, egyrészt az agrárkörök ipar- és kereskedelemellenes állásfoglalása, de még inkább az Ausztriával való viszony bizonytalansága miatt. Az osztrák iparcikkek egyre tömegesebb beözönlése csaknem lehetetlenné tette a hazai iparvállalatok termelését, különösen a vas-, fém- és gépiparban, valamint a papíriparban. A nagy fölényben lévő osztrák ipar versenye arra kényszerítette a gyenge és létalapjukban megtámadott magyar iparágakat, hogy létezésük biztosítása végett az osztrák gyárakkal kartellbe lépjenek, vagy velük különféle egyezményeket kössenek. Ez a magyar gyáraknak éppen csak a fennmaradását biztosíthatta, a

nélkül azonban, hogy a túlerős osztrák ipar mellett a további fejlődésre módot adott volna.

A kartellek, tekintetbe véve a magyar ipar kései fejlődését, aránylag korán jelentek meg gazdasági életünkben. 1905 körül már 100 kartell volt Magyarországon és Ausztriában: 26 tisztán magyar és 56 osztrák-magyar. Ez utóbbiak kevés kivétellel olyan cikkeket öleltek fel, amelyek kivitele Ausztriából Magyarországra a magas fuvardíj miatt vagy alig jöhetett tekintetbe, vagy valamely más okból az osztrák érdekeket csak kevésbé érintette.⁶²⁾ Ahol ilyen megegyezés nem jött létre, az amortizált tőkével, olcsóbb anyaggal és több más előnnyel dolgozó osztrák vállalatok a piac meghódítása végett önköltségi áron, néha még azon alul is leszállított árucikkeikkel verték le a magyar ipart, és a legelőnyösebb ajánlatok alapján elárasztották a kereskedők raktárait.

Az osztrák kormány és főleg a közönség iparpártolását a magyar szakkörök hatásosabbnak látták, mint a hasonló magyar törekvéseket. „Odaát tán kevesebb zajjal, kisebb applombbal, kevesebb szóval, de több cselekvéssel és nagyobb eredménnyel dolgoznak e téren.” Ha kivételesen egyik magyar iparvállalat ajánlata osztrák gyárakkal szemben előnyösebb volt és az Ausztriában megrendelést kapott, nagy felzúdulás támadt a magyar ipar terjeszkedése miatt s az osztrák közvélemény nyomásának az intéző tényezők kénytelenek voltak engedni. Mikor a katonai hatóság egy bécsi közös hadseregbeli kórház, tehát éppúgy magyar mint osztrák intézmény részére magyar vállalatnál tett megrendelést, nemcsak Bécs város gyűlésén, hanem népgyűléseken is tiltakoztak a belföldi ipart ért sérelem miatt. Ezzel ellentétben Magyarországon az iparral szemben sokáig közönyt lehetett tapasztalni. Sem a közönség, sem a hatóságok nem voltak tájékozódva a felől, hogy itthon minő cikkeket gyártanak és azok hol szerezhetők be. Mikor politikai harcok árán sikerült elismertetni azt az elvet, hogy a monarchia legnagyobb fogyasztója, a hadsereg és a haditengerészet ipari szükségleteit olyan arányban fedezze Magyarországon, amilyenben Magyarország a hadsereg költségeihez hozzájárul, ez sem volt különösebb hatással a magyar iparcikkek piacára. Jó részben eredménytelenné vált ez az elv azzal, hogy a magyar ipar nem feltétlenül az egész ipari szükséglet megfelelő hányadának kiutalása által jutott

rendeléshez, hanem olymódon, hogy minden cikknél vagy cikkszoportnál megállapították, mennyi illeti meg ebből a kvóta arányában a magyar és az osztrák ipart. Azután az iparcikkeket csak akkor rendelték meg, ha a magyar gyárak ugyanolyan olcsó áron szállították, mint az osztrákok. Minthogy pedig a magyar gyárak magasabb termelési költséggel dolgoztak mint az osztrákok, kénytelenek voltak a versenytől visszalépni és az osztrák gyáraknak átengedni a kiadós rendeléseket. Azután olyan cikkekben is utaltak ki bizonyos hányadot a magyar ipar részére, amelyeket Magyarországon nem is gyártottak s amelyeknél a magyar gyárak részesítése teljesen ki volt zárva. Még magyar hatóságok is kikötötték a közszállításoknál, hogy a magyar iparcikk olyan olcsó legyen, mint az osztrák.⁶³⁾

A magyar közönség még hosszú időn át elfogult volt az idegen áru iránt és közönyös a hazai iparral szemben. Olyan osztrák gyáros, akinek Magyarországon is volt gyára, azt volt kénytelen látni, hogy magyar gyárának teljesen azonos minőségű és még hozzá olcsóbb cikkeit a belföldi vásárlók osztrák gyárának cikkeivel szemben mellőzték. „Megrogzött előítélet“ állott fenn a hazai gyártmányokkal szemben. Az Első Kecskeméti Konzervgyár cikkeit például a magyar cégek szívesebben rendelték Bozenből, a törzsgyárból, pedig ott drágább volt az áru és a vasúti fuvardíjkülönbözetet is meg kellett fizetniök.⁶⁴⁾

Szakkörök véleménye szerint a századforduló körüli években a magyar ipar felvirágzásának előfeltételei még nagy mértékben hiányoztak. Még mindig nélkülözte a magyar közgazdasági élet az iparra termett elemeket. Az ország lakossága túlnyomóan mezőgazdasággal foglalkozott, és az ipari vállalkozási szellem is gyengébb volt nálunk, mint másutt. Még nagyobb baj volt, hogy a magyar ipar nem rendelkezett megfelelő fogyasztási piaccal. Kevés kivétellel az újabb keletű magyar ipart nem a kielégítetlen fogyasztási szükséglet hozta létre, mert már keletkezésekor osztrák áru tartotta lefoglalva a belső piacot. Az osztrák ipar a magyar piacot korlátlan birtokának tekintette és az ott megjelenő magyar cikket betolakodónak tartotta. Hogy térfoglalását megakadályozzák, az osztrák gyárak cikkeiket olcsóbban adták el nálunk mint otthon.⁶⁵⁾

A felcseperedő magyar iparnak már a század első éveiben nagy nehézségeket és károkat okozott a sztrájk-mozgalom, amely béremelés, de politikai célok érdekében is folyt. A gyenge fejlettségű ipar nem egy ága amúgy is magasabb munkabérekkel volt kénytelen számolni mint külföldi versenytársai. A sztrájjal járó üzemzavarok kedvező alkalmat szolgáltatottak a túl hatalmas osztrák iparnak, hogy azonnal fokozza eladási tevékenységét, növelje kínálatát a magyar piacon és elvegye a kenyeret a zavarban levő magyar gyáripar elől.⁶⁶⁾

1905 végén a honi ipar pártolása érdekében a politikai viszonyokkal összefüggően nagyobb arányú társadalmi mozgalom indult meg, amelytől azt várták, hogy megszünteti a közönség közönyét, felvilágosítja a fogyasztókat arról, hogy a hazai ipar minő cikket állít elő. Szóval a szakkörök is a belföldi cikkek fogyasztásának megnövekedését várták tőle. A mozgalom azonban inkább nagy zajjal, mint kitartó rendszeres munkával folyt le. Ezzel az a látszat keletkezett, hogy valamely, a jogos iparpártoláson túlmenő erőszakos beavatkozásról van szó, aminek ellenhatása osztrák részről elmaradhatatlan volt. A „tulipán-mozgalom“ erőtlenség bizonyult és nem volt képes hatályosan lendíteni a hazai iparon. Míg másutt az ilyen mozgalmak a tömegekre támaszkodtak és ezen a réven értek el nagyobb hatást, a hazai megmozdulás nem hatotta át a nép szélesebb rétegeit, hanem csak egyes osztályokra támaszkodott, sőt néhol magában az országban is ellenszenvvel találkozott. A nem sikerült kizárásra, illetőleg annak kísérletére egyfelől az osztrák iparcikkek behozatala még jobban emelkedett, másfelől Ausztriában többhelyütt a magyar mezőgazdasági termékeket kezdték kizárni. Ez a mozgalom tehát veszélyesnek bizonyult, hiszen a magyar mezőgazdaság ugyanolyan értékű kivitellel volt érdekelve Ausztriában, mint az osztrák ipar Magyarországon. Csakhamar be kellett a mozgalom szervezőinek látni, hogy nem okos dolog a gazdasági megtorlást kihívni.⁶⁷⁾

Az állami iparfejlesztési akció legfőbb célját, nagyobb tömegek keresethez való juttatását s ezzel a kivándorlás megakadályozását nem érte el. 1901—1905 között évente átlag 110.187 ember, 1906—1910 között 137.188 vándorolt ki, 1906-ban 185.337, 1907-ben 203.332. Kereken egymillió fő volt Magyarország vesztesége a kivándorlás révén az 1900—1907 közti években. Az 1907-ben kitört északamerikai

válság nagymértékű munkáselbocsátásokra vezetett, amire nálunk is nemcsak leapadt a kivándorlók száma, de jelentősebb visszavándorlás is indult meg és lényegesen csökkent a sztrájkok száma.⁶⁸⁾

A céltudatos iparpártolásnak mégis voltak jelentős eredményei: Magyarország a századforduló körül kezdett tiszta agrárállamból agrár-ipari-állammá átalakulni. Ezt bizonyos statisztikai adatok mutatják. Az iparral foglalkozók száma a bányászat és kohászat nélkül:

1880-ban	788.970
1890-ben	913.010
1900-ban	1,127.130

A növekedés aránya a lakosság szaporodásának az arányát nagy mértékben felülmúlta és a mezőgazdaság rovására történt. Az iparosodás képét kiegészíti a bányászat és kohászat munkásainak száma:

	Átlag		Átlag
1881—1885.	47.847	1896—1900.	70.467
1886—1890.	49.178	1901—1905.	73.287
1891—1895.	60.456	1906—1910.	82.278

Magyarország még 1900 körül is a legkevéssbé iparosított állam volt, ha iparának mértékét a nyugati államokéhoz hasonlítjuk.⁶⁹⁾

		100 kereső közül foglalkozik		
		mezőgaz- dasággal	ipar és bányászattal	keresk. és közlekedéssel
Az adat éve				
Nagybritannia és Írország ...	1900	13·0	45·8	21·3
Németország	1907	35·2	37·5	12·4
Franciaország	1906	41·8	35·5	9·5
Hollandia	1899	30·7	33·7	17·2
Dánia	1901	48·0	24·9	11·8
Ausztria	1900	60·9	23·3	5·4
Svédország	1900	49·8	20·9	7·5
Magyarország	1900	68·6	13·4	4·1

Magyarország közelebb állt gazdasági szerkezetben a szomszéd balkán-államokhoz, amelyek még teljesen mezőgazdaságiak voltak, mint Európa nyugati ipari államaihoz.

Az ipari fejlődés eredményeit a következő táblázat tünteti fel:⁷⁰⁾

	Vállalatok		Kazánok		Motorok		Ezer		Munkások		Évi termelés	
	s	z	á	m	a		lőerő		száma	ezekben	millió	koronában
I. Vas- és fémipar ...	1898	1906	1898	1906	1898	1906	1898	1906	1898	1906	1898	1906
II. Gépipar, közlekedési eszközök, ...	230	323	506	433	1,107	1,258	72-9	89-4	46-1	54-9	181-9	267-0
III. Kő-, agyag- és üvegipar ...	142	339	410	654	453	812	46-9	115-5	39-4	54-9	170-9	219-0
IV. Faipar ...	403	610	259	409	539	783	15-8	32-0	32-5	51-6	51-3	77-2
V. Bőr-, sörte- és hajipar ...	394	645	461	580	472	794	20-3	39-9	29-3	49-0	96-3	162-2
VI. Textilipar ...	64	86	62	83	66	85	1-9	5-2	4-9	8-4	30-9	72-1
VII. Ruházati ipar ...	110	235	142	281	228	406	12-7	30-3	14-3	32-5	53-5	133-5
VIII. Papíripár ...	114	223	10	44	11	102	0-3	1-7	3-8	14-1	20-4	45-9
IX. Élelmiszerek és élvezeti cikkek ...	54	103	71	112	151	365	10-6	18-9	5-8	10-0	15-9	40-2
X. Vegyipar ...	558	1,560	1,173	2,174	1,108	2,747	70-0	120-4	49-7	72-0	645-9	940-1
XI. Sokszorosítóipar ...	175	299	324	619	338	665	9-4	23-5	13-2	22-2	83-8	173-8
	70	117	15	10	209	757	1-2	2-7	6-6	9-3	17-1	30-2
Összesen ...	2,314	4,540	3,433	5,399	4,682	8,754	262-0	479-5	245-6	378-9	1,367-9	2,161-2
Növekedés %-ban ...		92		57		88		83		36		56

Ha a legtöbb árucikk árában időközben bekövetkezett 10% emelkedést figyelembe is vesszük, még mindig 46% volt a magyar ipari termelés értéktöbblete. Kétségtelen ez adatok alapján, hogy a hazai ipar a kormány iparpártoló intézkedései nyomán fejlődésnek indult. Természetesen nem lehetett az ipari termelés növekedését a német vagy osztrák ipar ugyanebben az időben végbement, újabb, hatalmas fellendüléséhez hasonlítani. 1907-ben pl. több mint 200 új gyárat állítottak fel Ausztriában és kb. ugyanennyi régi osztrák gyárat bővítettek ki nagyobb mértékben. Csak a textiliparba 100 millió koronát fektettek ott be ebben az egy évben. A magyar közgazdasági élet ugyanakkor megelégedéssel könyvelhette el 29 új gyár alapítását 27 millió korona befektetéssel és 4600 munkás alkalmazásával.⁷¹⁾ A fejlődés üteme nem gyorsult meg, de a világháború kitöréséig állandó volt. 1912-ben 15 új gyár létesült 2700 munkással és 33 régebbi bővült ki 3000 új munkással, valamennyi állami segítség alapján; legnagyobb részük a textiliparra esett.⁷²⁾

A magyar kormány egy, az 1908. költségvetéshez csatolt emlékiratban, amelyben a magyar ipar állapotáról és a kívánatosnak tartott alapításokról szólt, a textilipart jelölte meg elsősorban olyannak, amelyben új alapításokra szükség volna; azután a vas- és fémipar, a gép-, a ruházati-, a papír-, a vegyi-, a kő-, agyag- és üvegipar, a fa-, a bőr- és a hangszeripar következett fontosságban. A kormány nézete szerint a gypotszövő-iparban 900.000 orsó és 28.000 mechanikai szövőszék lett volna üzembe helyezendő, hogy fonál- és szövet-

behozatalunkat pótolja. 54 millió tőke befektetésével ezen a réven 27.000 munkás 13 és fél millió koronát kereshetett volna. A szintén fejlesztendő színnyomással és festéssel együtt kb. 31.000 munkás juthatott volna ebben az iparágban kenyérhez, 16 millió évi bérrel.

A gyapjúiparban 63 millió korona befektetés lett volna szükséges 17.000 ember munkába való állításához, évi 8·5—9 millió munkabérrel. A vászon- és kenderfonaliparban 15 millió korona tőke 50.000 orsó útján 3500 munkást, ugyanez ipar szöveteinél 4 millió tőke 2000 munkást láthatott volna el és fedezhette volna az országnak külföldről behozott szükségletét. A jutaiparban szőnyegek készítése lett volna fontos, mert ebből közel félmillió méter volt a behozatal. A selyemiparban 12·4 millió méter külföldi anyagot 7·5 millióval alapított új gyárakban 3200 munkás pótolhatott volna, 1·6 millió koronát keresve évente, a zsinór- és szalagiparban pedig 9·5 millióval 6500 munkás lett volna foglalkoztatható. Egyik legelmaradottabb iparág volt a kötőipar, amely csak 15%-át fedezte a honi szükségletnek. Különösen a pamutáru behozatala volt óriási arányú. Ebben az ágban 8 millió 4500 munkásnak, a gyapjúáruknál 2 millió tőke 1100 munkásnak adhatott volna kenyeret.

A ruházati iparban csak igen nagy tőkével (86 millió korona, 16.850 munkás) alapított gyárak tehették volna feleslegessé a külföldi behozatalt. A vas- és fémiparban (12·6 millió, 1860 munkás) és a gépiparban (31·9 millió, 10.400 munkás) is sok lett volna a teendő. A faiparban 132 új gyárat tartott a programm szükségesnek, hogy 20.000 ember munkája kiküszöbölje a több mint 50 millió korona értékű külföldi árut.⁷³⁾

*

Az ország legfejlettebb és tőkében legerősebb iparága még mindig a malomipar volt, amely világviszonylatban is az első sorban állott. A liszt volt Magyarország legfőbb kiviteli cikke.

Év	Kivitel 1000 q-ban	Érték millió koronában
1890.	4.468	115.850
1893.	5.584	131.728
1895.	6.446	139.236
1897.	5.753	168.014
1899.	5.669	146.962
1901.	7.080	160.992
1903.	7.714	182.818
1905.	7.110	182.817
1907.	7.883	228.339
1909.	6.509	252.7
1911.	7.364	244.7
1913.	7.904	249.2

A malomipar alapja állandóan a búza; a nagymalmok őrlésének 85%-a búzaliszt volt. A 90-es években a malomipar fellendítéséhez nem csekély mértékben járult hozzá az ú. n. őrlési forgalom, melynek hasznát különösen a bőrzeszerű nagykereskedéssel foglalkozó budapesti nagymalmok látták. Az őrlési forgalom abból állott, hogy a malmoknak a gabona vámmentes behozatalát engedték meg, ha az abból őrlött lisztet megint kivitték, a nélkül, hogy az áru azonosságának a bizonyítását megkövetelték volna. Az idevonatkozó, 1882-ben kibocsátott rendelet szerint egy métermázsa behozott gabona után 70 kg lisztet kellett kivinni. A gabonavédővámoknak 1887-ben bekövetkezett behozatala és a Romániával folytatott vámháború befejezése után az a körülmény, hogy a malmok olcsón vásárolhattak gabonát, 1891 után visszaélésekre vezetett. A nagymalmok, mivel a vámhitelezés ideje hosszú, sőt nehézségek nélkül meghosszabbítható is volt, üzleti játékba bocsátkoztak. A Balkánról olcsón hoztak be gabonát és megvárták azt az időpontot, amikor legkedvezőbben viheték ki az abból őrlött lisztet. Ennek következtében időnként nagy tömeg vámnélküli gabona gyűlt össze a belföldön, ami az árakat lenyomta. Az a másik visszaélés, hogy nagyobb értékű gabonát hoztak be és kisebb értékű lisztet vittek ki, nem sokat számított, mert a külföldi piacon főleg a kiváló minőségű liszt volt elhelyezhető.

A visszaélések miatt a gazdák az őrlési forgalom megszüntetését követelték, amivel szemben a kereskedelmi és a malomérdekeltségek azt hangoztatták, hogy az őrlési forgalom a mezőgazdaságra nézve nem hátrányos, hanem nagy előnyökkel jár. Hiszen a haszon, amelyhez a malmok ezen a réven jutnak, képesíti őket arra, hogy a magyar mezőgazdáknak a gabonáért a világpiaci árnál magasabbat fizessenek. Lehetővé tette ezt — szerintük — a magyar liszt jó hírnevén kívül az a körülmény, hogy a malmok a nagy forgalom következtében aránylag csekélyebb költségekkel és kisebb őrlési díjakkal dolgozhattak, mint azt a kivitel lehetővé tette volna.⁷⁴⁾ Az agráriusoknak szemükre vetették, hogy nem veszik figyelembe a világpiac viszonyait és azt, hogy gabonából az egész világon a fogyasztás emelkedése ellenére is túltermelés következett be. A mezőgazdák pedig legalább a belső piacot, a közös vámterületet akarták biztosítani a magyar termelés számára, és megakadályozni az idegen búza beözönlését.

A hazai malmok 1894-ben 30·8 millió métermázsa lisztet termeltek. Részvénytőkéjük meghaladta a 15 millió forintot. Kőszénfogyasztásuk évente 6 millió forintba került és őrlőképességük 70 millió q volt. A fővárosi malmok, amelyek 1875-ben 3·1 millió, 1896-ban már 8·3 millió q gabonát őrltek. A termelésnek ezt a 160%-os fokozását műszaki berendezéseik fejlesztésének köszönhették. Az üzemi tökéletesítés javára írható az is, hogy az őrlés óriási fokozása ellenére a kőszénfogyasztás alig emelkedett: 1875-ben 940 ezer mázsáról 1896-ban csak 1·2 millióra.

A malomipar helyzetét a 90-es években megnehezítette a lisztárak esése, aminek következtében a kivitel értéke lényegesen alászállott. Egy métermázsa liszt ára 1882-ben 16·30 forint volt, 1895-ben pedig 10·80 forint. Az áreséssel a kivitel növekedése nem tudott lépést tartani s ezt a malmok csak a fokozottabb termelés erőszakolásával és tetemes árengedménnyel voltak képesek elérni. Az északamerikai liszt pedig különösen az Angliába és Dél-Amerikába való kivitelt tette lehetetlenné, de Franciaországban is kiszorította a piacról a magyar lisztet, sőt ebben az időben már Németországba is behatolt. Ehhez járult még a francia és a német malmok versenye. Az előbbieket az angol piacot ostromolták növekvő eredménnyel, sőt a magyar liszt legrégibb

piacait: Svájcot, Hollandiát, Belgiumot, Svédországot, Dániát, még Dél-Németországot is bizonytalanná tették. Az őrlési forgalom előnyeit mind Francia-, mind Németországban alkalmazták, s hatása alatt lett Németország lisztbeviteli államból lisztet kivivő állammá. Az 53 millió métermázsás magyar búza- és rozstermelés feleslegének elhelyezése megnehezedett, a vámkülföldre irányuló kivitel (évente $1\frac{1}{2}$ –2 millió mázsa), amelyet Ausztria nem volt képes átvenni, veszélyben forgott, holott a magyar közgazdasági életnek egyáltalában nem állott érdekében, hogy búzafeleslegével egyedül az osztrák piacra legyen utalva és az állapítsa meg az árakat.⁷⁵⁾

Ily körülmények között következett be a mezőgazdasági érdekekörök kívánságának megfelelően 1896-ban az őrlési forgalom megszorítása, majd 1900-ban a teljes megszüntetése. A magyar liszt ennek folytán csaknem teljesen kiszorult a külföldi piacokról. A malomipar létalapja csaknem kizárólag a vámbelföld zárt fogyasztási piaca lett. A malmok kénytelenek voltak megállapodások alapján üzemüket olymódon megszorítani, hogy hetenként 2–3 napon szüneteltek. Ez az évről-évre megismételt eljárás a túltermelést megakadályozta ugyan, de a költségeket emelte. A malmok mégis megtartották jövedelmezőségüket, mert a monarchia fogyasztási területét 15 aranykoronás lisztvám védte a behozatallal szemben. A malomipar a világháború kitörése előtti évtizedben őrlőképességét nem tudta kihasználni, és a monarchia fogyasztását tekintetbe véve, túlméretezett volt.⁷⁶⁾

*

A magyar szeszipar e korszakban csaknem állandóan ugyanazon a színvonalon állott. A kontingentált termelés mennyisége, amely már 1892–93-ban kb. 1 millió hektoliter (á 100%) volt, nem változott; csak 1911–12-ben emelkedett 1·1, illetőleg 1912–13-ban 1·26 millió hektoliterre. A fogyasztási piac pedig a fejlődésre elég alapot adott volna. A fogyasztás jelentékeny részét azonban az osztrák ipar foglalta le magának; termékének beözönlése ellen 1901 óta állandó

a panasz. Alaposságáról meggyőznek bennünket a világháború előtti évek osztrák-magyar szeszforgalmának adatai:⁷⁷⁾

Év	Behozatal Ausztriából (érték millió koronában)	Kivitel Ausztriába (érték millió koronában)
1906.	2·4	2·1
1907.	3·8	2·0
1908.	3·2	2·6
1909.	1·9	2·4
1910.	2·5	2·0
1911.	5·5	1·7

A vámkülföldre irányuló kivitel is állandóan csökkent: 1892—93-ban 119 ezer, 1901—02-ben 42 ezer hl. volt, 1907 után pedig csaknem teljesen megszűnt. Az ipari szeszgyárak a 90-es évektől kezdve állandóan visszaszorultak a mezőgazdasági szeszfőzdék mögött, s a kontingens egyre nagyobb részét kellett az utóbbiaknak átengedni.⁷⁸⁾

A söripar a háború előtti években jelentősen fejlődött, ámbar itt még inkább érvényesült a fogyasztópiacra az osztrák sör behozatalának hatása. A kőbányai sörgyárak minden tekintetben állandóan lépést tudtak tartani azokkal a műszaki követelményekkel, amelyekben a nagy német söripar vezetett, és termelésüknek a külföldön is tudtak piacot szerezni. A magyar bortermelés hanyatlásával és az ország kezdődő iparosodásával fokozatosan emelkedett a sörfogyasztás és ezzel együtt a sörtermelés is. Az ipari országokban a statisztika adatai szerint nagyobb a sörfogyasztás mint a mezőgazdaságiakban.⁷⁹⁾ A sörgyártást nagy külföldi vám védte. Ez a körülmény és a magyarországi jó sörárpa ennek az iparnak a fejlődését elősegítette.⁸⁰⁾

Év	Az üzemek száma 10.000 hl. feletti termeléssel	Összesen	Termelés 1000 hl.
1894—1895.	25	108	1.415
1897—1898.	28	102	1.604
1899—1900.	25	99	1.448
1901—1902.	22	95	1.238
1903—1904.	32	91	1.516
1905—1906.	34	90	1.688
1907—1908.	34	85	2.157
1909—1910.	32	85	2.151
1910—1911.	40	83	2.706
1912—1913.	40	86	3.025

Ha a csekély németországi sörbehozataltól eltekintünk, a behozatali többlet tisztán az osztrák ipart gazdagította. Ez is emelkedett a hazai sörfogyasztás növekedésével. Ausztria sörbehozatali többlete volt:

Év	1000 métermázsza	Év	1000 métermázsza
1891.	124	1901.	200
1893.	246	1903.	227
1895.	253	1905.	260
1897.	203	1908.	295
1899.	178	1910.	296

A behozatal értéke 1906 és 1911 között 4·3 millió koronáról 6·5 millióra emelkedett, míg ugyanazon idő alatt a kivitel csak 1·2 millióról 1·4-re.

A világháború előtti emberöltő ipartörténetének kétségtelenül legbiztosabb része a magyar cukoripar óriási arányú kifejlődése volt. 1888-ban még csak 11 gyár működött Magyarországon, amely 8 millió métermázsánál kevesebb, nem nagy cukortartalmú répát dolgozott fel a külföldihez hasonlítva silányabb minőségű cukorrá. Legfőbb baj az adórendszer volt, amelyet hétszer is módosítottak 20 év alatt, míg végre az 1888: 23. t.-c.-kel megvalósították a gazdasági körök óhajtotta adózási módot, amely szerint nem a répa, hanem a kész cukor lett az adóalap.⁸¹⁾

A termelés ettől az időtől kezdve fokozatosan fellendült, néhány éven belül megkétszereződött. A századforduló táján a cukorgyártás európai színvonalú nagyiparrá fejlődött, amely szoros kapcsolatban állott az osztrák iparral. A vállalatok részben osztrák-magyar kettős cégek voltak, amelyeknek magyarországi üzemeit itteni piacukat elveszíteni nem akaró osztrák gyárak létesítették. A világ cukor-kereskedelme ugyanebben az időben oly mértékben fellendült, hogy a cukor a világkereskedelem fogyasztási cikkei közül a második helyre került. 1900 körül a magyar cukoripar is már igen nagy kiviteli forgalmat bonyolított le, amely legnagyobb részben Anglia földközi-tengeri birtokai felé, továbbá Egyiptomba és Indiába irányult, míg a magyar cukorfogyasztás jelentékeny részét az osztrák termelés fedezte. Az 1901. évi brüsszeli cukorkonvenció következtében, amelynek feltételeit a nagy behozatalra szoruló Anglia szabta meg, a cukor világpiaci ára nagyon leszállt és a magyar cukorkivitel útja jó részben

eltorlaszoltnak látszott. A hazai ipar részére legalább a magyar piacot akarták tehát biztosítani. Tárgyalások indultak meg Ausztriával és ezek eredményeképpen Magyarország csak annak ellenében járult hozzá a brüsszeli egyezményhez, hogy a magyar cukoripar a belföldi piacon nem lesz egészen védelem nélkül kiszolgáltatva az erősebb osztrák iparnak. A két állam közt kontingentálási egyezmény jött tehát létre, amelyet 1903-ban mindkét ország törvényhozása elfogadott.

Ugyanekkor India elzárta kikötőit a magyar cukor elől, holott azelőtt cukorkivitelünk jelentős részét vette át. 1902-ben 1,673.000 mázsa kivitelből 452.000 ment Indiába, 1901-ben 675.000. Csak szerencsés szállítási tarifa-kombináció segítségével lehetett kárpótlásul Angliában piacot találni.

1910 körül több új cukorgyár létesült. Valóságos verseny indult meg alapításuk körül, úgyhogy a régebbi gyárak répacserzésüket látták fenyegetve. Eddig oly nagy mennyiséget szereztek be alacsonyabb áron, hogy a külföldinél gyengébb minősége ellenére olcsóbban tudták feldolgozni mint a nyugati országok gyárai, s így azokkal szemben versenyképesek voltak. A szállítási tarifakérdésekben is messzemenő jóindulatot élvezett a cukoripar, melynek felvirágzásában része volt annak az összhangnak is, amely valamennyi gyár között fennállott és különösen a répacserzés terén a versenyt kiküszöbölte és a mezőgazdaság rovására a répaárak alacsonyabb beszerzési árát biztosította.

Új cukorgyárak alapítását nemcsak a hazai fogyasztás emelkedése tette megokolttá, hanem az a haszon is, amely egy-egy vidék mezőgazdaságára — eltekintve a répatermelés közvetlen hasznától — a cukorgyártásból hárult: a cukorgyártás melléktermékei a nyereséges állathízlalást teszik lehetővé, a répatermelő gazdaságban egyszersmind a kalászosok termése is jelentősen emelkedett. A világháború előtti években a cukorgyárak szaporodása folytán nagy mértékben nőtt a répával bevetett terület: 1911—12-ben 142.000 hektárról 164.000-re. A magyar cukorgyártás 6 millió métermázsára emelkedett, míg a belföldi fogyasztás csak 1·3 millió volt. A cukoripar tehát olyan nagy feleslegekkel rendelkezett, hogy annak elhelyezése a külföldön nem csekély nehézségekbe ütközött és csaknem minden évben változás volt a kivitel irányában és alakulásában.⁸²⁾ Cukoriparunk „zenitjét érte el“:

42 millió métermázsa répát dolgozott fel, amiből a mezőgazdaság 100 millió aranykoronát vett be, a cukorgyárak szállításai az államvasutak szállítási bevételeinek 15%-át szolgáltatták, az államkincstárnak a cukorgyártásból 70 millió korona adóbevétele volt és a cukorgyárakba befektetett tőkék félmilliárd aranykoronát is meghaladtak.⁸³⁾

A cukorgyártás fejlődését a következő adatok mutatják be:

Év	Feldolgozott cukorrépa 1000 q	Cukortermelés 1000 q
1888—1889.	3.837	386
1890—1891.	7.038	730
1895—1896.	11.296	1.370
1897—1898.	—	1.487
1900—1901.	19.296	2.628
1902—1903.	—	2.770
1903—1904.	18.389	3.030
1905—1906.	21.635	3.176
1907—1908.	17.411	3.087
1909—1910.	21.759	3.038
1910—1911.	25.700	3.475
1911—1912.	30.200	4.241
1912—1913.	—	5.911

Magyarország külforgalma cukorban:

Év	Behozatal 1000 q	Kivitel 1000 q	A kivitel értéke mil. frt
1889.	—	302	7.04
1891.	—	404	8.25
1893.	—	651	14.707
			mil. kor.
1896.	388	861	28.480
1898.	312	1.226	38.25
1900.	361	1.714	46.6
1901.	358	1.839	47.53
1902.	372	1.642	35.2
1903.	327	2.085	48.16
1904.	227	1.471	45.6
1905.	205	1.547	46.30
1906.	268	1.344	34.30
1907.	349	1.367	36.50
1908.	295	2.067	56.56
1909.	295	1.566	45.71
1910.	287	1.917	50.83
1911.	—	1.861	—
1912.	238	2.999	94.42
1913.	276	4.035	103.60

A belföldi cukorfogyasztás 1903 és 1913 között 845 ezer mázsáról csaknem a kétszeresére, 1,657.000 métermázsára növekedett, amiből ugyan a jólét bizonyos emelkedésére lehet következtetni, de még így sem állott arányban a nyugati országok cukorfogyasztásával.⁸⁴⁾

*

A gyáripár felvirágozásának legbiztosabb mértéke a szénfogyasztás. A nagyobb fogyasztás pedig a szénbányászat fellendülését vonja maga után, avagy a szénbehozatal emelkedésével jár. Az iparosodás alapfeltétele legfontosabb üzemanyagának, a szénnek olcsósága s ezért igazi nagyipar csak ott jött létre, ahol a honi bányák minden igény kielégítésére elegendő mértékben ontják a szenet. A gyáripárnak a 90-es években kezdődő megerősödése, továbbá a vasúti forgalom megnövekedése nagyobb szén szükségletet idézett elő. Ennek következtében a hazai szénbányászat szép haladást mutatott, de mivel termelése nem volt elég a szükséglet fedezésére, a behozatal is jelentékenyen emelkedett. A kőszéntermelés ugyan 1890-től 1895-ig csak 700.000 métermázsával lett több és 10·7 millió métermázsa volt 11·2 millió korona értékben, a barnaszén-termelés azonban 53%-kal emelkedett 34·7 millió métermázsára, 22·4 millió korona értékben. A szénbehozatal ugyanekkor 14 millió métermázsa volt, legnagyobb részben kőszén és pirszén alakjában. A hazai ipar versenyképességét nagy mértékben befolyásolta a szén drágasága, amit ekkor az ipari fejlődés legnagyobb akadályának tartottak, míg az osztrák ipar bőségesen rendelkezésre álló honi szénre támaszkodhatott. Az osztrák bányák 1894-ben 95·7 millió métermázsa kőszén és 173·5 millió métermázsa barnaszén termeltek.⁸⁵⁾

A hazai széntermelés a fővárosi nagyipar fejlődésével és a vasúti hálózat kiépítésével nem tudott lépést tartani. A szén ára megdrágult oly időben, mikor a külföldön jelentékenyen leszállott s így a gyártmányok előállításai költsége emelkedett.⁸⁶⁾ A századforduló körüli években az iparban bizonyos tespedés állott be, amely egyes iparágakban a válságig fokozódott. A hazai széntermelésnek csak az nyújthatott kárpótlást ebben az időben, hogy barnaszénből kivitel indult meg Ausztria felé és főleg, hogy a magyar államvasutak egyre inkább áttértek a külföldi helyett a hazai szén használatára. Ezt különben az

könnyítette meg, hogy a Zsil völgyében és a pécsi medencében nagy hőértékű szenet találtak.⁸⁷⁾ A kőszénbehozatal Ausztriából 1898 és 1902 közt 9—11 millió métermázsra volt, míg ugyanakkor a barnaszénkivitel 1900 óta 4 millió körül ingadozott. 1905 óta a szénbányák termelése erősen fellendült, aminek oka az ipari pangás megszűnése, több iparág felvirágzása és az államvasutak forgalmának megnövekedése volt.

A nagyobb keresletnek a szénbányák alig tudtak megfelelni, hiszen csaknem átmenet nélkül kellett üzemeikben lázas munkára áttérniök. Ennek legnagyobb akadálya a munkáskezek hiánya volt. Az elmúlt években szükségessé vált üzem-csökkenés ideje alatt ugyanis a munkások nagy része kivándorolt vagy más foglalkozás után nézett. Minthogy a kivándorlást feltartóztatni nem tudták, a bányáknak kívülről kellett nem gyakorlott munkásokat beállítani, de ezeknek a munkája korántsem volt kielégítő. Míg a régi munkások külföldi csábításoknak engedve, elhagyták hazájukat, az ittmaradtak kedvetlenek lettek, nagyobb munkabéreket és a munkaidő leszállítását követelték. Csaknem valamennyi bányában sztrájkok is folytak. A szénfogyasztást az is emelte, hogy olyan ipartelepek is, amelyek eddig fával tüzeltek, miután a vasúttal elérhető fakészletek fogytán voltak, áttértek a széntüzelésre. Minthogy a széntermelés nem elégítette ki a keresletet, a külföldi szénbehozatal megnövekedett. Míg 1905-ben a magyar bányák 70 millió métermázsas termelése mellett 17·4 millió jött be külföldről, 1906-ban 75 milliós termelés mellett 21·87 millió métermázsra külföldi szén behozatala volt szükséges és elsőízben került fogyasztásra angol szén is, egymillió métermázsánál nagyobb mennyiségben. Míg az előző évek gyenge aratásai miatt alig volt iparág, amely teljesítőképességét kihasználhatta volna, és pangott minden, ami az építőiparral kapcsolatos, most két jó termés lendületbe hozta a mezőgazdasági ipart, fokozta széles néprétegek vásárlóképességét, felerősítette az építőkedvet és hatalmas áruforgalmat teremtett.⁸⁸⁾

1907-ben már határozottan szénínség volt. A munkáshiány nem szűnt meg, sőt a munkaerő megszerzése érdekében folytatott nemzetközi versenyben a magyar szénbányáknak további munkaerővesztést kellett szenvedniök. A szén igen keresett cikk lett Közép-Európában, amelynek beszerzésénél ár, minőség már nem számított. A gyárak bárminő áron keresték a szenet üzemeik fenntartására. Az

angol szén behozatala 4 és fél millió métermázsára emelkedett. Egy év alatt a szénbehozatal 11 millióval nőtt. A hazai bányák helyzetét némileg enyhítette, hogy a gyengébb aratás folytán a munkások nagyobb számban jelentkeztek, úgyhogy a kivándoroltakat könnyebben lehetett pótolni.⁸⁹⁾

Azok az erőfeszítések, amelyeket a magyar szénbányák termelésük fokozása érdekében tettek, a világháború előtti években meghozták gyümölcsüket: az osztrák verseny nem tarthatta többé a magyar gyáripár erőit lekötve, mert a bányák már megfelelő áron el tudták látni gyárainkat szénnel. Évekkel előbb a nagy kereslet láttára kiterjedt műszaki előmunkálatokat kezdtek meg, amelyek 1908-ban befejeződtek ugyan, de a nagyobb bányavállalatok a kereslet további növekedésére számítva, lankadatlan erővel folytatták a beruházásokat. A cél a külföldi szénbehozatal megszüntetése, illetőleg olyan mértékre való leszorítása volt, amelyet az északi megyékben az osztrák bányák közelében fekvő ipartelepeknek földrajzi fekvésükből következő szénfogyasztása indokoltta tett. A bányavállalatok termelése nőtt, ami összefüggésben állott a munkásviszonyok kedvezőbb alakulásával is: a kivándorlók száma megállapodott, sőt némi visszavándorlás is indult meg. A szénfogyasztás, amely azelőtt éveken át állandó volt, most nagy mértékben emelkedett s ennek következtében — ámbár a termelés is nagyobb lett — a hirtelen felszökönt fogyasztást, amelyet az államvasutak forgalmának óriási emelkedése és az ipari fellendülés magyarázott, a megnőtt hazai termelés sem bírta fedezni.⁹⁰⁾

A szénfogyasztás fejlődése:

Év	Millió q	Év	Millió q
1898.	70.1	1903.	72.8
1899.	57.9	1904.	77.1
1900.	71.3	1905.	83.3
1901.	74.5	1906.	89.6
1902.	70.8	1907.	101.5

Ennek megfelelően a széntermelés is emelkedett, öt év alatt 25 millió métermázsával: 1904-ben 66, 1906-ban 74.8, 1908-ban 83, 1909-ben pedig már 90 millió métermázsa volt.

Ámbár hazai szénbányászatunk termelésének emelkedése tovább tartott és 1911-ben már elérte a 100 millió métermázsát, mégsem tudott

a gazdasági fejlődéssel lépést tartani. A hazai bányáipar kénytelen volt munkásainak igen jelentékeny részét a nyári hónapokban mezőgazdasági munkára hazabocsátani és már ezzel is hátrányos helyzetben volt más országok bányáiparával szemben. Ezekben a hónapokban persze a termelés csökkent. Volt azonban a szénbányáknak még egy gyakran felpanaszolt baja, mely miatt termelőképességüket nem használhatták ki s amelyen nem tudtak segíteni. Ez az államvasutak elmaradottsága volt, amely lehetetlenné tette a vasúti forgalomnak a kitermelt szénmennyiségek elszállítása céljából feltétlenül szükséges megnövekedését. Nemcsak a már régóta tapasztalt vagonhiány hatása lett a 10-es években egyre nyomasztóbb, hanem a vágányzat és a pályaudvarok berendezése sem volt képes megfelelni a nagy arányokban megnövekedett szénforgalomnak. A budapesti és a vidéki vasúti gócpontok egymásután torlaszoltattak el. „A rakodó vágányok rövidek, a pályaudvarok hosszabb tehervonatoknak csak felosztva képesek fogadni. A vasúti berendezések elégtelensége folytán az egyes vonatok menetideje kiszámíthatatlan és nem ritkán két-háromszorosát veszi igénybe a rendes menetidőnek, miáltal a kocsik lekötve tartatván, nem végezhetik azt a munkamennyiséget, melyet egészséges viszonyok közt végezniök kellene. Oly időkben, mikor minden egyes kocsiért a szállító közönség minden hangnemben kér, fenyegetőzik, jajgat, egyes állomásokon a kocsik százai állanak mellékvágányokra küldve és a kirakódás lehetőségére várakozva.” A gazdasági pangás éveiben az államvasutak nagy mulasztásokat követtek el azzal, hogy nem gondoskodtak előre a forgalom esetleges megélénkülésének követelményeiről. A történeti fejlődés hozta magával azt is, hogy a feldolgozó gyárak nem ritkán igen nagy távolságból voltak kénytelenek a nyersanyagot, így a szenet is megszerezni. Míg más, közgazdaságilag fejlettebb országokban a nagyobb mennyiségű szenet fogyasztó gyári vállalatok jobbra a szénbányák közelében épültek s ennél fogva a szénszállítás költségeit nem voltak kénytelenek viselni, nálunk e költségek csaknem elérték a szén árát. A szén „mozgósításának” költségeit az a körülmény is emelte, hogy a külföldön a szénszállításra annyira használt olcsó vízi utak nálunk hiányoztak. A főváros gyártelepei is megközelíthetetlenek vízi szállítások szempontjából.

Ilyen körülmények között érthető tehát, hogy a magyar szénpiacon az Osztrák- és Porosz-Sziléziából beözönlő szén vevőkre talált, sőt a magyar szénbányák nézete szerint nyomást gyakorolt a magyar széntermelésre. A porosz-sziléziai szén kedvező fuvardíjtételek mellett jutott be az országba. Ez szükséges volt azért, mert a magyar szenet az ország egyes részeibe csak hosszú vasúti szállítás útján lehetett eljuttatni. Az a körülmény azonban, hogy a magyar gyáripár és a szállítási eszközök jelentős része külföldi szenet használt s így behozatalára volt utalva, válságos időkben veszélyessé tette helyzetüket, amint erre egykorúlag figyelmeztettek. A zsilvölgyi szén mennyiségét 1 milliárd tonnára becsülték, minőségére nézve felvehetné volna a versenyt az osztrák és porosz bányák szénével, de mégis drágább volt, mert bányaterületei nagyon távol estek a fogyasztási központoktól.

A magyar szénbányák termelőképességének határait, mint egyébként mindenütt Európában, a rendelkezésre álló munkaerő szabta meg. Ennek megszerzése volt a háború előtti években még mindig a magyar bányavállalatok legsúlyosabb gondja. Rendkívül megnehezítették e tekintetben a helyzetet a magyar szénbányák geológiai viszonyai. Míg ugyanis a westfáliai, az angol és a felsősziléziai szén hatalmas telepeket alkot, úgyhogy egy-egy akna élettartama 100—150 évre is tehető, addig a magyar szénbányák nagyobb része rendesen vékonyabb, csupán 2—3 méter vastagságú réteg kifejtésére nyílt meg. A külföldi bányák tehát a biztos amortizálásra számítva, építhettek munkásházakból telepeket, s ez a magántőke számára is jövedelmező befektetés volt. A magyar bányáknál egy-egy akna élettartamát ritkán lehetett 20—25 évnél hosszabb időre becsülni. Itt tehát az ú. n. vándorbányászat fejlődött ki, amely nem csupán telepített szakmunkásokra támaszkodott, hanem a szükséges munkaerőt a környék mezőgazdasági lakosságából vette. Ez a munkáselem azonban nem volt a bányához lekötendő. Az ebből származó nehézségek ellen-súlyozására egyedül az szolgált, hogy az egyes munkás munkateljesítményét gépüzemek útján iparkodtak fokozni.

A munkabér kérdésében pedig az tette nehezebbé szénbányáink igazgatását, hogy a magyar szén nem olyan tiszta rétegekben fordul elő, mint a külföldi. Az azonos állagú sziléziai szén kitermelése könnyen bírta el a magasabb munkabéreket, mert a munkás

tiszta szenet fejtett ki, a bányá ilyet szállított, ezzel szemben a magyar szénbányáknak, amelyek a munkabérekben nem maradhattak el közép-európai versenytársaik mögött, szegényebb telepeiken igen sok nem gyümölcsöző munkát kellett végezniök, amíg a kibányászott anyagból a tiszta szenet kitermelték. Ámbár a magyar szénbányák állandóan fokozták termelésüket, a növekvő fogyasztásnak nem tudtak megfelelni. Ezt a magyar államvasutak tömegáru-szállításainak állandó emelkedése és az a körülmény fokozta, hogy a fakészletek apadása miatt mind több kisebb ipartelep s egyre nagyobb vidékek háztartásai tértek át a széntüzelésre. A hazai széntermeléssel együtt a külföldi behozatal is növekedett.⁹¹⁾

Év	Szénbehozatal millió q
1906.	21·8
1907.	32·9
1908.	29·4
1909.	28
1910.	28
1911.	35·7
1912.	40·8
1913.	48·5

A behozatal tehát nagyobb mértékben emelkedett mint a hazai termelés. A magyar szén kiaknázása 1900-tól 1913-ig 6·6 millió tonnáról 10·3 millióra emelkedett s így 60·4% növekedést mutat. Ezzel szemben a külföldi szén behozatala 1900-ban 1·6 tonna volt, 1913-ban pedig 4·8 millió. A növekedés tehát 208%. A hazai szénbányászatban foglalkoztatott munkások száma 1900-ban 34.233 volt és 1913-ban lassú emelkedéssel 53.107-et ért el. A szénfogyasztásból az ország egy lakosára 1900-ban 359 kg szén, 1913-ban pedig 699 kg jutott.⁹²⁾

Felesleges hangsúlyozni, hogy a szénforgalom ily nagyarányú emelkedése a szénbányákba fektetett tőkék gyarapítását is előidézte.

*

A vasipar, ámbár korántsem emelkedett a magyar közgazdasági életben arra a jelentőségre, amelyet a nyugati ipari országokban, még a szomszéd Ausztriában is elfoglalt, a hazai szükségletet hosszú időn át túlnyomó részben fedezni tudta. A növekvő iparosodással kapcsolatban növekvő szükséglet is kielégítést nyert a hazai gyárak termeléséből. Még 1910 és 1911-ben is a magyar termelés látta el 88·1, illetve 82·5%-ig a szükségletet, pedig a fogyasztás 1906 és 1911 között 421 ezer tonnáról 627·5 ezer tonnára növekedett.⁹³⁾ Az építkezéseken kívül a magán- és erdei iparvasutak felépítményeinek beszerzése, a városok vízvezetéki, világítási és csatornázási beruházásai emelték leginkább a szükségletet.

A vámviszonyok kedvezőek voltak a magyar vasművek fejlődésére, ezt azonban a fogyasztásnak drágán kellett megfizetnie. Míg pl. a westfáliai vasművek a 90-es évek derekán a termelési helyről szállítva, egy tonna acélsínért 85 márkát, azaz 51 forintot kértek, a magyar gyárak ugyanezért 100 forintot, tehát kétszerannyit követelhettek. Ugyanez volt az arány a rúdvasnál, a vaslemeznél és általában csaknem valamennyi vasgyártmánynál. A németországi gyárak pedig a nyersvasat legnagyobb részben Spanyol- és Svédországból, a sziléziai Magyarországból is szerezték be, míg a magyar gyárak a nyersanyag termelési helyén épültek és csak a fűtőanyag egy részét, a kokszot kellett Sziléziából hozatniok, ami azonban a termelést nem nagyon drágította meg. A fogyasztókat, akik a magas vasárak miatt egyre panaszkodtak, mindig azzal utasították el, hogy a belföldi vasművek magasabb gyártási költségekkel dolgoznak mint a külföldiek.⁹⁴⁾

A századforduló körül a magyar vasipar kemény harcot vívott az osztrákkal a piac biztosítása érdekében. A magyar termelés helyzetét az osztrákkal szemben megnehezítette, hogy hazánkban nem volt kokszolható szén. De a vasgyártás másik fontos anyagának, a vasércnek a kérdése is küzdelemre adott alkalmat: a felsőmagyarországi vasérc felett nem a magyar vasipar rendelkezett, hanem nagyrészen kivitték.

A vasfogyasztás századunk első évtizedében az általános világviszonyoknak megfelelően emelkedett, ha nem is abban az arányban, mint nyugaton. A fejenkénti vasfogyasztás 1900-ban 23·1 kg volt, 1913-ban pedig már 35·8 kg-ra emelkedett.⁹⁵⁾

A hazai vastermelés következőképpen fejlődött:⁹⁶⁾

Év	Ezer tonna	Év	Ezer tonna
1863.	108.2	1901.	451.3
1868.	112.5	1903.	415.5
1875.	159.7	1905.	421.3
1880.	143.9	1907.	440.2
1885.	215.7	1909.	514.9
1890.	299.1	1911.	518.5
1895.	349.2	1913.	623
1899.	471.3		

Az acéltermelés alakulása:⁹⁷⁾

Év	Ezer tonna	Év	Ezer tonna
1900.	426.6	1907.	505.7
1902.	394.0	1908.	515.8
1905.	401.2	1909.	637.4
1906.	463.9	1913.	800.0

A termelésnél jóval nagyobb mértékben megnövekedett fogyasztást csak az emelkedő behozattal lehetett kielégíteni. Ennek értéke 1911-ben már a 220 millió koronát is meghaladta, amivel szemben 56 millió értékű kivitel állott. A magyar ipari törekvések egyik gyenge oldalát épp a vasiparban találjuk meg.⁹⁸⁾

Jelentősen passzív volt külkereskedelmi szempontból a hazai gépgyártás is. Minthogy a világháború előtti időre vonatkozó statisztikai anyag nem áll rendelkezésünkre, hogy ebből az ipar egészének fejlődését bemutatni tudjuk, legfeljebb egyes ipartelepek felsorolására szorítkozhatnánk, vagy az egyes gyártmányok kérdését kellene ismeretnünk. Ez azonban nem volna itt helyénvaló. Meg kell mégis említenünk, hogy legjobban elérte e téren a világpiaci színvonalat villamosiparunk, amely termelésének nagyobb részét külföldön értékesítette.

*

A textilipar hátramaradottsága a magyar gyáripari élet legnagyobb hiánya volt. A fejlődés e téren a 90-es években oly lassú volt, hogy távolról sem tudott a belföldi kereslet fokozódásával lépést tartani. A behozatal csaknem minden árucikkben évről-évre emelkedett. A gyáralapítás e téren 1899-ben indult meg és különösen a következő években jutott lendületbe az állam anyagi támogatása révén. Pamut-

áruban Magyarország a fogyasztásnak csak 14,6%-át tudta fedezni, 1906-ban már a 25%-át. Ebben az időben így alakult a textilipar:

Év	Üzemek száma	Munkások száma	Termelés értéke 1 0 0 0 K	Orsók száma	Szövőszékek száma
1894.	75	11.600	52.000	—	—
1899.	113	13.446	53.473	110.872	4.213
1906.	234	30.792	132.865	251.017	8.754

Valamivel jobbák voltak a viszonyok a gyapjúiparban, kevésbé jók a kender-, len- és juteiparban, ahol alig volt haladás. A selyemiparban a fonás magas színvonalra emelkedett, úgyhogy a feldolgozóipar az anyagot nem volt képes felvenni és az évente előállított kb. 130.000 kg anyag legnagyobb részben kivitelre került.

Az eredmények megítélésénél figyelembe kell vennünk azt, hogy a textilipart nálunk olyan időben fejlesztették, amikor a nemzetközi piacon túltermelés mutatkozott.⁹⁹⁾ A kezdő magyar gyáraknak ezenkívül a magyar piacon uralkodó osztrák iparral kellett felvenni a versenyt. Az osztrák ipar a külföldi piacokon feleslegessé vált gyártmányaival nagy nyomást gyakorolt a magyar piacra. A textilbehozatal, amely 90%-ban osztrák eredetű volt, állandóan minden árunemben növekedett, míg a hazai ipar hiába igyekezett az elfoglalt és idegen áruval előzönlött hazai piac helyett külföldön kárpótlást találni. Míg a magyar ipar a kezdet nehézségeivel, főleg a munkáskérdéssel küszködött, az osztrák gyárak amortizált tőkével és olcsóbb munkabérekkel dolgoztak. Ezenkívül még azt az előnyt is élvezték, hogy áruikat gyűjtőkocsirakományokban hozták be és így jóval kisebb vasúti fuvarot fizettek. A magyar gyáros a nyerstermékekért sokkal magasabb fuvardíjakat volt kénytelen fizetni mint az osztrák és a cseh gyárak, ami szintén nehezebbé tette a versenyt az osztrák iparral. A pamutipari munkabérek 1902-ben pl. 30%-kal magasabbak voltak az ausztriai béreknél, ami megdrágította a termelési költségeket és befolyásolta a magyar gyárak versenyképességét.¹⁰⁰⁾

1905-ben már a miatt panaszkodott a Budapesti Kamara, hogy az osztrák verseny oly alacsony árakon bocsátja áruba cikkeit, amelyek

régen nem létező olcsó nyersanyagárakat feltételeztek. „Az osztrák iparnak eme túlerőlködése csupán azzal magyarázható meg, hogy be nem éri azzal, hogy a magyar fogyasztás orosz-lán-részét amúgyis kiveszi magának, hanem lehetetlen áraival a magyar kereskedő-közönségben a magyar ipar életrealitásában való hitet is igyekszik megrendíteni. Ezért oly végtelenül keserves a hazai ipar terjeszkedése és ha egyáltalában lehetséges volt, az — a szakkörök nyilatkozata szerint is — csak a magyar vevőközönség hazafiságának és mind-jobbban megnyilatkozó gazdasági érzékének köszönhető.“¹⁰¹⁾ Máskor meg azt a panaszt hangoztatták a textilipari szakkörök, hogy az osztrák gyárosok meg nem engedett eszközökkel dolgoznak, gyártmányaikat „magyar címkékkal látják el, sőt nemcsak magyar felirattal, hanem magyar jellegre és eredetre utaló rajzokkal is.“ A vásárlóközönség ezeket jóhiszeműleg, mint magyar gyártmányt vette és az elárúsító a fogyasztóknak mint magyar gyártmányt kínálta.¹⁰²⁾

A balkáni háború s az ezt követő diplomáciai feszültség következtében a textilipari áruforgalom szakkörök becslése szerint 20%-kal csökkent és az osztrák ipar túltermelése még inkább szorongatta. A magyar gyártásnak egyedüli előnyét, a kedvező földrajzi fekvést megsemmisítette az a körülmény, hogy a Dunagőzhajózási Társaság rakományszerzés céljából Bécsből völgymenet különösen olcsó áron vállalta a szállítást. A budapesti nagykereskedő, aki osztrák árut adott el, igen alacsony fuvardíj mellett jutott hozzá. Az osztrák kereskedelem a pamutipar cikkeit Budapesten és Magyarország nagyobb városaiban 5—7%-kal olcsóbban árusította mint Prágában vagy Bécsben. A magyar gyárosok ezt Ausztriában nem tehették, mert míg az osztrák áruk márkái országunkban évek óta ismertek voltak és azokat előszeretettel vásárolták, addig a magyar áru Ausztriában nagy áráldozat mellett is csak nehezen volt elhelyezhető. 1913-ban a magyar gyárak kénytelenek voltak pamutáruikkal a vámkülföldre menni, mialatt Ausztria kb. 250 millió korona értékű árunak talált piacot Magyarországon. Az olasz, német, sőt még az angol versennyel is szívesebben nézett szembe a magyar ipar a külföldön, mint az osztrákéval Magyarországon. A szakkörök elképzelhetetlennek tartották ily körülmények között a magyar szövő-fonóipar fellendülését, hacsak megfelelő vámokat nem hoznak be védelmére.¹⁰³⁾

A külkereskedelmi helyzet e tekintetben a következő volt:¹⁰⁴⁾

Év	Félgyártmány		Készgyártmány		Konfekciós áru	
	Behozatal	Kivitel	Behozatal	Kivitel	Behozatal	Kivitel
	millió korona		millió korona		millió korona	
1906.	34·2	19	439·2	41·8	83·5	7·7
1907.	40·8	26·6	472·3	45·6	87·5	7·1
1908.	36·5	26·5	436·2	49·1	87·5	7·7
1909.	39·1	22·8	496·8	52·4	99·8	10·0
1910.	41·6	24·8	505·9	57·9	112·0	9·9
1911.	43·4	27·5	513·8	62·8	120·2	10·6

A textilipari fél- és egészgyártmányok, valamint a ruházati cikkek behozatala abban az időben az egész behozatalnak 32—35%-át foglalta le.

*

A bőr-, a vegyi- és a papíripár termelése sem tudta a hazai piac szükségletét kielégíteni. Mindegyik árucsoportból nagy behozatalunk volt, amely túlnyomó részben az osztrák gyáripárnak vált előnyére. A bőrgyártás csak nehezen tudott kiemelkedni a kisipari üzem kereteiből. Hazánkban, ahol az állattenyésztés ebben a korban nagy mértékben fejlődött, a bőripar aránylag elmaradt állapotban volt. Igaz, hogy a marhatenyésztés jobb anyaga és vele a nyersbőrök jobb része is kivitelre került és a hazai ipárnak vagy drága áron kellett a nyersbőrt megfizetni, vagy a selejtes áruval megelégednie. A cserzőanyag is többre került a magyar gyáraknak mint az osztrákoknak.¹⁰⁵⁾ Az osztrák bőr- és bőráru behozatali többlete a század eleje óta erősen növekedett. Míg 1902-ben 39·8 millió korona értékű volt, 1911-ben 86·8 millióra emelkedett.¹⁰⁶⁾

A vegyipar súlypontja nálunk a nagyiparon volt. Teljesen elégtelen volt azonban a festéket, lakkokat, gyógyszerárut, illatszereket és más finomabb termékeket előállító iparágak fejlődése. Behozatali többletük állandóan nőtt.

A papíripárban a félggyártmányok készítése felülmúlta a honi szükségletet, úgyhogy 7—8 millió korona értékű kivitelre is jutott. Az alacsony faárak, amelyek az ország távolabbi erdős vidékein érvényben voltak, e tekintetben ösztönzőleg hatottak. Nagyon olcsó faárak mellett ez az iparág külföldön versenyképes volt, de a termelési költségek emelkedésével a kivitel nem volt többé jövedelmező. A finomabb készáruból igen jelentékeny volt a behozatal Ausztriából.

A papíráru behozatali többlete a háború előtti tíz évben 15—25 millió korona értékig emelkedett.¹⁰⁷⁾

Hasonló, bár nem teljesen megegyező viszonyok voltak a faiparban. Itt is nagyarányú, 55—70 millió korona értékű kivittel szemben csaknem ugyanolyan értékű készárubehozatal állott. Az osztrák bútóripar a magyar piac jelentékeny része felett rendelkezett.

Felesleges magyarázni, hogy közgazdasági szempontból minő károsodást jelentett az, hogy fontos iparágakban sok félgyártmányt vittünk ki és még több készárut hoztunk be. Rengeteg munkaalkalom, és sok ember megélhetésének lehetősége maradt így kihasználatlan.

3. A KERESKEDELEM ÉS A KÖZLEKEDÉS.

Magyarország vázlatosan ismertetett mezőgazdasági és ipari viszonyainak függvénye volt külkereskedelmének alakulása, amire természetesen legnagyobb befolyással az Ausztriával fennálló vám-szövetség volt, kisebb mértékben az általános európai vámpolitika. Mint túlnyomóan mezőgazdasági jellegű országban, a közgazdasági helyzetre, a külső és a belső kereskedelemre egyaránt még mindig az aratás eredménye gyakorolt döntő befolyást.

A 90-es évek elején megváltoztak az európai vámpolitikai viszonyok. A politikai szövetségeseink, akik azelőtt mereven elzárkóztak, most gazdaságilag is közeledtek egymáshoz. Az osztrák-magyar monarchia Németországgal, majd Olaszországgal és Svájjal kereskedelmi szerződést kötött, míg Franciaország és Oroszország egy ideig még szigorú vámokkal védelmezték ipari, illetve mezőgazdasági érdekeiket. Németország a mezőgazdasági kivitel részére kedvezményeket adott a monarchiának, és mindkét fél kölcsönösen leszállított bizonyos ipari vámokat. Ha a tarifák már nem is voltak szigorú védővámok, védőjellegük ezután is megmaradt, aminek elsősorban az osztrák ipar látta hasznát, míg újonnan alapított magyar gyárak nem igen élvezhették előnyeiket, mert a monarchián belül a védővámrendszer idejében, 1880—1890 között nagyon megerősödött osztrák iparral állottak szemben. Kedvezőbbek lettek a kivitel kilátásai délkelet, különösen Románia felé is. A mindkét félre ártalmas vámháború, amelyet a fiatal királyság szélső védvamos iránya idézett elő,

megszűnt. A romániai közvélemény rájött, hogy kezdetleges ipari viszonyait pusztán vámpolitikai és egyéb kormányintézkedések útján nem lehet jelentősen megváltoztatni. Az 1892-ben életbelépő vám-szerződések, amelyek középúton jártak a szabad kereskedelmi elv és a védvamos kereskedelmi politika rendszere között, lehetővé tették a gazdasági javak méltányos kicserélését.¹⁰⁸⁾

Az említett kereskedelmi szerződések, amelyeket sűrű egymásutánban több más is követett, a magyar mezőgazdaság helyzetén nem javítottak. Az osztrák-magyar vámterületi áruforgalom és a magyar külkereskedelem adatainak egybevetése révén hamarosan rájöttek a szakkörök arra, hogy az új kereskedelempolitikai rendszer mellett is „a nyersterményektől eltekintve, mily, aránylag csekély Magyarország részese a közös vámterület áruforgalmában, melynek összes kereskedelmi értékéből csak 15–16% esik hazánkra.” Az Ausztriába irányuló és minden tekintetben jelentékenyen emelkedő forgalom egy része az osztrák közvetítő kereskedelem révén és hasznára került kivitelre. Mindenfelől nemcsak politikusok, hanem szakemberek részéről is felhangzott az a nézet, hogy az Ausztriával fennálló vám- és kereskedelmi szövetség olyan változtatásra szorul, amely módot ad arra, hogy Magyarország is élvezhesse a kereskedelmi szerződések előnyeit és ipara minden versennyel szemben védelemben részesüljön.¹⁰⁹⁾

Míg Ausztriában azt állították, hogy a közös vámterület fontosabb Magyarországnak mint Ausztriának, a magyar gazdasági körök azt hangoztatták, hogy hazánknak nincs mit félnie a közös vámterület megszűntetésétől, amit a nemzet nagy része nyíltan követelt. A gazdasági szakemberek nem tartottak tőle, de a politikai és így a gazdasági nyugalom érdekében nem is kívánták megvalósulását. Így gondolkoztak: ha Magyarország önálló vámterület is lenne, nem vesztene el mezőgazdasági terményei számára az osztrák piacot. A földrajzi viszonyok, a szomszédság arra kényszerítené az osztrák fogyasztást, hogy a közelebbi, olcsóbb beszerzési forráshoz forduljon. Biztatásul szolgált, hogy a magyar liszt ellen folytatott heves cseh izgatás sem ártott, nem volt képes a magyar liszt kelendőségét befolyásolni. Ausztriának a vámszövetség megszűnése esetében is óvakodnia kell attól, hogy az élelmicikkeket és az ipar nyersanyagát nagyobb be-

hozatali vámokkal megdrágítsa, mert ez a munkabérek növekedése révén a termelést is megdrágítaná. Magyarország, amely az osztrák iparcikkek egyetlen nagyobb jelentőségű piaca, elkülönítő vámvonal létrejöttében is még sokáig az a piac maradna, amelyet Ausztriának szerződéssel kellene biztosítani. Úgy látták tehát Magyarországon, hogy a vámelkülönítés állapotába való átmenet nálunk könnyebb lett volna mint Ausztriában.¹¹⁰⁾

A gazdasági „kiegyezés,” a vám- és kereskedelmi szövetség megújítása és az azzal kapcsolatos számos kérdés elintézése évről-évre elodázódott. Ausztriában ahol a leghevesebben folyt a német és a szláv pártok harca a politikai érvényesülésért, abban egyetértettek, hogy Magyarországtól, amelynek érdeke a közös vámterület fenntartása, újabb, rendkívüli áldozatokat kell kérni. Nálunk meg 1898-ban értekezletet tartottak az önálló magyar vámtarifa előkészítése ügyében, s ezen mezőgazdasági és ipari érdekeltségek egyaránt hangoztatták, hogy Magyarország nem fél, az önálló vámterület csak az osztrák iparra válhatik végzetessé.

A gazdasági életre annál súlyosabban nehezedett a „kiegyezés” lejárta után a bizonytalanság, mert 1897-ben még ínséges aratás következményeit is el kellett viselni. Már 1897-ben 3·15 millió métermázsa behozatala volt Magyarországnak gabonából, lisztből és hüvelyesekből s ez 1898-ban 7·18 millióra emelkedett, a közös vámterület idegen gabonabehozatala pedig 13·2 millióra, értékben az 1897. évi 40 millió forintról 81·5 millió forintra. Határozott gyengeség vett erőt a közgazdasági életben. „A közforgalom csökkent, a vállalkozási kedv nagyon alábbhagyott, több iparág súlyos körülmények közt küzdött, az idegen árubehozatal emelkedett, kivitelünk több főcikkben lényegesen apadt, a kereskedelmi mérleg rosszabbodott, az idegen országok versenye óriási módon fokozódott...” — írja a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara 1897. évi jelentésében.

Az osztrák piacon Magyarország veszített, míg az osztrák ipar egyre növekvő tért hódított nálunk. A kereskedelmi szerződések, mint kitűnt, inkább Ausztriának mint Magyarországnak váltak hasznára, melynek terményei számára a vámközösség sem volt képes többé az osztrák piacot biztosítani. A közös vámterületre irányuló idegen behozatal főleg a mezőgazdasági terményeknél érvényesült,

tehát a magyar gazdasági életet elsősorban érintő cikkeknél, míg az osztrák iparcikkek kivitele előnyösen alakult. Magyarország kereskedelmi mérlege 1892 óta állandóan passzív volt. Míg a kereskedelmi szerződések előtti öt esztendőben (1887—1891) a mérleg évenként átlag 10·7 millió forint aktívumot mutatott fel, az 1892—1897. évek alatt, vagyis a szerződések életbelépte utáni öt esztendőben már közel ötmillió forint volt a passzívum. Az osztrák politikai viszonyok miatt a gazdasági szövetséget 1889-ben is csak ideiglenes intézkedésekkel hosszabbították meg, amelyeknél kétséges volt, hogy az osztrák kormányok folytonos bukása és személyváltozásai mellett mi volt véglegesen elfogadott. Különben Ausztria egész közgazdasági élete sokkal szilárdabb volt mint a magyar. A közgazdasági élet ott a politikai bizonytalanság ellenére is élénkebb volt, úgyhogy a közvélemény nem érezte a Magyarországgal való gazdasági viszonyok rendezésének szükségességét. Jellemző különben a két gazdasági szövetséges egymáshoz való viszonyára az az Ausztriában elterjedt tévhit, hogy mindaz, ami Magyarországot közgazdaságilag gyengíthetné, előnyös Ausztriának és ami a társat erősíti, annak Ausztria kárát vallja.¹¹¹⁾ Szinte állandó harcban vagy legalább is harci készültségben állottak egymással szemben a vámszövetséges társak.

Magyarországon a leghívatottabb gazdasági szakemberek úgy látták, hogy a zavaros osztrák politikai viszonyokat is az országgal szemben aknázzák ki. „A váltakozó osztrák kormányok és az egymás ellen dühöngő pártok, nemzetiségek és egyéb külön törekvések kölcsönös kibékülésüknek és az osztrák törvényhozó gépezet munkaképességének árát minden alkalommal Magyarországgal szeretnék megfizettetni és Magyarország közgazdaságát szeretik felhasználni kompenzáció tárgyául különböző politikai kibékülési kísérleteknél.“ Ezzel szemben a magyar gazdasági életnek ez volt az irányadó szempontja: Magyarország önálló vámterület esetében jobban megvédehetné közgazdasági érdekeit. Már eddig is súlyos áldozatokat hozott a vámközösségnek. Belenyugodott az osztrák ipar javára magas behozatali vámokba, amivel érezhetően megterhelte, megdrágította saját belső fogyasztását. Ezzel már úgyis általános elszegényedést vette kezdetét, amelyet további engedmények teljessé tennének.¹¹²⁾ Az iparfejlesztésről a magyar állam semmiképpen sem akart lemondani.

A politikai viszonyok meggátolták az 1897-ben, illetve 1898-ban megkötött osztrák-magyar kiegyezés elfogadását. Az osztrák nemzeti-ségi viszályok miatt nem lehetett azt, amint az 1867-i kiegyezési törvény megkívánta, az osztrák parlamentben nyolc éven át tárgyalni. Gazdasági téren ez a bizonytalanság nem lehetett jó hatással. Mikor azután az osztrák törvényhozás munkaképessé vált, Magyarországon voltak zavaros állapotok, amelyek lehetetlenné tették az osztrák-magyar megállapodások országgyűlési elfogadását. Mikor a Széll-kormány 1903-ban az újból letárgyalt kiegyezési javaslatot benyújtotta, már a magyar gazdasági körök jelentős része is az önálló vámterület megvalósítását óhajtotta. A Gyáriparosok Országos Szövetsége széleskörű adatgyűjtés alapján szakszerű bírálatban részesítette a tervezett vámtarifát. A gyárilpar állásfoglalását az a gondolat vezette, hogy Magyarország gazdasági függetlensége csak erőteljes ipar kifejlesztésével biztosítható. Ennek leghathatósabb eszköze pedig csak az önálló vámpolitika lehetett, amelytől Magyarország mindaddig meg van fosztva, amíg a közös vámterület politikai szükségből létesített intézménye fennáll.

A gyárilpar és más gazdasági testületek állásfoglalása nem csekély mértékben befolyásolta a közvéleményt, amelyet az ellenzéki politikai pártok is ily irányban vezettek.¹¹³⁾

Épp abban az időben, mikor dönteni kellett a lejáró nemzetközi szerződések megújítása ügyében, a magyar országgyűlés működése a közjogi kérdések miatt megbénult, az osztrák Reichsrat pedig kivételesen dolgozni tudott és elfogadta 1905-ben a közös vámtarifatervezet alapján létrejött nemzetközi szerződéseket, továbbá magát a tarifát is s ily módon kényszerhelyzetet teremtett Magyarországrészére.¹¹⁴⁾

A sikertelen „nemzeti ellenállás“ után a többségre jutott ellenzéki pártok koalíciós kormánya kénytelen volt az uralkodóval kötött megegyezés alapján 1906 tavaszán a Széll-féle javaslatban foglalt vámtarifát és a kereskedelmi szerződéseket is életbe léptetni. 1907-ben, tehát tulajdonképpen tíz évvel „a vámszövetség“ lejáráta után szavazta meg a magyar országgyűlés újból tíz évre az Ausztriával kötött „vámszerződést“, amely csak névleg különbözött az eddigi állapottól.

Ez végre megszüntette a bizonytalanságot, és a gazdasági viszonyok jövő alakulásához, ha nem is az óhajtott módon, biztos alapot nyújtott. Az egyezmény az országnak súlyos áldozatokba került. Magyarország nem érvényesíthette saját érdekeit, mert a kereskedelmi szerződések előre megkötötték kezét. Még a malmok őrlési forgalmának visszaállítását, az ipari és kereskedelmi körök régi óhaját sem sikerült megvalósítani. A legnagyobb baj azonban az volt, hogy a magyar iparnak újabb tíz évre le kellett mondani a vámok védelméről.¹¹⁵⁾

A kiegyezési kérdésekben állandóan tanúsított ellenséges érzület, a két állam közötti versengés, a közös erővel szerzett két balkáni tartomány, Bosznia és Hercegovina gazdasági kérdéseiben is megnyilvánult. Ausztria a megszállás óta szinte elárasztotta Boszniát iparvállalataival és pénzintézeteivel a nélkül, hogy részt juttatott volna ezekből Magyarországnak. Az egyenjogúság elvének megsértése, amit ezen a téren is állandóan tapasztalhattak, gazdasági körünknek még azokban a tényezőiben is megingatta a hitet a közösség fenntartásának szükségességében, amelyek különben ebben látták az ország gazdasági boldogulásának legfontosabb eszközét.¹¹⁶⁾

Külkereskedelmi forgalmunk legnagyobb százalékban Ausztriával bonyolódott le és csak mintegy 20—24%-a esett a vámkülföldre irányuló közvetlen forgalomra. Ez utóbbi tehát csak akkor gyakorolt nagyobb befolyást hazánk kereskedelmi mérlegére, ha valamely kivételes helyzet állott elő az áruforgalomban. Rossz termés például a külföldi gabona beöznlését tette kivételesen szükségessé, amint az 1909-ben történt. A mérleg természetesen, mint általában a mezőgazdasági államok mérlege, nagy változatosságot mutat.

Év	Behozatal	Kivitel	Az egész forgalom	Kiviteli többlet (+)	
				Behozatali többlet (—)	
é r t é k e m i l l i ó f o r i n t					
1890.	485.5	530.1	1,015.6	+	44.6
1891.	502.8	545.2	1,047.9	+	12.4
1892.	519.4	509.7	1,029.0	—	9.7
1893.	513.7	524.5	1,038.2	+	10.8
1894.	546.3	562.6	1,108.8	+	16.3

Év	Behozatal értéke	Kivitel millió korona	Az egész forgalom millió korona	Kiviteli többlet (+) Behozatali többlet (—)
1895.	1,088.0	1,009.6	2,097.6	— 78.4
1896.	1,096.7	1,089.4	2,186.1	— 7.3
1897.	1,107.4	1,082.0	2,189.4	— 25.4
1898.	1,194.3	1,103.8	2,298.1	— 90.5
1899.	1,198.8	1,200.5	2,399.3	+ 1.7
1900.	1,110.4	1,327.5	2,437.9	+ 217.1
1901.	1,147.6	1,265.2	2,412.8	+ 117.6
1902.	1,158.3	1,323.7	2,482.0	+ 165.4
1903.	1,215.3	1,352.6	2,567.9	+ 137.3
1904.	1,328.9	1,355.5	2,684.4	+ 26.6
1905.	1,363.7	1,397.9	2,761.6	+ 34.2
1906.	1,555.6	1,508.8	3,064.4	— 46.8
1907.	1,652.2	1,618.0	3,270.2	— 34.2
1908.	1,599.6	1,584.4	3,184.0	+ 24.8
1909.	1,808.2	1,700.2	3,508.4	— 108.0
1910.	1,852.4	1,716.8	3,569.2	— 135.6
1911.	2,082.2	1,830.5	3,912.7	— 251.7
1912.	2,212.1	1,962.8	4,174.9	— 249.6
1913.	2,028.8	1,876.6	3,905.4	— 152.2

Míg tehát külkereskedelmi mérlegünk 1900 körül még jelentékenyen aktív volt, a világháború előtt fokozatos rosszabbodással nagy passzívumot mutatott fel.

Ausztriával folytatott kereskedelmünk — ritka kivételes évektől eltekintve — állandóan passzív volt, s ez a passzívum a háborúelőtti években nagy összegre emelkedett. Ezt az iparcikk-behozatal nagyarányú megnövekedésének kell tulajdonítani.

Év	Behozatal értéke	Kivitel értéke	Behozatali többlet
	m i l l i ó k o r o n a		
1908.	1,209.4	1,163.2	46.22
1909.	1,310.4	1,288.6	21.8
1910.	1,395.0	1,280.0	115.0
1911.	1,528.5	1,392.4	136.1
1912.	1,583.6	1,447.0	136.5
1913.	1,457.0	1,371.0	86.0

*

A közlekedés e korszakban a magyar kormányok céltudatos politikája következtében is állandóan fejlődött. A 90-es évek elején nagy befolyást gyakorolt a forgalom emelkedésére a Magyar Államvasutak vezetése alatt álló minden vonalon érvényesülő egységes teheráru-díj-szabás bevezetése és az Osztrák-Magyar Államvasút-Társaság magyar

vonalainak az államosítása. Az előbbi intézkedés folytán a szállítási ügyletek egyszerűbbek lettek és jelentős díjmérsékléssel is jártak. Miután az előző évtizedekben a fővonalak kiépültek, most a fővonalak táplálására hivatott helyi érdekű vasutak kiépítése ment végbe. Az országnak csaknem minden vidékén községek és törvényhatóságok, továbbá magánérdekeltségi körök áldozatkészségéből fokozatosan olyan hálózat létesült, amelynek terjedelme kétszerese volt az 1890. évi hálózatnak és amely eléggé elhanyagolt közúti rendszerünket pótolta.

A vasúti vonalak hossza:

Év	km	Év	km
1890.	11.250	1905.	18.688
1894.	13.172	1910.	21.062
1902.	17.406	1913.	22.740

A vasúti forgalom a közgazdaság fejlődése következtében persze ennél jóval nagyobb arányban emelkedett. A hazai vasutak forgalmi adatai a következők:

Év	Az áruforgalom		A személyforgalom	
	súlya millió tonnában	bevétele millió forintban	az utasok száma millióban	bevétele millió forintban
1890.	21.29	64.27	29.16	19.34
1891.	22.08	66.30	32.19	21.55
1892.	23.66	69.09	38.45	23.14
1893.	24.56	72.92	42.15	24.94
1894.	26.15	79.81	45.09	27.24
	millió korona		millió korona	
1895.	27.04	159.87	49.16	56.72
1896.	29.43	174.29	49.38	63.28
1897.	30.09	170.72	53.70	61.68
1898.	31.14	178.49	59.82	64.46
1899.	33.96	182.15	63.45	65.82
1900.	35.24	197.02	64.11	67.35
1901.	35.30	195.75	66.59	68.98
1902.	36.27	200.59	68.67	71.41
1903.	37.49	206.47	71.20	77.20
1904.	39.67	217.08	75.90	80.97
1905.	42.67	226.24	83.52	86.40
1906.	49.07	254.31	92.20	96.54
1907.	51.35	273.04	104.46	104.35
1908.	51.56	279.31	112.38	107.42
1909.	54.30	297.72	120.79	115.68
1910.	59.04	327.22	138.54	128.20
1911.	68.43	367.36	153.95	138.87
1912.	72.57	398.68	164.14	152.89
1913.	72.70	402.78	175.23	158.53

4. A KÖZGAZDASÁG HELYZETE.

A külkereskedelmi mérleg és a vasúti forgalom állandó emelkedése Magyarország közgazdasági életének nagyfokú fejlődéséről tesz tanúságot. Ez annyiival nagyobb eredmény volt, mert a politikai viszonyok egyáltalában nem kedveztek a gazdasági fejlődés nyugodt menetének. Épp abban a korban, amely Európaszerte a tőkegazdaság hatalmas arányú fellendülésének ideje, az osztrák-magyar monarchia dualisztikus szervezetéből származó politikai nehézségek gátlólag hatottak a magyar közgazdasági életre.

A 90-es évek legnagyobb közgazdasági eseménye a valutarendezés volt, amelyet az államháztartás állandó kiegyensúlyozottsága és külkereskedelmünk aktívuma tett lehetségessé. Az állam pénzügyei továbbra is tartósan rendezettek voltak, az állami költségvetés a kiadások lényeges emelkedése mellett is bevételi felesleget ért el s így az állam hitele megszilárdult, ami a közgazdaságnak nem csekély jelentőségű támogatására szolgált, különösen akkor, amikor a politikai tényezők zsidbasztólag hatottak fejlődésére. Kétévi rossz aratás után 1898-tól kezdve a magyar gazdasági életben többévi veszteglés állott be, hasonlóan az 1873 utánihoz. A pangás következményeit a budapesti piac érezte meg legsúlyosabban. Az építőipar, a főváros gazdasági életének fokmérője, szinte szünetelt. 1901-ben a téglaszállítások a fővárosi gyárakból a néhány év előtti 400—450 millióról 80 millióra csökkentek. A székesfőváros pénzügyei is olyan állapotban voltak, hogy középítkezésekkel sem tudtak az ipar segítségére menni. A közgazdasági élet egészséges alapjait bizonyítja az a tény, hogy az ország teherviselő-képessége ily viszonyok közt sem csökkent és az államháztartás most is feleslegekkel dolgozhatott.¹¹⁷⁾

1902-ben sem javult a közgazdasági helyzet. Az ipar és kereskedelem olcsó pénz és alacsony kamatláb mellett is tovább hanyatlott. Üzemkorlátozások miatt a munkanélküliség nőtt, a tömegek szegénysége emelkedett, a kivándorlás fokozódott. A hivatalos statisztikai adatok ugyan korántsem fejezték ki a baj egész nagyságát, mert sokan útlevél nélkül vándoroltak ki, vagy előbb Ausztriában állottak munkába s azután onnan indultak tengerentúlra, mégis ezek az adatok is mutatták, hogy közgazdasági életünk beteg. 1902-ben már

154.952-en vándoroltak ki túlnyomórészt Amerikába, úgyhogy a munkaerő fogyása már kezdett érezhetővé válni.

A bizonytalanságot, a vállalkozói kedv megbénítását nem utolsósorban az Ausztriával való gazdasági összeköttetés függőbentartása okozta, majd amikor 1902 december 31-én „a kiegyezés” létrejött, a magyar politikai élet állandó zavarai, az országgyűlésen vívott ádáz politikai harcok, a velük kapcsolatos kormányválságok támasztottak a gazdasági élet felvirágzására alkalmatlan viszonyokat. A kivitel emelkedésére, nemzetközi szerződések kötésére sem lehetett számítani. Németország újból agrárvédővámokat állított fel, az osztrák ipar pedig egyre több tért veszített a külföldön. Az egyik körülmény a magyar mezőgazdaságnak, a másik a magyar iparnak okozott nagy kárt, mert nagyobb versenyt támasztott az osztrák gyárak részéről. A Balkánon sem volt képes a magyar ipar cikkeivel hódítani, útját állta ennek a nyugati iparok versenye. A politikai zavarok meg lehetettlené tették, hogy az állam nagyobb beruházásokkal támogassa az ipart.

Mindamellet a külkereskedelmi mérleg előnyösen alakult, az államháztartásnak is kedvező volt az eredménye, mert — bőséges volt az aratás. Az állam 1087 millió nagy konverziót tudott végrehajtani és a konvertálásra került $4\frac{1}{2}\%$ -os címletek 92%-át cserélték át. A sok kedvezőtlen körülmény ellenére, amikor minden ok meglett volna az állam hitelének megrendülésére, az továbbra is zavartalan maradt. A zárszámadások ugyan nem mutattak olyan nagy felesleget mint a 90-es években, de az állampénzügyi egyensúly, a gazdasági élet szilárdságának egyik alapfeltétele, mégis fennállott.¹¹⁸⁾

A fékevesztett indulatok, amelyek lejtőre vitték a politikai viszonyokat, a következő évben sem tudtak annyit ártani, hogy a jó aratás áldása meg ne menthesse az országot nagyobb gazdasági katasztrófától. Mivel számos nyerstermésnek még jó ára is volt és a kivitel is növekedett, a mezőgazdasági népesség fogyasztóképesége még emelkedett is, ami sok iparcikknek nagyobb piacot biztosított. Mintha a természet akarta volna helyrehozni azt, amit az emberek elrontottak. A mezőgazdasági adósság terhe is sokfelé kisebb lett a kedvező piaci viszonyok mellett, a föld ára és a földbérlet is az ország több vidékén emelkedett.

Az államháztartás ily viszonyok közt kiállotta azt a próbát, amelyet az állandó obstrukciók folytán beállott helyzet, a költségvetés nélküli állapot és az adónemfizetés lehetősége, az exlex mért rá. A közgazdasági viszonyok és az államháztartás egészséges alapjai most jutottak érvényre. Az állampolgárok túlnyomó többsége, 80%-a nem használta ki a nemadózás jogát és megfizette a meg nem szavazott adót. Az államkincstár bevételei csak 51·8 millió koronával csökkentek az exlex évében, a milliárdos költségvetésnek csak mintegy 5%-ával. De ezt a veszteséget is pótolta részben a közvetett adók nagyobb eredménye.¹¹⁹⁾

A bőséges termékek olyan nagy tartalékot halmoztak fel a magyar gazdasági életben, hogy az 1904. évi rossz aratás sem tudta meg rázkódtatni, ámbár a belpolitikai zavarok egyre nyomasztóbban hatottak. A kereskedelmi mérleg is aktív maradt. Minthogy a mezőgazdaság vesztesége félmilliárd koronára nőtt, ennek hatása alól az ipar sem vonhatta ki magát. A közéletmezés megdrágult, ami munkabérmozgalmakat és munkamegszüntetéseket idézett elő. A kereseti viszonyok nagy mértékben ösztönöztek a kivándorlásra. A megélni nem tudók a hazainál 2—5-szörte nagyobb munkabért fizető Amerikában kerestek új hazát.¹²⁰⁾

Az 1903. évi politikai felfordulás nyomán, amikor az ország magyar lakosságának többsége „nemzeti ellenállás” kifejtésével nyílt harcban állott az uralkodóval, és a liberális alkotmány legsúlyosabb válságát élte át, a magyar közgazdaság nem roppant meg. Ámbár a külföldön elhelyezett magyar értékpapírok nagyobb mennyiségben szivárogtak vissza, a külföldi tőke mégsem veszítette el bizalmát a hazai pénzüpiaccai szemben. A közgazdaság ellenállóképessége valóban nagy volt, amit megint nagyrészt a gabonatermés jó eredménye és a világpiaci árak kedvező alakulása magyaráz meg. Mikor a mezőgazdaság jól értékesíthette terményeit, annak hatása nem maradt el az iparra sem. Az állam az egész évben tartó exlex ellenére is pontosan teljesítette kamatfizetési kötelezettségeit, ami az államhitelek szilárdságát biztosította.¹²¹⁾ A magyar közgazdaság fájának gyökerei mélyebben hatoltak, semmint a politikai viharok kiszakíthatták volna. Ágak töredezték ugyan le, de az egészséges törzsű fa dacolt minden külső megpróbáltatással.

A koalíciós kormányhoz gazdasági téren fűzött nagy remények 1906–07-ben nem valósultak meg, a megélhetés drágulása miatt a tömegek nyugtalansága nőtt. Gyakori munkamegszüntetések zavarták az ipari termelés nyugodt menetét, és az 1907. évi rossz és a következő évi mérsékelt termés csak fokozták a világszerte érzett pangás hatását. A széles néprétegek vásárlóképessége csökkent, az élelmicikkek árai emelkedtek, amiben a kereskedelmi és ipari körök az uralkodó egyoldalú agrárpolitika eredményét voltak hajlandók látni.

1908-tól kezdve a közös jegybank kérdése állott a napi politika középpontjában, ami újból elmérgesítette az osztrák-magyar viszonyt. Mindennek hatását az állami hitelélet is megérezte; az állami járadék árfolyama külföldön kedvezőtlenül alakult. Ezenfelül a külpolitikai helyzet is feszültté vált Bosznia és Hercegovina annexiója miatt. Minthogy ehhez 1909-ben még gyenge búzatermés is járult, a világ-gazdasági konjunktúra sem vált érezhetővé nálunk. A belpolitikai válságok magasabb fejlettségű országokban is, ahol a társadalom tökében erősebb, anyagilag függetlenebb az államtól, nyomot hagynak a közgazdasági életben. Mennyivel inkább meg kellett éreznie a magyar közgazdaságnak az ismételt kitoró politikai válságot, amikor nálunk az ipar még csak gyermekkorát élte és a magánvállalkozás nem tudta nélkülözni az állam gyámolító és fejlesztő tevékenységét. A kereskedelmi és a fizetési mérleg is megromlott, a tömegek vásárlóereje csökkent.¹²²⁾

A mezőgazdaság 1910. és 1911. évi jó eredménye a lakosság fogyasztóképeségét nagy mértékben emelte. A belső béke és a külpolitikai nyugalom felszabadította a vállalkozási kedvet a korábbi évek bizonytalansága alól. Számos új vállalat létesült, s ezzel több munkaalkalom nyílt. Ennek hatása meglátszott az előző években már ijesztővé vált kivándorlási statisztikán. A kivándorlók száma csökkent, a visszavándorlóké jelentékenyen emelkedett. 1911-ben 54.173 kivándorlóval szemben már 43.365 visszavándorló állott.

Az államháztartás kedvező eredményei az államhitelt megszilárdították. Az 1911-ben aláírásra került 250 millió korona értékű 4%-os magyar koronajáradék kibocsátásánál jelentős túljegyzés történt a külföldi, főleg a német piacon. A főváros is 100 millió korona értékű kötvényt helyezett el a francia piacon. Ez években Nagy-

Magyarország gazdasági élete virágzásának tetőpontján állott, de egykorúlag feljegyezték a fejlődés árnyoldalait is. Az egyik az élet fokozódó drágulása volt, ami főleg a városi lakosságot és elsősorban a középosztályt érintette; a munkásság sztrájkok útján béremeléseket tudott elérni. A magyar mezőgazdasági termelés, főképp a veszteglő állattenyésztés már nem tudta kielégíteni az osztrák-magyar vámterület megnövekedett fogyasztását. A másik, ezzel összefüggő baj Magyarország kiviteli képességének hanyatlása volt ugyanakkor, amikor a hazai ipari fogyasztás és ezzel kapcsolatban az ipari behozatal nagy arányban megnövekedett. 1911-ben a külkereskedelmi áruforgalom minden eddigit felülmúlt, de passzívuma 260 millió korona volt.¹²³⁾

A balkáni háborúk és a világháború veszélye 1912-ben és 1913-ban érzékeny veszteségeket és általános pangást idézett elő, amellyel szemben a magyar közgazdaság a jó termés következtében ellenállást tudott tanúsítani. Állami járadékaink eddig alig tapasztalt csökkenése következett be. A monarchia kereskedelmi mérlege ijeszítően megromlott, főleg a nyerstermények és a nyersanyagok behozatalának nagymértékű megnövekedése következtében. Az 1908-tól 1912-ig terjedő öt év alatt ezek behozatala 1,292.5 millió koronáról majdnem 2 milliárdra, tehát 52%-kal emelkedett. Az államnak már csak nehezen sikerült 125 millió korona értékű kincstárjegyet, Budapestnek pedig 50 millió korona rövidlejáratú kölcsönt külföldön elhelyezni. 1913-ban világszerte általános ipari pangás állt be. A kedvező konjunktúra az ipari termelés olyan fokozását idézte elő, amely messze túlhaladta a fogyasztóképességet. Nálunk a gazdasági válság a kereskedelembe, a pénz és a hitel terén jutott érvényre. Az államháztartásban beállt feszültség tartóssá vált. Az államkincstár kb. 800 millió korona új kötvényt volt kénytelen elhelyezni s a hitel drágításával ez is megbénította az üzleti életet.

5. PÉNZPIAC ÉS HITELVISZONYOK.

Ha áttekintjük közgazdasági életünk fejlődését 1890 és 1914 között, minden téren nagy haladást látunk, a nélkül azonban, hogy azt a tőlünk nyugatra fekvő gazdasági nagyhatalmak óriási arányú felvirágzásával összemérhetnők. Elég itt rámutatni arra, hogy a

magyar mezőgazdaság főbb terményeinek hozama, közgazdasági jólétünknek akkor egyedüli és ma is legfontosabb alapfeltétele, az alatt a 25 év alatt, amely a műtrágya alkalmazásának korszaka volt külföldön, alig néhány százalékkal emelkedett, holott a vetésterület nem lett kisebb, sőt állandóan növekedett. Három egymásután következő normális időjárású év termésének az átlaga a 90-es években és a világháború előtt nem sok különbséget mutat fel. Az 1894–1896. évek átlagos termése gabonaneműekből és tengeriből 131·4 millió méter-mázsza, az 1909–1911. éveké pedig 133·8 millió. Az általános drágulásnak megfelelően persze a hozam értéke egészen másképp változott meg. Míg a 90-es években a magyar gabonatermés értéke ritkán érte el a másfél milliárd koronát, addig a háború előtt már a két és fél milliárdot is nem egyszer meghaladta.¹²⁴) Bár a kereskedelem forgalma és az ipari termelés nagy arányban megnövekedett, mégsem hasonlítható sem a kereskedelem, még kevésbé a magyar iparosodás mértéke a nyugati államokéhoz.

Európai, sőt mondhatjuk, amerikai méretű volt a haladás ebben a negyedszázadban a gazdasági élet egy másik területén: a hitelintézetekén. A hitelintézeteknek a gazdasági életben játszott szerepét gyakran hasonlítják a szív működéséhez az emberi szervezetben. Amint a szívbe beömlik a vér, hogy onnan a szervezet minden részébe megfelelő mennyiségben eljusson, úgy ömlik be a bankokba mindenünnen a pénztőke, hogy irányítóinak vezetése mellett mindenhová szétfolyják, ahol szükség van rá és olyan mértékben, amint ezt a helyi szükséglet megkívánja. A bankok tehát befolyásolni tudják a közgazdaságot, viszont a gazdasági élet erősebb üteme vagy pangása visszahat rájuk. A mi hitelintézeteink szervezete és fejlődése legközelebb állott az osztrák, illetve a német hitelszervezethez s ezért jó egy pillantást vetnünk ennek kialakulására.

Németországban a 90-es évek elején kezdődött a gazdasági életnek az a hatalmas lendülete, amely a birodalmat a világgazdaságban elsőrendű tényezővé tette. Ennek alapja az óriási arányú iparosodás volt, ami jó részben a nagybankok tevékenységére vezethető vissza. Franciaországban a 80-as évek pangása nem akart végetérni, a vállalkozási kedv elakadt, a kiviteli kereskedelem vesztegelt, sőt lényeges részeiben csökkent, a takarékpénzek felhalmozódtak és lenyomták

a kamatlábat. A közönség a hetvenes évek veszteségei után a legnagyobb mértékben bizalmatlan volt az ipari osztalékpapírokkal szemben, az összegyűlt tőkék a francia rentier-gondolkozásnak megfelelően állandó kamatozású, államilag biztosított papírokból kerestek elhelyezést. Németországban viszont a közönség érdeklődése és vállalkozó kedve a 80-as évek végétől kezdve lehetővé tette, hogy a bankok iparpolitikát űzhessenek. Az 1873. évi válságban szenvedett veszteségek után a német bankok is tartózkodtak a „gründolástól.” Inkább a rendszeres üzleti forgalom lassú kiterjesztésével, főleg a letéti üzlet fejlesztésével törődtek. A 90-es években ez megváltozott. Miután megfelelő tőke gyűlt össze a letétek útján, a bankok az ipari üzletet egyrangúnak kezdték tekinteni a folyó banküzlettel.¹²⁵⁾ Németországban hiányoztak az előfeltételek hatalmas vagyonok gyűjtésére, amint Angliában és Amerikában megvoltak, hiányzott a vállalkozó magántőke. Ezt pótolták közgazdasági politikájukkal a bankok, az ő érdekük volt a német nagyipar hatalmas fellendülése, a német gyártmányok piacának gyors kiterjedése, szóval a német közgazdaság óriási arányú felemelkedése.

A magyar közgazdaságban, habár kisebb méretekben, a hitelintézetek viszonyai hasonlóképpen alakultak. Hitelintézeteink jóideig szintén a tőkegyűjtésre fektették a fő súlyt, szilárd alapokat szerezve a további fejlődésre. A budapesti pénzügyintézetek a 90-es évek elején csekély tevékenységet fejtettek ki az ipari alapítások terén. Az új részvénytársaságok alapításánál is más módszert követtek mint a 70-es években. Az alapító intézetek a kibocsátásra szánt részvényeket mindaddig tárcájukban tartották, míg az új vállalat jövedelmezősége be nem bizonyult s így sikerült irántuk a közönség bizalmát megerősíteni.¹²⁶⁾

A tőkegyűjtés, az el nem fogyasztott kamatok révén is elért tőkezsaporulat már olyan nagyarányú volt 1894-ben, hogy a magyar pénzpiacnak bizonyos fokig önállóságot biztosított. A tőzsde, a gazdasági élet hőmérője, ekkor mutatkozott először a bécsi befolyástól függetlennek. A magyar közgazdaságban rejlő erőkre támaszkodva, nem törődött sem a külföldi gazdasági válságokkal, sem a hazai belpolitikai nehézségekkel. A tőkék nagy tömege pénzbüszséget idézve elő, értékpapírokból keresett elhelyezkedést, amivel árfolyamukat erősen emelte.¹²⁷⁾

Rossz termékek nem maradhattak hatás nélkül a hitelviszonyokra, így az 1897. évi sem, de nem bénították meg tartósabban a pénzpiacot. A magyar közgazdasági élet el-elakadását pénzintézeteink külföldi összeköttetések megteremtésével már tudták ellensúlyozni és fáradságos munkájuk eredményeképp kibocsátásaikkal a német, belga és hollandi piacokon jelentek meg, majd a jelen század első éveiben a francia és az angol piacokon is.

A gazdasági fejlődés nálunk nagyobb hiteligényeket támasztott, mint amennyit a hazai forrásokból ki lehetett elégíteni. A termeléshez szükséges tőkét a magyar pénzintézetek záloglevelek és kötvények külföldi piacokon való elhelyezésével tudták biztosítani. Ingó tőkében szegény ország, aminő hazánk, érthető módon iparkodott ingatlanait, a földet és házbirtokot jelzáloghitel útján a közgazdaság javára mozgósítani. Válságos időkben a pénzintézetek abba a helyzetbe juthatnak, hogy a külföldi hiteleket vissza kell fizetni. Korszakunkban ilyenkor az osztrák bankok meg szokták szorítani a visszleszámitolási hitelt. Az állandóbb jelleggel bíró záloglevelek és kötvények visszaözlése is bekövetkezhett. Pénzintézeteink a múlt század végétől kezdve már elég erősek voltak arra, hogy ilyen esetben is megakadályozzák a pénzpiac megrendülését.¹²⁸⁾

A bankoknak ilyen válságos években, minők 1895., 1899., 1900 és 1907 voltak, még nagyobb kötelezettségeik voltak a nemzeti gazdasággal szemben. Ennek csak azért tudtak megfelelni, mert a gazdasági élet minden ágáról jó áttekintéssel gondoskodtak és egészségtelen alapokon nyugvó hitelkívánságokat visszautasítottak, nagymennyiségű értékpapír kibocsátásával túl nem terhelték a piacot és főleg likviditásukat megőrizték, ami, tekintettel arra a sokféle igényre, melyet velük szemben állandóan támasztottak, a bankvezetők legnehezebb feladatai közé tartozott.

A magyar bankok talán inkább viselték a közgazdaság mindezen szerepét, mint bármely más ország pénzintézetei. Erre szinte kötelezte őket a magyar közgazdaság szomorú vonása, a vállalalkozási kedv hiánya, ami még a századforduló után is megnyilvánult abban, hogy a tőke nagy pénzbüség idejében is nem az ipari vállalatokban keresett elhelyezést, hanem betétként a pénzintézetekbe vándorolt, ott felhalmozódott. Habár ez lenyomta a kamatlábat, a magyar tőkés

megelégedett a kisebb gyümölcsöztetéssel, csakhogy a vállalkozással járó kockázatot elkerülje. A betétek nagyarányú felhalmozódása nem azt jelentette tehát, hogy a magyar gazdasági élet igen nagy tőkefeleslegekkel rendelkezett, hanem a tőkés kockázatvállalástól való félelmének kifejezője volt.¹²⁹⁾

Pénzüntézeink megnövekedett erejének és külföldi összeköttetéseinek volt köszönhető, hogy az 1903–1905. években, amely idő alatt különben külföldön a legjobb konjunktúráról beszélhetünk, a belpolitikai bonyodalmak és válságok közgazdaságunkban különösebb kárt nem okoztak. A bizalom közgazdaságunk szilárd alapjai és értékei iránt nem rendült meg. „A magyar pénzüntézeteknek a külföldön is elismert szilárd hitele átsegített kényes helyzeteken, mintegy enyhítve azokat a sebeket, melyeket a politikai események az ország közéletén ejtettek.” Ebben nem csekély része volt a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknak, amelynek jó benső szervezete és kitűnő külföldi kapcsolatai révén igen nagy érdemei voltak a nagyobb bajok elhárítása körül.¹³⁰⁾

Pénzüntézeink leszámítolási és jelzálogüzlete épp ezekben az években jelentékenyen növekedett, és a változást, amely a hitelélet terén a nagybankok megerősödésével végbement, semmi sem jellemzi annyira, mint az a jelenség, hogy az Osztrák-Magyar Bank jelzálogüzlete, amely azelőtt vezető volt, a századforduló óta állandóan csökkent, míg a hazai nagy pénzüntézetek jelzálogüzletének forgalma nőttön-nőtt. A záloglevelek keresettebbek voltak, forgalmuk tetemesen emelkedett és a belpolitikai viszonyok ellenére a külföldön, így a francia piacon is elhelyezhetők voltak. A francia kistőkés most is nagy mértékben bizalmatlan volt a változó osztalékot fizető ipari papírokkal szemben és jobban szerette pénzét állandó kamatozású kötvényekben elhelyezni.

Nálunk is megkezdődött ebben az időben az a folyamat, amely Francia- és Németországban már előbb végbement: a központi jegybank uralkodó helyzetéből a pénz- és hitelforgalomban kiszorult. Minél inkább kiterjesztették a nagybankok váltóleszámítolási üzletüket, annál inkább háttérbe szorult a jegybank leszámítoló működése. Nálunk ez a jelenség 1902-ben, a nagy pénzbőség idejében, szintén mutatkozik. Igaz, hogy 1907-ben, a nagy hitelválság idejében a fej-

lődés megszakadt, de a külföldihez hasonló iránya már határozottan megállapítható. A jegybank válságok idejében veszi kezébe az irányítást, míg rendes viszonyok közt a nagy pénzintézetek a versenytársai.

Nagy pénzintézeteink egészséges fejlődésükkel megszerezték a közönség állandó bizalmát. Ez mutatkozik részvényeik tőzsdei jegyzésében. Összehasonlító táblázat szerint, amely az 1894-től 1909-ig terjedő évek adatait dolgozta fel, a hitelintézeti részvények tőzsdei jegyzésű index-számainak emelkedése jelentékenyen felülmúlja az értékpapírok többi fajtájának indexszámváltozását. A tőzsde ugyan látszólag nem eléggé megbízható mértéke a gazdasági élet ütemének, de ez csak rövid időre vagy bizonyos értékekre vonatkozólag áll. A rokon értékek csoportjának hosszabb időn át folytatott megfigyelése elfogadható kulcsot ad kezünkbe a korszerű pénzügyi élet rejtélyeinek megoldásához.

A budapesti tőzsde 33 vezető értékpapírjának 16 évi jegyzése alapján készült táblázatból közöljük a következő adatokat:¹³¹⁾

Év	Járadékok	Záloglevelek és kölcsön- kötvények	Hitelintézeti részvények	Ipari részvények
	i n d e x - s z á m a i			
1894.	100	100	100	100
1895.	98·9	99·9	96·3	95·3
1897.	99·6	100·1	97·2	111·0
1900.	94·8	97·5	105·2	87·0
1902.	98·2	100·1	111·3	79·9
1904.	97·6	100·2	124·4	93·2
1905.	94·6	99·4	131·6	96·9
1906.	94·8	98·5	157·6	99·1
1907.	92·0	95·1	147·0	93·6
1908.	90·6	94·9	143·9	97·7
1909.	92·8	95·0	156·6	112·9

Ha e korszak közgazdasági fejlődésének legfontosabb jelenségét, a tőkegyűjtés menetét akarjuk megismerni, figyelembe kell vennünk a hitelintézetek saját és idegen tőkéjének gyarapodását. A saját tőke az alap- és a tartaléktőkéből tevődik össze. A szent korona országai-ban levő hitelintézetek saját tőkéje következőképp fejlődött:¹³²⁾

	Bankok, takarékpénztá- rak és földhitel- intézetek	Hitel- szövetkezetek	Valamennyi hitelintézet	A hitel- intézetek száma
	Alaptőke 1000 koronában			
1890.	186.982	65.684	252.666	1.315
1891.	212.476	68.446	280.922	1.363
1892.	223.842	71.326	295.168	1.475
1893.	261.986	77.200	339.186	1.585
1894.	292.883	83.836	376.719	1.705
1895.	356.343	91.827	448.170	1.886
1896.	397.754	98.404	496.158	2.012
1897.	420.749	102.532	523.281	2.131
1898.	442.305	112.780	555.085	2.278
1899.	457.464	120.780	578.244	2.565
1900.	462.658	137.754	600.412	2.865
1901.	481.025	150.046	631.071	3.231
1902.	460.234	161.286	621.520	3.614
1903.	473.258	172.357	645.615	3.940
1904.	493.812	186.290	680.102	4.249
1905.	563.686	196.023	759.709	4.408
1906.	670.520	211.822	882.342	4.736
1907.	773.736	221.729	995.465	4.979
1908.	816.157	231.519	1,047.676	5.089
1909.	879.888	238.840	1,118.728	5.211
1910.	1,006.106	236.518	1,242.624	5.516
1911.	1,269.942	252.142	1,522.084	5.832
1912.	1,407.237	258.258	1,665.495	5.925
1913.	1,405.138	258.901	1,664.039	—
1914.	1,422.541	251.581	1,674.122	—

A tőkeemelések a háború előtti években érték el tetőpontjukat. 1911-ben 342 millió koronát fordítottak túlnyomólag már létező pénzüintézetek tőkeemelésére, 1912-ben 172·2 milliót.

Még nagyobb volt a saját tőke másik részének, a tartalékalapoknak a növekedése. Ezek az üzleti jövedelem megfelelő részének belső megerősödés céljából, vagy kevésbé nyereséges évekre való félretételéből és az új részvények kibocsátásánál a névértéken felül befolyt összegekből álltak elő. Természetesen itt csak a mérlegekben kimutatott nyílt tartalékalapról lehet szó, a rejtett tartalékokat, amelyek a nagyobb intézeteket még jobban képesítik arra, hogy nyugodtan nézzenek szembe a jövő különböző esélyeivel, nem vehetjük tekintetbe a saját tőke összegezésénél, pedig a nagyobb intézetekben ezek jelentékeny nagyok voltak. Valamennyi hitelintézetnél öt éves átlagban a tartalékalapoknak az alaptőkéhez való viszonya a következő volt: 1895—1899.... 43·8% 1900—1904.... 48·0% 1905—1909.... 48·4%

A tartalékalapot a pénzüintézetek még nagyobb arányban növelték mint részvénytőkéjüket, úgyhogy ez is egyik magyarázata hitelintézeteink válságos időkben mutatkozó ellenállóképességének. Ha a részvény- és a tartaléktőke összegével szembeállítjuk a hitelintézetekre bízott idegen tőkét, úgy találjuk, hogy a hazai pénzüintézeteknél a saját tőke az idegen tőkének állandóan 19—20%-a volt. Ugyanekkor Ausztriában kb. 5, Németországban 8%-kal jobb volt ez az arány. Nálunk legmagasabb százalékot mutatnak e téren a szövetkezetek, amelyekre kevés idegen pénzt bíztak, a legkisebbet a földhitelintézetek. Érdemes megemlíteni, hogy épp legnagyobb és legjobb pénzüintézeteinknél volt a legkiáltóbb az aránytalanság. Ez is bizonyítja, hogy a pénzüintézet szilárdságát nem az biztosítja, hitelezőinek követeléseikre nézve nem az ad biztosságot, hogy a saját és az idegen tőke viszonya minél kedvezőbb, hanem a megbízható vezetés és az intézet követeléseinek minősége. Ezzel persze nem akarjuk azt mondani, hogy ez a szempont az intézetek vezetésénél figyelmen kívül hagyható. Bizonyos arányt, némely közgazda szerint 1:5-höz meg kell tartani és pénzüintézeteink nagy tőkeemelési a világháború előtti években rendszeren az egészséges arány megőrzésére irányuló célzattal és megokolással mentek végbe. Részletes kimutatás jobban megvilágítja állításainkat:¹³³⁾

Év	Tartalékalapok	Saját tőke egész összege	Idegen tőke	Saját tőke az idegen tőke %-ában
	ezer koronában			
1894.	176.256	552.974	2,869.632	19.3
1895.	193.671	641.841	3,307.070	19.4
1896.	202.239	698.397	3,505.769	19.9
1897.	228.039	751.320	3,838.453	19.6
1898.	251.686	806.771	4,105.053	19.7
1899.	266.505	853.749	4,246.405	20.1
1900.	275.192	875.604	4,389.428	19.9
1901.	294.035	925.106	4,606.958	20.1
1902.	302.889	924.409	4,934.569	18.7
1903.	317.098	962.713	5,263.519	18.3
1904.	336.080	1,016.182	5,695.196	17.8
1905.	382.314	1,142.023	6,182.055	18.5
1906.	432.335	1,314.677	6,822.670	19.3
1907.	476.884	1,472.349	7,272.664	20.2
1908.	502.118	1,549.794	7,700.207	20.1
1909.	530.179	1,648.907	8,490.159	19.4

A magyarországi hitelintézetek legfontosabb és összegben első üzletága a jelzálogkölcön volt. Agrárországban ez magától érthető, mert a hitelezésnek mobil alapjai jóval kisebbek, mint a hitelképes ingatlanok. Ezért számos törvényes intézkedés történt nálunk a jelzáloghitel érdekében. Az Osztrák-Magyar Bank magyarországi főintézete útján folyósított jelzálogos kölcsönök hozzászámításával a magyar birodalom hitelintézeteinek jelzálogos kölcsönálladéka az 1894. évi 1.257.2 millió koronáról állandó emelkedéssel 1909-ben 3.214.4 millió koronára növekedett, tehát csaknem megháromszorozódott. Minthogy a jelzálogos kölcsönök száma ez idő alatt 401.602-ről 823.917-re növekedett, tehát csak megkétszereződött, az egy-egy kölcsönre eső összeg is sokkal nagyobb volt 1909-ben mint 1894-ben, amikor 3.757 korona állott 2.617 koronával szemben.

Tulajdonképpen a jelzálogos kölcsönök csoportjába tartozik az ú. n. községi kölcsönök egy része is, melyet szintén ingatlanokra való betáblázás mellett folyósítottak. Míg azonban jelzálogkölcsonnel a legkisebb hitelintézetek is foglalkoztak, addig a községi kölcsönök, amelyek közé más törvényhatóságoknak és a közérdekű társulatoknak nyújtott kölcsönöket is számították, kizárólag a nagy intézetek üzletkörébe tartoztak, hisz ezek átlagos nagysága 1909-ben 240.000 koronán felül volt.¹³⁴⁾

A hosszúlejárátú kölcsönök hatalmas megnövekedését, amiben a nagybankok tevékenysége tükröződik vissza, a következő adatok mutatják:¹³⁵⁾

Év	Záloglevelek	Községi kötvé- nyek
	ezer koronában	
1890.	385.158	
1895.	742.262	
1898.	1,091.555	383.357
1900.	1,172.167	494.350
1901.	1,102.594	620.760
1902.	1,196.620	666.976
1903.	1,315.705	721.221
1904.	1,414.941	757.565
1905.	1,513.310	796.811
1906.	1,578.623	795.241
1907.	1,661.115	811.537
1908.	1,745.202	900.815
1909.	1,905.749	950.804
1910.	2,185.046	1,017.244
1911.	2,535.295	1,048.003
1912.	2,602.228	1,207.275

A váltóleszámitolás, az aktív üzletek másik fontos ága, a tőkének gyorsabb forgását biztosítja és az üzleti likviditás szempontjából sokkal előnyösebb, mint a többnyire hosszú időre lekötött jelzálogkölcsön. Az évenként leszámított váltók összege az 1894 és 1909 közötti tizenhat év alatt négy milliárdról tizenhat és fél milliárdra emelkedett. Egy-egy váltóra 1894-ben 448, 1909-ben pedig 638 korona esett, tehát szintén jelentékenyen nagyobb összeg. Míg 1894-ben egymilliárd koronáért visszleszámitoltak váltókat, 1909-ben már csaknem ötmilliárdért, a váltóálladék pedig ugyanez idő alatt 1·1 milliárdról 3·6 milliárdra nőtt. A váltóknak 22·5%-a volt 1909-ben jelzálogilag biztosítva.¹³⁶⁾

Már ezek az adatok is mutatják, de más jelenségek még inkább bizonyítják, hogy a 19. század utolsó évei óta nálunk is végbemegy a tőkekoncentrációnak nevezett közgazdasági folyamat. Amint a század első felében az iparnak gyáriparrá növekvő átalakulása megkezdődött és a század folyamán ez az ipari koncentráció egyre nagyobb arányokat öltött, egyre általánosabbá vált, úgy indult meg a század második felében a pénzüzetek koncentrációja, mind nagyobb és mind általánosabb jellegű pénzüzeti üzemek kialakulása, hogy a világháború után ez a fejlődés az eddiginél nagyobb arányokban fokozódjék.

Az ipari téren egy-egy gyárba beruházott tőke és az általa előállított termékek értéke állandóan emelkedett. Az ipar különböző ágaiban, a textil-, élelmezési-, vas-, acél- és fémiparban, a bőr-, papír-, nyomda-, vegyiparban és a közlekedés terén a kapitalista módszerek a legnagyobb mértékben előhaladtak. Legjobban a vas- és gépiparban mutatkozott a koncentráció: az ipartelepek száma kevesebb, de a beruházott tőke folyton nőtt. Az ipari koncentráció másik jelensége, hogy minden gyáripar egész sereg más ipart, amely az ő termékei előállításának folyamatában résztvesz, azt megelőzi vagy követi, érdekkörébe vonzza, ami később az egyesülés alapja. Az összetett üzleti folyamatban résztvevő iparok sorából a legjobban megszervezett, a legfejlettebb elnyelni törekszik a többit. Egy acélgyárnak vaskohójával, valamint vas- és kőszénbányával való összeolvadása természetes folyamat, amely minden üzem gazdaságos vezetését előmozdítja.¹³⁷⁾

A pénzületi koncentráció, miként az ipari, elsősorban Angliában ment végbe. Míg ott 1866-ban 278 magán- és 117 joint-stock-bank volt, 1895-ben e szám 39, illetve 59-re, 1913-ban pedig 9, illetőleg 44-re esett. A koncentráció egyik fajtája már az is, hogy a nagyobb bankvállalatok helyi bázisukat egymáshoz közel helyezik el. Ilyen helyi koncentráció eredménye a berlini pénzpiac keletkezése 1880 után. Sokkal fontosabb ennél az érdekek koncentrálása, amely vagy közös pénzügyi műveletek keresztülvitelét szolgálja, vagy minden érdek egyesítését jelenti, amiből az egymással azelőtt versenyző bankok szövetsége jön létre, nagyobb mennyiségű bankrészvény egymásközi kicserélésével.

Legjelentősebb formája a koncentrációnak a bank tőkeerejének megerősítése részvénykibocsátások, tőkeemelések kapcsán. A nagybank hatalmát a tőkeerő nem összecszerű megnövekedésének megfelelően, hanem azon túlmenőleg gyarapítja. A megerősödött nagybanknak vannak eszközei már fennálló bankvállalatok megszerzésére, hitelezői is nagyobb biztonságnak örvendhetnek s így a kisbankok ügyfeleit is magához tudja csábítani. A bankkoncentrációnak az okát közgazdasági írók az általános gazdasági fejlődésben látják. A gazdasági óriásüzemek és a nagyvárosok, azután az egész világra kiterjedő nagykereskedelem tette szükségessé minél erősebben megalapozott és egyre gyarapodó hiteleszközökkel rendelkező bankok keletkezését. Vítás, hogy az ipari koncentráció a bankokénak előidézője avagy inkább következménye.¹³⁸⁾

Franciaországban a koncentráció olymódon ment végbe, hogy a nagyobb bankok helyi válságok esetében a vidéki bankokat magukba olvasztották, sok helyi banküzletet kíméletlen versenyükkel nyomtak el. Németországban a nagybankok akképp terjeszkedtek, hogy alkalomadtán felvették magukba a magánbanküzleteket és kisebb bankokat, s így szerezték meg az alapot fiókhálózat létesítésére. Sok helyen azonban ilyen alapok nélkül létesítettek fiókhálózatokat. Az ilyen fiókhálózatoknál sokkal több idő szükséges arra, hogy az üzletfelek olyan köre alakuljon ki, amely a jövedelmezőséget biztosítja.¹³⁹⁾

A nagybankok kifejlődésének egyik eredménye mindkét országban az volt, hogy a jegybanknak az üzleti világgal való összeköttetése nagyon összezsongorodott. Mindkettő inkább csak a bankok

bankja lett, amelyet rendes időben csak évnegyed- és évvárslatkor vettek nagyobb mértékben igénybe. A világháborúban azután kitűnt a jegyintézetek fontossága.

Ha a bankoknak a gazdasági életben fontos működési körük van, úgy ennek a nagybankok jobban meg tudnak felelni hatalmas tőkéikkel mint a kisebbek. A nagybankok könnyebben használhatják fel a megtakarított tőkét a gazdasági élet egyenletes ütemének biztosítására. Olyan módon tudják azt befektetni, hogy a saját fizetési képességük biztosítása mellett a hitelre ráutalt körök ne károsodjanak azért, mert a bankok a nyújtott hiteleket kénytelenek váratlanul megvonni vagy meg nem újítani. Gazdasági politikájuk az általános hitelszükségletet elégíti ki és nem elégszik meg azzal, hogy csak néhány vállalkozást, vagy bizonyos ágakat részesít a hitelnyújtás előnyeiben. De különösen fontos a nagybankok kialakulása az állam szempontjából. Csak ők képesek annak a feladatnak megfelelni, hogy a közgazdaság tartalékainak, a takarékbetéteknek egy részét az állam rendelkezésére tartsák készen.¹⁴⁰⁾

A hitelezők szempontjából is nagy előnyei vannak a nagybankok kialakulásának: a hitelügyletekkel járó kockázat csökken, mert azt a nagy intézet nagyobb üzemén belül könnyebben egyenlíti ki. A nagybank a közönségre nagyobb befolyást tud gyakorolni, ami szükséges, amióta a hitelezőknek a banküzlettel való személyes vonatkozásai megszűntek és az erre alapított bizalom is mint tényező eltűnt a hiteléletből. A közönség figyelme mindjobban az egyes intézetek tőkeerejére irányult és bizalmával az alap- és tartaléktőkében erős pénzügyintézet felé fordult.

A bankkoncentráció előnyei közé tartozik, hogy a nagybankok terjedelmes gazdasági alapja jobb áttekintést és biztosabb megítélést tesz lehetővé, különösen azért, mivel a bankoknak az iparral való összeköttetése a gyáriparos szakértelmével a bankvezérek világgazdasági áttekintését kapcsolja össze. Politikailag és gazdaságilag kritikus időkben a nagybankok megnövelt ereje az általános bizalom emelésére szolgál és így a legnagyobb jelentősége van. Minél nagyobbak a bankok saját tőkéi, a rendelkezésre álló eszközök, annál inkább képesek válságos időkben közvetíteni. A nagybankok idejében tudják kiegyenlíteni a gazdasági versengést, még mielőtt harcra kerülne

a sor. Mindezt fokozza még az a körülmény, hogy a nagybankok veszély idejében szorosan összetartó érdekközösséget alkotnak. Így a válságok és az utánuk következő pangások is rövidebbek, a nagybankok meggátolják a túlnagy tőkerombolást, vállalatokat állítanak talpra és főleg a közönség hangulatára képesek hatni. Megakadályozzák, hogy túlságosan borulató hangulat fogja el a hiteléletet, viszont jó konjunktúra idejében a túlzott derülátásnak is gátat tudnak vetni.¹⁴¹⁾

A nagybankok kialakulása lényegesen megváltoztatta a bankvezetőség helyzetét és jelentőségét a közgazdasági életben. A magánbankár, illetőleg a kisbank a rábízott idegen pénzt tetszése szerint használhatta fel; ha a likviditás elveibe ütközött, betevői elvesztették vagyonukat. A magánbankár tehetsége és magántőkéje a rábízott pénzt inkább értékpapírba, vagy üzemi hitelbe fektette, ennek hatása inkább magángazdasági volt, ámbár végső eredménye közgazdasági is lehetett. A szervezett nagybank befektetéseinek kiválasztása az egész gazdasági életre kihat. Az elhatározás szabadsága a nagybankok vezetősége részére szintén teljesen szabad. Betevőiknek nincs jogukban érdeklődni, hogy tőkéjüket mire használják fel.¹⁴²⁾

Jóllehet a nagybankok kialakulása egészen új folyamat, úgyhogy politikájuk megítélése még alig lehetséges, vannak panaszok, amelyek — mivel több országban egybehangzóan hallatszanak — alkalmasak arra, hogy a nagybankok politikájának hátrányos oldalaira is felhívjuk a figyelmet bennünket. Somary szerint ilyen elsősorban az, hogy a nagybankok a helyi érdekekkel szemben sokkal közönyösebbek mint a vidéki kisebb bankok, amelyek a helyi érdekek iránt pénzeszközeik eredeténél fogva nagyobb érzékenységgel viselkednek. Azután az individualizmus, az egyéniség szerepe a közgazdasági életben egyre inkább háttérbe szorul a nagybankok működése következtében. A nagybank vezetősége az egyéni szempontoknak kevés teret engedhet. Az érintkezés a bankvezérek és a felek között egyre kisebb. A mai nagybank sokkal inkább gépezet, amelyet a régi bankoktól eltérően, általános szempontok irányítanak.

A helyi viszonyoktól és a közvetlen személyes érintkezéstől való eltávolodás a befektetések módját a pénzpiacon megváltoztatta. A koncentráció következménye az, hogy az áttekinthetőbb üzletágakat

előnyben részesítik. Ötvenmillióss visszleszámitolási hitel összehasonlíthatatlanul kevesebb munkával és költséggel jár, mint ötszáz darab fedezett százezer pengős tőkehitel. „A régi helyi banknak és kis vidéki bankárnak nem egy üzlet túlnagy, a mai óriás bankok vezetőinek sok üzlet túlkicsiny.“ Ezekhez közelebb áll kevesebb, de jól kiválasztott és könnyen ellenőrizhető tőkehitelt nyújtani, mint több kis hitelt.

A nagybankoknak megvan az a hajlamuk és hatalmuk, hogy a tőkéket, melyekre befolyást gyakorolnak, az ő szervezetüknek megfelelő irányba vezessék.¹⁴³⁾

*

A jelen század első éveitől kezdve nálunk is szaporodnak azok a jelenségek, amelyek a tőkekoncentrációt kísérni szokták. Ezeket egyidejűleg is mint ilyeneket fogták fel.¹⁴⁴⁾ 1909 végén 15 olyan pénzügyintézet volt, amelynek saját tőkéje a 10 millió koronát meghaladta, valamennyi Budapesten. E 15 intézetre Magyarország 5211 hitelintézetének saját tőkéjéből több mint egyharmad rész jutott, de az ország gazdasági életében jóval nagyobb arányban szerepeltek. Legtöbbjüknek kiépített fiókhálózata volt. Nálunk a tőkekoncentrációnak ez volt az eszköze. A másik jelenség ezen a téren a vidéki pénzügyintézetek „affiliálása“. A nagybankok teremttették meg a külföldi hitelkapcsolatokat, és bizonyos üzletágak: így a jelzálogkölcsön jó részben, továbbá a folyószámlaüzlet csaknem kizárólag az ő üzletkörükbe tartozott.

Érdekes jelenség, amivel másutt nem találkozunk, hogy nálunk a tőkekoncentrációval egyidejűleg bizonyosfokú decentralizáció is végbemegy. A vidéken évről-évre számos kis pénzügyintézetet alapítanak ez években a helyi hitelszükségletek kielégítésére, ugyanakkor, amikor Budapesten a nagybankok gyakori tőkeemeléseikkel mindjobban megerősödnek. Míg a kilencvenes évek közepéig egy-egy intézetre az ország hitelintézeteinek saját tőkéjéből még 100.000 korona feletti összeg esett, addig a századforduló után már csak 70.000 korona. Egyfelől tehát a kialakuló nagybankok sok vidéki intézet önállóságát szüntették meg, másfelől sok újabb kisintézet alakult, amelyek azon-

ban ritkán bizonyultak életképeseknek. A koncentráció folyamatát adatokból csak hiányosan tudjuk megállapítani és épp azokból, a háborút megelőző évekből hiányzanak adataink, amikor ez a fejlődés legerősebb üteművé vált. A tizenöt budapesti nagybank ilyirányú fejlődése a következő:

	Fiókinézetek száma			Affiliált intézetek száma		
	Budapesten	vidéken	külföldön	Budapesten	vidéken	külföldön
1899.	18	4	—	—	5	—
1900.	18	4	—	—	4	—
1901.	20	7	—	—	4	—
1902.	20	7	—	—	4	—
1903.	20	8	4	2	8	1
1904.	26	17	9	2	15	7
1905.	28	21	6	2	18	9
1906.	28	23	5	2	27	13
1907.	32	25	6	3	40	12
1908.	35	25	6	3	44	11
1909.	36	26	6	4	47	12

Legerősebb bizonyíték a koncentráció mellett az affiliált vidéki intézetek számának emelkedése.¹⁴⁵⁾ Arra persze sehonnan sem szerezhetők adatok, hogy az affiliáció milyen mértékű, a keletkezett érdekközösség milyen mélyreható volt. Tekintve azonban azt a nagy különbséget, amely a nagybankok és az affiliált intézetek tőkeereje közt fennállott, az affiliáció mértékére is következtethetünk belőle.

A nagybankok tőkekoncentrációjában nálunk a legkisebb szerepet a bankok összeolvadása (fúzió) játszotta, aminek másutt sokkal nagyobb volt a jelentősége. Annál fontosabb volt ezen a téren a részvénytőke nagyarányú emelése, amit talán az a körülmény magyaráz meg, hogy a tőke nálunk fokozódó mértékben gyűlt össze betétként a hitelintézetekben, és a vállalkozási kedv, mint már régebben is, egyáltalában nem állott arányban a tőkegyarapodással. A pénzintézetekben pihenő és az üzleti kockázatot nem vállaló idegen tőke, a tőkefelemelések útján részben az intézetek saját tőkéjévé alakult át és a gazdasági életnek jelentős tényezőjévé, a vállalkozások eszközévé, forrásává vált. Ebben állott a nagybankok tőkefelemelésének közgazdasági jelentősége.

E tőkefelemelés összege a 15 nagybanknál a következő:¹⁴⁶⁾

Év	Millió korona
1901.	10
1902.	—
1903.	7·6
1904.	8·5
1905.	40·1
1906.	34·5
1907.	25
1908.	2
1909.	11·1

Ez a folyamat a következő években még nagyobb lendülettel folytatódott és tetőpontját 1911-ben érte el, hogy 1912-ben lepadjon, és a következő évben, a háborús válság előérzetében teljesen megszűnjék.

A budapesti nagybankok saját tőkéinek nagyarányú gyarapodását ugyanez idő alatt a következő kimutatás tanúsítja:¹⁴⁷⁾

Év	Saját tőke	A részvénytőke árfolyamértéke
1900.	338·7	437·3
1901.	358·7	460·2
1902.	361·3	480·9
1903.	371·5	531·1
1904.	385·4	578·2
1905.	452·6	681·7
1906.	508·1	779·1
1907.	552·3	760
1908.	557·9	745·5
1909.	580·5	822·3

A tőkekoncentráció kérdését a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank üzleti adataira támaszkodva vetette fel irodalmunkban Hegedüs Loránt. Négy szempontból világítja meg azt: 1. a tőkekoncentráció nagysága és gyorsasága; 2. az idegen tőkének a saját tőkéhez való viszonya szempontjából; 3. felveti a tőke jövedelmezőségének kérdését és 4. kutatja azt, hogy a megnövekedett tőke felhasználására, gyümölcsoztetésére minő utakat talált.¹⁴⁸⁾

Az első kérdésre nem adhatjuk meg a feleletet pusztán azzal, hogy rámutatunk a bank saját tőkéjének és a rábizott idegen tőkének óriási arányú megnövekedésére, amiről már szoltunk. A tőkegyarapodás fontos forrása volt a fiókhálózat nagyszabású fejlesztése. Ez 1914-ben 17 fővárosi, 5 budapestkörnyéki és 7 vidéki fiókot ölelt fel. Hasonló jelentőséggel bírt a tőkekoncentráció kérdésében a bank érdek-

körének kiépítése 2 fővárosi és 10 vidéki pénzüintézet affiliálása útján. Ezek közül is nem egynek több fiókja és érdekkörébe vont intézete gyűjtötte magába, mint a legnagyobb hazai bankszervezet hálózatának végső szála, kis vidéki helyek tőkefeleslegét is. A tőkekoncentráció méreteiről fogalmat alkothatunk magunknak, ha tudjuk, hogy a bank érdekkörébe tartozó pénzüintézetek részvény-, illetve kötvénytőkéje 143, tartalékai 16 millió koronára nőttek és a rájuk bízott takaré- és folyószámlabetétek 185 milliónyi összeget értek el.¹⁴⁹⁾

A saját és az idegen tőkének a viszonyáról már szoltunk, de meg kell még emlékeznünk a tőkekoncentráció és a jövedelem viszonyának kérdéséről is. Vajjon a nagyobb tőke meg tudja-e tartani a gyümölcsözésnek azt az arányát, amelyet a kisebb megvalósított? A budapesti nagybankok 1900—1909 közti években lefolyt üzletmenetére vonatkozó statisztikai adatok azt bizonyítják, hogy a tőkék nagyarányú megnövekedése nem járt a kifizetett osztalékok alapján kiszámított jövedelmezőség csökkenésével, sőt a nagybankok részvénytőkéjének átlagos jövedelmezősége tíz év alatt csaknem egy százalékkal: 10%-ról 10·8%-ra emelkedett. Ha az egész intézeti saját tőkét, tehát a tartaléktőkét is hozzászámítva figyeljük meg a jövedelmezőséget, úgy abban némi csökkenést állapíthatunk meg, amely azonban oly csekély, hogy itt inkább állandóságról beszélhetünk. Valamivel nagyobb a csökkenés, ha a nagybankok részvényeinek árfolyamértékéhez viszonyítjuk az osztalékjövedelmet. Ez azonban a tőkekoncentrációnak arra az előnyös következményére mutat, hogy a nagybankok tőkegyarapodása a közönség bizalmát irányukban megnövelte. Ennek jele a bankrészvények árfolyamértékének az emelkedése volt. A tizenöt budapesti nagybanknál az átlagos jövedelem:¹⁵⁰⁾

Év	A részvénytőke után	A saját tőke %-ában	Az árfolyam- érték
1900.	10·0	7·0	5·4
1901.	10·0	6·8	5·2
1902.	10·2	6·7	5·1
1903.	10·3	6·8	4·7
1904.	10·5	6·9	4·6
1905.	10·8	7·0	4·6
1906.	11·0	7·1	4·7
1907.	10·4	6·6	4·8
1908.	10·7	6·8	5·1
1909.	10·8	6·8	4·8

A fentiekből méltán vonhatta le Hegedüs Loránt azt a tanulságot, hogy a tőkekoncentráció a tőke gyümölcsözését fokozza s annak jövedelmezőségét állandó jellegű járadékká változtatja s ezzel előmozdítja a gazdasági élet egyensúlyát.¹⁵¹⁾

A tőke jövedelmezőségének ez az emelkedése és állandó biztosítása csak azért lehetséges, mert a nagytőke alkalmazásának, felhasználásának több és gyümölcsözőbb útja van mint a kisebb tőkének. A nagytőke azonban nemcsak a tulajdonosnak hoz állandó hasznót, hanem a köznek is, mert munkaalkalmat tud teremteni, az iparban ezreknek és ezreknek tud megélhetést biztosítani. A nagybankok kifejlődésének ez a közgazdasági jelentősége különösen olyan országokban nagy, ahol a magántőke kevés és a vállalkozási kedv hiányzik. Minél erősebb valamely nagybank saját és idegen tőkében, annál nagyobb befolyást tud gyakorolni az ország közgazdasági fejlődésére. A nagybankok vezetői a közgazdasági élet irányítóivá válnak. Azzá kell válniuk, ha a rájuk bízott hatalmas tőkéket megfelelően akarják gyümölcsöztetni. A tőkegyűjtés hálózatának kiépítése, a számtalan forrásból befolyó pénz, a hitelkihelyezés új módjainak megtalálását, a közgazdasági életben új föld meghódítását teszi szükségessé. Mint-hogy a magyar nagybankok pénzeik túlnyomó részét, amint különben a német bankok is, rövidlejáratú betétekből szerezték, a rövidlejáratú hitel felelt meg legjobban az egészséges üzleti gyakorlatnak. Ilyen természetű a kereskedelmi hitel. A tőkének a hitelnyújtás e módjával kapcsolatos gyakori forgatása, amit az áruk eladása biztosít, különösen alkalmassá teszi a kereskedő hitelszükségletét a bankok tevékenysége részére.¹⁵²⁾

Nagybankjaink azonban túlnőttek már a kereskedelmi hitelnyújtás keretein. Ezek hazánkban különben is mindig szűkre szabottak voltak és sohasem érhettek el világkereskedelmi arányokat, mint más, főleg tengeri kereskedelemmel rendelkező államokban, ahol a kereskedelmi hitelnyújtás szerepe is sokkal jelentősebb a banküzleti gyakorlatban.

Nálunk a nagybankok, miként a németországiak, az iparfejlesztés terén találták meg újabb és egyre növekvő működési területüket. Ismeretes az a szoros kapcsolat, amely a német nagyipari fejlődés és a bankok közt fennállott. A német nagybankok, amelyek szerveze-

tének hálójá a birodalom minden részébe elért, voltak úttörői és jó részben szervezői is a nagyiparnak a hitelbőség jótevő és termékenyítő hatásával. A nagyipari vállalatok révén a gazdasági fejlődést egészen kezükben tartották.

A német nagybankokkal szemben a franciák egyre inkább elhanyagolták a világháború előtti évtizedekben az ipari üzletet, ami nem csekély részben okozta a francia ipar elmaradottságát a német mögött. Míg a német nagybankok az államhitel szükségleteit az ipar hiteligényeivel szemben elhanyagolták, a franciák éppen ellenkezőleg, az államhitelt előnyben részesítették. Francia nézet szerint ipari vállalat egészséges módon csak saját hozadéka alapján fejlődhetik; részvények és kötvények kibocsátása sok veszéllyel járhat mind a vállalat, mind a kibocsátó bank részére. A francia megtakarítások túlnyomó része a közgazdaságban való felhasználás helyett külföldre vándorolt. Egészen meglepő az arány a francia közgazdaság fellendítésére fordított és a külföldre került tőke mennyisége között. Az 1889 és 1908 közti húsz évben a négy legnagyobb francia hitelintézet részéről kibocsátott 30·2 milliárd frankból 24 milliárd ment külföldre és csak 6·2 milliárd francia értékekre, ebből pedig csak egymilliárd ipari és kereskedelmi vállalatokra.

Német közgazdák ezért elítélték a francia bankpolitikát, amelyben az önállóság nélküli bürokrácia uralkodik. A francia bankszervezet szerintük nehézkes volt és főleg nagystílű kölcsönüzletek lebonyolítására, nem pedig különféle ipari tervek megvalósítására alkalmas.¹⁵³⁾ A franciák viszont már a világháború előtt elítélő bírálatot mondtak a német bankok nagyipari tevékenységéről, ami azért is érdekelhet bennünket, mert a magyar nagybankok, mint mondtuk, hasonló útra léptek. Elismerték ugyan, hogy a német tőkekoncentrációnak milyen nagy érdemei vannak az ország gazdasági fejlődésében, de úgy látták, hogy az iparnak csaknem minden ágával fennálló érdekközösség a német bankokat arra kényszeríti, hogy túlzott mértékben nyujtsanak hitelt s így a náluk elhelyezett tőkék valamely nagyobb ipari bukás következtében veszélybe juthatnak. Az iparban vállalt érdekközösség arra kényszerítheti a bankot, hogy a vállalatnak mindig segítségére menjen, ha újból tőkére van szüksége. Az új hitelnyujtás célja gyakran az alaptőkét a bukástól megmenteni, ami hosszú ideig tartó le-

kötéssel jár. Ez pedig nagy veszélyeket rejt magában, mint azt a Leipziger Bank 1901. évi bukása is bizonyította. A német bankpolitikát francia részről nemcsak az egészséges pénzügyi elvek, hanem a tényleges élet szempontjából is kárhóztatták. Prosperitás idejében a német rendszer hibái nem tűnnek ki, mivel a még kevésbé kiegyensúlyozott vállalatok is elég jövedelmet hoznak, hogy eltakarják gyengeségüket. Pangás idejében azonban a német bankok helyzete a bőkezűen adott hitelek révén, amelyek alapja gyakran tisztán a nagyipar iránt érzett bizalom, kockázatosná válik. Ha az iparvállalat helyzetét ismeri is a bank, nem tudja, nem fog-e a vállalkozó üzleti játékba bocsátkozni.¹⁵⁴⁾ Ilyen és hasonló észrevételek hangzottak el francia részről az iparpártoló bankpolitikával szemben.

Ezzel szemben rá kell mutatnunk arra, hogy olyan országokban, ahol a magán-nagytőke és a vállalkozás is hiányzik, ipari és kereskedelmi vállalatoknak részvénytársasági formában való alapítása szükséges, ennek pedig elengedhetetlen kelléke a bankok közreműködése. A részvénytársaság lehetővé teszi a vállalkozó és a tőkés szerepének elválasztását, megkönnyíti a kistőkék beruházását és gyümölcsoztetését és a felelősség korlátozásának az előnyével együtt lehetővé teszi a kockázat megosztását, kiegyenlítését.¹⁵⁵⁾ Az angol bankok nem foglalkoznak alapítási üzletekkel és tőzsdejátékkal, csupán megkönnyíteni iparkodnak a kibocsátásokat, amennyiben pénztáraiknál aláírásokat fogadnak el és a feleket erre vagy arra a vállalatra figyelmessé teszik, de az alapítást másoknak engedik át.¹⁵⁶⁾ Míg az angol bankok legfőbb gondja fizetési eszközeik rugalmasságának megőrzése volt és nyújtott hitelük túlnyomó részben forgalmi hitel, addig a német bankok hosszú időn át a termelési hitel terén fejtettek ki legnagyobb tevékenységet.

A bankok nyújtotta termelési hitel mind Németországban, mind, persze szerényebb keretek közt, nálunk csak részben szolgált vállalatok alapítására. A világháború előtti évtizedek gazdasági életének jellemző vonása — közgazdasági megfigyelők szerint — a kereskedelem és ipar koncentrációja. A kisvállalatok leszorulnak a küzdőtérrel, érvényesülésük ideje lejárt, a nagyok még inkább megnőnek, eszközeikben és termelésükben tökéletesednek. Részvénytársaságok lépnek az egyéni vállalatok helyébe, melyeknek megvan

az erejük, hogy különböző fajtájú és nagyságú vállalatot egyesítsenek, illetőleg érdekközösségben összekössenek. Az ipar minden ágában fúziók jönnek létre; ezek formája ugyan különböző szokott lenni, de előfeltételük és egyszersmind következményük is a nagyobb tőketömegek képződése. Egyfelől a magasabb üzemi formák nagyobb tőkeszükségletet idéznek elő, másfelől az ipari vállalatok nyeresége nagyobb tőkét hoz a gazdasági forgalomba és erre értékesítést keres. A termelés képe az előállítás formájának magasabb színvonalra való emelkedésével lényegesen megváltozik. Olyan vállalatok keletkeznek, amelyek tőketömegeit egyesek ritkán tudják előteremteni. Ilymódon az iparban a vezetés a tőkepiac nagyhatalmainak a kezébe kerül. Amilyen mértékben megnőttek az iparba és a kereskedelembe befektetett tőkék, olyan mértékben változott meg a bankok és az ipar viszonya. A nagybankok szorosabb kapcsolatba léptek az iparral, amely növekvő tőkeszükségletével rájuk van utalva és alkalmat nyújt közgazdasági befolyásuk kiterjesztésére. A bankok és a gyáripár viszonya természetesen különböző, a szerint, hogy az ország tőkében szegény-e vagy gazdag és hogy a gyáripár fejlettebb-e vagy kezdetleges. Az előbbi esetben az ipar újjászervezésének, a másodikban megalapításának a szerepe vár a bankokra. Az ipari tőkeszükséglet tehát két ok idézi elő: a folyó üzem fenntartása, tekintettel a megváltozott termelési viszonyokra, és új gyártelepek létesítése.¹⁵⁷⁾

A nagyipari üzemnek, Jeidels szerint, több alkalommal, illetőleg célból lehet szüksége nagyobb fizetési eszközökre. Munkabérek és fizetések teremthetik meg ezt a hitelszükségletet, egyszer évente pedig az osztalékok és kötelezvények kamatainak kifizetése. Nagyon fontos a tulajdonképpen gyártási hitelszükséglet kielégítése, amit nyersanyagok vásárlása, szállítások, biztosítási jutalmak és időről-időre új üzemi eszközök beállítása idézhet elő. E rendes pénzsükséglet mellett vannak egyszeri kiadások, melyeket akár a forgalom növelése, akár új gyártási ágak bevezetése céljából az üzem alapos megváltoztatása kíván: a gépek és más felszerelés átalakítása, amit tőkeemelés vagy kötelezvénykibocsátás útján lehet előteremteni.

A bankokkal való kapcsolatok tehát vagy a rendes hitelnyújtás, vagy a kibocsátási üzlet területén létesülnek. A rendes hitelüzletek, vagy folyószámlahitel útján bonyolódnak le, vagy úgy, hogy a bank

leszámítolja azokat a váltókat, amelyeket az ipari vállalat üzletfeleitől kapott. Az üzem megújítása szintén folyószámlahitel igénybevételével, vagy a kibocsátási üzlet valamelyik ága útján történik. Ipari termelésből származó kül- és belföldi váltók elbírálására, a váltók biztonságának vizsgálatára csak szétágazó szervezetű, külföldi vonatkozásokat is fenntartó nagybank képes. Az ilyen váltóleszámítolás nem ad még alkalmat arra, hogy a bank a hitelt kereső iparok szervezetébe tudatosan belenyúljon.

Másképp áll a dolog a folyószámlahittel, amely a tulajdonképpen ipari bankhitel, és legértékesebb szerepe, hogy segít a vállalatot lassanként a termelési eredmények értékesítési arányában meg-nagyobbítani. Ily hitel nyújtása esetében a bank az iparvállalatot rendszerint ellenőrzi és így sok esetben szoros viszony jön létre köztük. A bank az ilyen hitelnyújtással könnyen árthat likviditásának, mert nagy tőkék felett kell rendelkeznie és épp ezért a folyószámlahitelek kiterjesztése szokott a nagybankoknál a tőkefel-emelések oka lenni. Nagyobb hitel nyújtása esetében a banknak a hitelt igénybevevő vállalatot ellenőriznie kell és befolyást kell szereznie az üzletvezetésre, hogy könnyelmű beruházásokat megakadályozzon és tájékozása legyen a felől, hogy a vállalat követeléseit realizálhatók-e.¹⁵⁸⁾ Szigorú elvek követésének elhanyagolása a bank és az iparvállalatok viszonyában könnyen immobilizálhatja a nagybankot és válságos időkben súlyos veszélyekkel járhat. A vállalat ellenőrzését egyes esetekben a bank részéről a vállalat igazgatóságába és felügyelőbizottságába kiküldött tagok végzik.

A nagybankok ipari vonatkozásainak nagyarányú kiépítése a múlt század utolsó éveiben kezdődött. Azelőtt is volt összeköttetés bankok és iparvállalatok között, de a bankoknak ez az újabb szerepe lényegesen különbözött attól, amelyet még a 70-es években játszottak. Ez a változás összefüggésben állott azzal, hogy az iparvállalatok sokkal terjedelmesebbek lettek, alapításkor és a későbbi kibocsátások idején is nagyobb tőkéket vettek igénybe. Ekkor alakult ki a nagyszabású folyószámlaüzlet. A nagybankoknak ez az ipari tevékenysége a gazdasági hanyatlás idejében sem szűnt meg, hanem még jobban elmélyült és kibővült, sőt épp ilyenkor öltött kézzelfogható alakot.¹⁵⁹⁾

Az ipari vonatkozások kérdésében sokáig ellentét állott fenn a bankvezérek öregebb és ifjabb nemzedéke között. Az öregebbek azon a nézetten voltak, hogy a bankok el fogják hanyagolni a hitelintézeti üzletet, ha az ipari termelésbe nagyobb erővel belenyúlnak. A régi megbízható üzleti elvek olyan tevékenységért áldoztatnak fel, amelynek a hitelügyletekhez semmi köze sincs. A határt, amikor egy bank valamely iparvállalat sorsát kezébe véve a bankszerű tevékenység terét elhagyja, nehezen lehet megállapítani. E befolyás kiépítése sokszor egészen észrevétlenül megy végbe akkor, amikor a bank a vállalkozót bizonyos korlátok közé tudja szorítani, de kedvező alkalommal telepe kiterjesztésében támogatja tőkeemelés útján, affiliált társaságok megszerzésével és bekapcsolásával is. A vállalat pedig terjeszkedésre akkor lesz képes, ha tudja, hogy mindig mögötte áll valamely nagybank pénzügyi támogatása. Műszaki újítások kihasználását sokszor csak a bankok pénze teszi lehetővé. A bank egymástól távolálló vállalatokat is, amelyek vele dolgoznak, közelebb hozhat egymáshoz. A vállalat érdekében a bank közvetíthet, amikor szükség van arra, hogy más vállalatokkal megegyezzek valamely másutt már gyártott iparág bevezetése kérdésében s e módon kartellkötésre is nyílik alkalom.¹⁶⁰⁾

V. A VILÁGHÁBORÚ ÉVEI.

A világháború kitörésekor senki sem gondolt arra, hogy a küzdelem évekig fog tartani. Uralkodók, kormányférfiak és nemzetek egyaránt rövid háborúval számoltak. Hiszen az összecsapás méretei már kezdetben olyanok voltak, hogy a küzdő felek aligha viselhették sokáig a vele járó erőfeszítések óriási terhét. Az 1870—1871 évek óta, amikor csak két nép mérkőzött egymással, a haditechnika oly hatalmas arányokban fejlődött, hogy emberben és anyagban jóval több áldozatot követelt. Régebben csak azt a vidéket sújtotta a háború, ahol a hadviselés folyt, és a pusztulás sem volt akkora mint ma. Most eddig nem látott nagy tömegek szálltak fegyverbe, felszerelésük, és a harcok során szükséges óriási mennyiségű hadianyag előállítására és pótlására a gazdasági élet minden ágát a legteljesebb mértékben igénybevette. Új, súlyos csapás volt a gazdasági háború is, mely a termelést, éppen a hadviselés szempontjából legfontosabb ágaiban bénította meg.

1. A MEZŐGAZDASÁG.

A magyar mezőgazdaság jelentősége a hosszantartó háború és a fojtogató gazdasági zárlat idejében emelkedett. Termelőképességétől függött a monarchia hadseregének ellátása, továbbá a magyar és túlnyomó részben az osztrák közélet feladatának megoldása. A monarchia már a háború előtt is gyakran szorult behozatalra gabonaneműekben. Ha a termés nem volt jó, a közös vámterület nem tudta önmagát kenyérmagvakkal ellátni. Így volt ez már 1913-ban is. 1914-ben 13·5 millió métermázsza búzával kevesebb termett mint az előző évben, és a többi gabonaneműekből is hasonló nagy volt a hiány.

Pedig a termés betakarításánál a munkaerő nem hiányzott. A hadügyi kormányzat mindent megtett e téren, ami csak a hadiérdekkel összeegyeztethető volt, főleg szabadságolásokkal segített a honvédelmi szempontból is oly fontos aratás elvégzésénél. A kedvezőtlen időjárás, sok esőzés és az ennek következtében elharapódzott rozsda, majd a hőség befolyásolta a termés eredményét. Mintha a természet is csaknem az egész háború ideje alatt a közép-európai hatalmak ellenségei mellé állott volna.

Ausztria és Magyarország egész termése búzából és rozsából 1913-ban 83·6 millió métermáza volt és ez csak nehezen fedezte a monarchia szükségletét. 1914-ben a csak 70·6 millió métermázsás termés mellett már 5 millió métermáza behozatalára volt szükség.¹⁾ 1915-ben, mikor a világtermés oly jó volt, hogy minden addigit lényegesen felülmúlt, Magyarországon is 10 millió métermázsával több búza termett mint az előző évben. Az 1916. évi búza-termés újból az 1914. évinek a színvonalára süllyedt vissza, míg 1917-ben az eredmény valamivel emelkedett, hogy a háború utolsó évében a legmélyebbre zuhanjon. (25·8 millió métermáza.) A többi gabonaneműeknél még rosszabb volt a helyzet. A rozs, amelyből 1912- és 1913-ban 13·5 millió métermáza körül volt a termés, a háború második felében már csak 10 milliót hozott. Az árpa- és a zabtermés négy év alatt a felére csökkent. Ennek következtében a gabonaneműeknek a háború előtti többmillió métermázsás kivitele 1916-tól kezdve csaknem teljesen megszűnt. Minthogy a vetésterület csak lényegtelenül lett kevesebb, a hektáronkénti átlagtermésnek kellett nagy mértékben csökkennie, amit nem pusztán a kedvezőtlen időjárásnak, hanem nagyrészt a föld rossz megművelésének kell tulajdonítanunk. Az árpa- és a zabtermés hektáronként csaknem a felére esett vissza.

Még nagyobb volt a hiány a kapásokban. A tengeri vetésterülete csak kb. 10%-kal csökkent, a burgonyáé 1917-ig csaknem változatlan maradt, 1918-ban már azonban 20%-kal visszaesett. Így a tengeri-termés az 1913-as év eredményéhez mérve, felével, a burgonya pedig harmadával csökkent. A dohánytermelési terület felével, a termés eredménye több mint kétharmadával maradt el az 1913. évi adatok mögött.

Termés ezer métermázsában:²⁾

	1913	1914	1915	1916	1917	1918
Búza	41.191	28.642	40.485	30.550	33.539	25.881
Árpa	17.380	14.210	12.694	11.299	8.044	8.788
Rozs	12.743	10.773	11.604	9.502	10.145	8.240
Zab	14.487	12.561	11.737	12.279	7.746	6.666
Tengeri.....	46.248	43.769	40.683	23.704	26.320	23.973
Burgonya	48.753	53.147	57.840	43.606	29.906	31.217
Dohány	478	507	342	274	193	149
Takarmányrépa	56.220	57.037	51.652	38.097	27.687	36.037
Csalamádé	39.892	40.054	37.617	26.626	14.367	20.921
Lóhere, lucerna, bük- kőny, muhar stb. .	41.970	37.815	37.526	34.262	22.506	25.596

A termésmennyiség fokozatos csökkenése azoknál a terményeknél állapítható meg, ahol több emberi munkára van szükség. A munkaerő fogyása tehát kétségtelenül befolyásolta a termelés eredményét. De más is hozzájárult ehhez: a trágya és a műtrágya hiánya. Az előbbit az állatállomány visszaesése idézte elő, az utóbbi a gyártás megakadására vezethető vissza. Már 1915-ben szünetelt a nyersfoszfát behozatala, így a műtrágyagyárak üzemükben megbénulva, csak a meglevő készleteket bocsáthatták a mezőgazdaság rendelkezésére; ez 1916 tavaszán mindössze 971 vagon volt, amelynek felosztásáról a földművelésügyi miniszter intézkedhetett. Azt hogy ez mit jelentett, akkor értjük meg, ha tudjuk, hogy a háborút megelőző évben a magyar mezőgazdaságnak, amely különben e téren még nagyon elmaradt volt, 24.000 vagon külföldi nyersanyagból itthon előállított szuperfoszfátra volt szüksége a behozott 3—4000 vagon másfajta műtrágyán kívül.³⁾ Ilyen körülmények között tehát nemcsak arra nem lehetett gondolni, hogy a többtermelés céljából az Országos Magyar Gazdasági Egyesület javaslatát a műtrágya használatának elterjesztése érdekében megvalósíthassák, hanem még az e téren elért eddigi eredmények is veszendőbe mentek. Pedig a műtrágyának különösen a homoktalajon minél nagyobb mértékű használata jelentősen befolyásolta volna mezőgazdasági termelésünk eredményét.⁴⁾

A növénynemesítés kérdése is, mint a többtermelés egyik eszköze, lekötötte a háború alatt az illetékes körök figyelmét. Már 1914-ben, félszáz gazdasági üzemben folytatott kísérletek alapján tudták azt, hogy közönséges magyar búzából kitenyésztett, nemesített fajták nemcsak jóval többet teremnek, hanem a magyar búza legnagyobb

ellenségének, a rozsdának is jobban ellenállnak.⁵⁾ A M. Kir. Növény-nemesítő Intézet részéről a hazai éghajlati viszonyoknak jobban megfelelő és bővebben termő búzafajták kiválasztása céljából folytatott kísérletek eredménye az volt, hogy a nemesített búzafajok 27 helyen holdanként 41—620 kg-mal több magot hoztak mint a régi búzafajok. E kísérletek bebizonyították, hogy az ország búzatermése a nemesített fajták útján nagy mértékben fokozható. A nemesítést egyébként a többi szemes terményre és a takarmánynövényekre is kezdték kiterjeszteni.

Egyéb eszközökkel is iparkodtak a háború folyamán különösen fontos többtermelést előmozdítani. Szakemberek a kettős termelési rendszert, az ú. n. tarlóvetéses gazdálkodást igyekeztek bevezetni, azaz egy évben két termést elérni oly módon, hogy a gazda a fő termény felszabadult tarlóját a nyár elején újból bevesse.⁶⁾ Ez a törekvés azonban, eltekintve attól, hogy a második vetés ideje nálunk csapadékban szegény szokott lenni, azért sem járhatott eredménnyel, mert a jobban kihasznált föld nagyobb mértékű trágyázása lehetetlen volt. A tavaszi búza vetése sem talált népszerűsége a gazdák közt, mert nagyobb hozama csak fokozottabb megmunkálás útján lett volna biztosítható. Munkaerő hiányában és az állam háborús pénzügyi viszonyai között csak elméleti értékűek voltak azok a tervek, amelyek az Alföld öntözésére és a pusztító talajvizek szabályozására vonatkoztak.⁷⁾ Nagyobbarányú munkák elvégzéséről nem lehetett szó akkor, amikor évenként nemcsak szabadságolásokkal és hadifogl yoknak a gazdasági üzemekbe való beosztásával, de külön intézkedésekkel is kellett gondoskodni az aratási, cséplési és egyéb mezőgazdasági munkák elvégzéséről. 1916-ban a közigazgatási hatóságok már azt a felhatalmazást kapták, hogy az aratási munkára minden itthon maradt munkaerőt rendeljenek ki.⁸⁾

A mezőgazdaság termékeinek a kormány részéről évente elrendelt lefoglalása és igénybevétele szintén nem hatott ösztönzőleg a termés mennyiségének növelésére. A termelők nem egyszer a helyi hatóságok támogatásával igyekeztek a gabona állami igénybevételét megakadályozni és a magánfogyasztóktól a hatósági áraknál magasabbat elérni. A gazdák a háború második felében inkább azt termelték, aminek értékesítése elé a kormány nem gördített akadályokat.⁹⁾

A hadrakelt sereg nagyarányú húsfogyasztása, továbbá a polgári lakosságnak a húspiaccal szemben emelkedő igényei a háború elején az állatállomány lényeges csökkenését idézte elő. A pazarló fogyasztás megakadályozására a kormány első intézkedésként már 1914 őszén vágási tilalmakat rendelt el. Mikor azonban Németország arra az álláspontra helyezkedett, hogy bizonyos állati takarmányok, főleg a tengeri, élelmezési célokra tartandók fenn, nálunk is felülkerekedett az a felfogás, hogy az állatállomány fenntartása a közélettel szemben csak másodrangú kérdés.¹⁰⁾

A sertéshízlalás előmozdítására 1914-ben 50.000 sertés befogadására alkalmas telep létesült Nagytétényben, Magyar Sertéshízlaló- és Húsipari Rt. név alatt, amelynek 4·5 millió korona alaptőkéjét három egyenlő részben a földművelésügyi miniszter, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank és a Magyar Általános Hitelbank jegyezte.

Gazdatársadalmi tényezők 1915-ben állatösszeíráson kívül az állattenyésztés érdekében kontingensek megállapítását tartották szükségesnek arra vonatkozólag, hogy mely állatok tartandók vissza tenyésztésre, melyek használhatók fel a hadiéllemezés céljaira és melyek adhatók el külföldre. Természetesen a lótenyésztést érték a legnagyobb veszteségek, mert a hadsereg részéről igénybevett lovak jó része elpusztult vagy megsérült a háború első évében és a hiányt folyton pótolni kellett.¹¹⁾

Gazdasági egyesületek számítása szerint a marhaállomány 1916 elejére 21, a sertéslétszám kb. 28, a juhlétszám 36%-kal csökkent. A románok erdélyi betörése is okozott károkat,¹²⁾ az ottani állatállománynak mintegy 20%-a került az ellenség kezébe. Az állattenyésztés helyzetét egyfelől a takarmányhiány, másfelől az igen nagy mértékben megnövekedett hús- és zsírfogyasztás is befolyásolta. Leginkább a juhtenyésztés volt elhanyagolva, pedig a gyapjútermelésnek a hazai textilipar szempontjából igen nagy volt a fontossága.¹³⁾

A dohánytermelés a háború folyama alatt állandóan hanyatlott. Míg 1913-ban 82.583 kat. hold volt beültetve, addig 1917-ben már csak 50.727. Ennek oka az volt, hogy a dohánynak sok megmunkálásra van szüksége, amit a munkaerő egyre nagyobb csökkenése nehezített, és beváltási ára sem emelkedett a termelési költségek arányában.¹⁴⁾

A szőlő- és bórtermelés már 1915-ben a rézgalic beszerzésének nehézségeivel küzdött, de a termelés nem csökkent észrevehetően. A sörtermelés visszaesése, amit a gabonaneműek felhasználása ügyében kibocsátott kormányrendeletek idéztek elő, továbbá a szeszhiány és a hadsereg szükségletének fokozódása a borpiacon eddig nem látott keresletet idéztek elő, ami az árakat lényegesen felnyomta. Míg 1915 nyarán 35—45 koronás árakat fizettek hektoliterenként, addig 1916 őszén már 300 korona körül tartottak.¹⁵⁾ A bor volt a háború folyamán egyik legfontosabb kiviteli cikkünk.¹⁶⁾

Termelési év	Sörtermelés	Sörbehozatali (—) vagy kiviteli többlet(+)	Bortermelés	Borbehozatali (—) vagy kiviteli többlet(+)
		c z e r h e k t o l i t e r b e n		
1913—14.	3.074	—271	3.971	+ 525
1914—15.	3.054	—238	2.905	+ 306
1915—16.	2.972	— 37	3.129	+1.137
1916—17.	977	— 17	2.460	+1.020
1917—18.	1.262	+113	5.798	+1.886

A nyersanyaghiány következtében a kereskedelmi növények közül különösen a kender és a len jelentősége emelkedett. Bár nagyobb területen és több gonddal művelték mégis csökkent. A hektáronkénti átlag a kendernél az 1914. évi 15·1 métermázsáról 1918-ig fokozatosan 12·2-re, a lennél pedig 13·5-ről 11·5-re szállott le.

2. AZ IPAR A HÁBORÚ ALATT.

A háború kitörése az ipart készületlenül és teljes tájékoztatlanságban találta. Nemcsak az iparvállalatoknak, hanem a kormánynak, sőt a hadvezetőségnek sem volt fogalma arról, hogy a háború következtében az ipar minő helyzetbe jut, minő szerep vár rá. Előzetesen semmiféle intézkedés sem történt esetleges hosszabb háborúra, sem az anyagbeszerzés, sem a hadianyagok utánpótlása tekintetében. Arra vonatkozólag, hogy még maga a kormány sem volt tisztában a háborúnak az iparra gyakorolt hatásáról, bizonyíték a kereskedelmi miniszternek a háború elején kiadott rendelete, amely minden gyárnak legalább korlátozott mértékű üzemét és a kivitel fellendítését kívánatosnak tartotta és lehetőleg a hazai nyersanyagkészletek felhasználását ajánlotta.¹⁷⁾

Az általános moratórium és a nyomában beálló pénzsűke az ipari üzemekre bénítólag hatott. A közönség takarékoságból csökkentette fogyasztását, a kereskedők visszavonják rendelkezéseiket a gyáraknál, és ezek, ámbár a mozgósítás sok munkaerőt vont el tőlük, nagy számban bocsátanak el munkásokat. Ijesztő munkanélküliség áll be. 1914 augusztus havában a munkakínálat általában tízszer nagyobb a keresletnél. Az érdekképviselők a kormánytól közmunkák kiadását kérik, a kormány viszont a sajtó útján biztatja a közönséget, hogy ne korlátozza fogyasztását, hanem hozza a pénzt forgalomba. A gazdasági élet néhány hétre szinte megbénult.

A hadvezetőség csekély készletekkel kezdte meg a háborút mert arra számított, hogy rövid lesz, s azt hitte, hogy a pótlást a monarchia néhány hadfelszerelési gyára fedezheti. A súlyos veszteségekkel járó galíciai hadjárat után azonban be kellett látnia, hogy a hadszükségletek kielégítésére igénybe kell vennie a magyar ipar nagy részének munkáját. Az ipar hamar alkalmazkodott a megváltozott viszonyokhoz. A munkanélküliség, amelynek gyökerei a háború előtti ipari pangás idejébe nyúltak vissza, egy csapásra megszűnt, sőt sok iparágban munkáshiány állott be. A világforgalomból való kikapcsolódás hatásai még nem mutatkoztak, a pangás idejéből még sok anyag és gyártmány felett rendelkezett az ipar. Takarékoságról még nem is volt szó.¹⁸⁾

A háború második évében a termelés megnövekedett, de nyersanyagban, különösen fémekben és pamutban már kezdett hiány mutatkozni. A nyersanyaggazdálkodás állami felügyelet alá került. Egymásután létesültek a különböző nyersanyagközpontok és elosztóirodák, amelyek hivatása az anyagkészletek kiegészítése, a meglevők beosztása, póttanyagok beszerzése és elsősorban a hadsereg szükségleteinek biztosítása volt. Mind az anyag, mind a munkaerő csak a hadicélokot szolgáló üzemeknek állott rendelkezésére, a nem hadi érdekű iparágak üzeme hanyatlott, sok esetben megszűnt. A hadi szempontból fontos vállalatok katonai ellenőrzés alá kerültek, a munkásságot a gyárhoz kötötték és az üzemek növeléséhez szükséges munkaerőt a női munkásokon kívül hadifoglgyokkal pótolták.¹⁹⁾

Az 1916. esztendő az ipar legnagyobb foglalkoztatásának ideje volt. A polgári és katonai szükségletek ellátására új iparvállalatok

alakultak. Sok olyan gyár, amely azelőtt az osztrák ipar versenye folytán nem tudott boldogulni, a behozatal elmaradása következtében fellendült, veszteségeit leírta és még tartalékot is gyűjtött.²⁰⁾ A nagy pénzbőség, az újjazdagok igényeinek kielégítése az eddig pangó luxus-iparoknak is bőven adott munkaalkalmat. Az ipari tőkekoncentráció nagy lépésekkel haladt előre. Ezt bizonyítják a következő adatok.

Ipari jellegű részvénytársaságok Magyarországon:²¹⁾

	1914	1915	1916	1917
Részvénytársaságok száma	975	947	935	881
Ipartelepek száma	1.259	1.264	1.245	1.188
millió k o r o n á b a n				
Befizetett részvénytőke és elsőbbségi kötvények	1.095	1.094	1.237	1.440
Tartalékalapok	694	758	803	982
Nyereség.....	94	149	321	367

Az ipari termelés azonban már növekvő nehézségekkel küzdött. A hiány mind a belföldi, mind a külföldi eredetű nyersanyagokban egyre inkább érezhető volt s ezt alig észrevehetően enyhítette az a körülmény, hogy Románia legyőzése után Bulgária és Törökország felé szabad lett az út. A termelésre, az anyag felhasználására és az árak megállapítására vonatkozó szabályozás szigorúbb és általánosabb lett. A fejlődés határozottan államszocialisztikus irányú volt. A kötött forgalom és az árak korlátozása a termelés egyre nagyobb területére terjedt ki. Pótanyagok (csalán- és papírszövet, mőtálpak, ipari zsiradékok stb.) nyertek felhasználást. Az élelmezési viszonyok rosszabbodtak, az elzárkózás a monarchia két állama között e tekintetben fokozódott, Ausztria és Magyarország kapcsolata meglazult. Az ipari termelés nehézségeit fokozták a munkásviszonyok és a szénhiány. A régi munkásállományt jórészen alkalmatlan új munkaerővel kellett pótolni. A munkásság teljesítménye az élelmezési viszonyok és politikai befolyások okozta zavarok miatt csökkenőben volt; a folytonosan megújuló szénhiány pedig időnként még a hadiüzemek működését is megbénította.²²⁾

E nehézségek növekedése 1917-ben az ipart válságos helyzetbe kezdte sodorni. Míg ezelőtt a vállalatok jelentékeny nyereséggel dolgoztak, most a helyzet lényegesen megváltozott, miután a gyáraknak a békeidőkből származó és olcsón beszerzett nyersanyagkészlete el-

fogyott. A szükség nőtt és vele romlott a közhangulat. Ámbár minden közszükségleti cikk jegyhez volt kötve, a zugkereskedelemben mindent magasabb áron, jegy nélkül is lehetett kapni. Megindult a cserekereskedelem: a városi lakosság iparcikkeket cserélt el a falusival élelmicikkekért.

A szénhiány állandósult és ezen a nagy hatáskörrel felállított szénkormánybiztosság sem tudott segíteni. Hol az egyik, hol a másik iparág kénytelen szünetelni szénhiány miatt. A termelést megdrágítja a hadügyi kormányzat kezdeményezésére megvalósított szénsegélyrendszer: a gyárak szénhiány miatti üzemszüntetése esetében nem bocsáthatják el munkásaikat s az ilyen munkanélküliek keresetük 75%-kát kapják segélyképpen, aminek $\frac{3}{4}$ része a kincstárt, $\frac{1}{4}$ része pedig a munkaadót terheli. Ez a gyártmányoknál megokolt és fokozódó áremelést tett szükségessé.²³⁾ A vállalatok nagy része kénytelen volt maga gondoskodni a munkások élelmezéséről, mégpedig ritkán a hivatalosan megállapított árakon. Ehhez járult még az is, hogy a gépek teljesítőképessége csökkent és felújításuk többnyire nem volt lehetséges.

A válság jelei 1918-ban sűrűbbek lesznek. Az óriási méreteket öltő szénhiány miatt a hadiszergyártás is visszafejlődik. Már a hulladék- és póanyagbeszerzés is nehézségekkel jár. Az általános drágulás nő. Az élelmiszereknél a háború kitörésekor érvényben levő árak a kétszeresükre, a ruházatnál 22-szeresükre emelkednek. A drágulás terhét szervezettségénél fogva leginkább az ipari munkásság tudta áthárítani. „1918 végén a kézműipari szakmunkás jövedelme 8·10, a gyári szakmunkásé 4·58, a napszámosé 3·97, a magántisztviselőé 2·82, a katonatiszté 2·71 és a köztisztviselőé 1·83-szorosa a békebelinek.” Az életszínvonal tehát jelentékenyen a békebeli alá szállott.²⁴⁾

A magyar gyáripár, mint általában a hadviselő államoké, a háború idejében két új tényezővel állott szemben: az egyik a nyersanyaghiány, a másik a termelés irányítása. A nyersanyaghiányt a külföldi országok kiviteli tilalmai és az általuk elrendelt zárlat idézte elő. Ez pedig szükségessé tette a meglevő nyersanyagoknak a hadviselés részére való biztosítását. Ebből a célból a kormány a termelésbe beleavatkozott oly módon, hogy korlátozta a nyersanyagok feldolgozását, az ipart bizonyos cikkek gyártására kötelezte, a hadicélra felhasználható anya-

gok és áruk fogyasztásából a polgári elemet kizárta, bizonyos vállalatokat hadicélokra igénybevett, majd az ipar legnagyobb részét katonai felügyelet alá helyezte. „A háború végén alig van anyag és áru, melynek termelését, összegyűjtését, szétosztását, feldolgozását, szállítását és felhasználását részletes rendeletek ne korlátozták volna, alig van munkás, aki szabadon választhatná meg munkahelyét és alig számottevő gyár, melynek ne volna legalább formailag katonai vezetője.“²⁵⁾

Az anyagok korlátozásánál rendszeren a készletek kötelező bejelentése volt az első lépés, amelyet követett a zár alá, majd az igénybevétel. A zárolt anyagok csak hadi vagy más megállapított állami célokra voltak felhasználhatók, legfeljebb kis részüket engedték át közfogyasztásra és csak engedéllyel voltak feldolgozhatók vagy elidegeníthetők. A beszerzett anyagokat különféle bizottságok és központok osztották fel a vállalatok között.

A forgalom korlátozásának másik eszköze a szállítási igazolványok rendszere volt, amelynek a tiltott lánckereskedelmet kellett volna kiküszöbölnie. Ennek a hivatásának ugyan nem tudott ez a rendszer megfelelni, de segítségével gazdasági elválasztó határ létesült Magyarország és Ausztria között. A szállítási igazolványokkal biztosítani lehetett a magyar nyersanyagokból iparunkat megillető kvótaszerű részt és mód nyílt arra is, hogy a magyar anyagok Ausztriának csak saját nyersanyaga fejében voltak átengedhetők. A hadügyi kormány egyébként a megszállt területeken zsákmányolt és külföldről beszerzett nyersanyagból az osztrák ipartelegeket a kvótán felüli mértékben részesítette.

A polgári fogyasztás korlátozása elsősorban a textilanyagokra, különösen a pamutra, a bőryanagra és a hadiszerekké feldolgozható fémekre vonatkozott. A vastermelésnek pl. csak 10%-a volt nem hadicélokra felhasználható, úgyhogy még a gazdasági eszközök is csak nehezen voltak pótolhatók. Utóbb még a műfának és a tüzfának is legnagyobb részét hadicélokra vették igénybe.²⁶⁾ Történtek korlátozások a közlelésbiztosítás érdekében is, így a malom-, a szesz- és a söriparban.

Állandóak voltak a panaszok a közös hadügyminisztérium iparpolitikája miatt, mert sokféle előnyben részesítette az osztrák ipari

termelést a magyarral szemben. A várható szükségletekről, a szállítás mennyiségéről és feltételeiről az osztrák ipar jóval hamarabb szerezhetett tájékozódást és így azokra könnyebben készíthetett megfelelő ajánlatokat. A kiadott szállításokból a magyar ipar ritkán jutott a kvótának megfelelő részesedéshez. Osztrák szerkezetek és találmányok a magyarokkal szemben állandóan előnyben részesültek. A magyar ipar olcsóbban megvásárolt anyagát a hadügyminisztérium igénybevette akkor, amikor ezt az osztrákkal nem tette meg. A hadügyi kormány a háború kezdetétől fogva adott Ausztriában az iparnak új berendezésekre megbízásokat, míg Magyarországon csak a vége felé, amikor azonban az új építkezések és felszerelések költsége már nagyon megnövekedett és nem lett volna többé kihasználható. Az anyagihiányban szenvedő magyar gyárak munkásait katonai szolgálatra hívták be és anyaggal jól ellátott osztrák gyárakba vezényelték.²⁷⁾ A hadügyminisztérium részéről kincstári üzemekbe fektetett félmilliárd koronánál nagyobb összegnek csak 27·3%-a jutott Magyarországnak, az öt kvóta szerint megillető 36·4% helyett.

Báró Szerényi József és Ladányi Jenő könyve figyelmeztet a hadiszükségletek iparfejlesztő hatására Magyarországon. A magyar ipar a közös hadsereg és haditengerészet szükségletéből 1912-ben 31 millió korona árut fedezett. A négy háborús esztendőben a Magyarországon előállított hadiipari cikkek összesen 6836 millió, tehát évente átlag 1709 millió, a pénz elértéktelenedését figyelembe véve 1153 millió korona értéket képviseltek. Ez az összeg a magyar ipar egész termelésének egyharmada. Egyébként a magyar ipari termelés a magyar nyersanyag és murkashiány miatt a háborús esztendők alatt nem emelkedhetett. A fegyveres erő ipari ellátása azonban nemcsak az áru biztos elhelyezését jelentette jó áron, hanem módot adott arra is, hogy az egyes üzemek berendezésüknek megfelelően a leggazdaságosabban dolgozzanak. Ennek éppen nálunk volt jelentősége, mert iparunk kezdő állapotában minden gyár mindenfélével foglalkozott. A nagyszabású tömeggyártás még a régi, békebeli árak mellett is az üzemek költségét csökkentette, ami jóideig kiegyenlítette azt a költségtöbbletet is, amely az anyagok árának és a munkabéreknek felemeléséből származott.

A háborús iparfejlesztés további tényezői voltak: több cikkben az

eddiggi gyárak teljesítőképességét meghaladó kereslet és a háború céljaira fontos új cikkek gyártásának szükségessége. Új gyárüzemek létesültek, meglevők kibővültek, különösen a lőszer- és robbantószergyártás terén, de a hulladék és a pótanyagok feldolgozása is több új gyárnak adott foglalkoztatást.²⁸⁾

A termelés mennyiségének alakulásáról csak a munkaslétszám ad némi felvilágosítást, mert más adatok az összeomlás és az azt követő forradalmi események következtében nem állnak rendelkezésre. A békebeli adatokkal való összehasonlításnál azonban tekintetbe kell venni, hogy a munkások legnagyobb teljesítőképességű része a háború elején bevonult és a veszteséges harcokban elpusztult, s a helyükbe lépők kiképzése és munkateljesítménye már kevésbé volt megfelelő. Azután a hadvezetőség rokkantakat és katonai szolgálatra alkalmatlanokat is vezényelt a hadigyárakba, akiknek a munkaereje szintén alacsonyabb értékű volt. Sem ezeknek a kirendelt munkásoknak, akik az egész létszám 15·4%-át képviselték, sem a hadifoglyoknak, a létszám 8·2%-ának, sem a megnövekedett számú női munkásoknak a munkateljesítménye nem lehetett olyan mint a békebeli munkásoké. Az összehasonlítás tehát csak megközelítő képet adhat a termelésről.²⁹⁾

	Üzemek száma	Munkaslétszám a háború előtt 1917 végén		Több (+) v. kevesebb
Vas- és fémipar	359	64.189	92.547	+28.358
Gép-, villamos- stb. ipar	380	53.364	68.654	+15.290
Kő-, agyag-, üveg- stb. ipar	726	63.522	20.707	—42.815
Fa- és csontipar	584	71.006	34.965	—36.041
Bőr-, sörté-, szőr- stb. ipar	111	9.019	12.589	+ 3.570
Fonó- és szövőipar	220	43.034	27.509	—15.525
Ruházati ipar	141	11.110	7.113	— 3.997
Papíripar	86	9.348	7.947	— 1.401
Élelmészeti ipar	894	78.766	71.578	— 7.188
Vegyészeti ipar	297	25.521	32.578	+ 7.057
Sokszorosító- és műipar	145	10.334	7.910	— 2.424
Összesen	3.943	439.213	384.097	—55.116

E statisztikából kitűnik, hogy minden jelentősebb ipartelep tekintetbe véve, a munkások száma általában 12·6%-kal csökkent, a hadi iparágakban azonban ennek ellenére emelkedett, így a vas-, fém-, gép- és rokoniparokban, továbbá a bőr- és a vegyészeti iparban 28—44%-kal. A munkaslétszám csökkenésével arányosan kellett csökkenni a termelés mennyiségének is.

A háború első szakában, kb. 1916-ig egy munkás teljesítménye csaknem minden iparágban emelkedett. Mindenki áldozatra készen igyekezett munkájával hozzájárulni a haza védelméhez, senki sem panaszkodott a megnehezült életviszonyok miatt, amikor a legjobbak a harcmezőn áldozták fel életüket. Ez később lényegesen megváltozott. A vállalatok növekvő kereseti lehetősége és az ebből hasznot húzó hadigazdagok életmódja láttára a munkásság is javítani akart életviszonyain és éles bérharcokba kezdett, tudva azt, hogy nélkülözhetetlen. Bérengedményeket erőszakolt ki. E harcok nyomában rohamosan csökkent a munkateljesítmény, amiben politikai okokon kívül annak is nagy része volt, hogy a munkaeszközök és az üzemanyagok minősége leromlott, a gépek elhasználódtak, pótlásukra nem volt lehetőség. Hogy mily mértékű volt a munkateljesítmény csökkenése, arra vonatkozólag Sztérenyi—Ladányi könyve jellemző adatokat hoz fel, többek között egy gazdaságigépeket gyártó üzembről:

	1913	1916	1917	1918	1919
Munkások száma	1.048	514	539	689	675
Előállított gépek száma	1.789	599	424	223	138
Egy gépre fordított munkaórák száma	1.760	2.580	3.820	9.260	—

A csökkenés a fejenkénti teljesítménynél ebben az üzemben 43,7%, amihez azonban a szénhiány is hozzájárult.³⁰⁾

*

A szénbányászat, amely csaknem az egész ipar és a közlekedési eszközök legnagyobb részének üzemanyagát teremti elő, a háborús esztendőekben különös fontosságú lett. A szénszükséglet mindjárt a háború kitörése után az államvasutak és a gyárak fokozott teljesítményei következtében rohamosan megnövekedett. Ezzel szemben az általános mozgósításkor (július 23.) a munkások nagy része bevonult, és csak augusztus 9-én kezdett gondoskodni a hadvezetőség arról, hogy munkásosztag-parancsnokságok felállításával a bányatelepeken a szükséges munkaerőt biztosítsa. A bevonulások következtében a termelés igen nagy mértékben visszaesett, Tatabányán pl. napi átlag 615-8 kocsirakományról 112-re.³¹⁾ A harctérről hazakerült

munkások visszavezénylése után lassanként javult a helyzet, de a tanult bányamunkások jelentős része a nagy embervesztéssel járó galíciai harcokban meghalt vagy fogságba került.

Az átlagtermelés 1914-ben 20%-kal csökkent ugyanakkor, amikor az előző években folyton emelkedő külföldi szénbehozatal egy időre csaknem egészen megszűnt. E behozatal elmaradása folytán a háború első négy hónapjában 8 millió métermázsával kevesebb szén állott a fogyasztás rendelkezésére. De ennek jó hatása is volt. A közönség eddig nem ismerte a barnászenet, most a viszonyok rákényszerítették, hogy fűtsön vele.³²⁾ Minthogy azonban az újonnan beállított munkások nem tudták a régi szakképzett erőket pótolni, a szükséglet ellátása már az első tél folyamán nehézségekbe ütközött.

A szénhiányt némileg enyhítette a középeurópai hatalmak kezébe került orosz-lengyel bányák termékének behozatala.³³⁾ 1915-ben megkezdődött a bányamunkásság zúgolódása az élelmezési viszonyok miatt. Mikor a hadsereg élelmezésének biztosítása végett korlátozásokat léptettek életbe, a munkásság nem tartotta elegendőnek a megállapított napi kenyéradagot (260 gr), hanem a katonai adagot kívánta. A korona romlásával összefüggő drágulás bérmozgalmakat indított meg, amik eredménnyel is jártak. 1915 utolsó hónapjaiban a termelés már oly mértékben csökkent, hogy a bányavállalatok hadifoglályok kiutalását kérték a hadvezetőségtől. Ezt ugyan megkapták, de a termelést így sem tudták növelni.

1916-ban az élelmezési nehézségek fokozódásával a munkásviszonyok is rosszabbodtak. A fontos zsilvölgyi bányák a román betörés következtében több hónapra kikapcsolódtak és a románok kiverése után sem tudták hosszabb ideig elérni termelésük régi fokát. Minthogy a fejenkénti munkateljesítmény is visszaesett, a megnövekedett ipari keresletet sem tudták mindig kielégíteni. A munkásság fokozódó nyugtalansága miatt a bányavállalatok a legfontosabb élelmezési cikkeket a beszerzési árnál jelentősen olcsóbban engedték át a munkásoknak.³⁴⁾ Már 1916-ban előfordult, hogy a magyar gázgyárak és közüzemek csak három-négy napra elegendő készlettel rendelkeztek.

Ily viszonyok közt állította fel 1917 elején a kormány az Országos Szénbizottságot, amelynek feladata volt az egész szénkészletnek

az egyes termelési ágak és a magánfogyasztás között való felosztása, a termelés szabályozása és az ármegállapítás. Tárgyalásaiból és felosztási tervezetéből hamar kitűnt, hogy a termelés nem képes a szükségletet fedezni, fontos hadseregszállító iparok nem tudták az üzemükhöz szükséges szenet megkapni.³⁵⁾

A bányák üzemét ekkor már gyakran zavarták a növekvő élelmezési nehézségek folytán egyre elégedetlenebb munkásság mozgalmai. Az élelmiszeradagok csökkentek, a lisztet 20% tengerivel keverték, burgonya több hónapon át nem volt, zsír és szalonna is nem egyszer hiányzott. A munkásság eleinte csak némán érezte ellenállását, majd mikor túlzott béremelési kívánságai nem teljesedtek, sztrájkba lépett annak ellenére, hogy a katonai parancsnokságok a legszigorúbb intézkedéseket, a rögtönítélő bíraskodást rendelték el. A bányák e mellett a rendkívül megdrágult bányafa beszerzésének nehézségeivel is küdöttek.

A szénínségnek még egy oka volt: a szállítási nehézségek. Az Államvasutak már békében is csak nehezen tudtak ősszel, a tömeges szállítások idején, a velük szemben támasztott igényeknek megfelelni. Annál kevésbé tudta a kocsipark a megnövekedett forgalmat ellátni, kiegészítésére vagy felújítására pedig még kevesebb lehetőség volt mint a békében. Magának a vasútnak a szénszükséglete is nagy mértékben megnőtt, hiszen a keleti hadszíntér déli részének ellátása, amelyen a támadások folytán nagy csapat- és hadianyagszállítások váltak szükségessé, szintén erősebben igénybevette a magyar vasutakat és a rendesnél jelentékenyen nagyobb szénfogyasztással jártak.³⁶⁾ 1917-ben a vasutak igényein túlmenő szükségletnek csak 33%-át lehetett elszállítani.³⁷⁾

Fokozta a nehézségeket az eddigi nagy szénbehozatal állandó csökkenése. Békében Magyarország szénfogyasztásának csaknem egyharmadát külföldről, elsősorban Németországból, Felső-Sziléziából fedezte. Világítási és fűtési korlátozásokon kívül más kisegítő eszközökre is gondoltak. Megkezdődött az eddig figyelemre sem méltatott szénhulladékok felhasználása és felmerült az a terv is, hogy az üzemeket összevonják, központosítják.³⁸⁾ 1918-ban a drágaság és az élelmezési viszonyok rosszabbodása következtében ismételten sztrájkokra került a sor. Ennek hatása a széntermelés további

hanyatlását jelentette. A háború elvesztése és az októberi forradalom újabb lökés volt a lejtő felé. A kitűnően felszerelt és a hazai bányák közül legjobb minőségű szén termelő zsilvölgyi bányák elvesztek. Életbelépett a bányákban a bizalmi rendszer, minden akna egy-egy üzemi ellenőrt kapott.

A Károlyi-kormány alatt a szénhiány olyan súlyos lett, hogy a gáz- és a villanyfogyasztást igen szigorúan korlátozni, a vasúti üzemet nagy mértékben csökkenteni kellett, sőt a személyforgalmat időnként egészen meg kellett szüntetni. A tanácsköztársaság rendszere, amely a munkásság kívánságait minden téren kielégíteni iparkodott, a termelést még jobban csökkentette. A napi termelés, amely pl. Tatabányán 1919 februárban napi 412·9 kocsirakomány volt, májusban 310, júliusban 258 és augusztusban 200 kocsira süllyedt. A termelési viszonyok felforgatása, a szakértőknek a vezetésből való kikapcsolása, a munkásság állandó gyűlésezése, a fegyelem megszűnte katasztrofális eredményekkel járt.³⁹⁾

Magyarország széntermelésének és fogyasztásának adatai:⁴⁰⁾

Év	Termelés	Behozatal	Kivitel	Fogyasz- tás
	e z e r t o n n á b a n			
1913.	10.274	4.845	312	14.806
1914.	9.175	3.755	243	12.686
1915.	9.261	3.813	152	12.922
1916.	9.084	5.503	143	14.443
1917.	8.827	4.959	62	13.725
1918.	5.887	4.108	10	9.985
1919.	3.914	19	182	3.751

A vasbányászatban csak azért nem okozott nehézségeket a háború kitörése folytán leapadt munkáslétszám, mert az előzetes pangás éveiből még jelentékeny készletek voltak. A vafogyasztás 1914-ben a hadiszükséglet ellenére is átlag 24%-kal csökkent. Utóbb azonban, mikor gépgyáraink a hadsereg részéről egyre nagyobb mértékű megrendelésekhez jutottak, határozott fellendülés állott be. Minthogy a mezőgazdasági munkások létszáma a behívások folytán több mint 20%-kal megfogyott, több gépre volt szükség, hogy a következő év termését biztosítsák.⁴¹⁾

A hadseregszállításoknál az előre nem látott óriási lőszerfogyasztás és az osztrák gyárak termelőképességének kimerülése 1915 második

felétől kezdve olyan nagyarányú rendelkezésekhez juttatta a gépgyárakat, hogy csak a munkáshiány, utóbb az anyag- és időnként a szénhiány állt útjában a termelőkéesség teljes kihasználásának.⁴²⁾ Nemcsak a régi üzemek foglalkoztatása volt állandó, hanem új hadiszergyártó vállalatok is keletkeztek. A raktáron levő nagyarányú mezőgazdasági gépkészleteket az év folyamán eladták és mivel a gyárak hadiszállításokra állították be üzemüket, ebben a cikkben hiány keletkezett.⁴³⁾

1915 óta nem volt olyan esztergával rendelkező gyár és műhely, ahol nem lövedéket vagy annak részeit gyártották. Ezt tették más, rendeltetésükre ki nem használt (textil, fém, tégl stb.) gyárak is. A lőszergyártást kezdetben 23,5, a háború végén 36,44%-ban végezték a magyar gyárak és műhelyek.⁴⁴⁾ 1916-ban, amikor a gyárak legteljesebb mértékben dolgoztak, kezdődött meg az anyaghiány. Bekövetkezett a monarchia valamennyi vasművénél a vas zár alá vétele és attól kezdve polgári célokra csak engedéllyel volt szabad felhasználni. Több szerv foglalkozott a vasgazdálkodással, működésük azonban korántsem tudott a vashiányon segíteni.

A vasművek termelésének 1917-ben és 1918-ban igen nagy akadályai voltak: a munkásmozgalmak és sztrájkok miatt beállott üzemszünetelések, a szénellátás egyre növekvő nehézségei, a vagonhiány miatt a nyersanyagoknak és a készgyártmányoknak késedelmes szállítása. A gépipar munkáshiánnyal küzdött és miként a szénbányáknál, itt is a gyáraknak maguknak kellett beszerezni a munkások részére az élelmi és ruházati cikkeket.⁴⁵⁾

Magyarország nyersvasfogyasztása a háború alatt:⁴⁶⁾

	1913.	1914.	1915.	1916.	1917.
		e z e r	t o n n á b a n		
Nyersvastermelés	6.230	4.944	3.833	4.526	4.471
Behozatal anyagból, félgyártmányokból és gyártmányokból	3.331	2.149	1.918	2.689	2.439
Kivitel	1.038	863	677	719	508
Fogyasztás összesen	10.715	7.566	6.098	8.655	8.120

Még nagyobb nehézségekkel küzdött a háború elejétől kezdve a magyar fémipar. Magyarország az ipari szempontból fontos fémeknek csak igen csekély részét termelte, a fémipar több ágának meg egyáltalán semmi nyersanyagot sem tudott szolgáltatni. Nem volt

sokkal kedvezőbb helyzetben Ausztria sem. Magyarország rézfogyasztásának 97·5%-át, cink-, ón-, aluminium- és nikkelfogyasztását meg egészen behozatalból fedezte. Minthogy a behozatal útja csaknem teljesen el volt zárva, hadicélokra igénybe kellett venni a béke hosszú korszakában beépített vagy másképp felhasznált fémanyagokat és azokat könnyebben beszerezhető anyaggal, így többek közt vassal is pótolták. Ilyen körülmények között természetesnek találhatjuk, hogy a fejlődés a fémipar terén csak abból állott, hogy az üzemek berendezkedtek ócska fémek és fémhulladékok feldolgozására és hadicikkek gyártására is. A békebeli fémárugyártás teljesen megszűnt, az üzemek csak hadi célokra dolgoztak.⁴⁷⁾

A textilipar három fő ágának, a pamut-, a gyapjú-, továbbá a len- és kenderiparnak a háború kitörése valóságos enyhülést jelentett. Különösen a pamutiparban a nyersanyag- és a gyártmánytútermelés folytán már évek óta világszerte nyomott volt a piac és sok gyár szünetelése mellett a működő gyáraknál is jelentékenyen, 10—15%-kal csökkenteni kellett a gyártást. Az osztrák és magyar pamutgyárosok kartellje is üzemcsökkentésben állapodott meg a háború előtti években. Mégis nagyobb, felhalmozott készletek voltak raktáron a háború kitörése idejében. A kereslet gyorsan megnőtt, a készletek a gyáraknál és a nagykereskedelemben hamar elfogytak. Nyerspamutal nem nagy mennyiségben rendelkeztek a gyárak, mert anyagi helyzetük nagyobb készletek felhalmozását nem engedte meg, különben is a kedvezőnek ígérkező amerikai gyapotaratást és utána a nyersanyag árának csökkenését várták. A háború kitörése után a pamut beszerzését megnehezítette a Németország részéről kibocsátott kiilletőleg átviteli tilalom, gyáraink pedig a brémai tőzsdén szokták fedezni szükségleteiket. Ehhez járult az olasz átviteli tilalom is.

A háború kitörése a gyapjúipari termékek piacát is megélnkítette, ami a gyapjúárak emelkedésével járt, de a gyapjubeszerzés nehézségei is mindjárt mutatkoztak.⁴⁸⁾

A katonai textilipari szükségletek biztosítása végett a kormány 1915-ben a polgári fogyasztás korlátozását rendelte el és a nyersanyagbeszerzést központilag szervezte meg. Amíg Anglia a pamutra nem terjesztette ki a zárlatot, a készletek nagyarányú gyarapításában csak Olaszország okozott nehézségeket a Pamutközpontnak.

Ezeket a nehézségeket még leküzdhatték. Olaszország hadbalépése ellenségeink oldalán azonban minden beszerezési lehetőségnek véget vetett. Ezért intézkedések történtek a készletek kímélése érdekében. A gyárak 1915 őszétől kezdve csak a katonai igazgatás vagy egyéb hatóságok részére dolgozhattak teljes üzemmel, egyébként a termelést harmadrészre kellett csökkenteni.⁴⁹⁾ Némi pamutbehozatal volt kelet felől Szerbia legyőzése után, de ez a hadsereg részére volt fenntartva.

Polgári szükségletre már csak olyan szövetek készültek, amelyeknek nyersanyaga használt szövetek és hulladékok, továbbá pótanyagok keveréke volt. Textilpótló anyagként már 1915-ben kezdték használni a papírt. Eleinte csak zsákok, később fehérnemű, sőt felsőruha pótlására és sátorszövetek, bélések stb. készítésére is. A csalán is fontos szerephez jutott. A gyapjúiparban jobb volt a helyzet, mert gyáraink a balkán-államokból, valamint Törökországból a hazai gyapjútermelésen kívül is hozzájutottak jelentékenyebb mennyiségű nyersanyaghoz. Mégis, már 1916-ban a katonaposztóban 50% tiszta gyapjú mellett 50% használt, katonai egyenruhából és gyapjúhulladékokból előállított műgyapjú volt. Ilyen körülmények között érthető, hogy 1917-től kezdve mind az egyes gyárakban, mind a textilipar valamennyi ágában gyakori volt az üzemszünetelés. Egy, az átmeneti gazdaság céljaira 1917-ben készült felvétel szerint a háború előtti állapothoz képest a pamutiparban 54, a gyapjúiparban 19,4% volt a munkáslétszám csökkenése. A feldolgozó iparoknál még nagyobb volt a kiesés.⁵⁰⁾

Jelentőségében nőtt a háború alatt a bőripar, amelyben azelőtt bizonyos túltermelés mutatkozott, úgyhogy néhány gyár meg is szüntette üzemét. A hadsereg ellátása, a sokféle bőripari felszerelési cikk előállítására bőven adott munkát minden gyárnak és azokat a kisiparral együtt mozgósította. Mivel ez az ipar túlnyomóan katonai felszerelési cikkeket gyártott, jóval több szabályrendeletre kellett alkalmazkodnia mint más iparágaknak. 1915 óta a nyersbőr központi szerv útján került a gyárakba. A rendeletek előírtak mindent, a gyártás mennyiségét és módját. Mivel csaknem minden fajta bőr használható volt hadi célra, a polgári szükségletek fedezésére igen kevés maradt. A bőripar nagy fellendülését mutatja, hogy foglalkoz-

tatott munkásainak száma 1917-ig 40%-kal emelkedett, pedig a gyárak teljesítőképessége bizonyos kikészítési anyagok hiánya miatt csak félig volt kihasználva.⁵¹⁾

Az élelmezési ipar két legfontosabb, kiviteli üzletre beállított ága a malom- és cukoripar a háború következtében súlyos megpróbáltatásoknak volt kitéve. Mikor a malmok tudatára jutottak annak, hogy az 1914. évi termés rossz lesz, nagy búzamennyiségeket kötöttek le behozatalra Romániában és Amerikában, de a háború kitörése miatt ezeket az üzleteket nem bonyolíthatták le. Ilymódon a közélémezésnek a monarchiában mindjárt az első évben hiánnyal kellett számolnia és ez a kormányintézkedések hosszú sorát vonta maga után. A cél a hadsereg és általában a közélémezés biztosítása volt, de például a gabona és liszt lefoglalása, a legmagasabb árak megállapítása és a lisztkeverés módjának meghatározása a malmok üzemét nagy mértékben befolyásolták. Lényegesen rontották a malmok üzemmenetét a megismétlődő közlekedési zavarok, a szénhiány és a zsákszükséglet stb.⁵²⁾

1915-ben a gabonabeszerezés és lisztellátás központi irányítására megalakult, mint hivatalos szerv, a Haditermény Rt. Ezzel megszűnt a gabonával és az őrléményekkel való szabadkereskedelem. A nagykereskedelmi malmok tulajdonképpen kikészítő ipartelepekké váltak és megállapított őrlési díj ellenében dolgozták fel a Haditermény Rt. részéről nekik átadott gabonát. Mivel azonban korántsem állott annyi gabona rendelkezésre, hogy a malmokat állandóan üzemben tarthatták volna, azok kénytelenek voltak az őrlést gyakran huzamos időn át szüneteltetni. A vidéki malmoknak valamivel jobb volt a helyzetük, mert bizonyos körzeten belül a kormány engedélyével közvetlenül is vásárolhattak gabonát. A budapesti malmok őrlése 1915-ben 56%-kal csökkent; öt hónap alatt összesen 74 1/4 üzemnapot dolgoztak akkor, amikor a munkabérek és az üzemi költségek folyton emelkedtek⁵³⁾. Az egész hazai malomipart őrlőképességének csak 25%-ig foglalkoztatták.

A háború kitörése óta a munkabérek 65%-os, az egyes üzemanyagok árának tízszeres emelkedése és az őrlési díj változatlansága ellenére is a malomiparban 1916-ban nagyarányú tőkeemelések mentek végbe, amiben a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank érdekkörébe tartozó Első Budapesti Gőzmalmi Rt. vezetett. Ez nagyobbarányú

koncentrációs folyamatot jelentett a vidéki malomüzemek megszerzésével. A nagy pénzbősséggel magyarázható az is, hogy több új malomüzem is alakult.

A három évi rossz termés folytán csekély gabonamennyiség helyett a kukorica csírátlanitása adott a malmoknak újabb foglalkoztatást, amit a kormány a kenyérmagvakból készült liszt pótlására szánt tengeriliszt tartósságának emelése és az olajhiány enyhítése érdekében rendelt el.⁵⁴⁾

A tengeri feldolgozása, valamint az 1917. évi jobb termés nagyobb mértékben foglalkoztatta volna a malomipart, de az elkésett és nem mindig alkalmas kormányintézkedések következtében a nyersanyag jórésze nem is került a malmokba.⁵⁵⁾

A kereskedelmi malmok termelése a háborúban:)⁵⁶⁾

	Malmok száma	A megőrölt gabona	Az egész őrlemény	búza-liszt	E b b ő l főző-liszt	kenyér-liszt
			e z e r m á z s á b a n			
1914	452	21.697	21.227	13.728	129	498
1915	364	14.395	14.015	1.645	2.363	4.398
1916	437	12.464	12.184	1.273	1.710	4.794
1917	305	11.481	11.212	1.429	1.439	3.385

A cukoripari érdekeltségekben a háború kitörése azt az aggodalmat keltette, hogy ez az ipar a kivitel megszűnése következtében nagy nehézségekkel fog küzdeni, hiszen termelésének több mint a felét külföldön értékesítette. A nehézségek ugyan bekövetkeztek, de egészen más természetűek voltak mint az ipari körök gondolták, és elsősorban a répatermelés körül mutatkoztak. Már 1914 őszén érezhető volt a munkáskezek hiánya: nehézségekbe ütközött a répakiszedés és a vasúti szállítás is sok kívánnivalót hagyott hátra. A gyárak a répaszállítások fennakadása mellett szénellátási bajokkal is küzdöttek és a szokottnál később, csak akkor kezdték meg üzemüket, amikor a kormánytól ígéretet kaptak az akadályok elhárítására.

Mínhogy a semleges államokba is szinte lehetetlenné vált a kivitel, a cukor külkereskedelmi forgalma csaknem teljesen megszűnt, éppúgy a németországi behozatal is, amely a háború előtt már kezdett gondokat okozni. Az országnak egyáltalában nem állott

érdekében a kivitel és már az év végén a kiviteli tilalom kibocsátását várták⁵⁷⁾, ami 1915 elején be is következett. A kormány maga sem volt azonban tisztában a helyzettel és a gazdáknak megengedte, hogy a répatermelésre vállalt kötelezettségeiket felbontsák, ami a répaterület csökkentésével járt.

A cukortermelés leromlásához hozzájárult ezenkívül az a körülmény is, hogy az alacsonyan megszabott cukor- és répaárak miatt a gazdák a répa vetési területét egyre csökkentették. Ha hozzávesszük ehhez a háborús viszonyokból folyó munkáshiányt, műtrágyahiányt és a répa cukortartalmának ezzel járó süllyedését, úgy érthetővé válik, hogy miért csökkent a termelés. A takarmányhiány és a répa olcsó ára nem egyszer arra indította a gazdát, hogy termésének egy részét minden tilalom ellenére is feletesse. Így 1915-ben a répatermés 54%-kal, a cukortermelés pedig 58,5%-kal esett vissza. A fogyasztás azonban rohamosan emelkedett, amit a hadsereg szükségleten kívül a megnövekedett pénzforgalommal lehet magyarázni. Míg a fejenkénti fogyasztás 1913–14-ben 7·85 kg volt, addig 1914–15-ben 11·02, 1915–16-ban 11·98 kg-ra emelkedett. Minthogy a kivitel megszűnt, ez a nagyobb arányú fogyasztás még nem okozott nehézségeket.⁵⁸⁾

1916-ban azonban, mikor a régi készletek már elfogytak, intézkedéseket kellett tenni a cukorínség megakadályozására. Szabályozták a cukor-forgalmat, korlátozták a vendéglők, a kávéházak és a feldolgozóiparok cukorfogyasztását, cukorjegy-rendszert léptettek életbe és a fogyasztási szükséglet biztosítására a cukorközpontot létesítették.⁵⁹⁾

1917–18-ban 25%-kal nagyobb területet ültettek be répával mint az előző évben, de a rossz időjárás és a hiányos megmunkálás következtében a termés megint csökkent, s a kedvezőtlenül megállapított legmagasabb ár miatt a gazdák nem is adták át az egészet feldolgozásra. Minthogy a gyárak nem tudtak idejében szemet kapni, a répamennyiség jelentékeny része, mintegy 20.000 vagon, gyártásra használhatatlanná vált. A cukortermelés felére csökkent akkor, amikor a fokozott cukorfogyasztás, a szesz-, sör- és élesztőiparnak emelkedő cukorfeldolgozása növekvő igényeket támasztott.⁶⁰⁾

1918-ban a termelés még tovább csökkent és már alig volt 25%-a a békebeli mennyiségnek.

A cukortermelés és fogyasztás:⁶¹⁾

e z e r m é t e r m á z s á b a n						
Év	Répatermés	Termelt cukor	Behozatal	Kivitel	Fogyasz- tás	Fejenkénti fogyasztás
1913.	47.758	5.320	276	3.694	1.902	7.74 kg
1914.	40.143	4.625	273	3.110	1.788	7.85 „
1915.	25.324	3.943	306	364	3.885	11.02 „
1916.	20.066	1.619	213	265	1.569	11.98 „
1917.	15.903	1.875	265	89	2.052	9.55 „
1918.	21.536	1.476	283	72	1.688	8.14 „
1919.	—	743	—	—	864	4.00 „
1920.	—	279	—	—	205	0.95 „

3. A KÜLKERESKEDELMI FORGALOM.

A háború a gazdasági élet egyetlen ágában sem okozott olyan nagy átalakulást, mint a külkereskedelem terén. Ennek oka egyfelől a belső fogyasztás óriási arányú emelkedése és ebből, valamint a termelés nehézségeiből kifolyólag a kivitel feltételeinek megváltozása, másfelől a gazdasági elszigetelődés, a zárlat, amely lehetetlenné tette a behozatalt, az annyira szükséges nyersanyagok pótlását. A háború kitörése idejében, minthogy azt néhány gazdaságilag rosszabb év előzte meg, Magyarországon nagyobb tömegű áru- és nyersanyagkészlet halmozódott fel, úgyhogy több cikket, mivel a kivitel hamarosan megszűnt, eladhatatlannak tartottak. Így pl. nagymennyiségű cukrot denaturáltak, hogy csak állati takarmányul legyen felhasználható, mert azt hitték, hogy különben nem lesz értékesíthető. A kormány külön Hadi Kölcsőnpénztárt állított fel azzal a rendeltetéssel, hogy becsértékük feléig hitelt nyújtson árukra. Ez teljesen feleslegesnek bizonyult, mert az ország legfontosabb nyerstermékeinek és készárui-
nak feleslege nemcsak hamarosan megszűnt, hanem fogyasztásukban és felhasználásukban kényszerítő, korlátozó rendszabályokat kellett életbeléptetni. Már 1914-ben teljesen megszűnt a tengerentúli behozatal azokból az áruból, amelyeket a tengeri zárlatot fenntartó Nagybritannia dugáruknak minősített. Ezek közé tartoztak a legfontosabb használati cikkek és az ipar nélkülözhetetlen nyersanyagai. A semleges államok is kiviteli tilalmakat rendeltek el és így nem lehetett a hiányzó tengerentúli cikkeket, de más, egyébként az ő piacukról származó anyagokat sem pótolni.

A kiviteli oldalon a gabona a gyengébb termés miatt 250 millió koronával kevesebbet hozott az országnak. Egyéb tömegcikk: liszt, fa, vasérc kivitele pedig a szállítási nehézségek miatt is erősen hanyatlott. Elsősorban a vámkülföldre irányuló kivitel csökkent, amely az egésznek negyedrésze szokott lenni. Ilymódon a kivitelben Ausztria része a szokottnál is nagyobbra emelkedett, hiszen az osztrák piac az eddigénél is nagyobb mértékben volt a magyarországi behozatalra utalva.⁶²⁾

Az angol hajóhad a középeurópai hatalmakat fokozatosan szigorított kereskedelmi zárlattal vette körül, amely 1915-ben egyre tökéletesebb lett. Pontos ellenőrzés alá került a semleges államok kereskedelme is és Anglia csak olyan árukat bocsátott át a zárlaton, melyekre vonatkozólag biztosítékot kapott, hogy nem fognak a középeurópai piacokra jutni. Svájcban és Hollandiában trösztök vették kezükbe az államok tengerentúli behozatalát és tilalommal sujtották azt a kereskedőt, aki a neki átengedett árukból bármit is az entente ellenségei piacára eladott. Némi enyhülést jelentett, hogy a középeurópai hatalmak győzelmei 1915 őszén kijárót nyitottak a Balkán és Kis-Ázsia felé. A tengerzár hatása alatt az egyes államok elszigetelődése folyton növekedett. Mindegyik kiviteli tilalmakkal iparkodott megőrizni nyersanyagait, amelyek pótlása egyre nehezebbé vált. Ennek ellenére a konzervgyárak már ebben az évben nagy mennyiségű vágómarhát hoztak be, ugyszintén a pamut- és gypjű-áruk behozatala Ausztriából negyedmilliárddal növekedett.⁶³⁾

A tengerzár a középeurópai hatalmakkal szemben eddig nem ismert fokra emelkedett. Anglia most már minden árut, akár hadicélokra szolgálhatott, akár nem, elkobzott, ha német, osztrák, vagy magyar kikötőkbe irányították, és a „fekete lista“-intézménye alapján mindennemű üzletkötést lehetetlenné tett, nemcsak az ellenséges államok polgáraival, hanem olyan semlegesekkel szemben is, akik az utóbbiakkal összeköttetésben állottak.⁶⁴⁾

A háborús külkereskedelmi forgalomra vonatkozó kimutatásokat beható kritikával kell szemlélnünk, mert a kényszergazdálkodásból, hadiérdekből nem jelentéktelen kényszerforgalom is fejlődött ki, mely abból állott, hogy árukat a feldolgozás különböző állapotában, olykor ismételten is egyik államból a másikba és vissza irányították. A

korlátozások nagy mértékben fellendítették a csempészetet. Figyelembe kell továbbá venni a valuta romlását, azután azt, hogy a valuta értékváltozása nem egyenletesen hatott a különböző áruk értékére. Ezért a külforgalmi kimutatások értékadatai nem használhatók. Ehhez járul még, hogy a belföldi cikkek ára nem egyenletesen emelkedett a hatósági korlátozások következtében, mivel ezeket a hadi- és közellátási szempontok irányították. Így a liszt, e fontos kiviteli cikk áremelkedése csak 40–50%, a textil nyersanyaga közül a len és a kenderé ellenben 400–845% volt. Nagyon kevés fémünk volt, s ennek ellenére alacsonyabb volt az ára mint a velünk ellenséges államokban, ahol korlátlan mértékben szerezhették be. Ezért tehát inkább csak a mennyiségi rovatok alkalmasak az alanti kimutatásból az összehasonlításra.⁶⁵⁾

A magyar birodalom külkereskedelmi forgalma 1913–1918-ig a nemesfém- és ércpénzforgalom nélkül:⁶⁶⁾

Év	Behozatal			K i v i t e l			Behozatali többlet (—)	Kiviteli többlet (+)	többlet			
Átlag	Mennyiség mértéke	ezer darab	értéke millió rónában	mennyiség mértéke	ezer darab	értéke millió rónában	mennyiség mértéke	ezer darab	értéke millió rónában			
1906—1910. .	61.808	6.664	1.685.7	64.580	9.834	1.625.6	+	2.772	+	3.170	—	60.1
1913.	87.610	8.584	2.075.3	70.827	9.209	1.904.8	—	16.783	+	625	—	170.5
1914.	68.635	6.424	1.828.9	52.979	7.117	1.757.9	—	15.656	+	693	—	710
1915.	56.175	4.740	2.537.3	33.989	3.323	2.047.4	—	22.486	—	1.417	—	489.9
1916.	76.244	3.719	3.197.0	28.091	2.818	2.368.1	—	48.153	—	901	—	828.9
1917.	66.238	2.322	3.066.4	22.239	1.939	3.032.2	—	43.999	—	383	—	34.2
1918.	52.783	1.991	—	18.496	995	—	—	34.287	—	996	—	—

Még beszédesebb a közös vámterület külkereskedelmi kimutatása. Már 1914-ben rontotta a mérleget az, hogy a rossz termés miatt több mint 100 millió koronáért kellett gabonát behozni. Ezzel szemben az osztrák—magyar monarchia egyik legfőbb kiviteli cikkéből, a cukorból 126.6 millióval kevesebb értékű ment ki mint az előző évben. De egyéb készárúk kivitelénél is többszáz milliós volt a csökkenés, úgyhogy a mérleg félmilliárd koronával romlott. 1915-ben újabb két és félmilliárddal rosszabb a kereskedelmi mérleg, a kivitel csökkenése és a behozatal rohamos emelkedése miatt. Igen nagy mértékben megnőtt az élelmiszer-behozatal. A zsiradékokért pl., amelyek azelőtt alig szerepelnek a statisztikában 200 millió korona

ment ki a monarchiából, míg húsért és konzervekért 25 millió. Cipő-árut is kereken 100 millió koronával nagyobb összegért vett külföldön a közös vámterület. Mindez jó részben a hadsereg szükségletét volt hivatva kielégíteni. Ezzel szemben az 1913-ban még 267·2 millió koronás cukorkivitel 71·8 millióra csökkent a belföldi fogyasztás emelkedése és a cukornak robbanóanyagok gyártására való felhasználása következtében.

A háború harmadik évében, 1916-ban 6 milliárd behozatallal szemben csak másfél milliárd értékű kivitel állott, pedig bizonyos tengerentúli cikkek, különösen a pamut behozatala egészen jelentéktelen lett, viszont a bőr-, vas- és fémbehozatal óriási arányokban megnövekedett. Ekkor már a legtöbb áruajtánál az árak többszáz százalékos emelkedése következett be, amihez még a valutacsökkenés is járult. A behozott cikkek, kivéve a szén egy részét, nem termelési, hanem fogyasztási célokat szolgáltak.

1917-ben a passzívum 1·2 milliárddal csökkent a legtöbb áruajtában, bizonyára a beszerzési források kiapadása miatt, de visszaesett a félgyártmányok és a készárúk kivitele is, értékük viszont 250 millióval megnőtt. 1918 tíz hónapjában 3·8 milliárd behozatallal 1·6 milliárd értékű kivitel áll szemben. Az áruk fajtáiból — csupa fogyasztási, főleg élelmezési cikk — következtetni lehet a közgazdaság aggasztó helyzetére.⁶⁷⁾

A közös vámterület forgalma 1906—1917-ig a nemesfém- és ércpénzforgalma nélkül:

Év	Behozatal			K i v i t e l			Behozatali (—)	Kiviteli (+)	Többlet
Átlag	mennyi- sége mé- termáza	ezer darab	értéke millió ko- ronában	mennyi- sége mé- termáza	ezer darab	értéke millió ko- ronában	mennyi- sége mé- termáza	ezer darab	értéke millió ko- ronában
1906—1910..	158.420	3.039	2.568·1	188.368	9.149	2.366	+29.948	+6.110	— 202·1
1913.	226.203	3.150	3.406·6	187.170	11.561	2.769·7	—39.033	+8.411	— 636·9
1914.	169.796	2.470	2.902·3	141.951	7.089	2.095·2	—27.845	+4.619	— 807·1
1915.	136.344	2.232	3.800	97.305	2.100	1.335·3	—39.039	— 132	—2.464·7
1916.	181.814	3.165	6.009·5	92.042	2.735	1.533·7	—89.772	— 430	—4.475·8
1917.	155.550	1.155	5.015·4	70.905	2.228	1.788·8	—84.645	+1.073	—3.226·6

4. PÉNZ- ÉS HITELÜGY.

Ha már normális időkben a pénz- és hitelügy rendezettségének és általában a közgazdasági élet virágzásának alapfeltétele az állami pénzügyek egyensúlya, fokozottabb mértékben áll fenn ez az összefüggés háborús években, amikor az állam kiadásai óriási arányban megnövekednek és a közgazdasági élet túlnyomó részben a hadiszükségletek fedezésére dolgozik.

A magyar állam háztartása már a háború előtt is hiánnyal küzdött a fegyverkezés nagy kiadásai és a külpolitikai feszültség folytán bekövetkezett gazdasági ellanyhulás miatt. Ez — ha a rendkívüli bevételek között szereplő kölcsönöket figyelmen kívül hagyjuk, az 1913. számadási évben 426, az 1914—15-i előirányzat szerint pedig 295 millió korona volt. Ha a beruházásokra fordított összegeket levonjuk, a hiány még akkor is 158, illetőleg 60 millió koronára rugott.⁶⁸⁾

A háború alatt az állam kiadásai az átmeneti kiadások rovatában vezetett hadiszükségletek révén igen nagy mértékben emelkedtek, miközben beruházásokra kevesebb jutott mint a béke idején, a rendes kiadások pedig, ha a korona árfolyamcsökkenését figyelembe vesszük, kb. megtartották eddigi színvonalukat.

A zárszámadások szerint az állami kiadások és az állami bevételek állása a következő volt:

Év	Átmeneti k i a d á s millió koronában	Az egész állami 2.345 6.670 12.343 10.911 12.251 6.906	Rendkívüli b e v é t e l millió koronában	Az egész állami 2.597 7.326 12.144 9.689 14.490 6.802
1913.	305	2.345	710	2.597
1914—15.	4.884	6.670	5.449	7.326
1915—16.	10.083	12.343	9.825	12.144
1916—17.	8.009	10.911	7.133	9.689
1917—18.	8.416	12.251	10.813	14.490
1918. júl. 1-től okt. 31-ig	5.217	6.906	5.069	6.802

A rendkívüli bevételek rovatában azok a kölcsönök szerepelnek, amelyekkel a háború költségeit fedezték. Ez magyarázza meg a bevételek nagyarányú növekedését. A rendes bevételek emelkedése megfelelt a rendes kiadások emelkedésének.⁶⁹⁾

E kimutatás értékelésénél, miként valamennyi háborús, pénzértékben kifejezett statisztikai adatnál, nem szabad figyelmen kívül hagyni

a korona értékének fokozatos csökkenését, a valutaromlást. Ezt két oldalról vizsgálhatjuk: a korona külföldi jegyzésének, és bel-földi vásárlóerejének szempontjából. A valutaárfolyamok tőzsdei jegyzése a háború idejében a különféle korlátozások, a rendszeres forgalom hiánya miatt korántsem volt annyira értékkifejező és megbízható, mint békében. Minthogy a zürichi tőzsdén volt még az osztrák-magyar valutának leginkább piaca, — amint az ellenséges államok közt fekvő semleges Svájc pénzforgalmi jelentősége általában megnőtt, — a zürichi árjegyzések alapján szokták a korona érték-változásait kiszámítani.

Ezek szerint a magyar aranykorona értéke a magyar korona zürichi árfolyama alapján papírkoronákban így alakult:⁷⁰⁾

1914-15.	1915-16.	1916-17.	1917-18.	1918 júl. 1-től okt. 31-ig
		költségvetési	évben	
1.19	1.48	1.93	2.28	2.62

A bécsi deviza átlagos diságióját Zürichben átlag százalékokban a paritás alatt a következő táblázat mutatja:⁷¹⁾

1914 december	16·0	1916 december	104·0
1915 június	31·0	1917 június	138·5
1915 december	49·5	1917 december	128·5
1916 június	57·5	1918 június	144·0

Nehezebb, de épp az állami költségvetés adatainak megítélésénél fontosabb a korona belföldi értékcsökkenésének meghatározása. Erre vonatkozó egyik módszer az élelmicikkek árváltozásainak megállapítása, ami azonban nem egészen megbízható, mert a kiszámítás alapjául szolgáló cikkek árai a különféle hatósági szabályozás szerint különbözőképpen emelkedtek. A barna kenyér pl. a háború végén csak háromszor volt drágább mint 1914 januárban, a hús ára viszont a békebelinek 6-7-szeresére, a tojás meg 12-szeresére emelkedett.⁷²⁾

E kulcs alapján egy öttagú munkáscsalád élelmezési szükségletének indexszámai 1914. júliusában 100-at véve alapul, a költségvetési évi átlagban a következők voltak:⁷³⁾

1914—15.	147·3
1915—16.	244·1
1916—17.	346·4
1917—18.	439·1
1918 júl. 1-től október 31-ig	561·3

Az elértéktelenedés mértékének ez a kulcsa még mindig megbízhatóbb, mint akármely más meghatározás. Az ingatlanok: házak, földbirtok és telkek ára lassabban ment felfelé mint a napi szükségleteké. Az értékpapírok piacán nem volt egységes az irányzat. Az állami járadékok árfolyama általában a mindenkori hadihelyzettől függött. A záloglevelek árai gyorsabban emelkedtek, mert egyfelől a menekülő tőke keresett bennük biztos elhelyezést, másfelől új záloglevelek nem kerültek kibocsátásra és a bőséges pénzhez jutott mezőgazdaság törlesztette a jelzálogkölcsonőket, amelyeket záloglevelekben fizetett vissza, s így ezek piacán mint vásárló lépett fel. A részvénytőke értékeinek időnkénti hirtelen emelkedésére, majd visszaesésére a tőzsdejáték volt legnagyobb hatással, amely alapos hasznot húzott abból, hogy a közönség a koronától menekülni igyekezett.

Mindebből számszerű következtetéseket nehéz levonni, de annyit meg lehet állapítani, hogy a korona vásárlóértéke állandóan csökkent, mégpedig a háború végén a legmélyebbre, és belföldi elértéktelenedése lényegesen nagyobb volt mint az, amelyet a külföldi valutákban kifejezett jegyzések mutattak. Ezt azzal lehet magyarázni, hogy a belföld a háború és a gyenge termékek következtében jobban elszegényedett mint a semleges államok. Semleges valutákat a behozatal céljaira a Devizaközpont szerzett be; működése nem volt ugyan tökéletes, de mégis csökkenteni tudta a külföldi értékek árfolyamát.⁷⁴⁾ A kormány beavatkozása a pénz külföldi árfolyamának tartása érdekében nagyobb sikerrel járt mint a belföldi árak tekintetében.

Az állami kiadások és bevételek az elsőrendű élelmiszerek indexszámai alapján átszámítva, a következő képet mutatják:

Év	Átmeneti	Az egész állami	Rendkívüli	Az egész állami
	kiadások	kiadás	bevételek	bevétel
	m i l l i ó k o r o n á b a n			
1913.	305	2.345	710	2.597
1914—15.	3.316	4.528	3.700	4.973
1915—16.	4.130	5.056	4.025	4.975
1916—17.	2.320	3.150	2.059	2.797
1917—18.	1.920	2.790	2.463	3.300
1918. júl. 1-től okt. 31-ig	929.5	1.230	903	1.211

Mint látjuk, a háborúval járó rendkívüli kiadásokat túlnyomórészt rendkívüli bevételek, kölcsönök fedezték. Magyarországnak a hadviselés az első hónapokban havonként 400 millió koronába került. Ekkora összeget megközelítőleg sem lehetett a rendes bevételekből fedezni, hanem csak az államhitel segítségével. Elsősorban a jegybank igénybevételével gondoskodtak a fokozódó hadi kiadások fedezéséről, ami a forgalomban levő pénz szaporításával, a hatásaiban ekkor még nem eléggé ismert „inflációval” járt.

A jegybanktól Ausztria és Magyarország csak a paritásnak megfelelően vehetett fel kölcsönt, még pedig — amint azt a két kormány a háború elején elismerte — a közös kiadásokhoz való hozzájárulási kvóta arányában. 1916 végéig ezt az arányt meg is tartották. Ettől az időtől kezdve azonban Ausztriának belpolitikai helyzetéből és a növekvő társadalmi elégedetlenségből kifolyólag aránylag sokkal több pénzre volt szüksége mint Magyarországnak, s így nagyobb eltolódás állott be a jegybank igénybevételénél Ausztria javára. A háború végén Ausztria 25.059 millió, Magyarország pedig 9.909 millió koronával tartozott a közös jegybanknak, holott Magyarország a kvóta arányában 14.342 millió koronás adósságot csinálhatott volna. Ausztria tehát a magyar gazdaság hátrányára fokozottabb mértékben rontotta a közös valutát.⁷⁵⁾

A jegybank ily nagy mértékű igénybevételéből eredő és egyre fokozódó pénzhigítás folytonosan növekedő pénzbőséget idézett elő. Ez a pénzbőség biztosította a kibocsátott hadikölcsönök jegyzésének sikerét, mely az óriási és a jegyintézeti kimutatások felfüggesztése miatt ismeretlenül maradt pénzforgalommal magyarázható meg. Az első hadikölcsön minden várakozást messze felülmúló eredményének titka a magas kamatozás, a moratórium alá eső betéteknek hadikölcsönök jegyzésére való felszabadítása és az a körülmény volt, hogy az Osztrák-Magyar Bank a névérték 75%-áig a hivatalos váltóleszámítolási kamatláb mellett lombardkölcsönt folyósított a hadikölcsön-kötvényekre. Az 1914. november havában kibocsátott első hadikölcsönt félévnyi időközökben még hét követte. Ámbár valamennyinek szép sikere volt, a kvóta szerinti arányban mégsem érték el az osztrák hadikölcsönök eredményét. Ez könnyen magyarázható azzal, hogy Ausztria tőkében

mindig gazdagabb volt mint hazánk, ipara révén a háború alatt több pénz halmozódott fel mint nálunk, és az osztrák közönség szokva volt megtakarított pénzének egy részét állampapírokba fektetni, holott ez Magyarországon egészen új dolog volt. A magyar pénzügyminiszter ezért a hadi járadékkölcsönökön kívül kamatozó pénztárjegyeket is kénytelen volt kibocsátani. Mindezek összege együttvéve a háború végén 18·9 milliárd koronára nőtt. A magyar államadósság, amely a háború előtt 6·5 milliárd korona volt, a háború alatt felvett 14·2 milliárd korona függő kölcsön hozzászámításával a háború végén 38·8 milliárd koronára emelkedett.

A hadikölcsönök nagy mértékben hozzájárultak a tőkepusztító pénzhígítás mérsékléséhez, de azt megszüntetni nem tudták. Az egyes hadikölcsönök kibocsátása közötti időben több bankjegy került forgalomba, mint amennyit egy-egy kölcsön lefőlözött. Kétségtelen azonban, hogy a hadikölcsönök nem csekély hatással voltak a pénz vásárló értékének megőrzésére, illetőleg a rohamos értékcsökkenés megakadályozására.⁷⁶⁾

Az imént ismertetett és más tényezők is a bankjegyforgalom oly nagyfokú megnövekedését idézték elő, hogy az utóbb minden gátat áttörve, eddig ismeretlen tömegű hullámaival előzőnlötte az egész gazdasági életet. A forgalomban levő bankjegyek összege 1914 július 25-én, a belgrádi ultimátum átnyújtása napján nem egészen 2·2 milliárd korona volt, de azután folyton növekedett a nélkül, hogy valaha is apadás vagy legalább ideiglenes megállapodás következett volna be. Aránylag nagy volt az emelkedés 1914 második felében az általános mozgósítás költségei miatt, 1915-ben kerek 2 milliárd, 1916-ban 3·6, 1917-ben 7·6 és a háború utolsó tíz hónapjában 1·4 milliárd korona.

Ugyanez idő alatt a nagy mértékben leromlott kereskedelmi és ennekfolytán igen kedvezőtlen fizetési mérleg következtében a bankjegyek fedezete is rohamosan leapadt. Az érckészlet és abba beszámítható valuták állománya csaknem állandóan és fokozatosan csökkent. A háború kitörésekor az Osztrák-Magyar Bank érckészlete még 1·4 milliárd korona volt, ami 1918 október 31-én 342·7 millióra szállt le.⁷⁷⁾

Időpont	Bankjegy- forgalom m i l l i ó k o r o n á b a n	Érc- készlet
1914 július 25	2.194	1.420
1914 december 31.	5.137	1.195
1915 június 30.....	6.385	857
1915 december 31.	7.162	811
1916 június 30.....	8.265	592
1916 december 31.	10.889	354
1917 június 30.....	12.689	373
1917 december 31.	18.440	382
1918 június 30.	23.873	383
1918 október 26.	30.680	343

*

A pénzpiac erősen az állampénzügyek helyzete, a pénzhigitás és az ezzel összefüggő értékcsökkenés hatása alatt állt. A korszerű gazdasági rendszernek az alapja a hitel, ez pedig csak a pénzérték állandósága mellett lehetséges. A pénzérték megrendülése és a hitelviszonyoknak ezzel járó bizonytalansága a pénzpiacon eddig ismeretlen tüneteket idézett elő. A közgazdasági élet egyensúlya megbomlott, a fogyasztás és a termelés aránya óriási mértékben megváltozott, a jószágok nagy pusztítása folyt a nélkül, hogy azok pótlásáról a termelés nyersanyag- és munka-erő hiányában gondoskodni tudott volna.⁷⁸⁾

A Szerbiával való hadiállapot beállta után a közönség növekvő mértékben, bár vakrémület nélkül vonta vissza betéteit a bankokból, úgyhogy a pénzüintézetek kénytelenek voltak fokozottabban igénybevenni a jegybank hitelét. Különösen a vidéki pénzüintézeteknél volt nagy a nyugtalanság, hogy kötelezettségeiknek nem tudnak megfelelni. A magyar kormány eleinte nem is gondolt a hitelintézetek érdekében kibocsátandó korlátozásokra, de mikor a Szerbia elleni hadjáratból az orosz nagyhatalommal megvívandó élet-halálharc lett, 1914 augusztus 1-én moratóriumot hirdetett ki.⁷⁹⁾

A moratórium rögzítette a háború kitörésekor fennálló viszonyokat. A betevők ostroma megszűnt, a közönség bizalmatlansága csak rövid ideig tartott és mikor a pénzüintézetek a moratórium kibocsátása után elhelyezett új betétekre vonatkozólag szabad rendelkezési jogot biztosítottak a betevőknek, mind több betét folyt vissza a pénzüintézetekbe. Már 1914-ben érezhetővé vált az ország egyes vidékein, hogy a hadsereg részére szállított árukért kifizetett

összegek nagyon megnövelték a pénzforgalmat. A mezőgazdasági termények, valamint a lovak és más állatállomány jó áron történt eladása nagy mértékben gyarapította a vidéki lakosság pénzkészleteit, ami a betétek emelkedésében jutott kifejezésre. A váltótárcákban a moratórium miatt nem volt lényeges változás. A záloglevél-üzlet a háború kitörésével megszűnt. Ezt a mezőgazdasági érdekelttség és az építőipar érezte meg. A községi kötvények elhelyezése is lehetlenné vált, hiszen piacuk és kibocsátási előfeltételeik egyezőek voltak.⁸⁰⁾ Már 1914-ben kezdett a közgazdaság, amelyet a háború kitörése készületlenül talált, a szükséghelyzethez alkalmazkodni. A pénzhigítás, amelynek hatását még a közgazdaság törvényeibe beavatottak sem ismerték, látszólag kedvező viszonyokat teremtett. Az árak emelkedése ugyanis megélénkítette a termelési folyamatot és a gazdasági tevékenységet nagy nyereségre való kilátással csábította. Az áremelkedések még nem voltak olyan nagyok, hogy a fogyasztókat túlságosan terhelték volna.⁸¹⁾

1915-ben a bankjegyszaporítás által előidézett pénzbőség egyre nagyobb lett, de már akkor megállapítható volt, hogy a pénzintézetek kereskedelmi váltóanyaga a látszólag élénk üzleti élet mellett is csökkent. A betétek állománya nagy mértékben emelkedett, aminek egyik oka az volt, hogy a hadseregszállítások révén igen nagy pénztömegek kerültek a gazdasági életbe, a másik pedig az, hogy a mezőgazdasági termelés eredményeit jó árakon lehetett értékesíteni ugyanakkor, amikor beruházásokra nem igen volt alkalom. Ily körülmények között a moratórium-rendelet ellenére a pénzintézetek szívesen fizették vissza a betéteket, mert úgyis gondjaik voltak, hogy a felgyülemlett tőkét hogyan helyezték el. A hadikölcsönök nagyarányú jegyzése nem csökkentette a betéteket. A záloglevélpiacot a pénzbőség sem tudta élénkíteni, minthogy a hadikölcsönökkel kibocsátott államjáradékok nagyobb kamatozást biztosítottak.⁸²⁾

1916-ban a pénzpiacon az előző évek jelenségei: a betétek rendkívüli mértékű emelkedése, a pénzintézetek kihelyezett követeléseinek csökkenése, a hitelek visszafizetése még fokozottabb mértékben állapíthatók meg. A hiteligények mindjobban leapadtak. A pénzintézetek csak azzal védekezhettek, hogy a betéti kamatlábat egyre alacsonyabbra szállították. A nagyobb fővárosi pénzintézetek az állami

hiteligények kielégítése, a hadsereg ellátására szolgáló termelés pénzeszközökkel valló ellátása, illetve az érdekkörükbe tartozó, ezzel foglalkozó vállalatok fejlesztése terén kereshettek elhelyezést felesleges tőkéknek. A kisebb intézetek, főleg a vidékiek maguk is vállalkoztak hadiszállításokra s ezekkel próbálták azt a jövedelmi hiányt pótolni, amely a régi üzletágak visszafejlődése folytán előállott.

E hadiszállítással kapcsolatban jutott több bank arra a meggyőződésre, hogy a magyar földből hozzáértéssel és megfelelő beruházásokkal az eddiginél jóval nagyobb jövedelmet lehet biztosítani. E pénzintézetek tehát a mezőgazdaság felé fordultak, nagy birtokokat szereztek és béreltek, ami ellen a közvéleményben mindjárt felszólalások és tiltakozások hangzottak el.⁸³⁾

A háború további folyamán a termelés lehetőségei egyre jobban megfogytak. A forgalomba olyan nagy mennyiségű fizetőeszköz került, hogy a nagy áruhiány az értékebecslést teljesen lehetetlenné tette. A pénzintézetek az eddiginél nagyobb mértékben kezdtek bekapcsolódni a termelésbe és az árucserébe, az ország természeti kincseinek kihasználásában keresve segítséget a nehéz helyzetben. Az állandóan növekvő pénzbőség mellett a pénzelhelyezés legrosszabb módja a betét lett, amely után már csak 3%-ot fizettek. Ily körülmények között a figyelem a záloglevelek felé fordult. De ezek kibocsátása csaknem teljesen szünetelt, mert anyagihiány miatt nem építkeztek, a mezőgazdáknak meg nem volt szükségük hitelre, sőt visszafizették eddigi jelzáloghiteleiket is.⁸⁴⁾

A budapesti pénzintézetek mérlegei is az üzleti élet rendkívüli váltakozásairól adnak számot. 1914-ben még csak a nagyobb pénztárkészletekben mutatkozott a megnövekedett bankjegyforgalom, amit különben az orosz betörések miatti aggodalomból eredő pénzhalmozás is magyaráz. Ezzel szemben a váltótárca csak csekély mértékben emelkedett. Az értékpapírállomány a saját számlára jegyzett hadikölcsönök miatt nőtt. Nagyban megélnékült a bankok áruüzlete gabona, zsír, takarmány és egyéb áruk szállításában való közreműködés által. Több pénzintézet külföldi valutáit és devizáit jó nyereséggel már ekkor eladta, nem gondolva a koronának később bekövetkező nagy értékcsökkenésére. A részvény és a tartaléktőke alig mutatott változást. A takarékbetétek és folyószámlák állaga ugyan növe-

kedett, de általában még kevés volt az eltérés az utolsó békeév viszonyaival szemben.⁸⁵⁾

A budapesti nagyintézetek hatalmas, koncentrált szervezetükre támaszkodva, a belső szilárdság képét mutatták. A nagy próba, melynek a hitelélet ki volt téve, a bankok mobilitása folytán semmiféle válságot nem idézett elő.⁸⁶⁾

Az 1915. évi mérlegek szerint a bankoknak már nem voltak nagy pénzkészleteik. Az értékpapírtárca megnövekedése a hadikölcsönök jegyzésével, az adósok számlájának emelkedése pedig a hadikölcsönökre adott kölcsönökkel állottak összefüggésben. Igen nagy, több mint 50%-os növekedést mutatnak a betétek és a folyószámlakövetelések. A pénzüintézetek az előző évben megtartott óvatosságot félretéve, az osztalékot felemelték.⁸⁷⁾ Az állam iránti kötelességük tudatában elsőrendű feladatuknak tekintették a hadikölcsön jegyzésének előmozdítását.

Az 1916. évi mérlegekben az adósok számláján történik erősebb eltolódás. Megszüntették függőségüket a vidéki pénzüintézetek, a meggazdagodott földbirtokosok, iparosok és kereskedők, mert a nagy pénzbőségben nem szorultak többé a fővárosi nagybankokra. Ez adósok helyét egyre növekvő arányban az állam foglalta el. Másik, a mérlegekben megállapítható változás az áruszámla emelkedése. A belföldi és a semlegesekkel folytatott külföldi áruüzlet mind nagyobb tőkét igényelt. A pénzüintézetek a legkülönbözőbb áruüzletekkel kezdtek foglalkozni. A bankok különösen élelmezési vállalatokat vontak szívesen érdekkörükbe: húsipari részvénytársaságokat, konzervgyárakat stb. A nagy pénzbőség, a betétek 60—70%-os gyarapodása kívánatossá tette a bankok tőkeemelését, ami nagy arányokban indult meg.⁸⁸⁾

A hadihelyzetnek megfelelően, bízva a végső győzelemben, amely az osztrák-magyar monarchiának a Balkánon és a Közel-Keleten jelentősebb befolyást biztosított volna, a nagybankok balkáni üzleteiket, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank nyomába lépve, nagy arányokban kezdték kiépíteni. A Magyar Általános Hitelbank és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank az Osztrák Hitelintézettel és több elsőrendű német bankkal szövetkezve, keleti üzletek lebonyolítása céljából alkotta az „Osztrák-Magyar Orient-Csoportot”, amely

működési körét egyelőre csak Törökországba terjesztette ki. A bankoknak más csoportja is egyesült hasonló célból.⁸⁹⁾

Nevezetes pénzüpiaci esemény volt még 1916-ban a Pénzüintézeti Központ alapítása. Az a körülmény, hogy a világháború kitörése után sok kisebb pénzüintézet bajba került volna, ha a moratórium nem szüntette volna meg fizetési kötelezettségeiket, érlelte meg az intézmény felállításának gondolatát. Kiderült, hogy főleg vidéki intézetek, feladatkörüket túllépve, nem megfelelő módon helyezték el a rájuk bízott idegen tőkéket és így „immobilizálták” magukat. Az új intézmény célja volt a kisebb pénzüintézetek üzemvitelének ellenőrzése, ha bajba jutnak megsegítése, és szükség esetében oly módon lebonyolítandó felszámolása, hogy a betevők ne veszítsék el pénzüket. Tagjai részben a pénzüintézetek voltak saját tőkéjük arányában, részben az állam, amely 125 millió koronával járult hozzá létesítéséhez. Megalakulását megokolta tette még az Ausztriával fennálló valuta- és jegybankközösség. A közös jegybank lett volna hivatva a kisebb intézeteket felülvizsgálni, ami most a Pénzüintézeti Központ feladata lett, és a pénzüpiac feszült helyzetében, mikor az osztrák hitelek felmondják, hitelek is folyósítani. Ámbár az új intézményt kezdetben több oldalról is bizalmatlansággal fogadták, csakhamar beváltotta az alapítók reményeit. A későbbi fejlődés megmutatta szükségességét és a pénzüpiac szempontjából látta nagy hasznát.⁹⁰⁾

A gazdasági élet mélyebben néző kutatója a háború utolsó két esztendejében szomorú képet lát. A gazdasági élet a kimerülés és az áruhiány miatt kínosan vergődik, s ugyanakkor a bankmérlegek a pénzhígítás nyomán hatalmas forgalmat, a papírvagyon óriási megnövekedését mutatják. A pénzüérték állandóságába vetett hit megingott. A hirtelen meggazdagodott emberek földet, bútorokat, ékszert és mindenféle fényűzési cikkeket vettek minden áron, mert elterjedt az a gondolat, hogy bármily jellegű javaknak biztosabb az értéke, mint a pénzünek. A tőzsdei forgalom eddig nem ismert arányokra szökött fel. A gazdasági életbe beözönlő pénzü a pénzüintézetekben is elhelyezkedést keresett, amelyek azt már nem igen tudták gyümölcsöztetni. A betétek megnövekedésére jellemző adat, hogy azok a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknál 1918 folyamán 1.890 millióról 2.460 millióra, tehát 30·16%-kal emelkedtek. A pénzüinté-

zetek az idegen tőkék példájára tőkéiket újból és újból, eddig soha nem látott mértékben emelték és így alapjaikban látszólag megszilárdultak. Míg 1915-ben egyáltalán nem bocsátottak ki a fővárosi pénzüzetek új részvényeket, 1916-ban 35 budapesti hitelintézet 101·6 millió koronával emelte tőkéit, a következő évben pedig 358 millióval. A tőkegyarapodás ebben az évben 320·15 millió volt, amit a részvényekre fizetett 290·99 millió felpénz 611·14 millió koronára emelt.

A pénzbőséget talán még nagyobb mértékben megérző vidéken egészen kis intézetekből többmillió tőkével rendelkező vállalatok lettek. 266 vidéki pénzüzet 1917-ben 239·62 millió koronáról 411·83 millióra emelte tőkéit, vagyis 172·18 millióval erősödött (1916-ban 59, 1915-ben 16 millióval). Pénzüzeti részvényekbe ebben az egy évben csaknem 800 millió koronát fektettek be.

A látszólagos nagyfokú gyarapodás leple alatt a háborús gazdasági élet küszöbön álló összeomlása rejtőzött, ami a középeurópai hatalmak végzetes veresége következtében valósággá vált.

VI. A TRIANONI KORSZAK.

1. A MEZŐGAZDASÁG.

A háborús összeomlás, a nyomában fellépő forradalmak és a reánk kényszerített béke az ország soha el nem képzelt arányú megcsonkítását okozták és ezzel a magyar gazdasági élet alapjai is lényegesen megváltoztak. Minden vonatkozásban igen nagy befolyással kellett lennie a gazdasági fejlődésre annak, hogy az ország területe 282.870 négyzetkilométerről 9.114-re, vagyis csak 32·2%-ra, népessége 18·26 millió lakosról 7·48 millióra zsugorodott össze.

Ha Buday László adatai alapján¹⁾ egy pillantást vetünk Csonka-Magyarország mezőgazdasági termelésének alapfeltételeire, a politikai változásoknak megfelelő kép tárul elénk. A megcsonkított ország mezőgazdasági termelésre kihasznált területe az 1911—15. évek átlagával összehasonlítva, a következő változást mutatja:

	Búza	Róz	Árpa	Zab	Tengeri	Burgonya
	leartott területe ezer holdban					
Magyarország	5.752	1.880	1.929	1.862	4.267	1.078
Csonka-Magyarország	2.626	1.182	912	599	1.493	421
A régi terület %-a . . .	45·7	62·9	47·3	32·2	35·0	39·1

A mezőgazdasági termelésre alkalmas területnek tehát nagyobb része maradt meg mint az ország területének. A megmaradt szántóföldön a hat fő termény a csonka országban kb. ugyanakkora hányadot foglalt el, mint azelőtt az egész országban:²⁾

	Búza	Róz	Árpa	Zab	Tengeri	Burgonya
	területe a szántóföld százalékában					
Magyarország	25·5	8·2	7·7	8·0	18·5	4·1
Csonka-Magyarország	26	11·9	8·2	6·5	16·3	4·0

A gabonaneműeknél kedvezőbb volt a helyzet a többi termények tekintetében:

	Cukor- répa	Takarmány- répa	Dohány	Bükköny	Lóhere	Lucerna
	e z e r h o l d b a n					
Magyarországon átlagos terület . . .	200	300	50	575	650	370
Ebből megmaradt %.	41·9	62·6	82·7	58·5	37·2	56·5

Az országnak aránylag termékenyebb része maradt meg a megcsonkított határok között, amint azt az 1911—15. évek átlagából meg lehet állapítani.³⁾

	Búza	Rozs	Árpa	Zab	Tengeri	Burgonya
	termése e z e r			métermázszában		
Magyarország	41.018	12.440	15.116	12.588	42.118	51.673
Csonka-Magyarország	19.942	8.033	7.128	4.398	15.054	19.421
A megmaradt, a régebbi %-ában .	48·6	64·6	47·1	34·9	35·8	37·6

Buday számításai szerint a megmaradt terület növénytermésének és a szűk határok közé szorult lakosság szükségleteinek mérlege egyáltalában nem volt kedvező. Az 1911—15. évek átlagtermése alapján évente 7·8 millió métermázsa, esetleg kivitelre felhasználható felesleg maradna a 28 milliós búza- és rozstermésből. Az 1918. évi rossz termést véve a számításoknál alapul, felesleg helyett még 3·6 millió mázsa hiány mutatkoznék. A csonka-ország népének kenyérellátása tehát pusztán a nálunk eléggé szeszélyes időjárástól függött.

Még kedvezőtlenebbnek látszott az abrak-takarmányok mérlege: árpából, zabból és kukoricából az 1909—14. évi fogyasztást véve tekintetbe, 3·28 millió métermázsa lett volna a hiány, melyet kenyérmagvakkal kellene pótolni. Annak ellenére, hogy a nekünk megmaradt területnek jobb volt a talaja és magasabb volt a megművelés színvonala is mint az elveszetté, attól kellett tartani, hogy „egy-két sovány esztendő is elég, hogy két bő termés maradékát fölfalja.”⁴⁾

Aránylag kevés veszett el szőlőterületünkéből: a hegyi szőlőknek kb. a fele maradt meg, a homoki szőlőknek meg csaknem 90%-a.

	Az egész szőlő- terület	Ebből immunis talajon ezer holdban	Nem immunis talaj
Magyarország	533	224	309
Csonka-Magyarország	373	201	172

Csonka-Magyarország gazdasági képe nem ütött el a régítől, megtartotta őstermelő jellegét, Sőt, mint a népsűrűség és a mezőgazdasági népesség arányszámainak összetevéséből megállapították, Közép-Európa államai közül viszonylag a leginkább őstermelő volt. Az aránylag nagyon sűrűn lakott trianoni Magyarország területén, ahol 1930-ban egy négyzetkilométeren átlag 94·4 lelket számláltak, a mezőgazdasági népesség arányszáma a legnagyobb volt, utána Belgium, Bulgária, Cseh-Szlovákia és Németország következtek, amelyek közül azonban az elsőben és az utolsóban a mezőgazdasági termelés belterjessége bőven kiegyenlítette az előbbi hátrányt. Hazánk közigazdaságáról azonban ezt nem mondhatjuk el. Kiderül ez akkor, ha a főbb terményeknek 1930—32. években a különböző országokban hektáronként elért átlagos eredményeit összehasonlítjuk.⁵⁾

	Búza	Rozs	Árpa	Zab	Burgonya	Tengeri	Cukorrépa
Ausztria	15·5	14·2	15·2	12·5	130·3	20·6	242·5
Belgium	24·3	21·9	26·3	23·5	214·1	—	312·5
Bulgária	12·6	12·1	14·4	9·4	58·4	13·4	176·5
Cseh-Szlovákia	16·1	17·3	18·0	17·0	132·4	18·8	280·2
Dánia	27·6	17·1	27·8	25·6	157·3	—	301·2
Franciaország	14·1	10·9	13·9	13·4	108·0	16·2	290·5
Jugoszlávia.....	10·1	8·2	9·3	7·6	53·9	15·0	151·8
Magyarország	12·3	10·8	12·8	10·7	56·9	15·9	192·1
Németország	20·9	16·8	19·3	18·3	163·2	—	296·4
Svájc	19·8	19·5	16·8	19·2	142·8	30·4	364·0

Magyarország termésátlagai tehát nagyon távol vannak a külföldi országokétól és csak a kevésbé sűrűn lakott balkáni államok, Bulgária és Jugoszlávia termésátlagait haladják meg. Ha pedig Csonka-Magyarország termelési eredményeit azon államokéval hasonlítjuk össze, amelyekhez népsűrűség tekintetében a legközelebb állott: Belgium, Németország és Cseh-Szlovákia, akkor még rosszabbnak látszik a helyzet. Ha Magyarország termésátlagait 100-zal vesszük, akkor az említett országok indexszerű termésátlaga:

	Búza	Rozs	Árpa	Zab	Burgonya	Tengeri	Cukorrépa
Belgium	197	203	205	220	376	—	163
Cseh-Szlovákia	131	160	140	159	232	118	146
Németország	170	156	151	171	287	—	154

Lipták László számításai szerint tehát ez az index nem egyenlíti ki, hanem ellenkezőleg, kiélesíti azt a hátrányt, amelyet az agrár-népesség és a népsűrűség aránya fejez ki. Magyarországnak népsűrű-

ségéhez viszonyítva túlzottan nagy az agrárnépessége és ez kevesebb termőföldön él, amelyen még a termésátlagok is kisebbek. Ez csak úgy lehetséges, hogy a mezőgazdasági népesség életszínvonala nagyon alacsony.

A szántóföldek művelésének jellege, az egyes növénycsoportok megoszlása a mezőgazdasági termelésben, összehasonlítva a régi Magyarország viszonyaival, egyáltalában nem változott, amit a következő táblázat tanúsít:⁶⁾

Év	Gabona	Szálas takarmány	Tengeri, Burgonya, répa a bevetett terület %-ában	Egyéb	Ugar
1870.	53·0	2·7	21·4	—	22·9
1895.	53·7	7·5	26·3	—	12·9
1914.	51·9	10·0	27·1	2·4	8·6
1921—25. évi átlag	51·1	12·8	25·7	2·7	7·7
1926—30.	54·4	11·8	27·5	2·5	3·8
1931—35.	53·4	11·8	28·9	3·5	2·4
1936.	53·4	12·0	29·0	3·7	1·9
1937.	50·8	12·3	30·0	3·9	3·0

Az ugarterület hosszabb időn át állandóan csökkent. 1923-ban 700 ezer kat. holdnál több volt, azután fokozatosan 200 ezerre esett és 1936-ig e körül ingadozott, hogy végül 1937-ben 300 ezerre szökjék fel. Az ugar fogyásából főképpen a búzatermelésnek volt haszna. A búzával bevetett terület a 20-as évek második felében 18%-kal nőtt.

A főbb szántóföldi növények vetésterülete:

	1921—25. évek átlagában	1926—30. évek átlagában	1930—35. évek átlagában	1936. évek átlagában	1937. évek átlagában
	ezer kat. holdban				
Búza	2.384	2.814	2.830	2.865	2.625
Rozs	1.129	1.165	1.123	1.140	1.069
Árpa	781	763	823	824	827
Zab	558	471	401	375	412
Tengeri	1.719	1.883	2.001	1.984	2.093
Burgonya	453	466	508	517	515
Takarmányrépa	193	183	224	242	243

A mezőgazdaságban tehát még mindig a gabonatermelésre fektették a legnagyobb súlyt és ebben is a búza játszott a főszerepet, sőt a búzatermelés aránya még emelkedett, éppen akkor, amikor, mint látni fogjuk, a termés értékesítésében nagy nehézségekkel kellett megküzdeni. Az arány a gabonafélék, szalastakarmányok, a legfon-

tosabb kapásnövények (burgonya, répa) és a többi szántóföldi növény vetésterülete között különben alig volt változásnak kitéve és 1937-ben: 13 : 3 : 7 : 1. A fennálló viszonyokhoz való ragaszkodás, mint mindig, ebben az időben is jellemzi a mezőgazdaságot. A bevett területen a terméseredmény a következő volt:

	1921—25. évek átlagában	1926—30.	1931—35. ezer	1936. métermázsában	1937.
Búza	16.242	22.337	20.816	23.892	19.638
Rozs	6.818	7.427	7.247	7.142	6.178
Árpa	4.833	6.045	6.274	6.584	5.569
Zab	3.287	3.617	2.745	2.620	2.704
Tengeri.....	14.822	16.283	18.551	25.931	27.587
Burgonya	15.495	18.718	16.744	24.513	25.594
Takarmányrépa	18.640	23.099	25.721	35.126	32.073

A trianoni Magyarország mezőgazdaságával szemben azt a kérdést kell elsősorban felvetnünk, megállapítható-e nagyobbfokú haladás a termelésben. Tudta-e mezőgazdaságunk legalább részben pótolni azt a veszteséget, amelyet művelésre kiválóan alkalmas nagy területek elvesztése okozott? Ha ismerjük mezőgazdaságunknak a világháború előtti állapotát, és a nyugati országokéhoz képest külterjes jellegét, nem lehet ezt a kérdést, mint nem szakszerűt és megokolatlant, visszautasítanunk.

A közvélemény általában azt tartja, hogy a termelés, miként a világháború előtt, utána is jelentékenyen előrehaladt, hiszen a technikai haladás a gépek alkalmazásával ezen a téren is érvényesült, és a nemesített vetőmag elterjedésétől is több és minőségileg jobb termést lehetett várni. Kerék Mihály ezzel szemben megállapítja, hogy a termés hozam félszázad alatt sem emelkedett.⁷⁾ Igazolja ezt a tízéves termésátlagok statisztikája is, mely szerint a rossz és a jó esztendőök kiegyenlítették egymást. A világháború és az azt követő forradalmak rendkívüli viszonyokkal járó évtizedének mellőzésével a termésátlagot hektáronként métermázsákban a következő táblázat mutatja:

	1891—1900.	1901—10.	1921—30.	1931—37.
Búza	12·14	12	12·94	13·11
Rozs	10·73	11·26	11·03	11·00
Árpa	12·15	12·05	12·38	13·00
Zab	10·74	10·94	11·73	11·70
Tengeri.....	14·90	14·74	15·01	18·00
Burgonya	71·20	78·70	65·14	67·50

Mint Kerék hangsúlyozza, e kimutatás elbírálásánál figyelembe kell vennünk a trianoni szerződés következményeit: a főleg burgonyát termelő Felvidék elvesztését és az ország megmaradt részeinek elsősorban gabonatermelő jellegét. A háborút megelőző húsz évben a burgonyatermés 10%-os emelkedésén kívül semmiféle változás nem történt. A csonkaországi termelés első tíz évében a burgonyatermés-átlaga 17%-kal csökkent, valószínűleg a Felvidék elvesztése miatt, míg a búzánál csak 8%-os az emelkedés, noha Csonka-Magyarország a régi búzatermő területeket jórészen megtartotta. A zab termés-átlaga is javulást mutat, míg a többi kalászosé és a tengerié csaknem változatlan.

Az 1931–37. év termésátlaga az előző évtizeddel összehasonlítva, a tengeri kivételével, amely 20%-os emelkedéssel dicsekedhetik, ugyanazon a szinten mozog. Ez azért keltheti fel a kutató érdeklődésünket, mert a kormány a mezőgazdaság érdekében sokat tett. „Különösen a búza volt dédelgetett gyermeke agrárpolitikánknak, amely azt a felfogást vallotta, hogy az ország a búzával áll vagy bukik. Eppen ezért feltűnő, hogy a búza terméshozama lényegében ugyanazon a szinten mozog, mint a korábbi évtizedekben.”⁸⁾

A negyven év előtti adatokat a mostaniakkal szembeállítva, a termőterület változásának figyelembevétele mellett e kérdések szakértő ismerője úgy látja, hogy a múlt század vége óta a búza és a többi kalászos termelési átlaga, vagyis a gabonatermelés intenzitása nem változott. Ez annál különösebb, mert ez idő alatt más országok termésátlagai nagy mértékben emelkedtek, Németországé 50–70%-kal, Franciaországé 24–37%-kal. A búza termésátlaga Hollandiában és Olaszországban a jó mezőgazdasági politika eredményeképpen az 1933. előtti húsz év alatt 22·2, illetve 37·%-kal nőtt. Még Ausztria is 14%-kal emelte a búza termésátlagát, míg hazánk csak 6·5%-kal. A magyar terméshozam búzából nem éri el Hollandia (29·7) és Írország (27·2) terméshozamának a felét sem.⁹⁾

Az illetékes tényezők, elsősorban a kormány sokat tett a búza-termés mennyiségének és minőségének emelésére. Céltudatos tevékenysége arra irányult, hogy a magyar búza felvehesse a kanadaival a versenyt. Ennek előfeltétele az volt, hogy vele egyenlő és állandó minőségben jelenjék meg a világpiacon.

Mint a Magyar Közgazdasági Társaság értekezletén megállapították, a 20-as években a magyar búzát, amelynek minőségével egykor csak a legkiválóbb kanadai vehette fel a versenyt, a világpiacon már csak közepesnek tartották. Míg Amerikában állandóan kísérleteztek a minőségjavítás érdekében, addig Magyarországon minden törekvés csak a többtermő fajták kikutatására irányult. Közben a magyar búza minősége ugyan nem romlott le, de a Manitoba-búzáké lényegesen emelkedett, úgyhogy a magyar búza a délamerikai mögé szorult. Nem sikerült kísérlet volt a nemesített fajták vetése sem, mert termőképességükre éghajlatunk nem hatott előnyösen. Több helyen hoztak ugyan bő termést, de csak gyengébb minőségűt, amit nehezen lehetett értékesíteni.

A búza minősége pedig a kereskedelemben fokozódó figyelemben részesült, mióta a régi házi kenyérsütést csaknem teljesen kiszorította a pékkenyér, amely nagy részben géperőre berendezett műhelyekben készült. A gépi feldolgozáshoz ugyanis, mivel a megmunkálás mindig egyforma, állandó és megbízható minőségű lisztre van szükség.

A jóminőségű búza kitenyésztése továbbra is kívánatos cél volt, mert egyes önellátásra törekvő ország, éghajlata és földjének minősége folytán csak olyan búzát tudott termelni, mely feldolgozásakor rászorult a keményebb, magyar búzából készült sikérdús liszttel való keverésre. Az önellátási törekvések tehát nem rontották le, hanem inkább javították az acélos búza értékesítési kilátásait. Ilyennek a Manitoba-búzáét is felülmúló minőségben való kitermelésére pedig Magyarországon megvoltak a természeti adottságok.¹⁰⁾

A kormány működése tehát oda irányult, hogy nagy sütőképességű, finomabb tésztaneműek készítésénél versenyen felül álló világpiaci áruvá tenyessze ki a magyar búzát. Ez előreláthatólag nagy és hosszas küzdelemmel járó feladat volt akkor, amikor a magyar búzának 400—600 fajtáját termelték. A cél olyan kevésszámú, gazdag sikértartalmú egységes fajta termelése volt, amely nagyobb tömegben jelenhetik meg a piacon s ott magának állandóan az első rangot tudja biztosítani. Ennek eszközei a talaj művelésének megjavítása, megfelelő, nemesített vetőmag használata és a termés jó kezelése, osztályozása. Mindez azonban a termelőknél csak akkor volt elérhető, ha a termés megfelelő áron való elhelyezése is biztosítva volt, ehhez pedig az értékesítés jó megszervezése volt szükséges.

1926-ban elkészült talaj és növénytani szaktekintélyek munkája alapján az ország talaj- és termőviszonyainak a felvétele. A következő évben felállított Országos Gabona- és Lisztkísérleti Állomás megkezdte az ország búzakataszterének megalkotását. Ez megállapítja, hogy hol, milyen búza terem, mennyire felel meg az a talaj- és az éghajlati viszonyoknak, jó-e vagy mással cserélendő-e ki.

A gyakorlati segítségnek elsősorban a kisgazdákra kellett kiterjednie, mert az ország művelés alatt álló területének kétharmadrésze kisbirtokosok kezén van, akik már 1926-ban a termékek nehéz értékesítése miatt válsággal küzdöttek és ezért a búzanemesítéssel járó kockázatos kísérletekre nem vállalkozhattak. Anyagi támogatással és oktató munkával irányították őket a mezőgazdasági haladás útjára.

Több száz mázsa nemesített vetőmagot tudtak a kisgazdaságok évente felhasználni, amelyet a kormány a szokványbúza árán juttatott el hozzájuk. A mezőgazdasági kamarák figyelték az egyes vidékeken elért eredményeket.

A jobb termelés elérésére nem lehetett elegendő a vetőmagnemesítés, hanem a megfelelő talajművelés és a trágyázás érdekében is kellett a kisgazdaságokban tevékenységet kifejteni. Ezt a célt kedvezményes árú mezőgazdasági gépek és nagyobb mennyiségű műtrágya kiosztása szolgálta.¹¹⁾ Különösen az Alföldön volt ez szükséges, ahol az istállótrágya jóval kevesebb és ahol a talajerő szempontjából nélkülözhetetlen állati trágyát, mint a szalma nagy részét még sok helyen megszáritják és eltüzelik.¹²⁾ A műtrágya bevezetése azért elsősorban itt történt. Zöld trágyául szolgáló pillangós takarmányfélék elterjesztése céljából 7600 q vetőmagot osztottak ki kedvezményes áron. Az istállótrágya helyes kezelését a kormány igen sok községben létesített minta-trágyatelepekkel törekedett megismertetni. A 800.000 holdnyi tiszántúli szikesterület javítása is megindult, hogy az ne csak különösen kedvező időjárás esetében teremjen, hanem a 2 millió hold elsőrendű búzatermő földdel egyenragú legyen. Hogy a búzatermelés jövedelmező legyen, a kormány a mezőgazdaságnak néhány év alatt negyedmilliárd pengő beruházási hitelt folyósított, amelyből 110 milliót termelési kölcsönökre, 80 milliót a termés és az értékesítés támogatására, a többit pedig ármentesítésre fordították.¹³⁾

A több és jobb termelésre irányuló törekvések sikere összefügg a birtokmegoszlással. Meg kell vizsgálnunk, hogy a különböző nagyságú birtokokon milyen volt a termelés eredménye és a birtokmegoszlás mennyiben befolyásolta a termelés javítását célzó szándékokat, amittől nemcsak a magyar mezőgazdaság, hanem az egész gazdasági élet jövője is függött.

A földbirtokmegoszlásban a fejlődés iránya határozottan a kisbirtok felé való eltolódás volt. Ez a századforduló körül lassabban, a háború után erősebb ütemben nyilvánult meg.¹⁴⁾ Az ország területéből:

Év	100 kat. holdnál kisebb földbirtok	100 holdnál na- gyobb földbirtok
1913.	44.2%	55.8%
1916.	45.5%	54.5%
1921.	46.5%	53.5%
1925.	50.2%	49.8%
1928.	51.2%	48.8%
1935.	51.9%	48.1%

A kisbirtok gyarapodásának egyik oka az 1920. évi törvény alapján végbement földreform volt. Ennek eredményeképp a törpebirtokok száma gyarapodott és azzal az egymillió holddal, amely a reform során gazdát cserélt, nem a már meglévő kisbirtokos osztály erősödött. A területnek 72.9%-a szabadforgalmú birtok, a birtokok számának pedig 98.8%-a; kötöttforgalmú ennek megfelelően 27.1, illetve 1.2%. A szabadforgalmú birtokok 72.3%-a szántóföld, míg a kötött forgalmúaknál csak 29.6%, az előbbiekből 5.9% legelő és 6.5% az erdő, az utóbbiaknál pedig 23.0% a legelő és 26.5% az erdő. A szabad forgalom területének csak 3.0%-a nem esett adó alá, míg a kötött forgalom oldalán 14.2%.¹⁵⁾

Nagyság szerint a földbirtok megoszlott:

	A 11,721.222 h. szabadforgalmú birtokból		A 4,360.622 h. kötöttforgalmú birtokból		Összesen	
	száma	területe %-ban	száma	területe %-ban	száma	terü- lete
Nagybirtok (1000 kat. hold felett)	705	16.5	365	65.9	1.070	29.9
Középbirtok (100— 1000-ig)	6.868	15.4	4.126	25.9	10.994	18.2
Kisbirtok (5—100)	428.032	54.3	9.528	8.0	437.560	41.7
Törpebirtok (5-ön alul)	1,129.319	13.8	5.464	0.2	1,184.783	10.2

A 15,932.418 kat. hold mezőgazdasági művelés alatt álló területen 1925-ben 1,138.981, 1930-ban 1,597.646 gazdaság osztozott. Számuk tehát öt év alatt 40·3%-kal szaporodott. A földreform befejeztével az 1 holdnál kisebb gazdaságok száma 281.499-ről (1925) 551.714-re emelkedett, arányuk valamennyi gazdaságból 24·7%-ról 34·5%-ra. Ezek a törpebirtokok pedig csak a legritkább esetben tudnak megélhetést nyújtani, különösen akkor nem, ha a feldarabolással az a nagybirtok is megszűnt, amely a törpebirtokosnak napszámos munkát adhatna.

A művelés rovására megy, hogy a birtokok általában több tagból állanak. Egy-egy tag országos átlagban 2·5 kat. hold, egy-egy birtok átlag 3·9 részre oszlik. Egy tagból a földbirtokoknak csak kisebb része, mindössze 29·6%-a állott.

Az 1920. törvény alapján lefolytatott földreform a következőkép befolyásolta az imént vázolt földbirtokmegoszlást: a kiosztott 877.000 kat. hold területből 260.000 házhely, 928 közös legelő, 411.000 törpe- és kisbirtok, 250 mintabirtok és 67 középbirtok alakult. Ezenkívül az állam elővásárlási jogát 26.400 kat. hold területnél gyakorolta, feldarabolást pedig 149.000 kat. holdra engedélyezett. Szóval a földreform 1920 és 1935 között 1·2 millió holdat mozgatott meg. Az 1928-as gazdasági válság óta a birtok tulajdonváltozása egyenletes. Főleg a középbirtokok, ezek közül persze inkább a szabadforgalmúak cseréltek gazdát. Az új tulajdonos kezébe került birtokok száma évente 1.100 és 2.000 közt változik. A feldarabolás a háborútól 1928-ig 153.000 kat. holdat, 1928—35-ig pedig 112.000 holdat érintett. Mindebből 58.000 parcella keletkezett. A feldarabolás terén 1931-ben volt a legélénkebb a tevékenység, azóta ellanyhult.

Termelési eredmény szempontjából nem közömbös a birtok kezelésének módja sem. 1935-ben haszonbérbe adták a földbirtok kiterjedésének 17·4%-át és pedig a nagybirtoknak kb. egynegyedét, a középbirtoknak egyötödét, a kisbirtoknak csupán 12·9, a törpebirtoknak meg éppen csak 7·6%-át. Minél nagyobb tehát a birtok, annál nagyobb része állott bérkezelésben. A kötöttforgalmú birtok 22%-án, a szabadforgalmúaknak csak 15·7%-án gazdálkodtak bérlők.

A gazdaságok megoszlása arányosabb a birtokmegoszlásnál.¹⁶⁾

Nagygazdaság	az egész terület 22%-a, a szántó 13·3%-a (1000 k. holdon felül)
Középgazdaság	az egész terület 21·4%-a, a szántó 17·2%-a
Kisgazdaság	az egész terület 45·3%-a, a szántó 56·1%-a
Törpegazdaság	az egész terület 11·3%-a, a szántó 13·4%-a
Összesen100% 100%

Termelési eredmény szempontjából a nagybirtok sokkal előnyösebb helyzetben van a kisbirtoknál, mivel tőkében erősebb s így könnyebben fedezheti a beruházásokat, főleg a technikai, gépi berendezéssel járó kiadásokat és mert üzemtervét önállóan, minden idegen tényező befolyásától mentesen készítheti el és hajthatja végre.

Az 1926—33. évek átlagában a gazdaságok nagysága szerint a termés eredménye a következő:

Kat. holdanként termett:¹⁷⁾

	Búza	Róz	Árpa	Zab	Tengeri	Burgonya	Cukor-repa	Takarmány-repa	Lóhere	Lucerna
20 kat. hold ...	7·56	6·25	7·34	6·71	8·70	35·17	103·04	111·40	16·00	18·73
20—100	7·63	6·21	7·71	6·73	8·99	36·04	102·61	113·40	16·13	19·13
100—1000	8·36	7·15	8·70	7·67	9·31	40·39	113·25	125·10	17·07	20·10
1000	9·61	8·19	9·76	8·69	10·47	46·68	126·90	144·53	18·77	21·60

A táblázat adatainak összevetéséből kiderül, hogy az 1000 holdnál nagyobb gazdaság terméseredménye a 20 hold alattiét a kalászosoknál átlag 30%-kal, a tengerinél 20, a burgonyánál 32, a cukorrépánál 23, a takarmányrépánál 30 és a szálas takarmányoknál 15—17%-kal múlja felül.

A 20 hold alatti és 20—100 hold közötti gazdaságok kb. egyforma sikerrel folytatják a termelést, ami érthető, ha meggondoljuk, hogy mindkét csoportban a gazdálkodó kiscgazda tudása és előképzettsége csaknem azonos, és a gazdálkodás eszközei is egyenlők: a talajművelési állati erővel történik és a műtrágya ritkán nyer alkalmazást.

A középgazdaságoknál ugyan már szerepet játszik a magasabb színvonalú mezőgazdasági képzettség és a traktor használatán alapuló mélyebb talajmunka, de a néhány százholdas birtokos mégsem rendelkezik elég tőkével arra, hogy a megfelelő műszaki berendezéseket, különleges gépeket alkalmazza, főiskolai képzettségű gazdasztet tartson, sőt ő maga is csak ritkán tudja megszerezni a kellő

képesítést.¹⁸⁾ A megfelelő szakoktatás mértéke a különféle birtok-kategóriákban jut érvényre. Az anyagi erő és a szakképzettség hiánya mutatkozik a trágyázás kérdésében is. A műtrágyázott szántóföld nagysága 1927-ben a következő volt:

A 20 k. hold alatti birtokokból	61.514 hold, a szántóföld	1·5%-a
A 20—100 k. holdas birtokokból	90.500 hold, a szántóföld	4·1%-a
A 100—1000 k. holdas birtokokból	244.423 hold, a szántóföld	13·7%-a
Az 1000 holdon felüli birtokokból	296.677 hold, a szántóföld	19·7%-a

Az állati trágyázás szempontjából a kisgazdaságok előnyben vannak, mert aránylag több állatot tartanak mint a nagyok. Itt azonban felmerül Lipták szerint az a kérdés, hogy nincsen-e nagy különbség az állati trágya minőségében. Szerinte ez a nagybirtok javára a jobb kezelés következtében gyakran 100%-os. Az állati trágyázás mértékét az alábbi táblázat mutatja:¹⁹⁾

Gazdaság nagysága	kat. hold	a szántóföld %-ában
20 kat. holdon alul	1,024.752	25·0
20—100 hold	471.078	21·3
100—1000 hold	348.430	19·5
1000 holdon felül	296.676	19·7

A többtermelés problémája tehát elsősorban a kisbirtok termés-eredményének növelése és javítása, hiszen a szántóföldterületnek kb. kétharmada 100 holdon aluli gazdaság. Ezzel szemben a búzatermeléssel a terület 72·4%-át, a tengerivel 75%-át foglalják el, míg a takarmánytermesztést elhanyagolják. A csalamádé-területnek 52·6, a lóherének 64·7, a lucernának 62·0 és minden egyéb takarmányfélének 36%-a esik a kisbirtokra.

Ebből megállapítható, hogy az egyoldalú gazdálkodás, a búza és a kukorica túlzott arányú termelése leginkább a kisbirtokos gazdálkodásának a hibája; a takarmánygazdálkodás hiányait is elsősorban a kisbirtokosoknál találhatjuk meg.²⁰⁾

A gazdaságos termelésnek egyik legnagyobb akadálya a kisbirtokosok, az 5—100 holdas gazdák, a mezőgazdasági „széles rétegek” szaktudásának hiánya. Mezőgazdasági tudás hiányzik ott, ahol, mint nálunk kevés kivétellel a parasztság csak elemit végez és a mezőgazdasági műveltséget saját erejéből nem szerezheti meg. A kisgazdában konzervatív hajlamainál fogva nehéz, de nem lehetetlen

az újítás iránti érdeklődést, a tudásvágyat felkelteni. Mint szakember írja, eleinte, mikor a 20-as évek végén gazdasági tanfolyamok indultak meg, alig lehetett hallgatókat fogni. Később azonban, hogy meggyőződtek a tanulás gyakorlati hasznáról, ugyanazonokon a helyeken a gazdák maguk kérték ilyen háromhónapos téli tanfolyamok rendezését.

A műveletlenség az oka, hogy a vetésforgókat minden tapasztalati előny mellőzésével hagyományosan állapítják meg. A tarlókat sok helyen aratástól tavaszig legeltetik, letapostatják s csak közvetlenül a vetés előtt szántják fel, még pedig csak sekélyen. A gyümölcsfák kártevői ellen nem védekeznek permetezéssel, hernyóirtással. A legelőkön a gyomirtásról csak kivételes esetekben gondoskodnak. „A termelésben tudatos állati és növényi fajtakiválasztásról nem beszélhetünk.”⁽²¹⁾

Ilyen körülmények között műtrágya használatáról, belterjesebb gazdálkodásról addig nem lehet szó, míg jól felkészült szakemberek nem világosítják fel a kisgazdákat, akiknek egy része az iskolában megtanult betűvetést már régen elfelejtette. Ha belátják a szakoktatás fontosságát, naponta többkilométeres utat is hajlandók megtenni, hogy tanfolyamon résztvehessenek.

A szakismeretek elterjesztésével sok új erő kapcsolódna bele a termelésbe. Több olyan mezőgazdasági termelési ág van, amelyhez nem szükséges tőkebefektetés, csak szaktudás s így a kisgazdaságban művelhető. Így a méhészet, gyümölcsstermelés, zöldségtermelés, kertészet, házi ipar. Ezek a termelési ágak csak a szaktudás hiánya miatt nem terjednek el.⁽²²⁾

Az ország gyümölcs- és zöldségtermelésének valóban 74—92%-a 100 holdon aluli gazdaságokban folyik és nem valószínű, hogy ott a búzagazdálkodást ki tudná szorítani vagy lényegesen csökkenteni. Hiszen vetésterületük mindössze 100.000 hold, és raktározásuk, értékesítésük nehézségei a termelés nagyobb kifejlődését jelentősen akadályozzák. Piacszervezés nélkül lényeges fejlődést e téren nem lehet várni.⁽²³⁾

A kisbirtokosok szaktudásának fejlesztésére 22 alsófokú mezőgazdasági iskola volt hivatva. (1936.) Ebből 13 téli gazdasági iskola és 9 mezőgazdasági szakiskola. Utóbbiak, amelyeket az uradalmak részére altisztképző iskoláknak létesítettek, két éven át télen-nyáron

igénybeveszik az ifjút. A téli tanfolyamok jobban beváltak, mert bár ezek is kétévesek, csak novembertől februárig vonják el hallgatóikat a gazdaságtól.

Ezeknek, de még inkább a háromhónapos gazdasági tanfolyamoknak köszönhető az a haladás, amely a kisgazdaságokban már több helyen tapasztalható.

Minthogy az iskolák révén elterjesztett tudás csak hosszabb idő múlva érvényesülhet, akkor, amikor a tanulók már befolyáshoz jutnak az otthoni gazdaságokban, a kormány gazdasági tanácsadásról gondoskodott. Ez az intézmény arra a körülményre támaszkodik, hogy mindenütt van egy-két haladásra hajlamos gazda, aki azonban újítási készségét csak megfelelő támogatás mellett tudja érvényesíteni. Ezek példaadásukkal hatnak a többiekre.²⁴⁾

A kisbirtok többtermelésének s ezzel jövedelmezőségének legnagyobb akadálya az, hogy a legtöbb helyen több tagban fekszik. Az egyes részeknek a lakóhelytől, valamint egymástól való távolsága nagyon megnehezíti a földek megfelelő kihasználását. A birtok nehezen tekinthető át, azután „a sok mesgye, út, az elszántások, perlekedések még súlyosbítják a tagosítatlan kis- és törpebirtok helyzetét“.²⁵⁾

Ennek az állapotnak eredete a jobbágyfelszabadítás idejére vezethető vissza, mikor az ú. n. „tagosztály“ elkülönítette a volt jobbágyoknak jutó földet a földesúrétól. Minthogy mindenkinek egyenlő értékű birtokot akartak juttatni, az úrbéri viszonyokat rendező nyílt parancsok három földosztályt állapítottak meg. Ahogy ez már az 1767. évi úrbéri rendezésnél is történt, minden határban három osztályba sorozták a földeket s ennek megfelelően 1100—1200—1300 négyszögölet kellett egy hold fejében kiosztani. Minthogy hegyes és dombos vidéken ez az osztályozás nem tűntette eléggé el a földek minőségében mutatkozó különbségeket, az elkülönítés úgy történt, hogy a völgyfenéket és a hegyoldalakat külön osztották fel. Egy kisbirtok ilyenformán a határban szétszórta 10—20 darabkából állott. Minthogy a tagosztály utáni korszakban a liberális elveknek megfelelően a birtoknak semmiféle kötöttsége nem volt, öröklés és házasság révén a földek tovább osztódtak és a feldaraboltság még nagyobb méreteket öltött.

Az Alföldön valamivel kedvezőbb a helyzet. Ott a községek 56%-ában a kisbirtokosok parcelláinak átlagos nagysága egy holdon felül van, sőt olyan községek is vannak, ahol az átlag 2—4 holdra is emelkedik. A trianoni Magyarország északi és dunántúli harmadfélezer községe közül azonban csak 170-ben éri el a parcellák átlaga az egy holdat. Az ország 11 megyéjében az átlag még a fél holdon is alul marad.

A föld szétदारabolását jellemző adat az egy birtokosra eső részek száma. Az Alföldön ez átlag négy, a Felvidéken és a Dunántúlon a községek több mint felében 10 fölött van, de van 150 olyan község is, ahol 20-nál is több parcella jut egy-egy birtokosra.²⁶⁾

A trianoni országnak mintegy 2800 községében lett volna tagosításra szükség, kb. 6 millió kat. holdon. Oltay Károly figyelmeztet arra a nagy veszteségre, amely mezőgazdasági termelésünket a sok megye révén éri. Becslése szerint 50.000 kat. hold megy ilyen módon veszendőbe.²⁷⁾ A néhány százöles földdarabkán az egyéni kezdeményezésnek, rátermettségnak, a termelés érdekében végrehajtandó újításnak kevés eredménye lehet. Új termelési ágra egy-egy ilyen kis parcellán nem lehet áttérni, mert a mezőgazdasági munkát a dűlőben egyszerre kell elvégezni, a tarlót egyszerre kell legeltetésre bocsátani. A gazda kezét megkötő régi nyomásos rendszer, amely megállapítja a kötelező forgót, a föld feldaraboltsága mellett feltétlenül szükséges.

A széttagoltság következménye a munkaerő drágasága, illetve a meglevő munkaerő megfelelő kihasználásának hiánya. Roppant sok járás-keelés, szállítás, fuvarozás van az egyes földdarabok között. Egy 40 holdas gazda, akinek birtoka 47 darabból áll, évente 63 napot kénytelen kocsizással eltölteni, míg ha a birtok egy tagban van, arra csak három nap szükséges.²⁸⁾ Elgondolhatjuk tehát, hogy a feldaraboltság mily rengeteg idő- és munkavesztéssel jár. A fogatos gazda gyakran képtelen parcelláira a trágyát kihordani. Gépek használata is csak akkor gazdaságos, ha a birtok egy tagban van. Még a tagosított kisbirtoknak is vannak e tekintetben hátrányai, mert csak termelési szövetkezeteken belül élvezhetné a gépszántás és műtrágya alkalmazásának előnyeit. Az őszi gabona mennyiségét, és minőségét oly kedvezően befolyásoló szuperfoszfátot tudniillik vetőgép haszná-

latával nem alkalmazhatja (a nélkül pedig kétszeres mennyiségű műtrágyára volna szükség), mert egy ilyen nagy teljesítőképességű gép beállítása csak 200—300 holdnyi területen volna gazdaságos.²⁹⁾

A kisbirtokosnál, aki családtagjai munkaerejét kötetlen munkaidővel jól ki tudja használni, nagyon sok függ, mint említettük, a mezőgazdasági műveltségtől. Itt különbség van az alföldi és a dunántúli gazda között. Az Alföldön ugyan a homokot szőlőművelésre és gyümölcsstermelésre sok helyen eredményesen használják fel, de a szíkeseket nem javították meg kellően, és sok, csak legelőnek alkalmas földet feltörtek a nélkül, hogy javításáról gondoskodtak volna. A talaj különbsége is hozzájárul a terméseredmények különbségéhez. A tengeri termése a kisbirtokon az 1937 előtti tíz év átlagában a Dunántúlon 10·68 q, az Alföldön 8·62 q, a burgonyáé a Dunántúlon 40·1, az Alföldön 33·2. A takarmánynövények területe a dunántúli kisgazdaságokban a szántóföld 14·5%-a, az alföldiekben 6·9 %-a. A legelő viszont a Dunántúlon a területek 2·8%-a, míg az Alföldön 4·5%-a, de ezekben is minőségi különbség áll fenn. Míg a dunántúli kisbirtokok 28%-kal több gabonát, az alföldiek 29%-kal több búzát termelnek mint a nagybirtokok. Ezt a termelési rendszer magyarázza.

Az alföldi föld általában mélyebb talajrétegű, erősebb mint a dunántúli és ezért több trágyázást igényel. Az Alföldön szokásos búza-kukorica-forgó mellett a búza nem jut olyan jól megmunkált talajba, mint ahol borsó, len, takarmány vagy más növények az elővetemények. Ezért kisebbek a termésátlagok, mint a sekélyebb termőtalajú, erős trágyázást igénylő és változatosabban használt dunántúli földeken.

A kétmázsás terméskülönbözet, amely a kisbirtokkal szemben a nagybirtok javára fennáll, nehezen hozható be, pedig ez közgazdasági szempontból a legfontosabb volna. Éber Ernő adatokkal is igazolja ezt. A gyümölcsstermelés bevétele 1936—37-ben 20 millió pengő, a zöldségtermesztésé 40 millió, a baromfitartásé 80 millió, a bortermésé 65 millió volt. A kereken 60 millió mázsa gabonatermésnek csupán 10%-kal, holdanként egy mázsával való emelése legalább 100 millió pengő többletet jelentene.³⁰⁾

Ámbár részletesen nem tudjuk megvizsgálni, hogy a belterjesebb művelést megkívánó gazdasági ágak irányában mekkora az eltolódás, de semmi esetre sem lehet a trianoni területen nagyobbarányú. Csonka-

Magyarország éppúgy egyoldalúan szemtermelő ország maradt, mint volt a Nagy-Magyarország a világháború előtt. A kalászosok vetésterülete a 90-es években és az elmúlt évtizedben egyaránt a szántóföld 54—56%-a volt. A tengeri vetésterületében van emelkedés, de a gabonafélék és a tengeri együtt ma is a szántóföld háromnegyed részét foglalják le, mint a világháború előtt. A termés-átlagok terén nincs számottevő javulás, vagyis 7.5 millió kat. hold szántóföld csaknem ugyanannyit termett a 30-as években, mint negyven évvel azelőtt, holott akkor a lakosság száma egyharmaddal kevesebb és a gazdagabb országban aránylag több volt a munkaalkalom. Kerék Mihály szerint ez sokat megmagyaráz a társadalmi bajokból.³¹⁾ Ilyen körülmények között tehát nagyon is megokolt és szükséges volt a többtermelésre való törekvés, annnyival is inkább, mert a magyar nagybirtok termésátlagai sem érték el a felső határt s így a fejlesztésre még ott is bőven lett volna alkalom. Ennek első feltétele a jobb talajművelés lett volna, amit a traktor beszerzési költségein kívül az üzemanyagok drágasága, a petróleum és a kenőolaj kérdésében űzött vámpolitika is akadályozott.³²⁾

Még fontosabb szerep jutott volna a műtrágya alkalmazásának, ami drágább árak mellett is csökkenti a termelési költségeket. A kombinált vetéssel kapcsolatban használt műtrágya holdanként 1 métermázsás adagban 1.5—2 q többletet jelent a szemtermelésben. A szuperfoszfát-fogyasztás pedig a 20-as évek végétől kezdve a gazdasági válsággal összefüggően állandóan csökkent. Míg e fontos mezőgazdasági anyag alkalmazása a válság előtt így fejlődött:

Év	1000 métermázsára
1925.	823
1926.	983
1927.	1.380
1928.	1.485

addig a következő hat év alatt fokozatosan félmillió métermázsára csökkent. Alkalmazását megnehezítette drága ára. Míg Németországban 24 pengős búzaár mellett 1933-ban 7.30 pengő volt a szuperfoszfát ára, nálunk 10 pengős búzaár mellett 6.84 pengőt kellett érte fizetni. Ezt viszont az magyarázza, hogy gyártásához külföldi nyersanyag volt szükséges: spanyol pyrit és marokkói foszfát. Olcsó külföldi

anyag behozatala nélkül olcsó ár nem volt elérhető. Így gazdaságaink nem használhattak elég szuperfoszfátot, s ez volt az oka termés-eredményünk 1—1·5 millió métermázsányi csökkenésének. Az 1926—29. években kat. holdanként 8·08 q. volt a búzatermés átlaga, míg 1930—34-ben csak 7·34 q. Magas ára miatt, még kevésbé tudták alkalmazni a nitrogén-műtrágyát, holott ennek előállításánál külföldi nyersanyagra nem is volt szükség.

A kisbirtokos helyzete a műtrágyázásnál azért is rosszabb a nagybirtokosénál, mert a gyárak kisebb tételt drágábban adnak el és a vasuti fuvar is aránylagosan drágább. A föld nitrogénszükséglete helyesen kezelt természetes trágyával pótolható, de ehhez az állattenyésztés nagyfokú fejlesztése szükséges.³³⁾

*

Az egész világra kiterjedő agrár-, majd utóbb az általános gazdasági válság lényegesen megnehezítette a többtermelés kérdésének megoldását és égetően sürgős alakban felvetette a magyar mezőgazdaság átszervezésének problémáját. A háború utáni gazdasági viszonyaink alakulására, eltekintve a régi magyar és az osztrák-magyar gazdasági egységnek Trianonban bekövetkezett szétszakításától, semmi sem volt oly nagy hatással, mint ez a méreteiben minden eddigit felülmúló válság. Szerencsétlenségünk, hogy ugyanakkor, amikor a magyar mezőgazdaság a hitelviszonyok javulása folytán lehetőségessé vált beruházások alapján az 1920-as évek derekán kezdett fellendülni, szakadt rá e hatásaiban éveken át súlyosbodó világválság.

Legfőbb előidézője az volt, hogy a mezőgazdasági termelés módszere világszerte nagy átalakuláson ment keresztül. Traktorok, kombinált arató-cseplő- és más új gépek alkalmazásával elért nagy terméseredmény nemcsak a termelési költségeket szállította le, hanem ezzel együtt csökkent az igásállat és a takarmányszükséglet mértéke is. Ez újabb módot nyújtott a gabonaterület kiterjesztésére és ezzel a túltermelésre.³⁴⁾ Észak-Amerikában, Argentínában és Ausztráliában már a háború folyamán, de azután az 1920-as években még nagyobb mértékben művelés alá vettek addig parlagon heverő nagy területeket, mégpedig mindjárt a legújabb rendszerű mezőgazdasági gépekkel. Nagyobb öntözőműveket is létesítettek, ami az addig is művelés alatt

álló területek termelését emelte. Ehhez járult még a szovjet-orosz gabonának ugyanez időtájt meginduló nagyobbarányú kivitele.³⁵⁾

Mivel a tengeren túl még sok mezőgazdasági termelés alá vonható terület van és a búzatermelés övezete is állandóan olyan arányban tágult, amint sikerült rövidebb idő alatt megérő fajtákat kitenyészteni, egyszerre nagy és egyre növekvő búzakínálat állott elő a nemzetközi piacon.³⁶⁾ A megnövekedett tengerentúli kínálat és a termeléseket újból helyreállító európai országok részéről egyre fogyó kereslet a gabonaárak óriási zuhanását idézte elő. A válság nagy aránytalanságot idézett elő a termelési költség és a termékek ára között. A magyar gabona versenyképessége el sem gondolt mértékben meggyengült.

Most derült ki, hogy a magyar mezőgazdaság helyzete egészen más mint a háború előtt volt. Mezőgazdaságunk ugyan azelőtt sem volt független az általános mezőgazdasági helyzettől, de ez a függőség a háború után a szűk határok közé szorított Magyarországra nézve összehasonlíthatatlanul nagyobb lett. A magyar mezőgazdaság csak most jutott annak tudatára, hogy nem élvezi többé az 53 millió közös vámterület védett piacát. Az osztrák-magyar monarchia közös vámterülete a világháború előtt a vámvédelmet a magyar mezőgazdaság javára hatályossá tudta tenni, a termékek értékesítése biztosítva volt, pedig Csonka-Magyarország gabonatermelésre alkalmas területeinek nagyobb arányánál fogva még inkább volt a kivitelre utalva mint Nagy-Magyarország. Míg közvetlenül a háború előtti időben, különösen kedvezőtlen termésű években alig volt Magyarországnak a vámhatárokat átlépő kivitelre váró feleslege, most a gazdasági jólét elsősorban ettől a mezőgazdasági kiviteltől függött.

Már 1928-ban a kalászosok rendkívül kedvező termése nem igazolta a hozzáfűzött reményeket. A magyar búza korai beérését nem tudta a kereskedelem kihasználni. Jugoszlávia megelőzött minket a piacon és a kivitelt még inkább gátolta az, hogy vevőinknek, főleg Ausztriának, Cseh-Szlovákiának és Olaszországnak magának is kitűnő termése volt, amely szükségletük jelentékeny részét fedezte.³⁷⁾

Az áresés nagyon ellensúlyozta a jó termés értékesítésének kilátásait. A mezőgazdaságnak az agrárválság hatása alatt álló világpiaci árakhoz kellett igazodnia. A következmény az ipari és a mezőgazdasági

cikkek közötti árkülönbség lett, a mezőgazdaság nagy hátrányára. Már 1929-ben a mezőgazdasági termékek és egyéb áruk árának szembeállításából az derült ki, hogy az ipari termékek ára aranyértékben közel 10%-kal magasabbra emelkedett mint a mezőgazdasági termékeké. Az „agrárrolló” kinyílt.³⁸⁾

A mezőgazdasági termékek nagykereskedelmi árszínvonala 1930 május végén már 33%-kal volt alacsonyabb mint 1928 május végén. Az ipari nyersanyagok és velük az iparcikkek ára viszont másfél év alatt csak 13%-ot hanyatlott. Ennek következtében az agrárrolló indexe Magyarországon kedvezőtlenebb lett mint a külföld bármely számottevő országában. 1930 május végén ez az index 71 volt, ami azt jelenti, hogy az 1909—1913. évek árainak átlagával szemben a mezőgazdasági cikkek áralakulása 29%-kal kedvezőtlenebb volt a többi áruk áralakulásánál.³⁹⁾

A mezőgazdaság helyzetét legfőbb terméke, a gabona árának állandó lemorzsolódása érintette súlyosan. A helyzetet legjobban jellemzi a Magyar Gazdaságkutató Intézet indexszáma, mely a mezőgazdasági termékek piacra hozatalából származó vásárlóerőre vonatkozik. Az 1925—1927. évek megfelelő hónapjainak átlagát 100-zal véve egyenlőnek, ez az indexszám 1930 áprilisban 72·0-ig, júniusban 68·6-ig, egy év alatt pedig 22%-kal csökkent, hogy azután a búza és a rozs-prémium bevezetése következtében némileg enyhüljön ugyan, de azután az év végén 65·5-re süllyedjen.

A mezőgazdasági termékek árindexe 1930 május végén 13·4%-kal volt alacsonyabb mint az 1909—1913. éveké. Mivel pedig a mezőgazdasági népesség számára fontos fogyasztási cikkek kiskereskedelmi ára alig változott valamit, a mezőgazdasági lakosság viszonylagos vásárlóereje igen nagy mértékben hanyatlott, életszínvonalának szükségképpen süllyedni kellett. A mezőgazdasági termékek nagykereskedelmi árának a kiskereskedelmi ruházati költségekhez való viszonyításából az derül ki, hogy a mezőgazdaság számára oly kedvezőtlen árváltozás 1927 december 31. és 1930 május 31. közt általánosan 32·7% volt, majd szeptemberben 24%-ra csökkent és 1930 végén 27% lett. Nem kell magyarázni, hogy ez a fogyasztásban mekkora kiesést jelentett. A Gazdaságkutató Intézetnek ezek a pontos számadatai kézzelfoghatóan jellemzik a mélyreható válságot.⁴⁰⁾

Amikor a búza ára az 1928. évi 24·32—34·95 pengőről 1930-ban 13·82—24·60 pengőre esett, a kormány elérkezettnek látta az időt arra, hogy a gazdákat a többi lakosság terhére támogatásban részesítse és az 1930—31. évi gazdasági évben bevezette a gabonajegyet, a „bolettát.” Célja az volt, hogy a búzatermelés jövedelmezőségét biztosítsa, illetve a beállott árvesztiséget némileg pótolja. Mindenki, aki búzát vagy rozst adott el, métermázsanként 3 pengő értékű gabonajegyet is kapott, amely összeg, mint árpótlék a budapesti tőzsdei árat volt hivatva a termelő javára kiegészíteni. A gabonajegyeket az állam adófizetésre elfogadta, illetve készpénzben is beváltotta. A kisgazdák, akik nem termeltek eladásra gabonát, adóelengedésben részesültek. A gabonajegy fedezésére szükséges összeget a kormány a lisztre kivetett felárból, a kávé és a tea vámjának felemeléséből, továbbá a dohányáruknak mérsékelt emeléséből szerezte meg. A gabonatermelésnek ily módon évi 46—48 millió segély jutott.⁴¹⁾ 1931—32-ben és 1932—33-ban 10 pengő volt a boletta ára, amiből 6, illetve 4 pengő illette a gazdát, a többi az államkincstárnak jutott, amely azt kiviteli megtérítésekre és egyéb, a gazdának nyújtott támogatásra fordította. 1933—34-ben újból 3 pengő volt a boletta értéke és azt teljesen a termelő kapta.

A bolettarendszer a fogyasztók terhére a búza belföldi árát emelte. Külföldre azonban világpiaci áron kellett eladni. A kivitt mennyiség utáni térítést a boletta-alapból kellett megfizetni. Ez azonban jelentős kivitel esetében nem tudta a prémiumot fedezni, ami a boletta alkalmazásának négy évében: 1930—1934-ig az államkincstárra rótt nagyobb terhet.

E rendszer nem elégítette ki sem a termelőket, sem a fogyasztókat. A városi lakosság életét drágította, a termelők pedig nem érték be a mesterséges áremeléssel, mivel a bolettával növelt gabonaár is alacsony volt az egykori árakhoz és a termelés költségeihez viszonyítva.⁴²⁾

A gabonaárak nagyarányú leromlása felvetette a mezőgazdaság adósságának súlyos kérdését is és ezen a téren a kormány sürgős segítő intézkedéseit követelte. 1913-ban Magyarországnak azon a területén, amelyet a trianoni kényszerbéke meghagyott, a mezőgazdaság adóssága kb. 3 milliárd volt. Ez a pénzhígítás következtében majdnem teljesen leapadt, és mivel újabb adósságokat a gazdák

hitelforrások hiányában nem vehettek fel, a mezőgazdaság 1924-ben csaknem mentes volt minden adósságtól. Ettől kezdve azonban a jó termések és jó árak idejében évről-évre nagyobb hiteleket vettek igénybe, úgyhogy 1932 végén az adósság 2 milliárd pengőre nőtt, de még így is egyharmaddal kevesebb volt mint a világháború előtt. Ezzel szemben azonban magasabb lett a kamatláb.⁴³⁾

Igaz, hogy voltak kölcsönök, amelyeket nem beruházási célból vettek fel, hanem azért, hogy örökösödés esetében a birtok felaprózódását megakadályozzák, vagy hogy újabb földet vásároljanak, gyakran nem is olcsó áron. Azt, hogy e kölcsönök mekkorák voltak, nem lehet megállapítani, de nagyobb részüket azért vették fel, hogy a magyar mezőgazdaság az olcsóbban termelő tengerentúli országokkal felvehesse a versenyt. A többtermelés elérése céljából vásárolt korszerű gépek költségei és a drága műtrágya alkalmazása a gazdák egyre nagyobb eladósodását okozta.

Vizsgálatok azt mutatták ki, hogy az adósságteher aránylag ott volt nagyobb, ahol több mezőgazdasági gépet vásároltak. Ezeket a törlesztés biztos reményében akkor rendelték meg, amikor a mezőgazdasági termékek jó áron voltak értékesíthetők, de a gazdasági válság idejében olyan terhet jelentettek, amelyet a gazdák nem tudtak elviselni. De különben is kiderült a gépek beszerzése után — mint Varga István megállapítja⁴⁴⁾ —, hogy „a mintaképül szolgáló mechanizált tengerentúli mezőgazdaság struktúrája a sűrű népességű Magyarországtól sokban különbözik. A mezőgazdaságban elhelyezkedni kívánók számának állandó emelkedése mellett az olcsó emberi munkának és állati munkaerőnek gépekkel való helyettesítése Magyarországon nem rentabilis.“ Ennek magyarázatát adja az a körülmény, hogy a mezőgazdasági üzemekbe állított állati munkaerő költségei szoros kapcsolatban állnak és párhuzamosan változnak a mezőgazdasági termékek árával is. Ez utóbbiak áresése az állati munkaerőt is olcsóbbá teszi. Ezzel szemben a gépi munkaerő költségei függetlenek a mezőgazdasági termékek árának alakulásától, nemcsak a beszerzési, hanem az üzemi anyagok költségeit illetően is.

A vizsgálatokból az is kiderült, hogy azokban a vármegyékben, amelyekben a válság előtti évtizedben sok műtrágyát használtak, a viszonylagos adósságteher sokkal kisebb volt, mint azokban, amelyekben a műtrágya még kevésbé volt használatos.⁴⁵⁾

Az 1931. évi katasztrofálisan rossz termés és a már régóta tartó rossz értékesítési viszonyok miatt a mezőgazdaság a kamatokat nem tudta fizetni. Ez, valamint a hitelezőknek az a törekvése, hogy az esedékes törlesztéseket legalább részben behajtsák, újabb hitelszükségletet jelentett, amelyet azonban nem lehetett kielégíteni. Adósvédelmi intézkedéseket kellett tenni nemcsak az adósok, hanem a hitelezők érdekében is, mert az a veszély fenyegetett, „hogy oly sok esetben fognak végrehajtást és árverést kérni, hogy nem csupán az árverezések alkalmából elért ár lesz a birtokok tartozásának fedezésére többnyire elégtelen, hanem, hogy a földárak is oly mértékben fognak esni, hogy a követelések biztosításául lekötött birtokok forgalmi értéke egész általánosságban kisebbé válnék a követelések összegénél.”⁴⁶⁾

A mezőgazdasági adósságteher 1934-ben volt a legnagyobb. Be volt kebeleztve ekkor több mint két és fél milliárd pengő, ennek kb. 25%-a törlesztéses, 45%-a nem törlesztéses kölcsön volt, 30% más hitelforrásokból, főleg adó- és illetékhátralékokból keletkezett. A kölcsönöknek több mint a felét hitelintézetek nyújtották.⁴⁷⁾

Nem lehet itt célozom a többféle rendelkezésben történt adósvédelmi intézkedések ismertetése. Ezek jótéteményeit a kb. 123.000 védelemre jogosult földbirtokos közül 90.000, vagyis 73% kérte. A védett, túlnyomórészen szabadforgalmú birtokok száma 1935-ben 80.000; területe 1,7 kat. holdnál több volt. A védett birtokok 50%-a az Alföldön feküdt. A kormányintézkedések végső eredményeképp a védett gazdaadósok csak évi 3,5, a nem védettek 5% kamatot fizettek. (1935.) Külön intézkedtek a 10 kat. holdon aluli, ill. 100 korona kataszteri tiszta jövedelmet el nem érő birtokokról. Ezeknek bizonyos terhelési határt meghaladó tartozásait a kincstár már 1933-ban részben készpénzzel váltotta meg, részben magára vállalta. Az ezen a terhelési határon alul levő tartozásokat hosszúlejáratú kölcsönökre változtatták. Egy 10 holdas, közepes kataszteri tiszta jövedelemmel bíró birtok tulajdonosa, ha adósságai a tiszta jövedelem 40-szeresére emelkedtek, 1931-ben 480 pengő kamatot fizetett. A különféle rendelkezések következtében ez a kamatterhe 180 pengőre szállt le.⁴⁸⁾

A mezőgazdaság kamatterhe öt év alatt közel 150 millió pengővel csökkent. Ez rendkívül jelentős összeg volt, ha tekintetbe vesszük, hogy

milyen nagy része a mezőgazdaság pénzbevételének, amely a válság kitörése előtt kb. 1500 millió pengő, a válság mélypontján csak 660 millió volt és csak 1935-ben emelkedett 800 millióra.⁴⁹⁾ Más kérdés az, hogy ez a szükségszerű védelem mily károsan befolyásolta a földbirtok hitelképességét azzal, hogy megszüntette a hitelező biztonságát és bizalmát. Kifogásolták azt is, hogy a kataszteri tiszta jövedelmet vették fel a védettség alapjául, amennyiben annak tizenöt-szörös összegével való megterhelése esetében nyerhetett a birtok védettségét. A katasztert azonban 1875–76-ban készítették és azóta lényegesen nem változtattak rajta. A kataszterben a nagyobb birtok tiszta jövedelme jóval alacsonyabban van megállapítva mint a kisbirtoké. Ennek következtében a nagybirtok aránylag kisebb adósságteher esetében kapott védettséget mint a kisbirtok.⁵⁰⁾

A tehermentes földbirtokokat Konkoly-Thege Gyula következő adatai mutatják:

Birtoknagyság	Terület kat. hold	A tehermentes terület az egész terület %-ában
10 kat. hold alatt	1,747.000	55-74
10—50 kat. hold	2,939.800	70-21
50—100 „ „	516.900	60-00
100—500 „ „	1,190.200	62-46
500—1000 „ „	557.900	56-05
1000-en felül	3,215.500	66-72
Összesen	10,167.300	63-82

Az ország területének mintegy kétharmadrészén, több mint tíz-millió kat. holdon tehát nem volt semmi adósság és az így hitelképes lett volna. De a megterhelt birtok jó része sem volt túlterhelve.

A kat. holdankénti teher így alakult:

Birtoknagyság	A védett birtokon	A megterhelt birtokon
10 kat. hold alatt	949 P	676 P
10—50 kat. hold	569 „	433 „
50—100 „ „	521 „	328 „
100—500 „ „	462 „	315 „
500—1000 „ „	433 „	305 „
1000 kat. holdon felül	300 „	244 „

Ez az összeállítás mutatja, hogy a megterhelt földbirtok igen jelentős része még hitelképes volt és ez a hitelképesség különösen a nagybirtokon a birtok nagyságával fokozott arányú volt. A 10 hold alatti kisbirtokok átlagos holdankénti terhe több mint kétszerese

volt a védett nagybirtok terhének. A 10 holdnál kisebb védett kisbirtok holdankénti terhe az 1000 hold feletti védett birtok terhének több mint háromszorosa.⁵¹⁾

Különféle intézkedések folytán a mezőgazdasági termékek áralakulása Magyarországon 1932-ben eltért a világpiacitól és inkább a kivitel változó lehetőségeinek, valamint a kivitelből eredő bevétel pengőre való átváltása különböző esélyeinek hatása alá került. Így a búza ára jóval kevésbbé szállt le Magyarországon mint a világpiacra, míg a tengeri é annál jobban.⁵²⁾

A gabonaneműek és a kapások árszínvonala és vele együtt érhetően a mezőgazdaság vásárlóereje is 1933-ban érte el a mélypontot. Ez a mezőgazdasági üzemanyagok és szükségleti cikkek áralakulásának tekintetbevételével az 1932—33. és 1933—34. gazdasági évben az 1927—28-as esztendőék vásárlóerejének majdnem a felére zuhant, pontosan: a 100-as indexszámról 53-ra.⁵³⁾ 1934-ben már némi javulás állott be, a termékek árszintje 9%-kal emelkedett a rossz világtermés, a feleslegek sikeres kivitele és azon intézkedések folytán, amelyek a mezőgazdasági adósságok kamatterhét csökkentették és e téren hosszabb időre nyugalmat teremtettek.⁵⁴⁾ A mezőgazdasági termékek áremelkedésének köszönhető, hogy mivel az iparcikkek ára egyidejűleg változatlan maradt, az agrárróló indexnyílása, amely még 1933 októberében 36% volt, egy éven belül 24%-ra csukódott össze.⁵⁵⁾

A földárak alakulása is azt mutatja, hogy a mezőgazdaság túljutott a mélypontra, amiben — Varga István szerint — nemcsak a mezőgazdasági termények jövedelmezőségének, hanem a kamatláb és a pénz várható értékváltozásának is volt szerepe.⁵⁶⁾

Év	Átlagos földárak index-számokban,	Szőlők ára ha 1925 = 100
1926.	73	72
1927.	90	84
1928.	103	101
1929.	93	108
1930.	76	80
1931.	60	58
1932.	54	58
1933.	52	71
1934.	55	85

Ettől kezdve a javulás fokozatosan ment végbe és nem kis-részen köszönhető a világpiacon helyzet megváltozása mellett azoknak a megállapodásoknak, amelyeket a kormány a gabonafeleslegek elhelyezése érdekében Ausztria, Olaszország, majd Németország kormányaival kötött. Az 1935—36. gazdasági év első felében a mező-gazdasági termékek ára 24%-kal emelkedett, az agrárólló 12%-ra záródott, mert az iparcikkek ára csak 7%-kal ment feljebb.⁵⁷⁾ Nagy része volt a javulásban annak, hogy a gazdálkodásban bizonyos alkalmazkodás ment végbe, mely a jól jövedelmező termelési ágak előnyomulásában nyilvánult meg.⁵⁸⁾ Az 1936—37. évben a mező-gazdaság bevételeit már 40%-kal becsülték többre mint az 1933—34. válságos évben. Az áremelkedés egységesen kiterjedt mind a gabona-neműekre, mind a takarmányfélékre és az 1933 októberi mélyponttól 61%-os többlettel különbözött.⁵⁹⁾ A következő években is folyta-tódott a javulás, az 1938. és 1939. évek nagy búzatermésének feleslegét sikerült a velünk clearing-forgalomban álló országokban: Német-és Olaszországban elhelyezni és ezzel a búza magas belföldi árát tartani. Az állam a kiviteli ár kiegészítéseképpen átlag egyharmadát fizette meg annak az összegnek, amely a világpiacon ár és a magyar belföldi ár között, mint különbséget fennállott. Ez 30—35 millió pengő költséget okozott.⁶⁰⁾

A mezőgazdaság vásárlóerejében is mutatkozik a változás. Ennek indexszáma fokozatosan 86-ra emelkedett, az agrárólló nyílása pedig 1940 június végéig 8·5%-ra szűkült, majd egészen összezsarult a mezőgazdasági termékek erős áremelkedésével kapcsolatban, sőt 1940 őszén eddig nem ismert ipari ólló keletkezett (2·6%) annak követ-keztében, hogy a mezőgazdasági termékekhez viszonyítva az iparcikkek csak csekély mértékben drágultak meg.⁶¹⁾

*

A nagy mezőgazdasági válság idejében sok szó esett arról, hogy a búzagazdálkodást részben fel kell számolni és nagyobb súlyt kell fektetni a kertgazdaságra és a gyümölcsstermelésre. Magyarország kert- és szőlőterület szempontjából nem nagyon maradt el a nyugati fejlettebb mezőgazdasági rendszerű országok mögött. A szántóföld százalékában kifejezve Ausztriában 6·31, Franciaországban 9·88,

Németországban 3·51%; Németalföldön 9·5% a kert és szőlő, Magyarországon pedig 5·74%. Mindezekben az országokban azonban az éghajlat szélsőségeinek a hiánya és a csapadék egyenletes eloszlása hazánkkal szemben megkönnyíti a kertművelést.⁶²⁾ 1935-ben az ország 200 ezer hold kertterületéből azonban csak 140 ezren folyt kerti termelés és ennek a területnek jórészen is tulajdonképpen szántóföldi növényt termesztettek és pedig 43.000 holdon burgonyát, 15.000 holdon tengerit és 25.000 holdon szálastakarmányt.

A gyümölcstermelésben főleg a gazdasági válság óta mind mennyiségi, mind minőségi emelkedés állapítható meg. 1935-ben 4·6 millió gyümölcsfa volt a trianoni Magyarországon. Minden kat. holdra több mint kettő és az ország minden lakosára négy gyümölcsfa jutott.⁶³⁾ A termés mennyisége, amely az 1920-as években ritkán ütötte meg a százezer mázsát, 1930 után 260 és 500 ezer mázsa között váltakozott.

A vitamintartalom szempontjából elsőrendű magyar gyümölcs és zöldség külföldön egyre növekvő keresletnek örvendett és a mezőgazdasági válság óta eltelt időnek, főleg az utóbbi éveknek talán legnevezetesebb haladása mezőgazdasági téren a kertművelésben látható. A kormány nemes csemeték és megfelelő magok kiosztásával, a faiskolák fokozott ellenőrzésével, ismeretterjesztő tanfolyamok rendezésével támogatta a kertművelési törekvéseket. Az állami gyümölcs-telepítési mozgalmakhoz a különböző érdekképviseltek is hozzájárultak és többezer hold új gyümölcsöst létesítettek, amelyeknél elsősorban a kivitelre voltak tekintettel. Az Alföldön a különösen magyar gyümölcsök: kajszinbarack, cseresznye és meggy, a dombosvidéken a téli alma, szilva és a körte hódított. Dinnyetermelésünk a fajok javításával törődik s ezzel kapcsolatban kivitelünk ebből a cikkből ugrásszerűen emelkedett.⁶⁴⁾ Bórtermelés terén a trianoni Magyarország a negyedik helyet foglalta el a három nagy bórtermelő ország, Francia-, Spanyol- és Olaszország mögött, sőt a bórtermelő területet a megművelt területhez viszonyítva, nem is állt mögöttük. 1922 és 1938 között 370—380 ezer kat. hold szőlőterületen 3—5 millió hektoliter bort termeltek, amiből a 30-as években 220.000 hl. körüli mennyiséget vittek ki.⁶⁵⁾

*

Az eddigiekben csak a gabonatermelés szempontjából tárgyaltuk a magyar mezőgazdaság fejlődését. Szorosan összefügg vele és majdnem egyenlő fontosságú az állattenyésztés kérdése. Itt is mindenekelőtt azzal kell tisztába jönnünk, mit hagyott meg a trianoni kényszerbéke a régi állományból, amely olyan nagy értéket jelentett az ország gazdasági élete számára. Hiszen a világháború előtti utolsó évek kivételében az állatok és az állati termékek értéke már egyenlő volt a növényi termékek értékével.

A szarvasmarhaállomány az 1911. évi számlálás szerint:⁶⁶⁾

	2 éven aluli	2 éven felüli	Együtt	Magyar fajta
	e z r e n k é n t			
Az egész országban	1.730	4.454	6.184	1.873
Ebből Csonka-Magyarország területén	614	1.534	2.184	648
Az előzőnek %-a	3·5	34·4	3·47	34·6

Szarvasmarhaállományunk veszteségének aránya nem olyan kedvezőtlen, mint területi megcsonkításunké. Az országnak marhaállományban gazdagabb részét hagyták meg nekünk. 1911-ben egy négyzetkilométerre a csonkamagyarországi területen 23·6 szarvasmarha esett, egész Magyarországon csak 21·9. A lakosság számárányához viszonyítva a helyzet sokkal kedvezőtlenebb, mert az egész területen száz lélekre 33·9, a megcsonkított országban pedig 28·7 szarvasmarha jutott.⁶⁷⁾

A világháború idejében a marhaállomány — mint utaltunk rá — megfogyott, a forradalmak és a román megszállás is nagy pusztításokat okozott. Ezt a veszteséget a 20-as években nem pótolta a mezőgazdaság és az 1935. évi állatszámolás szerint a marhaállomány visszaesése elég jelentékeny:

	A szarvasmarhák száma	1000 lakosra esik
1911.	2,149.756	282·6
1935.	1,919.741	214·7

A csökkenés okának az elégtelen takarmánytermelést és a marhafűsfogyasztás visszaesését tartják. A téli takarmányhiány az Alföldön több helyen még most is olyan panaszokra ad okot, mint száz évvel ezelőtt; az igavonó és a tenyészállatok sok helyütt a téli takarmányhiány miatt csak sínylődnek az istállóban. Az alföldi parasztgazda-

ságokban nem egy helyen kénytelen a gazda tavasszal kocsin kivinni tehenét a legelőre, mert a takarmányhiány miatt leromlott állat nem tud a maga lábán kimenni. Csontvázszerű testét ujjnyi vastagon borítja a pizokrétég, mert egész télen nem részesült gondozásban. Hasonló rossz sorsa van az időjárás viszontagságai miatt az állatoknak a Hortobágyon, amikor nyáron a szárazság következtében a legelő kiszárad és a szükségtakarmány elfogy.⁶⁸⁾

A szarvasmarhaállomány összetételében az a fejlődés folytatódott, amely már a századforduló után is megállapítható. A marhalétszám 8·6%-os gyarapodása, ami 1895 és 1911 között végbement, teljesen a tehenállományt növelte, melynek arányszáma 37·8%-ról 43·5%-ra emelkedett.⁶⁹⁾ Az 1935. évi állatszámolás eredménye is azt mutatja, hogy az ökrök száma csökkent, amit a traktorok alkalmazása és az értékesítési nehézségek eléggé megmagyaráznak, viszont a tenyésztés és növendékbikák száma nőtt. Mint a világháború előtt, a tejelőfajták terjedtek, az üszők és tehenek aránya az 1911. évi állomány 59·3%-ával szemben 1935-ben már 70·5%-ra emelkedett.⁷⁰⁾

A marhaállomány számbeli süllyedése mellett kétségtelenül nemesedett. A szimmentáli fajta arányszáma az 1895. évi 20·9%-kal szemben 1935-ben csaknem 75%-ra ment fel. Ezzel együtt a tejhozam is jelentékenyen emelkedett. A 90-es években átlag évi 1000 liter volt egy tehen átlagos tejhozama, ma pedig 1800 liter.⁷¹⁾ Tehencink évente 16 millió hl. tejet adnak s ennek kb. 45%-át a termelők használják, illetve dolgozzák fel, 33% a fogyasztókhoz vagy a kiskereskedőkhöz jut, 22% pedig iparengedéllyel rendelkező nagyobb tejüzemekbe. Ebből évenként 125 ezer métermázsa vaját, 100 ezer hl. tejfelt és tejszínt, 100 ezer q túrót és 45 ezer q sajtot készítenek.

A tejtermelés nagyarányú fejlődésének következménye, hogy Csonka-Magyarország vajkivitele az 1934—36. évek átlagában 21·7%-kal több volt a régi Magyarország 1911—13. évi átlagánál és 1937-ben 59·516 q-ra emelkedett. A tejszövetkezeti mozgalom megerősödésének bizonyítéka, hogy a szövetkezetek a tejüzemekbe szállított tejnek 52·4%-át dolgozzák fel.⁷²⁾

E minőségi javulás mellett is súlyosan esik a latba a szarvasmarhaállomány számszerű, 10·7%-os csökkenése. Különösen nagy a visszaesés az Alföldön, ahol — mint Kerék Mihály rámutatott — 16-

28%-kal kisebb a szarvasmarhalétszám mint negyven évvel ezelőtt volt. Ennek nem maradhatott el a hatása a terméseredményekre. A szarvasmarhaállomány összehasonlításából értjük meg a más országokban annnyival jobb termésátlagokat.

Míg Magyarországon 100 négyzetkilométer gazdasági művelés alatt álló területre az 1935. évi adatok szerint 2529 szarvasmarha jutott, addig Dániában 11.930, Németországban 6832, Finnországban 5488, Ausztriában 5399 és még az akkori Cseh-Szlovákia, Franciaország, Lengyel-, Olaszország és Jugoszlávia is előttünk voltak e téren. Romániával állottunk egy színvonalon. Ennek hatása nem maradhatott el túlnyomóan gabonatermeléssel foglalkozó mezőgazdaságunkban.⁷³⁾

A Dunántúl marhatenyésztése jóval magasabb fokon állott az Alföldénél. A Dunántúl, a trianoni ország területének 40%-a, a szarvasmarhaállomány 50·7%-át mondhatja magáénak, míg az Alföld, mely területének 45%-a, az állománynak csak 35·6%-át. A tehéntartásra és a tejhozamra vonatkozó összehasonlítás is a dunántúli viszonyokat tünteti fel magasabban állóknak.⁷⁴⁾

A marhatartásban a kisbirtok előnyben van a nagybirtokkal szemben, amint ez a következő kimutatásokból kitűnik:

Birtoknagyság	Ezer kat. hold területre esik	
20 kat. hold alatt	200·7	szarvasmarha
20—100 kat. hold.	116·3	„
100—1000 „ „	62·1	„
1000 kat. holdon felül	52·9	„

Még nagyobb a kisbirtok előnye, ha nem az egész birtok területét, hanem csak a mezőgazdasági művelés alatt állót vesszük figyelembe:

	Ezer kat. hold mezőgazdasági területen	Ezer hold szántón	
100 kat. hold alatt	143·2	169·5	szarvasmarha
100—1000 kat. hold	60·0	99·7	„
1000 kat. hold felett	68·2	111·6	„

Minőségben azonban a nagybirtok vezet. Egy tehén átlagos évi tejhozama:

20 kat. hold alatti birtokon	1.710	liter
20—100 kat. holdon	1.770	„
100—1000 „ „	2.340	„
1000 kat. hold felett	2.880	„

Ez a különbség a nagybirtok javára a takarmányozásban és a trágya-termelésben, valamint a marhahízalásban is mutatkozik.⁷⁵⁾

Egyéb állatállományunk az országcsonkítás révén következőleg alakult:

	1911. S e r t é s	1918. L ó	1911. e z r e n k é n t	1918. J u h	1911.	1918.
Magyarország	6.118	7.311	2.001	1.597	7.697	6.577
Csonka-Magyarország	3.320	3.729	895	746	2.406	1.817
Az előbbi %-a	51·7	51	44·7	46·7	31·3	27·6

Ez a létszám a forradalmak és különösen a román megszállás pusztításai következtében csökkent. Sertésből, amellyel a megmaradt terület aránylag jól volt ellátva, 1920-ban 3,314.894-et írtak össze. A lóállomány is, amelyet a háború természetesen megritkított, tovább csökkent 1920-ban 717.700 darabra. A juhállomány már a világháború alatt jelentékenyen megfogyott: 1911 és 1918 között 1·1 millióval. Ez tovább folytatódott Csonka-Magyarországban 1920-ig 18·7%-os visszaesés folytán 1,476.000 darabra, ami az ország gyapjúszükségletének fedezésénél volt érezhető.⁷⁶⁾

A sertésenyésztés a trianoni Magyarországon tovább fejlődött. 1935-ben 4,676.976-ot számláltak meg s míg 1911-ben 1000 lakosra 436·9 jutott, 1935-ben már 522·9. A zsírsertések tenyésztése a megváltozott igények és a külföld másirányú kereslete kielégítésére némileg visszaszorult:

1911-ben zsírsertés	92·4%,	hússertés	7·6%
1935-ben „	81·2%,	„	18·8%

A tenyészállatok száma a háború előtti utolsó összeírással szemben 8·3%-kal növekedett. Emelkedést mutat fel a lóállomány és további csökkenést a juhok száma.⁷⁷⁾ Kerék Mihály számításai szerint 1000 lakosra esett:

Év	Szarvasmarha	Ló	Sertés	Juh	Baromfi
1895. Magyarországon	369·1	126·4	401·5	444·9	1,841·3
1911. „	350·1	112·6	362·9	409·5	—
1911. a későbbi trianoni területen	282·6	117·9	436·8	316·3	—
1935. a későbbi trianoni területen	213·3	98·4	519·6	161·1	2,547·3

A terület szempontjából 100 négyzetkilométeren volt:

Év	Szarvasmarha	Ló	Sertés	Juh	Baromfi
1895. Magyarországon	2.091	716	2.274	2.520	10.492
1911. „.....	2.253	724	2.335	2.631	—
1911. a későbbi trianoni területen	2.316	966	3.519	2.592	—
1935. a későbbi trianoni területen	2.062	951	5.026	1.558	24.632

Ezekből megállapítja, hogy a területhez szabott állatlétszám emelkedett ugyan, a szaporodó népességhez viszonyítva azonban visszaesett. Csak a sertésenyésztésben van örvendetes fejlődés. Míg a népsűrűség 24 év alatt 15·6%-kal erősödött, a szarvasmarha-állomány 11%-kal, a ló 1·6%-kal a juh 40%-kal fogyott.⁷⁸⁾

Vannak, akik az állatlétszám viszonylagos csekélységével magyarázzák gazdasági életünknek azt a jelenségét, hogy a sűrűn lakott ország, amelynek terméseredményei alacsonyak, mezőgazdasági terményeket tud kivinni.⁷⁹⁾ A sertés- és a juhállomány nagyobb a kisgazdaságokban mint a nagybirtokon. Baromfit is kilenctized részben kisgazdaságok tenyésztének. Minél kisebb a birtok, viszonylagosan annál nagyobb az állattartás. De a birtokmegosztás egyedül nem fejlesztheti az állattenyésztést, csupán az értékesítési lehetőség és a takarmánynövények termesztése.⁸⁰⁾

2. AZ IPAR A VILÁGHÁBORÚ UTÁN.

Az iparosodás folyamata, mely az 1890-es évektől kezdve megindult, az ország központi területén a fennálló közlekedési viszonyok és elsősorban Budapest vonzóerejénél fogva nagyobb lendülettel ment végbe mint a széleken, amelyeket a trianoni béke leszakított Magyarország területéről. Buday László statisztikai adatai ezt kétségtelenül bizonyítják.⁸¹⁾

Az iparral foglalkozó kereső népesség száma:

	Önálló	Tisztviselő	Egyéb segéd-személyzet	Összesen	20-nál több segéddel dol- gozó vállala- toknál alk. munkások:
Magyarország	399.300	32.686	865.100	1.297.086	392.939
Trianoni Magyar- ország	183.138	21.655	454.972	659.765	221.927
Hány % maradt meg	45·9	66·2	52·6	50·9	56·5

Csonka-Magyarországnak tehát az ipar jóval nagyobb része jutott, mint azt területének vagy népességének a régi Magyarországhoz viszonyított arányából következtethetnők. Különösen kedvező az arányszám a gyári munkásoknál. Míg a régi Magyarországon száz önálló iparosra 225 munkás esett, addig a trianoni békében nekünk meghagyott területen 248. A száz munkásnál többnek kenyeret adó, vagyis a nagyobb gyárak 54·3%-a maradt meg az országban. A leg-erősebb az ipari tömörülés Budapesten, ahol a kereső iparosok a dolgozó népesség 44·1%-a.

Hasonló kedvező arányt mutatnak az iparosodás egyéb ismérvei is:

	A gyárak száma	A gyárakban használt moto- rok lóereje	Évi legnagyobb munkáslétszám	Kifizetett munkabér ezer koronában	A termelés értéke
Magyarország	4.241	798.049	445.792	367.754	3,396.091
Csonka-Magyar- ország	2.029	398.929	219.725	211.381	1,887.930
Az előbbi %-ában	47·8	50·0	49·3	57·5	55·6

Ha a gyártás különféle ágait vizsgáljuk, Csonka-Magyarország sokszorosító iparából vesztt legkevesebbet, mivel az Budapesten összpontosult, fa- és papíriparából a legtöbbet, mert erdőterületeinek túlnyomó részét a békeparancs elszakította. A legfontosabb, a leg-több értéket, termelő élelmezési ipar nagyobb része a Trianonban megcsonkított területnek jutott.⁸²⁾

A termelés értéke 1000 koronában:

	Magyar- ország	Csonka- Magyarország	Az előbbi %-ában
Vas- és fémipar	501.763	252.338	50·3
Gépgyártás	305.446	250.680	82·1
Kő-, agyag- stb. ipar	120.630	71.164	59·0
Fa- és csontipar	186.268	41.295	22·2
Bőr-, sörté- stb. ipar	78.139	44.975	57·6
Fonó- és szövőipar	192.977	78.712	40·8
Ruházati ipar	32.320	24.127	74·7
Papíripar	49.542	10.690	21·6
Élelmezési ipar	1,650.283	945.306	57·3
Vegyőipar	230.564	126.029	54·7
Sokszorosító ipar	48.159	42.564	88·4

Valamennyi iparág közül legnagyobb mértékben régimúltú, fejlett fokon álló vas- és gépgyáraink vesztték el nyersanyagforrá-

sukat. Megmaradt területünk a világháború előtt évi 2 millió métermázsa vasércet szolgáltatott. Több mint 10 millió métermázst elvesztettünk.⁸³⁾

A háború után a tengeri zárlat miatt kevés nyersanyaggal rendelkező ipart a forradalmak és a proletárdiktatúra még jobban legyengítette. A forradalmi szocializálás és más káros intézkedések a termelést teljesen megbénították, de így legalább a belföldi anyagkészletek egy része megmenthető volt. Az üzemek menetét azonban lényegesen megzavarta a proletárdiktatúra, a gyárak tőkeerejét meggyengítette és a munkafegyelmet aláásta. A diktatúra bukása után a román megszállás újabb súlyos csapást jelentett az iparnak. A balkáni hadsereg rablásai a gazdasági élet minden terén nagy károkat okoztak, de az ipar különösen súlyosan érezte meg⁸⁴⁾ a legértékesebb gépek elhurcolása és a meglevő anyagnak gyakran teljesen megokolatlan elszállítása következtében. Laky Dezső számításai szerint, aki a gyáriparnak okozott károkat ipari főcsoportonként végigvizsgálta, az egész gyáriparnak 3·5 milliárd korona volt a kára a koronának 0·20 árfolyama mellett.

Az ipar, amely értékeinek jelentékeny részét elvesztette, rövid időn belül másodszor állott az átszervezés kényszerűsége előtt. A háború okozta nehézségek még el sem voltak feledve, mikor az iparnak a kényszerbélke folytán kialakult új termelési és fogyasztási viszonyokhoz kellett alkalmazkodnia. Egyetlen új előnyt hoztak az iparnak a békefeltételek: a vámvédelem lehetőségét, amelyet a régi viszonyok között az osztrák-magyar vámközösség mellett nem élvezhetett.

A külfölddel szemben való elzárkózás, amit különben a pénzhigitás zavaraival összefüggő valutáris nehézségek is szükségessé tettek, a gyárak számának gyorsabb ütemű növekedését tették lehetővé, ami azonban inkább csak ígéretet jelentett a jövőre. A háború utáni időben a forradalmak és a megváltozott viszonyok következtében számos gyár kénytelen volt üzemét megszüntetni. 1921-ben Csonka-Magyarországon 2115 gyári ipartelep dolgozott. Ez 269-cel volt kevesebb, mint amennyi gyárvállalat ugyanazon a területen a háború előtt üzemben volt. A következő évek némelyikében többszáz gyár is alakult, ami azonban nem jelentette a gyáripar olymértű fejlődését, mint azt a számok mutatják. Többnyire gyenge vállalkozások, a jövőre szóló

ígéretek voltak ezek az új telepek. A gyárakban alkalmazott munkások száma s ennekfolytán a gyárak teljesítőképessége lényegesen csökkent. 1913-ban egy gyárban átlag 91 munkás dolgozott, 1921-ben csak 66, holott e számban ekkor valamennyi gyári alkalmazott, műszaki és kereskedelmi is bennfoglaltatott. Legnagyobb volt az üzemi csökkenés a bőriparban, ahol a gyárak száma csaknem megkétszereződött, (48-ról 92-re), a munkáslétszám pedig 5792-ről 5366-ra csökkent,⁸⁵⁾ amiből megállapítható, hogy a gyárak teljesítőképessége meggyengült. Ugyanakkor a tőke érdeklődése a gyáralapítások iránt nőtt, amit főképpen azoknak a reményeknek lehet tulajdonítani, amelyek beteljesedését az új magyar vámpolitikától várták.

Mikor az iparüzemek rendszeres termelése 1921-ben megindult, a termelés az 1913. évi 1641 millió aranykoronával szemben, annak körülbelül 54%-át, 750 millió aranykoronát érte el, egy-egy gyárnál átlag 688.302 koronáról 291.540 koronára esett vissza. A korona tényleges értéke azonban az átszámításnál alapul vett zürichi értéknél jóval magasabban állott s a csökkenés nem volt oly nagyarányú, mint azt a számok alapján hinnünk kellene.⁸⁶⁾

A 20-as évek elején egyre növekvő bankjegyszaporítás következtében a gyáripar termelési feltételei fokozatosan rosszabbodtak. A korona romlása folytán egyfelől a belföldi fogyasztási képesség csökkent és a kivitel kereskedelmi szerződések hiányában egyre nehezebb lett, másfelől a termelési költségek a növekvő közterhek és az emelkedő munkabérek miatt, amelyeket a világparitástól állandóan távoltartani nem lehetett, egyre nagyobbak lettek. A tőkehiány is ugyancsak megnehezítette a gyáripar helyzetét. A szükséges tőke megszerzésére nem igen volt ez időben más mód, mint a hiteleket csak nagyon óvatosan folyósító jegyintézethez fordulni, vagy a tőzsdei konjunktúrát kihasználva alaptőkefelelemeléssel és részvényszaporítás útján. Ha még meggondoljuk azt, hogy az ipar több ágában a trianoni határok a nyersanyagtermő területeket elválasztották a feldolgozó gyáraktól, úgy beláthatjuk, hogy a gyáripar éppen nem volt rózsás helyzetben.⁸⁷⁾

Az 1924. évi „szanálás“ csak a magángazdaság és így a gyáripar teherbíróképességének kihasználásával mehetett végbe. Az ipar résztvett a korona külföldi árfolyamának biztosítására folyósított előleg

előteremtésében, közel 8 millió svájci frankkal járulva hozzá a 20 millió frankot kitevő összeghez. Ennek jelentékeny részét utóbb az államháztartás egyensúlyát szolgáló népszövetségi kölcsön magyar részének jegyzésére fordították. További tőkét vont el a gyáripartól a Nemzeti Bank alaptőkéjének jegyzése, amelynek 30 millió aranykoronájából a gyáripar egyötödrésszel szerepelt.⁸⁸⁾

Minthogy a háború és a háború utáni viszonyok következtében a tőke amúgy is erősen megcsappant Magyarországon, ez és az a körülmény, hogy a külföldi tőkét az állam a maga céljaira vette igénybe, a magángazdaságnak rendkívül megnehezítette a termelés folytonosságához szükséges összegek megszerzését. Az ipar azonban megállta helyét és folytatta az üzemek átszervezését. A régi Magyarország nagyobb fogyasztópiacának ellátására alakult gyárak üzemét csökkentették, a levált területeken lévő gyárak pótlásáról gondoskodtak és nem egyszer a kiviteli lehetőségeket is ki tudták használni. 1924 második felében az ipari termelés már visszafejlődött részben munkáselbocsátásokkal és a munkaidő megrövidítésével, részben pedig bizonyos gyári vállalatok teljes üzemű megszüntetésével.⁸⁹⁾

Az állami pénzügyek rendezése a magángazdaság nagy áldozataival járt és a „szanálási válságot“ idézte elő. A fogyasztás az ipar minden ágában csökkent, aminek természetes következménye az ipari termelés korlátozása lett. Ez emelte az önköltségeket és így leszállította az üzemek jövedelmezőségét, mert az emelkedő önköltség nem volt áthárítható a fogyasztókra. Az iparcikkek aranyban kifejezett indexszáma 1925 január 1-től december 31-ig 1·63-ról 1·38-ra esett. A megfogytakozott kereslet folytán süllyedő árszínvonal megakadályozta a költségtöbbletnek az árakba való beleszámítását.⁹⁰⁾

A pénzhigítás megszűnésével, a pénzérték állandóságának biztosítása folytán az eddigi raktárkészletek is piacra kerültek. Az áru elhelyezése azonban nehéz volt, mert a nagyobb áresésre számító fogyasztók tartózkodtak a vásárlástól. A fogyasztóképesség különben is gyengült. Az árszínvonal fokozatos lemorzsolódása a raktárkészletek értékét csökkentette, ami a kereskedelembe hitelválságot idézett elő. Mindez nem maradhatott hatás nélkül az ipari termelésre, melyre a pénzpiac feszültsége is nehezedett. A nyílt piacon túl drága volt a kamatláb. Az ipari hitel kérdése egyre nyomasztóbbá

vált. A háború és a bankjegyszaporítás következtében végbement tőkepusztulás erősen érezte hatását.⁹¹⁾

Mindezeket a nehézségeket lényegesen enyhítette 1925-ben a nyersanyagok, félgyártmányok és a gyártáshoz szükséges különféle cikkek világpiaci olcsóbbodása, ami az európai gazdasági válság folytán szinte zuhanásszerű volt. Ez különösen a textilipar nyersanyagára, a pamutra, gyapjúra és jutára vonatkozott, amelyek behozatala ennek folytán nagy mértékben növekedett.⁹²⁾

Nem becsülendő le az a hatás, amelyet a gyáripár helyzetére az állam részéről megindult beruházások gyakoroltak. Ezek a pénzügyi „szanalásnak“ a lakosság fogyasztóképeségében is mutakozó hatását voltak hivatva ellensúlyozni. Az 1925—26. évi jó termés az életfenntartás költségeinek csökkentésével szintén hozzájárult a piac felelvevőképességének növeléséhez. A belső fogyasztás 1926-ban már javult, a kereslet megerősödött, minekfolytán az iparban is a javulás jelei mutakoztak. A meginduló építkezési konjunktúra is sokat segített,⁹³⁾ de a nagyobb arányú javulást a hitelválság akadályozta. Rövidlejárátú külföldi hitel ugyan bőségesen állott rendelkezésre, a gyáripárnak azonban hosszulejárátú, olcsó hitelre volt szüksége, hogy az üzemek átszervezését és korszerűsítését végrehajtsa. Ily hitelek hiánya az alapítótevékenységet is megnehezítette.⁹⁴⁾

A gyáripár helyzetének javulását mutatja a munkanapok számának emelkedése. Egy munkás 1926-ban átlag 288 napot dolgozott, 14-gyel többet, mint az előző évben. A gyárak körülbelül 50.000 munkanappal múlták felül az 1925. évi munkateljesítményt. Egy gyár átlagos üzemi teljesítménye 272 nap volt, 5-tel több, mint 1925-ben, 1921-gyel (246 nap) összehasonlítva pedig majd egy hónappal több.

A gyáripár haladásáról bizonyyságot tesznek a gyárak gépi berendezésének fejlődéséről szoló adatok is. Az egész motorikus erő lóerőben kifejezve 1925—26-ban 14·9%-kal gyarapodott, a gépek igénybevetélét mutató üzemórák száma pedig 16·1%-kal. A gépi berendezések nagyobb mérvű kihasználását bizonyítja, hogy az energianyerésre elhasznált anyag mennyisége is emelkedett; 1926-ban 36·5 millió q szenet használtak el a gyárak, 2·4 millióval többet mint az előző évben, nyersolajból pedig 88.000 q-t, 5000-rel többet mint 1925-ben.⁹⁵⁾

A hitel és termelési válságot, amely már 1926-ban enyhült, az általános európai viszonyoknak megfelelően 1927-ben határozott javulás váltotta fel. A magyar gazdasági élet és így az ipar a világháború után jóval erősebben függött az általános gazdasági helyzettől mint régebben.

A gyáripari termelésben a javulás erősödött. Ezt a szén és az ipari áramfogyasztás, továbbá a vas- és acéltermelés növekedése, az árukülforgalom nagyobb mértékű gyarapodása és a munkanélküliek számának apadása bizonyítja.⁹⁶⁾

A gyáripar fejlődését a következő számok tanúsítják:⁹⁷⁾

Év	Üzemek száma	A gyáripari alkalmazottak maximális száma	A gyáripari termelés értéke Ezer aranykoronában	Többletérték
1921.	2.124	180.544	844.300	319.704
1922.	2.494	223.743	1,187.329	432.365
1923.	2.739	250.390	1,217.587	495.236
1924.	2.876	253.401	1,703.041	737.062
1925.	3.160	243.298	2.068 mill. P	93 mill. P
1926.	3.287	247.376	2.192 „	124 „
1927.	3.544	284.109	2.692 „	500 „

A gyáripar, mint a számadatokból kiderül, a már vázolt nehézségek között is állandóan fejlődött, a „szanálási válság“ idejében persze lassúbb ütemben. Erről gondoskodni a trianoni csonka-ország gazdaságpolitikájának egyik legfontosabb feladata volt. Egyes iparágak ugyanis csaknem teljesen a leszakított területen voltak. Főleg a textil-, a papír- és az üvegiparról áll ez. Az ország tehát szükségletének kielégítésében (ha néhány fontosabb iparágtól eltekintünk) túlnyomóan behozatalra szorult volna. A helyzet a kereskedelmi mérleg szempontjából rosszabb volt mint az osztrák-magyar vámközösség idejében. A kivándorlás kivételével mindazok az okok fennállottak, amelyek azelőtt szükségessé tették az iparpártolást, sőt több közülük fokozottabb mértékben.⁹⁸⁾

Mint azt az érdekeltségek, főképp a Gyáriparosok Országos Szövetsége sürgette, az ország gazdasági jövőjét jelentő iparfejlesztést elsősorban a vámintézkedések kényszerítő eszközével sikerült megvalósítani, amelyre az önálló vámterület adott módot. Ennek a szükségességéről a Szövetségnek sikerült az egész közvéleményt

meggyőznie. A szomszédos államok elzárkózó politikája, amely gazdaságunkat szabadságában gátolta, egyenest megkövetelte a behozatali tilalmak rendszerének alkalmazását új ipari vállalatok alapításának megkönnyítésére és megerősödésük biztosítására.

Az állami iparfejlesztés eddig legfontosabb eszköze a pénzbeli támogatás volt, melynek helyét a vámvédelem foglalta el. A többi, az 1907: III. t.-c.-ben biztosított kedvezmény azonban most is érvényben maradt.⁹⁹⁾

A vámintézkedések hathatós eszköznek bizonyultak az iparfejlesztés terén. Ott, ahol a hazai termelés különösebb nehézségekkel találkozott, termelési jutalmakkal is segítségére siettek. Nem volt kevésbé fontos az iparnak munkával való támogatása sem. Állami és más hatósági megrendelések biztosítása az ipar több ágának nyitott kaput.¹⁰⁰⁾

Az új vámtarifá persze nem teremthetett magyar ipari önellátást, mert szigorúságából engednie kellett és a mezőgazdasági kivitellel való tekintettel megkötött kereskedelmi szerződések a 20-as évek végén iparvédő jellegét gyengítették. Ennek következtében a tömegtermelés előnyeit élvező és nagy pénzügyi felkészültségű külföldi ipar nemcsak a kiviteli piacok megszerzésére irányuló törekvéseinket gátolta, de versenyének nyomása már az országban is érezhető volt.¹⁰¹⁾ A magyar iparnak súlyos nehézségeket okozott az ipari technika óriási arányú fejlődése is, melynek következtében megtörténhetett, hogy egy korszerű elvek alapján felállított üzem beruházási tőkéjének egy részét úgyszólván a gyártás megkezdése előtt elvesztette.¹⁰²⁾

A világválság hatása, melyet az ipar már 1928-ban megérezett, 1929-ben nyomasztóbb lett, s utóbb a mezőgazdaság vásárlóerejének további csökkenésével még fokozódott. A magyar ipari termelést rendkívül befolyásolta az a körülmény, hogy túlnyomóan belföldi fogyasztásra volt utalva. A Magyar Gazdaságkutató Intézet megállapítása szerint iparunk szén- és kokszfogyasztása 1930-ban, az előző évi 43·9 millióval szemben 36·7 millió métermázsa volt. A vasércfogyasztás 7·8 millió q-ról 5·7 millió q-ra, tehát 27%-kal, a nyersvas pedig 4·0-ról 2·8-ra esett, vagyis 30%-kal csökkent. A szakszervezetek nyilvántartásában szereplő munkanélküliek száma

1928 végétől 1931 március elejéig 15.187-ről 28.088-ra emelkedett. Az Államvasutak szállította teherárak mennyisége 15%-kal fogyott.¹⁰³⁾

Az 1930. évi adatok minden iparágban a gyárak üzemének jelentékeny csökkenését tükrözik vissza. A munkáslétszám 10.7%-kal, a termelés értéke 12.9%-kal fogyott. A nagyipari vállalatoknál ez kevésbé volt észrevehető. A megszűnt gyárak helyébe mások léptek, úgyhogy számuk nem lett kisebb. A munkateljesítmény a munkáslétszámnak megfelelően alakult. A gyáripar az 1929. esztendővel szemben 28.000 üzemi napot veszített.

Az ipari termelés válsága előmozdította a racionalizálási törekvéseket. A munkások létszámának csökkenését csak a gépielő nagyobb-fokú felhasználásával lehetett pótolni. A gyáriparban használt gépek teljesítménye az 1929. évi 909.800 lóerőről 1930-ban 999.600 lóerőre, tehát csaknem 10%-kal emelkedett.¹⁰⁴⁾

Az ipar racionalizálása igen nagy mértékben fokozódott. Erre vonatkozólag meggyőző bizonyítékot szolgáltatott Varga István, amikor összeállította azokat az adatokat, amelyek mutatják, hogy a gyáripari termelésben létrejött többletérték miként növekedett meg a munkáslétszámhoz viszonyítva.¹⁰⁵⁾ A gyáripar főbb ágaiban foglalkoztatott egy-egy munkásra a termelési többletértékből pengőben az alanti táblázat szerinti hányad esett:

Ipari főcsoport	1923.	1924.	1925.	1926.	1927.	1928.	1929.	1930.
Vas- és fémipar	1.572	2.554	2.881	3.350	3.594	4.030	3.911	3.864
Gépgyártás.....	1.397	1.942	3.228	3.302	4.055	5.002	5.320	5.484
Fonó- és szövőipar ..	3.382	2.138	2.998	3.630	3.685	3.653	3.845	3.932
Élelmészeti ipar	4.987	5.018	8.850	10.761	13.054	10.917	10.409	10.130
Vegyőipar	2.650	3.317	5.683	7.062	7.486	8.084	8.660	9.455
Valamennyi ipar ...	2.370	2.688	4.257	4.777	5.336	5.198	5.270	5.419

A racionalizálás eredménye csaknem minden iparágban kimutatható, ha az nem is egyenlő mértékben jutott érvényre. A kimutatásban az iparcikkek időközben bekövetkezett árhanyatlása nincs is figyelembe véve, ami pedig 1925-től 1930 végéig 20%-ot jelentett. Az árhanyatlás tekintetbevétele az egy munkásra eső többletértéket még növelné.¹⁰⁶⁾

Az ipari termelés értéke, mely 1921 óta állandóan emelkedett, 1929-ben megállott, 1930-ban pedig jelentős mértékben visszaesett. 1930-ban nagyobb üzemi korlátozás, általános hanyatlás állott be.

A racionalizálás nem tudott lépést tartani a fogyasztás csökkenésével, az áralakulás erősen befolyásolta a termelést. Míg 1928-ban a termelés nem múlta felül a piaci szükségletet, 1929-ben a nagyon erősen csökkenő fogyasztás és csak kisebb mértékben visszaeső termelés következtében a készletek növekedtek. 1930-ban a termelés és a fogyasztás között ismét helyreállott az egyensúly, de így a készletek továbbra is nagyok maradtak.¹⁰⁷⁾ Az 1931. évi bankzárlatnak azután két különböző irányú hatása volt. Egyfelől némely iparágban a külföldi árubehozatal elmaradása miatt olyan rendelkezések történtek, melyekre különben nem került volna sor, másfelől az iparvállalatok a hiteldrágulás és a közgazdasági bizonytalanság miatt kénytelenek voltak tevékenységükben óvatosak lenni.¹⁰⁸⁾

Az ipari termelés csökkenése általában nem volt olyan mértékű mint a mezőgazdaságban, amely kivitelre volt utalva így jobban megérezte a világgazdasági válság hatását. Az ipari termelés visszaesése 1931 júliusától november haváig az előző év azonos időszakához képest 15·9%, a fogyasztás visszaesése 20·6% volt, a munkanélküliek száma 32·7%-kal gyarapodott. Az ipari termékek belföldi értékesítésére károsan hatott a különböző foglalkozásúak, így a gazdákon kívül a tisztviselők és az alkalmazottak jövedelmének csökkenése is, mert a takarékoság, mint a tapasztalat mutatja, inkább az iparcikkek fogyasztásánál, mint az élelmiszerek vásárlásánál mutatkozott.¹⁰⁹⁾

Az üzemi napok számának és még inkább a munkások munkateljesítményének csökkenéséből állapítható meg az ipari termelésnek a világgazdasági válságból következő visszaesése. Az átlagos gyári üzemi teljesítmény az 1930. évi 258 napról 252 napra esett vissza, amivel gyáripárunk 35.000 üzemnap veszteséget szenvedett. Sokkal nagyobb mértékű volt az a veszteség, amely a munkások számának apasztásából, valamint a heti munkanapok, illetőleg a naponként teljesített munka idejének megrövidítéséből állott elő. Ez a veszteség 1931-ben 6·2 millió munkanap, illetőleg 67·4 munkaóra volt. Két év alatt, 1930—1931-ben a gyáripari termelés körülbelül 70.000 üzemnapot és 14·4 millió munkanapot, vagy 150 millió munkaórát veszített. Ennek aránylag legnagyobb része a faipart, a kő-, agyag- és üvegeipart érintette.

A gyári munkások évi átlagos keresete 1931-ben 6·6%-kal volt kevesebb mint 1930-ban, de az életfenntartás olcsóbbodása folytán ez csak 1·8%-kal jelentett kevesebbet mint az előző évben.

Ha az ipari termelés értékét vizsgáljuk, azt látjuk, hogy az 1922 óta tartó fellendülés 1928-ban érte el tetőpontját csaknem 3 milliárd pengő értékű iparcikk termelésével, ettől kezdve évről-évre erősebb irammal 1931-ben 2 milliárdra süllyedt. Ezt az értékesést azonban az ipari nyersanyagok és ennekfolytán az iparcikkek olcsóbbodása enyhítette. A statisztikai adatok szerint az ipari vállalatok helyzete 1931-ben kedvezőtlenebb volt mint 1922-ben, mikor a háború és a forradalmak után a gyáripárt újjá kellett építeni.¹¹⁰⁾

A világgazdasági válságnak 1932-ben bekövetkezett kimélyülése még nagyobb nyomással nehezedett az ipari termelésre mint az előző években. A világgazdasági helyzet képe a fokozódó árromláson kívül a munkanélküliség ugrásszerű emelkedésében mutatkozott legsötétebb színekben az év utolsó hónapjaiban. Nyomukban a termelt áruk elhelyezésének nehézségei egyre fokozódtak és a kiviteli lehetőségek csökkentek. A mindenütt megnyilatkozó önellátási törekvések jelentékenyen növelték a válságot, amelynek mértékét egy-két adat élesen megvilágítja. A nemzetközi kereskedelmi index, ha az 1929. évi forgalmat 100-zal vesszük alapul, 1931-ben 57·9-re, 1932-ben 37·9-re zuhant. A forgalom ily nagyfokú csökkenése a vásárlóerőre és a fogyasztásra sem maradhatott hatás nélkül. A mezőgazdasági világtermés mennyisége is gyengülő árak mellett évről-évre emelkedett és az így keletkező feleslegek nyomták a piacot. Az ipari nyersanyagok termelése viszont nagy mértékben visszaesett. 1929 és 1932 között a nyersvastermelés 96 millió tonnáról 38-ra, a nyersacéltermelés 119 millió tonnáról 48-ra, a kőszénbányászat eredménye 1279-ről 904-re apadt. Az ipari nyersanyagtermelés ez idő alatt általában 29—60%-kal csökkent.¹¹¹⁾

A gazdasági világválság hatása 1932-ben Magyarországon is a vásárlóerő és a fogyasztás fokozódó visszaesésében mutatkozott. Ehhez járult az alacsony árak melletti rossz termés, a mezőgazdaság vásárlóképességének gyengülése. Az ipari termelés csökkenését jellemzik azok a számok, amelyek mutatják, hogy 1932-ben hány gyár szüntette meg üzemét. Egyetlen év alatt 372 esett ki a terme-

lésből, s ezek közül 213 egészen megszűnt, a többi csak átmenetileg állította meg üzemét. A gyáripár helyzetének rosszabbodását, a termelés visszaesését a munkások létszámának fogyására és a gyárak üzemi teljesítményére vonatkozó adatok bizonyítják legjobban.

A gyáripár igazi helyzetét, mint ezt Varga István kifejtette, a termelés netto-értékéből ismerhetjük meg legmegbízhatóbban, amelynek megállapításánál figyelembe veszik és a bruttó értékből levonják a nyersanyagok, a félgyártmányok, az üzemi segéd- és a tüzelőanyagok értékét. Varga vizsgálódásaiban még tovább ment, amennyiben kiszámította, hogy a gyáripari termelés értékéből minő összeg maradt meg tőkeszolgálatok ellátására.¹¹²⁾

Minden adatot figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy az ipari termelésben 1933-ban fordulat állott be. Javulás, gyarapodás mutatkozott a gyárakban foglalkoztatott munkások létszámában, a gyárak üzemi teljesítményében, a felhasznált fűtő- és nyersanyagok mennyiségében; a munkások keresetében, a termelés értékében ugyan még visszaesést látunk, de az csak látszólagos, mert az életfenn-tartás költsége, mind az élelmi, mind az iparcikkek áránál süllyedt. A gyáripari termelés viszonylagos jövedelmezősége mégis nőtt, mert „egyrészt csökkentek a kamattételek és így a vállalkozás hanyatló rentabilitással is megelégedhetett, másrészt pedig úgy az építkezési költségek, mint a gépek is oly mértékben olcsóbbodtak, hogy a befektetések rentabilitása közgazdasági szempontból viszonylagosan megjavult, annak ellenére, hogy a tőkeszolgálat ellátására kisebb összeg maradt, mint a korábbi években“. Ámbár, mint Varga magyarázza, a tőke olcsóbbodásának nincs jelentősége akkor, ha ez az általános olcsóbbodás következménye, közgazdasági hatása mégis lehet. Az utánpótló tőkebefektetések olcsóbbodása ugyan a gyáripari tőke-vagyon névleges értékének csökkenését jelentette és a változatlanul fennmaradó adósságokkal szemben veszteséggé vált, de a gyáripár nagyrészt idegen valutában visszafizetendő adóssága több valuta akkor bekövetkezett elértéktelenedése következtében jelentős mértékben csökkent.¹¹³⁾

Ha összefoglaljuk a mondottakat, az 1925–29. évek jó iramú fejlődése után 1930–32-ben visszaesés következett be a gyáripari termelésben, amit 1933-ban nehezen várt javulás váltott fel. Gyár-

iparunk történetét a csúcsponttól kezdve ebben az időszakban a következő táblázat mutatja:

Év	Az ipar- telepek száma	A szünetelő ipar- telepek száma	A teljesített mun- kanapok száma	Indexszá- mokban 1925-27= 100	A gyáripár- erőgépeinek és idegen áramot fogyasztó villamos mo- torjainak lő- ereje ezrekben	index- szám 1925-27. = 100
1928.	3.553	139	68.542	116.7	1.076.4	110.9
1929.	3.512	165	68.343	116.4	1.152.8	118.7
1930.	3.491	242	60.259	102.6	1.297.7	133.6
1931.	3.424	238	53.625	91.3	1.309.9	134.9
1932.	3.324	175	46.956	80.0	1.305.3	134.4
1933.	3.366	210	48.884	83.2	1.357.0	139.7

Varga István alább közölt adatsoraiból¹¹⁴⁾ kiderül, hogy ámbár 1933-ban a gyáripari munkanapok száma valamivel több lett, a termelés értéke tovább zsugorodott, amiben ő az élelmészeti és élvezeti cikkek részben jelentős olcsóbbodásának következményét látja:

Év	A gyár- ipari ter- melés brutto értéke	Index- számok- ban: 1925-27. = 100	A gyár- ipari ter- melés netto- értéke	Index- számok- ban 1925-27. = 100	A gyáripari termelés érté- kéből a tőke- szolgálat ellá- tására fenn- maradt összeg	Index- számok- ban 1925-27. = 100
	millió P-ben		millió P-ben		millió P-ben	
1928.	2.877	124.2	1.254	127.7	805	132.0
1929.	2.867	123.7	1.276	129.9	817	134.0
1930.	2.492	107.5	1.170	120.1	757	124.2
1931.	2.059	88.9	985	101.3	633	103.8
1932.	1.823	78.7	856	88.2	564	92.5
1933.	1.734	74.8	820	84.5	532	87.3

A gyáripár jövedelmezőségének visszaesése még nagyobb lett volna, ha a gyári termelés racionalizálása nem haladt volna nagy lépésekkel előre. Ennek a folyamatnak eredményeit Varga úgy tárta elénk, hogy kiszámította, mekkora termelési volumen esik egy munkanapra. Magyarország gyáripari statisztikájából kimutatta a teljesített munkanapok számát, az előállított termékek értékét, figyelembevéve a nyers-, segéd-, tüzelő- és világítási anyagok árát is és ebből kiszámította az egy-egy munkanapra eső termelés értékét. A technikai újítások eredményét az előállított jószágmennyiség változásával mérte. Ebből más körülmények mérlegelésével megállapította, hogy a magyar

gyáripár racionalizálásának évenkénti átlagos emelkedése ez időben 3·3%, mint ezt a következő adatsorok mutatják:¹¹⁵⁾

Év	1000 munkanapra esik		Indexszámokban		A magyar gyáripár technikai haladásának és racionalizálásának indexszámai 1927 = 100
	a bruttó termelési értékéből p e n g ő	a netto termelési értékéből p e n g ő	bruttó termelési érték 1927 = 100	netto termelési érték 1927 = 100	
1927.	40.690	17.673	100-0	100-0	100-0
1928.	41.973	18.300	103-2	103-5	101-2
1929.	41.952	18.674	103-1	105-7	106-5
1930.	41.353	19.417	101-6	109-9	111-5
1931.	38.391	18.363	94-3	103-9	112-8
1932.	38.815	18.226	95-4	103-1	123-6
1933.	35.474	16.781	87-2	95-0	120-1

A világgazdasági válsággal összefüggő hazai pénzügyi válság nálunk is, mint másutt, felvetette az ipari nyersanyag-ellátás kérdését. A nyersanyagok biztosítását egyrészt a nemes valutájú országokba irányuló kivitel előmozdításával, tehát külkereskedelmi rendszabályokkal, másrészt a nyersanyag-önellátás lehető megközelítésével, külföldi nyersanyagoknak más hazai anyagok felhasználása útján történő pótlásával iparkodtak elérni. Az önellátási törekvések legfontosabb feladata bányakincsek felkutatása és kiaknázása volt. Megindultak a fúrások kőolaj feltárására, amelyek utóbb szép eredményre vezettek. Kaolin-mezőket fedeztek fel, a recski bányából az ércfeldolgozás új módszerének alkalmazásával ként nyertek, a hazai vasércelőfordulásokat erősebben kiaknázták. A hazai bauxitnak, amely 250 millió tonnára becsülve a világ ismert alumínium-ércelőfordulásának jelentékeny részét képezi, a fém- és gépiparban mind nagyobb szerepet játszó nyersanyaggá való feldolgozása a magyar ipar egyre sürgetőbb feladata lett.¹¹⁶⁾

A belföldi nyersanyagok felhasználása terén kétségtelenül nagyobb eredményeket értek el. A gyáripárban feldolgozásra került nyers- és segédanyagoknak, valamint félgyártmányoknak 1921-ben körülbelül 50%-a volt, 1930-ban már csak 30%-a, 1936-ban alig több, mint 20%-a és 1937-ben pedig 18·5%-a külföldi eredetű. A textilipar összesen 73 millió pengő nyersanyagszükségletéből itthon fedezett 14 millió értékűt. A növényolaj- és szappanipar 16 millió pengő nyersanyagából mintegy 6·5 milliót vásárolt külföldről. A bőripar 30 millió nyers-

anyagszükségletének 38%-a belföldi eredetű, a papíripar 12 millió értékű nyersanyagából pedig mindössze 2 millió.¹¹⁷⁾

A világgazdasági válság ideje, a külföld és hazánk önellátási törekvései még élesebben kifejezésre juttatták azt a változást, amely az egyes iparágak eltérő fejlődésében vámpolitikai önnállóságunk megszerzése óta kezdettől fogva mutatkozott. Majdnem valamennyi iparágnak az ipari termelésben elfoglalt helye alaposan megváltozott. Az osztrák-magyar vámközösség idejében a hazai földön legmélyebben meggyökerezett iparágak voltak: az élelmiszer-, a vas- és a gépipar. E három ipar a gyártmányok értékét tekintve az első három helyen állott és az egész ipari termelésnek csaknem háromnegyed részét szolgáltatta, most azonban sokat veszített jelentőségéből.

Élelmiszeriparunk viszonylagos térvészését (45·9%-ról 34·5%-ra) a belső fogyasztás csökkenése, továbbá az magyarázza meg, hogy a szomszéd országok mezőgazdasági iparukat, különösen a malomipart önellátásuk érdekében nagy mértékben fejlesztették. Az ipari termelés értékében a vasipar hányadának csökkenése az „utódállamok honvédelmi iparainak fellendülésével, vasérctermelésünk jelentékeny részének elvesztésével magyarázható meg.“ A gépgyártást az iparok sorrendjében a mezőgazdaság vásárlóképeségének visszaesése és a gazdaadósságok befagyasztása szorította vissza. A fa-, bőr- és ruhaipar megtartotta helyét. A textilipar a háború előtti ötödik helyről nagy lendülettel a másodikra került. Termelése az egész ipari termelés 12·6%-áról 18·9%-ára emelkedett. Hasonlóképpen előretört a vegyiipar, amelynek jellege megváltozott és eltért a régi vegyigyártás irányától. A fagazdaságból származó nyersanyagok helyett inkább a barnaszéntelegekből eredő nyersanyagokra támaszkodott. Ennek a két iparágnak tulajdonítható, hogy a gyáripari fejlődésben az ország mezőgazdasági jellegének megfelelő élelmiszer- és beruházási iparok háttérbe szorulása mellett a fogyasztási iparok jutottak előtérbe. 1913-ban a beruházási és élelmezési iparok együttesen 73·1%-ig részesedtek a termelésben, de ez a hányad 1924-ben 69%-ra, 1933-ban pedig 55·9%-ra esett vissza. A magyar iparosodás tehát az önellátás irányában fejlődött tovább.¹¹⁸⁾

1934-ben a mezőgazdaság nagyobb jövedelmezősege, az agrárrolló összecsukódása az ipari termelőképesség nagyobbfokú kihasználását tette

lehetővé. Míg 1933-ban egy ipartelepre eső átlagos termelési érték 549.000 pengő volt, 1934-ben 8·2%-os emelkedéssel 594.000 pengőre emelkedett. A legnagyobb javulás a gépgyártás terén mutatkozott.¹¹⁹⁾

A nemzetközi feszültség, amely Olaszország keletafrikai hadjáratával kapcsolatban a népszövetségi „sanctiók” folytán 1935-ben előállott, nem zavarta meg a világ gazdasági helyzet általános javulását. A termelés és a forgalom fellendülése inkább tartós, egyöntetű fellendülésre mutatott. Ennek megfelelően a magyar gazdasági élet is jelentős lépéseket tett a javulás útján. Annak ellenére, hogy a termés nem volt éppen kedvező, a mezőgazdasági termékek áremelkedése következtében a mezőgazdasági lakosság vásárlóképesége nagy mértékben emelkedett. Indexszámban ez, ha az 1928. évit 100-nak vesszük fel, 1934-ben 50·7-ben állapítható meg, 1935-ben pedig 70·3-ra emelkedett. Ez a vásárlóerő nemcsak a fogyasztási javak beszerzésénél, hanem beruházásokban, mezőgazdasági gépek és eszközök bevásárlásában is megnyilvánult. Az ipari fellendülést állami beruházások és a házépítés fellendülése is hathatósan támogatta.¹²⁰⁾

Az ipari termelés haladását legjobban az üzemi órák emelkedése mutatja. Ezt a leginkább foglalkoztatott iparágakban, ha az 1928. évi üzemórák indexét 100-nak vesszük fel, a következő számok mutatják:

Ipari főcsoport	Ü z e m ó r á k		
	1933.	1934.	1935.
Vas- és fémipar	54·9	68·6	82·3
Gépipar	49·4	61·7	74·6
Bőr-, sörte- és tollipar	114·9	131·5	143·8
Szövő-fonóipar	104·6	119·6	131·2
Ruházati ipar	76·9	86·3	93·7
Papíripar	86·4	101·5	112·3
Élelmiszer és élvezeti cikkek	68·8	71·6	78·2
Vegyőipar	92·6	103·2	118·0
Általában	68·6	79·3	88·8

Jelentős emelkedés történt a nyersanyagok árában, aminek áthárítása a fogyasztókra nem volt lehetséges, mert ez általános drágulást idézett volna elő. A nyersanyagok, félgyártmányok és segédanyagok ára 1934-ben a termelés értékének 46·9%-a, 1935-ben 49%-a volt, míg a termelés értéke csak 11·3%-kal, a nyersanyagoké 16·4%-kal emelkedett. Az értékesítési viszonyok tehát megnehezültek, a nyersanyagok és a készárúk árának különböző alakulása miatt.¹²¹⁾

A gazdasági élet kutatói az ipar helyzetének alakulásában nemcsak a mindenkori konjunktúra hatását figyelik meg ezekben az években, hanem más fontos változásokat is, amelyek a világszerte végbemenő gazdasági elkülönülés, szigorú elzárkózás következményei. Ez az iparnak még a rosszabb konjunktúra idejében is fejlődési lehetőséget biztosított. Kétségtelenül megállapítható, hogy a gyáripari termelés jelentősége a magyar közgazdasági életben fokozatosan emelkedett, és a nemzeti jövedelem növekedő részét képezte még akkor is, ha az egyre jobban háttérbe szoruló kézműipari termelést is figyelembe vesszük. Ez természetesnek látszik a mezőgazdasági világválság idejében, de figyelemre méltó, hogy előnyösebb helyét a felemelkedés éveiben is megtartotta. Erre vonatkozólag a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara állított össze adatokat:

Év	Gyáripari termelés netto értéke	Kézműipari termelés netto értéke	Összesen	Nemzeti jövedelem	Az egész ipari termelés részesedése ebben %
		millió	pengőben		
1928—29.	1.137	485	1.622	5.941	27.3
1929—30.	1.089	478	1.567	5.485	28.6
1930—31.	928	456	1.384	4.655	29.7
1931—32.	769	416	1.185	3.959	29.9
1932—33.	704	383	1.087	3.744	29.0
1933—34.	741	364	1.105	3.673	30.1
1934—35.	816	364	1.180	3.857	30.6

Az árszínvonalnak a válság éveiben történt hanyatlása miatt a mindenkori termelés értéke nem fejezi ki a termelés méretének fejlődését. Jellemzőbb és inkább ad felvilágosítást a Magyar Gazdaságkutató Intézet termelési indexe, amely az értékváltozások zavaró tényezőjét kiküszöbölve mutatja be a termelés mennyiségi változását és abból azt a tanulságot vonja le, hogy a gyári termelés mennyiségi növekedése meghaladta a fogyasztás növekedését.

Év	A gyáripari termelés ter- jedelme	Az iparcikkek fogyasztási terjedelme	Beruházási iparágak ter- melése	Fogyasztási iparágak termelése	Az ipar- cikkek gyári eladása
1929.	100	100	100	100	100
1930.	93.2	98.3	76	97	95.3
1931.	87.4	89.5	60	86	88.2
1932.	76.9	78.8	41	84	81.8
1933.	83.9	86.6	44	97	77.0
1934.	97.4	99.4	57	105	75.3
1935.	110.9	101.2	80	111	76.7

A magyar ipari termelés konjunktúrájának javulását, mint rámutattak, a rendestől eltérő okok befolyásolták. Általában a beruházási tevékenységből indul ki a javulás azokban az iparágakban, amelyek erre támaszkodnak. Ezzel szemben ezekben az években a termelés emelkedését a fokozódó fogyasztási szükségletek kielégítése tette lehetővé, de még inkább az a körülmény, hogy a gyáripár a behozatalt kiküszöbölő intézkedések hatása alatt újabb árucikk-csoportok előállítására tudott berendezkedni.¹²²⁾

Ez a helyzet azonban a gyáripari termelésben nem maradt állandó. Már 1935-ben tiszta beruházási konjunktúra jelei mutatkoztak, amelyek a következő évben határozott irányváltozást követtek. Míg a beruházási iparok termelése jelentős mértékben emelkedett, a fogyasztási cikkek előállító iparoké, bár aránylag magas színvonalon, változatlan maradt. Az előző években a fogyasztási javakat előállító iparok cikkeiben az idézett elő keresletet, hogy a válság évei alatt a vásárlóképeség csökkenése folytán kielégítést nem nyerő szükségletek utólag pótolhattak. Most a nagyobb arányú beruházások folytán a beruházási és a fogyasztási iparok termelése között megszűnt az a különbség, amely az ipari fejlődés iránya következtében 1927 óta fokozatosan előállott. Ámbár a beruházási javak előállítása elérte az 1929. évi színvonalat, ez iparágak mégis háttérbe szorultak, mivel több tényező kedvezőtlen befolyást gyakorolt rájuk: az ipari nyersanyagok drágulása, több iparágban a szakmunkások hiánya és mások.¹²³⁾

A gyári eladási árak 1929 óta bekövetkezett csökkenése folytán az iparcikkek árszínvonala még 1936-ban is 20%-kal volt alacsonyabb mint 1929-ben. Sokkal kedvezőbb az ipari fejlődés arányszáma, ha a gyáripari termelésből az élelmi és élvezeti cikkek előállító iparcsoportot kikapcsoljuk, mert a gazdasági elzárkózás idejében éppen a mezőgazdasági termékeket feldolgozó régi magyar iparágak bénultak meg fejlődésükben és a válság évei itt idézték elő a legnagyobb ársüllyedést. Ennek tekintetbevétele mellett a gyáripari termelés 1935-ben 5—6%-kal, 1936-ban 18—20%-kal volt nagyobb mint 1929-ben. A termelési javakat előállító iparágak munkaterjedelme a Magyar Gazdaságkutató Intézet adatai szerint 1934-ről 1935-re 40%-kal, 1936-ra további 32%-kal nőtt, amivel szemben a fogyasztási iparé 4, illetőleg 9%-kal.

Összehasonlítva az 1936. évi gyáripari termelést az 1929. évivel és ezt 100-as index-számmal alapul véve úgy találták, hogy a beruházási iparágak foglalkoztatásának indexe 1936-ban 105, a fogyasztási javakat termelő iparágaké 121 volt. Ebből a 21%-os termelési többletből körülbelül 4% jut a fogyasztás 1929 óta bekövetkezett megnövekedésére, 16–17% pedig azt az árumennyiséget jelenti, amelyet a gyáripar 1929 óta a készárubehozataltól elhódított. E számítások szerint a fogyasztási javakat előállító iparágak a készárubehozatal rovására termelésüket 1929 óta körülbelül egy hatoddal növelték.¹²⁴⁾

Magyarország gyáriparának kifejlődése és a válság éveit után bekövetkezett újabb felemelkedése a kisiparnak is előnyére vált. Ezt azzal magyarázzák, hogy a gyáripar fellendülése új kereseti lehetőségeket nyújtott és ezzel alkalom nyílt az eddiginél magasabb igények kielégítésére. Magyarországon is az történt meg, amit gazdasági politikusok másutt is megfigyeltek: a gyáripar a kisiparoknak jelentős új munkateret, kereseti lehetőséget nyitott. Ez érthetővé válik, ha meggondoljuk, hogy a gyáriparban foglalkoztatott munkás keresete ez időben évente átlag 1200 P volt, míg a mezőgazdasági munkását 500–600 P-re becsülték. A különbség adja a gyáripari munkás vásárlóképességének mértékét. A gyáripar tehát a vásárlóképesség emelésével szerzett piacot a kisiparnak.¹²⁵⁾

Ipartestületekben levő kisiparosok száma	1921.	1925.	1935.
Mester	107.051	129.463	161.938
Segéd	94.226	132.271	128.898
Inas.....	66.627	80.397	51.545
Összesen	267.904	342.131	342.381

A világiparnak a fokozódó fegyverkezés következtében kedvező helyzete, amely 1937-ben az ipari termelés csaknem minden ágában mutatkozott, nem maradhatott hatás nélkül a magyar gyáriparra sem, ámbár az önellátásra irányuló törekvések óta a világgazdasági tényezők befolyása kisebb lett. Gyáriparunk értékesítési és így termelési feltételeire nézve még mindig az aratás eredménye volt elsősorban döntő. Ez pedig nagyon kedvező volt a mezőgazdasági termékek drágulása folytán.¹²⁶⁾

Az ipari konjunktúra a nehéziparé volt és azzal a beruházási tevékenységgel függött össze, amely az államtól és más közületektől

indult ki. Lényeges szerepet játszottak még az ipari magáncégek rendelései is, sőt a nagy ipari beruházási programm hatása is kezdett mutatkozni. Jellemző számok fejezik ki az egyes iparágak részét a termelés százalékában:

	1933.	1934.	1935.	1936.	1937.
Vas- és fémipar	9.0	10.3	10.9	12.2	13.1
Gépipar	6.0	7.1	7.5	8.3	9.1
Szövő-fonóipar	19.1	19.6	18.8	19.2	17.6
Élelmiszer és élvezeti cikkek ipara	34.3	32.1	32.7	30.2	29.4
Vegyipar	10.1	9.2	9.2	9.1	9.4

Az 1938. évi ipari termelést már a haderő felszerelése érdekében végzett beruházások jellemzik. A háborús veszedelem mindenütt a minél gyorsabb felszerelést tette szükségessé. A bizonytalanság a tőke és a fogyasztás tartózkodásával járt, ami egyes iparágakban a fejlődés megállására, sőt visszaesésre is vezetett. Nálunk az év első felében 10—12%-os volt ez a visszaesés, de utóbb lényeges javulás állott be a termelésben, amit a katonai egyenrangúság elismerése után a haderő fejlesztése, az egymilliárd-programm alapján végbemenő állami beruházások és a bécsi döntőbírósi ítélettel visszakerült felvidéki területek fogyasztási szükséglete idézett elő.¹²⁷⁾ Az ipari termelésnek ez évben tett nagy haladásáról a következő kimutatás ad meggyőző képet:¹²⁸⁾

Év	Az egész termelés értéke		Egy gyár ter- melésének átlag- os értéke	A termelés netto többlet- értéke
	1000 pengő	Indexszám		
			1 0 0 0	p e n g ő
1934.	1,954.388	100	605.0	913.616
1935.	2,201.477	112.6	655.0	976.243
1936.	2,582.485	132.1	713.3	1,114.658
1937.	2,952.438	151.1	770.9	1,236.135
1938.	3,050.833	156.1	776.1	1,652.673

Az iparnak katonai célokra felfokozott termelése közben tört ki 1939-ben az európai háború, amelynek következményei, mint minden tekintetben, úgy az ipar terén is még beláthatatlanok. Ezért történeti összefoglalásról, a háborúnak az ipari fejlődésre gyakorolt hatásáról még nem lehet szó, csak krónikaszzerűen bizonyos jelenségeket jegyezhetünk fel.

A gyáripár teljesítménye 1939-ben nagy mértékben megnövekedett, amint azt a munkások számának, az üzemi és a munkaidőnek, valamint a termelés értékének jelentős emelkedése mutatja. A munkásság számánál 11·1%-os, a munkaidőteljesítménynél 9·8%-os, a termelt javak értékénél 13·8%-os növekedésről számol be a statisztika. Az iparnak a gyors felszerelés érdekében végzett erőfeszítése eddig nem látott színvonalra emelte a termelést.¹²⁹⁾

A nyersanyagbeszerzés nehézségei miatt, amelyek mindjárt az új háború elején a világháborús tapasztalatok alapján pontosan kidolgozott tervek szerint és teljes rendszerességgel keresztülvitt zárlat következményeképp előreláthatók voltak, a kormány a gazdasági élet terén kénytelen volt erőteljes intézkedéseket tenni. Nemzetvédelmi célok érdekében számos üzemet hadiüzemnek nyilvánított és ellenőrzés alá vett, előírta a gyárak termelésének mennyiségét és minőségét, a felfokozott követelmények miatt felfüggesztette a munkaidőszabályozásokat. A hadiipar szükségleteinek biztosítására és a polgári lakosság igényeinek korlátozására a nyersanyagellátás terén történtek a legfontosabb rendelkezések. Többfajta nyersanyag beszerzését központilag szervezték meg. A meglevő nyersanyagot zár alá vették és feldolgozásukat a hadiszükségletek kielégítése mellett korlátozták.

Újból fontos problémává lett a nehezen vagy egyáltalán nem megszerezhető nyersanyagok pótlása. Így a fémiparban egyre növekvő tér jut külföldi fémek helyett a hazai alumíniumnak. Más nagy iparágban, a szövő-fonóiparban is jelentős szerepet játszanak a pótanyagok. A gyapotiparban a kormány kötelezővé tette a műrostok keverését.

Ezekhez járul a hadinyerészkedés megakadályozását és így a gazdasági és társadalmi egyensúly biztosítását szolgáló árellenőrzés, amely a háború előtt a gyáripari cikkekre vonatkozólag már megvolt, a háború kitörése óta pedig minden közszükségleti cikkre kiterjed^{130.)}

Az állam 1939. évi 330 millió pengő beruházási kiadásából túlnyomó rész a gyáriparnak jutott és különösen a nehéziparban a termelőképesség teljes kihasználását kívánta meg. Az ennek révén megnövekedett fogyasztás, továbbá a mezőgazdasági lakosság vásárlóerejének egy év alatt 13%-kal, illetőleg az 1939. év második felében

25%-kal való emelkedése a fogyasztást is erősen megnövelte. A termelési iparokban 15%, a fogyasztási iparokban 22% volt a termelés növekedése az előző évvel szemben. Az ipari munkáslétszám felduzzadt, az 1938. évi átlagos 688.700-ról 759.700-ra. Különösen a nehéziparban volt nagymérvű a növekedés, a vas- és gépgyáraknál 27%, míg a textiliparban csak 7%.¹³¹⁾

Az ipari termelés 1940 júniusában 845.000 munkással tetőpontjára jutott, ez 10%-kal több volt, mint egy évvel előbb. Az év második felében azonban csökkenés állott be, amit, mivel sem az állami megrendelések nem csökkentek, sem a fogyasztók vásárlóképessége és kedve nem esett vissza, csak a nyersanyag utánpótlásának nehézségeivel lehet megmagyarázni. Fontos külföldi nyersanyagok nem voltak többé behozhatók és pótolhatók.

A gyáripari termelés fejlődéséről a következő adatok nyújtanak képet:¹³²⁾

Év	A gyárak száma	Átlagos munkáslétszám	Munkabér összeg	Az évi termelés bruttó értéke	Az évi termelés netto értéke
				millió pengőben	
1934.	3.387	195.992	222·1	1.954·4	913·6
1935.	3.491	216.023	241·6	2.201·6	976·2
1936.	3.700	246.269	280·4	2.582·5	1.114·7
1937.	3.902	276.500	319·8	2.952·4	1.236·1
1938.	4.036	289.913	345·7	3.050·8	1.352·7
1939.	4.322	333.957	422·9	3.607·8	—

Az ipari termelés és az iparcikkek fogyasztása:¹³³⁾

Év	Termelési kapacitás	A kapacitás kihasználtsága	Az ipari termelés terjedelme	
		1929 = 100	Termelési javak 1929 = 100	Fogyasztási javak
1934.	120·3	82·5	67·6	114·6
1935.	124·6	85·7	79·8	—
1936.	126·5	93·6	96·4	—
1937.	131·9	98·2	110·4	—
1938.	134·6	94·0	115·6	—
1939.	145·4	108·5	133·7	—

*

Ha az egyes fontosabb vagy nagyobb multú iparágak helyzetét és fejlődését vizsgáljuk a trianoni csonka-országban, kétségtelenül a legkedvezőtlenebb kilátásai voltak a legnagyobb arányú és mint láttuk, annakidején európai fontosságú iparágnak, a malomiparnak. Az ország feldarabolása és az osztrák-magyar vámterület megszűnése válságos helyzetbe hozta ezt a világháború előtt is már túlméretezett iparágat.

Csonka-Magyarország természeti adottságai folytán mezőgazdasági, elsősorban gabona- és liszt kivitelre volt utalva. A világháború utáni években a kiéheztetett Közép-Európa jó felvevője volt a magyar lisztnek, amely az országnak legfontosabb valutaszerző cikke volt. Ez indította az államot arra, hogy még jó néhány évig, a valuta megszilárdulásáig nem szabadította fel a lisztforgalmat a kötöttség alól. Szakkörök persze folyton panaszkodtak a külforgalmi tilalom miatt, amely alól a kormányservek csak esetről-esetre változó illetékek megállapítása mellett adtak felmentést olymódon, hogy a kivitel ellenértékeként kapott külföldi fizetőeszközöket be kellett szolgáztatni. A kötött gazdálkodás mellett viszont az állam a maga szám-lájára kénytelen volt nagymennyiségű lisztet szállítani a külföldre.

Mikor aztán a lisztforgalom felszabadult, a magyar malomiparnak éreznie kellett a megváltozott viszonyok súlyát. Nem maradhatott hatás nélkül, hogy a magyar liszt azelőtt vámokkal biztosított régi piacát elvesztette, és ugyanakkor legfontosabb beszerzési területeitől: a Bácskától és a Bánáttól megfosztották. Vevői közül kimaradt Bosznia és Hercegovina, az osztrák tengerpart, Krajna és Galícia, amely piacokon az egyébként nehezen értékesíthető barna lisztet tudta a malomipar hajdan elhelyezni. A Trianon utáni nyomorúságban viszont magában az országban is a kereseti viszonyoknak megfelelően csökkent a fogyasztás. Ezzel szemben a csonka-országban maradt a malmoknak fele, ha az őrlőképességet vesszük figyelembe. Számítások szerint a magyar malmok 64 és fél millió métermázsza gabonát voltak képesek felőrlőni, holott az ország termése a 20-as évek elején átlag 24·2 millió métermázsza volt. A malmok tehát, ha az ország egész termése feldolgozásuk alá került is volna, őrlőképességüknek csak 37%-áig lettek volna foglalkoztatva, így ellenben még 30%-áig sem.¹³⁴⁾

Súlyosan érezte hatását az a vámpolitika is, amelyet a régi monarchia területéből fogyasztókul megmaradt kis Ausztria és Csehszlovákia folytatott. Mindkét ország saját malomiparát iparkodott támogatásban részesíteni és ezért nagyobb kedvezményeket adott a gabonabevitelnek a lisztbevitellel szemben. E vámintézkedések amelyek közül legterheesebbek az 1925. évi autonóm osztrák és az 1926. évi csehszlovák agrárvámok voltak, a magyar liszt kivitelt igen nagy mértékben csökkentették, a gabonakivitelt pedig emelték. A magyar malmok ennél fogva teljesítőképességüknek alig 20–25%-át használhatták ki és ily módon drágán termeltek, a versenyben áraikkal lemaradtak.¹³⁵⁾ Mindez súlyos válságba sodorta a malomipart.

A 20-as évek végén javulás állott be, mikor a belföldi fogyasztás emelkedett és a kivitel is nőtt, minthogy a magyar liszt a gabona áresése folytán újból versenyképessé vált a külföldön. A malmok teljesítőképességüknek mintegy 40%-áig voltak akkor foglalkoztatva.¹³⁶⁾ 1935-ben és a következő években a kivitel emelkedése a malomipar helyzetének további javulásával járt. Ez iparágnak a trianoni megcsonkítás után is fennálló jelentőségét bizonyítja az a körülmény, hogy a malomipar termelése a gyáripari termelésnek ez időben 13–15%-át jelentette és a textil, valamint a vas- és fémipar csoportjának kivételével valamennyi iparág termelését felülmúlta.¹³⁷⁾

Legfőbb vámkülföldi kiviteli iparunk, a cukoripar, a világháború után lényegesen megváltozott világpiaci viszonyokkal találta magát szemben. A háború természetes következménye a répacukorgyártással szemben a gyarmati nádcukortermelés térfoglalása volt. A világ egész cukortermelésében az arány a két termelési ág között nagyon megváltozott, százalékokban kifejezve:

	1909—1913.	1920—1923.	1923—1925.
Répacukor	47	29	34
Nádcukor	53	71	66

Ez az arányváltozás közvetlenül a háború után nem jelentette azt, hogy túltermelés állott volna be. Ellenkezőleg, a világ cukortermelése az 1913–14. évi 19·75 millió tonnáról 1919–20-ban 16·5 millióra süllyedt. Minthogy a cukor ára ily körülmények közt erősen emelkedett, mindenütt a termelés növelésére törekedtek. A magyar cukoripar is hamar felocsúdott a háború és a forradalmak

okozta kábulatból. A mezőgazdaságnak nyújtott, beruházásokat megkönnyítő hitelekkel iparkodott a répatermelést fokozni, ami annnyival könnyebben vezetett sikerre, mert az emelkedő világpiaci cukorárak mellett a gazdáknak a répáért is magasabb árakat lehetett fizetni. A fejlődés valóban rohamos volt, úgyhogy a háború előtti termelés helyreállítása sikerült. A gyárak támogatása folytán a répával bevetett terület rohamosan nőtt, az egyetlen 1924. esztendőben 45.000 kat. holddal gyarapodott.

Idény	Bevetett terület kat. holdakban	Feldolgozott répamennyiség	A termelt nyerscukor	Kivitel (finomított és nyerscukor)
	1 0 0 0	m é t e r m	á z s á b a n	
1920—21.	39.143	2.915	326	—
1921—22.	55.408	3.981	669	—
1922—23.	51.935	6.265	820	149
1923—24.	82.376	8.761	1.237	746
1924—25.	127.540	14.323	2.022	931
1925—26.	116.470	12.418	1.666	762
1926—27.	108.123	12.213	1.751	650
1927—28.	109.679	14.050	1.863	549

Ugyanakkor, a 20-as évek elején más országok is több cukor-répat termeltek, úgyhogy 1924-ig 25·4%-kal növekedett a bevetett terület és 38%-kal a kitermelt cukormennyiség. A nádcukortermelő országok, különösen Kuba és Jáva is termelésük fokozásával iparkodtak uralkodó helyzetüket a világpiacon megtartani. Mindez a cukorárak óriási esésére vezetett. 1924—25-ben a cukor világpiaci árának kétharmadát elvesztette. A piaci helyzetnek ez a megváltozása a magyar cukoripart annál inkább érintette, mert a belföldi fogyasztás bizonyos javulás mellett is nagyon alacsony maradt.

Magyarországon a cukorfogyasztás rendkívül alacsony színvonalon állott: 1924-ben egy lakosra 5·5 kg, 1925-ben 9·4 kg esett, míg Ausztriában ugyanakkor 20·8, illetve 23 kg, Németországban 22·4, Cseh-Szlovákiában 28·6, Angliában 39·5 és Dániában 42·6. Ez a fogyasztás sem oszlott meg egyenletesen. Míg 46%-a Budapest 1 millió lakosára esett, az ország többi 7 millió lakosa csak 54%-át fogyasztotta a belföldön eladott mennyiségnek.

A csekély hazai fogyasztás oka a cukor drágasága volt. Ugyanis a kincstár a szesz eladási árából, oly nagy, más országokban isme-

retlen mértékben részesedett, hogy e miatt ennek a fontos népelelmezési cikknek a fogyasztása valósággal fényűzésnek számított. Az adó és állami részesedés a 20-as évek végén a cukor árának 34·55%-a volt, de volt idő, mikor 50%-nál is magasabbra rugott. A cukor árát meghatározó tényezőknél azt is figyelembe kell venni, hogy a magyar cukorrépa minősége gyengébb, tehát több kell belőle a cukortermeléshez mint másutt. Az 1920-as években Németországban átlag 6·3 q, Cseh-Szlovákiában 6·0 q, Magyarországon pedig 7·5 q répát kellett egy métermázsa nyerscukor előállításához felhasználni.¹³⁸⁾

A cukorfogyasztás és vele együtt a termelés is 1932–33-ban a gazdasági válság kimélyülése és a vásárlóerő legnagyobb gyöngülése idejében érte el mélypontját. A süllyedés még nagyobb lett volna, ha a világháború után kifejlődött cukorka- és konzerviparunk nem vette volna a termelés jelentős részét igénybe. A gazdasági jólét emelkedése, amint ez rendszeren történni szokott, a cukorfogyasztás növekedésével is járt. A fejadag, amely 1929–30-ban 12 kg-ig emelkedett, 1935–36-ban ismét csak 9·5 kg, holott ugyanakkor Ausztriában, Cseh-Szlovákiában és Németországban 25 kg körül mozgott. Csak a következő évben ért el 12 kg-os színvonalat, amivel a cukorfogyasztás terén Magyarország a világ 41 számbavehető országa közül a 27. helyre került. Ez a fogyasztás is azonban úgy oszlott meg, hogy a 40 kg-os fővárosi fejadaggal szemben a vidéken csak 5–7 kg-os állott. Árban az első helyet változatlanul Magyarország tartotta. A kincstári részesedés az 1.24 P-s nagybani árban 62 fillér volt.

De nemcsak az állami adók drágították meg ezt a másutt fontos népelelmezési cikket, hanem a kivitel is. A gyárak, amelyek bizonyos répamennyiség átvételére a gazdánál lekötötték magukat és a magas árak miatt itthon nem tudták eladni termelésüket, annak jelentékeny részét, 40–50%-át, kénytelenek voltak külföldön értékesíteni. Egyéb-ként devizák szerzése is kívánatossá tette a kivitel fokozását, mely azonban a világgiazi erős kínálat miatt csak az előállítási árnál lényegesen olcsóbban volt lehetséges. Az így előállott veszteségre a hazai fogyasztásban kellett fedezetet találni, s ez is hozzájárult ahhoz, hogy a belföldi ár magas színvonalon maradt. A londoni nemzetközi cukoregyezmény alapján Magyarország cukorkivitele évi 40.000 tonnában volt megállapítva. A kiviteli lehetőségeket kedvezőtlenül befo-

lyásolta az, hogy a külföldi kormányok hathatós támogatásban részesítették saját cukorkivitelüket. Az enyhülés azonban csakhamar beállott a nemzetközi politikai feszültség következtében, amikor is a kormányok nagy cukorkészleteket halmoztak fel, ami a világpiacon áremelkedést okozott. 1938 végén az adócsökkentés folytán a bel-földi ár is leszállítható volt. Ez a körülmény, de különösen a háztartásoknak a háborús viszonyok miatt 1939-ben megindult készletgyűjtése a cukorfogyasztást ugrásszerűen emelte. Az 1939–40. évben a termelés már nem tudta kielégíteni a fogyasztást, annak ellenére sem, hogy 1940 áprilisában a bevezették cukorjegy-rendszert.¹³⁹⁾

A fejlődés menetét a következő adatok mutatják be:¹⁴⁰⁾

Év	Termelés 1000 q	Fogyasztás 1000 q	A fogyasztás indexszámai 1929-30 = 100
1928—29.	1.980·6	—	—
1929—30.	2.221·4	1.026·7	100
1930—31.	2.107·5	1.023·8	99·7
1931—32.	1.127·3	839·8	81·8
1932—33.	930·8	789·6	76·9
1933—34.	1.220·1	820·6	79·9
1934—35.	1.077·1	863·2	84·1
1935—36.	1.052·2	895·9	87·3
1936—37.	1.295·0	879·8	85·7
1937—38.	999·3	936·6	91·2
1938—39.	1.145·7	1.323·4	128·9

Egy iparág sem szenvedett annyira a trianoni megcsonkítás és a megváltozott viszonyok miatt, mint a söripar. Nem a sörgyárak nagy részének elvesztése esett itt latba, hisz a megmaradt fővárosi nagy sörgyárak a régi ország termelőképességének 70%-át képviselték, mint inkább a sörfogyasztó vidékek leválása. Az 1920-as években a sörtermelés a gyárak termelőképességének csak 30%-át használhatta ki, mert a fogyasztás a megmaradt országrészben a régihez képest nagyon csökkent; a világháború előtti 15·63 literről 1925-ben 8·25 literre. A magyar sörtermelés félmillió hektoliter volt, amikor Ausztriában 5 millió, Cseh-Szlovákiában pedig 9 millió hektoliter. Ennek magyarázatát csak részben adta meg ezeknek az országoknak ipari jellege. Az ipari államokban ugyanis mindig nagyobb a sörfogyasztás mint a mezőgazdaságiakban. A sörfogyasztás változásában a gazdasági viszonyok visszahatását is megfigyelhetjük:

gazdasági fellendülés idejében nagyobb szokott lenni, mint visszaesés idejében.

A sörfogyasztás és vele a termelés zuhanásszerű visszaesését a magyar borpiac viszonyai magyarázzák meg legjobban. A magyar bor kivitele a közös vámterület megszűnése óta lehetetlenné vált, úgyhogy a borfeleslegek ránehezedtek a piacra és lenyomták az árat. Ennek hatása alatt Magyarország egyre több bort fogyasztó állam lett. Míg Németországban fejenként 4·9, Cseh-Szlovákiában 3, Ausztriában 10, nálunk 38 liter volt 1925-ben a borfogyasztás, több mint kétszerese a háborúelőtti mennyiségnek.

A gazdasági válság és a vásárlóképeség rohamos csökkenése, az olcsó borárak erős versenye a 30-as években még jobban lenyomta a sörfogyasztást; a termelés a termelőképeség 10%-ára esett vissza. Még 1937-ben is csak 3·18 liter volt a fejenkénti fogyasztás. Jelentős változás csak 1938-ban indult meg, a borárak emelkedésével és az ipari termelés fellendülésével kapcsolatban.¹⁴¹⁾

Csonka-Magyarország sörgyártásának adatai:¹⁴²⁾

Év	Termelés 1000 hl.	Indexszáma 1929 = 100	Fogyasztás indexszáma 1929 = 100
1913.	2.242	—	—
1928.	643·7	110·6	117·0
1929.	581·9	100·0	100·0
1930.	371·2	63·8	80·8
1931.	277·3	47·7	60·8
1932.	231·2	39·7	40·4
1933.	135·0	23·2	29·0
1934.	178·4	30·7	33·1
1935.	197·1	33·9	36·6
1936.	217·4	37·4	40·4
1937.	259·2	44·5	49·4
1938.	305·3	52·5	55·3
1939.	513·3	88·2	82·3

A szeszipar 1920—21-től kezdve, mióta a háború és a forradalmak nehézségeit és zavarait leküzdte, szintén csak igen csekély mértékben tudta termelőképeségét kihasználni. De mivel a piac nem tudta a régi arányban a termelés eredményét felvenni, csakhamar túlermelés állott be e téren. 1921-ben törvény (41. t.-c.) szabályozta a termelési és értékesítési rendszert és létesített állami ellenőrzés alatt álló közös értékesítési szervezetet. E törvény rendelkezése szerint a mező-

gazdasági és az ipari szeszfőzdék termelésének aránya lényegesen megváltozott. Míg a világháború előtt a szesztermelés körülbelül felerészben oszlott meg az ipari és a mezőgazdasági gyártás között, addig most a 240.000 hl-es kontingens egyharmada jutott az ipari és kétharmada a mezőgazdasági gyártásnak. Ez a mennyiség az ipari szeszgyáraknál csak annyi volt, mint egyetlenegy nagy gyár háborúelőtti termelésének 60—70%-a. Az Országos Szeszértékesítő Rt. céltudatos működése folytán a kivitel évről-évre növekedett, ami a kontingensnek 1927—28-ban már 390.000 hl-re való felemelését tette lehetővé, úgyhogy a nagy gyárak termelőképességük egyharmadát kihasználhatták. A kivitel az 1921—22. évi 37.400 hl-ről 1927—28-ban 200.000-re emelkedett. A szesznek a benzinnel való, kötelezővé tett keverése (1927) évente nagyobb és növekvő mennyiségű szesz fogyasztását biztosította. 1938-ban már 161.700 hl szeszt használtak fel motorhajtás céljaira. Ez az intézkedés lehetővé tette a szeszgyártási kontingensnek nemcsak fenntartását, hanem az 1930-as évek végén 450.000 hl körüli mennyiségre való felemelését, annak ellenére, hogy a szeszes ital fogyasztása — közegészségügyi szempontból nézve, öröndetesen — csökkent. Míg a háború előtt fejenként 4 abszolút liter volt a szeszfogyasztás Magyarországon, addig 1927—28-ban 1,29, 1934-ben pedig már csak 0,31 liter.

A szaporodó mezőgazdasági szeszfőzdék állandóan törekedtek a kontingensben való részesedés megváltoztatására, ami a mezőgazdasági válság idejében lett volna fontos, mert bizonyos termésfeleslegek értékesítésével járhatott volna. A harc annyival is inkább kiélesedett, mert a bor- és gyümölcstermelők is erősen támogatták a bor- és gyümölcspálinkaégetőknek azt a törekvését, hogy a szeszfőzdék termékeit a szeszes italok piacáról kiszorítsák, holott éppen ez volt az alapja az ipari és mezőgazdasági szesz ármegállapításának; a drágább szeszes ital kárpótolta a szeszfőzdeket az egyéb szesztermékek olcsóbb áráért. A nagy mezőgazdasági válság és a bortúltermelés idejében e cél elérése különösen kíváncsnak látszott az érdekelt köröknek. A pálinkaégetéssel előállított szesz, amely az italpiac szükségletének legnagyobb részét fedezni tudta, jelentős károkat okozott a mezőgazdasági szeszfőzdeknek is, nem csekély mértékben befolyásolva az üzemek jövedelmezőségét.

Az egymással szembenálló érdekek egyre hevesebb összeütközése, az ellentéteknek hasztalanul megkísérelt kiegyenlítése és kincstári szempontok vezettek a szeszgyedárúság felállítására, amivel az egész iparág állami felügyelet alá került. Ezzel az államnak mindig módjában van a termelés menetébe annak a termelési ágak az érdekében beavatkozni, amely a gazdasági viszonyok megváltozása következtében erre leginkább rászorul. Az egyedárúság megvalósítását az ipari szeszgyártás további korlátozása követte, aminek elérésére a kevésbé fontos ipari szeszgyárak üzemét megszüntették. Az állam az ipari szeszgyárakat tiszta jövedelmük 20-szorosa fejében kisajátította. Ez alapon négy nagy szeszgyár üze me szűnt meg, a többinek a kontingensét 30%-kal leszállították, úgyhogy az ipari szeszgyártás termelési képességének már csak 5%-át használta ki.¹⁴³⁾

*

Az ipari termelés legfontosabb anyaga, a szén kérdésében aránylag nem érte hazánkat akkora veszteség a trianoni békében, mint a közgazdaság számos más tényezőjében. A pécsi szénvidékkel fekete-szén termelésünknek 72·8%-át, a dunántúli, a nógrád- és a borsod-megyei szénbányákkal pedig barnaszén termelésünknek 70·4%-át tarthattuk meg.¹⁴⁴⁾

Magyarország széntermelése és fogyasztása:¹⁴⁵⁾

Év	Termelés 1000 q	Fogyasztás	Év	Termelés 1000 q	Fogyasztás
1920.	499.501	480.475	1930.	698.567	725.941
1921.	624.196	667.927	1931.	688.773	680.290
1922.	724.000	748.873	1932.	682.526	617.895
1923.	768.803	815.975	1933.	670.730	624.274
1924.	708.653	794.925	1934.	695.534	663.858
1925.	632.366	699.653	1935.	754.052	728.637
1926.	664.921	718.512	1936.	793.184	782.126
1927.	702.724	767.915	1937.	897.215	890.486
1928.	729.308	820.360	1938.	935.971	917.608
1929.	786.931	877.701	1939.	1,062.545	1,047.026

A huszas években a termelés és a fogyasztás közti különbséget nagyobb mértékű behozatal fedezte, mely 1924-től kezdve 1 millió tonnát is jelentékenyen meghaladt. Igaz, hogy ezzel szénkivitel is

állott szemben, de sokkal kisebb méretekben. Itt különösen meg kell említenünk a békeszerződés folytán Jugoszláviába irányuló jóvátételi szénkivitelt. E címen 1921 és 1926 között 118.989 kocsirakomány szenet vittünk ki 29 millió aranykorona értékben.¹⁴⁶⁾ 1924 és 1925-ben, mikor a „szanálási“ válság idejében a vállalkozási tevékenység is gyengült, a termelés alászállott. A következő év termelésére az angol bányászstrájk volt nagyobb hatással, a visszaesett behozatallal szemben a kivitelt 67.801 vagonra nőtt, de 1927-ben már ismét csak 29.301 vagon volt.

A termelés túlsúlyban barnaszénre támaszkodott és ez a hazai szükségletnek 80—85%-át fedezte. A 20-as évek végén a lignitbányászat jelentősen fellendült annak következtében, hogy két bánya szárítási eljárásra rendezkedett be. A lignittermelést a világháború után beállott nagy szénhiány indította meg, de utóbb a lignitbányák egymásután megszüntették üzemüket. Az ország szénállományának egyötöde lignit, de a fogyasztásnak csak egyhuszada esett erre a szénfajtára.

A gazdasági válság idejében, 1930-tól kezdve a szénbányák javították berendezéseiket, több mint 10 millió pengőt ruháztak be, új bányahelyek nyitását és elmélyítését kívül számos műszaki újítást hajtottak végre. A termelési képesség azonban nem volt teljesen kihasználható a fogyasztóknak a külföldi szén iránt tanúsított ragaszkodása miatt. Ott, ahol a kormány és a közhivatalok intézkedésétől függött, az idegen szén kiküszöbölése aránylag könnyen ment. 1931-ben nagy változás következett be az idegen szén behozatala kérdésében. A pénzügyi válság miatt a devizákban messzemenő takarékoság vált szükségessé. Minthogy a magyar szénbányák termelőképessége a fogyasztást jóval felülmúlta, október 1-én megjelent kormányrendelet a külföldi szén behozatalát a kereskedelmi miniszter esetről-esetre megadandó beleegyezésétől tette függővé. Ennek a rendeletnek volt köszönhető, hogy a gazdasági válság hatását egy iparágban sem érezték meg oly kevésbé, mint a széniparban. A válság idejében a szénbánya-üzemek száma szaporodott, új beruházásokat végeztek és a munkások száma is változatlan maradt. A külföldi kőszén behozatali tilalma 3.000 magyar munkásnak adott kenyeret.

Házitüzelésre ez időtől fogva csak belföldi szén lehetett használni. Pusztán gázgyártás céljaira engedték meg külföldi szén behozatalát. A gázszén kivételével a külföldi szén behozatalától függetleníttük magunkat. A külföldi szén- és kokszbehozatal, amely 1931-ben 83.651 vagon volt, 1932-ben 38.228, 1933-ban pedig 27.553 vagonra esett, értékben 31·1 millió pengőről 14·3 millióra. Utóbb ugyan a behozatal újból emelkedett, de a szén csaknem teljes mértékben gázgyártásra, a kokszot pedig ipari célokra használták fel. A háztartások a külföldi szén behozatalának tilalma óta fokozott mértékben fával kezdenek tüzelni. Ugyanez a körülmény idézte elő a brikettgyártás fellendülését is.¹⁴⁷⁾

A vas-, fém- és gépipar, amely kétségtelenül legtöbbet szenvedett a forradalmaktól és a román megszállástól, a trianoni békében elvesztette legfőbb nyersanyagbeszerzési forrását, a felsőmagyarországi ércbányákat. Hosszas tárgyalás után azonban Cseh-Szlovákiával olyan megállapodást lehetett kötni, amely a magyar vaskohászat nyersanyagát a politikai határok ellenére is biztosította. Hasonlóképp sikerült a háború előtt is nehézségeket okozó kokszbehozatal kérdésének megoldása. A külföldi fizetési eszközök előteremtése ugyan akadályokkal járt, mert kivitel még nem volt. A magyar valuta állandósulása ezen a téren is a viszonyok érezhető javulásával járt.¹⁴⁸⁾

A gazdasági válság hatását, mint az alanti számok mutatják, a 30-as évek elején a nehézipar igen nagy mértékben megérezte. A mezőgazdasági gépipar munkáslétszáma a válság mélypontján az 1929. évinek egyötödére zuhant le, míg a nehéz gépiparban 40% körül maradt. A mezőgazdaság vásárlóképeségének javulásával és a külforgalmi korlátozások folytán jelentkező kereslettel kapcsolatban 1933-ban indult meg a javulás. A nehézipar a behozatali korlátozások következtében abba a helyzetbe jutott, hogy olyan cikkek gyártását is megkezdhette, amelyek terén azelőtt a külfölddel nem vehette fel a versenyt s ezzel hehozatalukat a jövőben is feleslegessé tette. E téren előbb a kis- és a középipar vezetett, de utóbb a gyáripár is rátért új cikkek előállítására. Azután a külforgalmi korlátozásokkal kapcsolatban devizahiány miatt megnehezült a nyersanyag beszerzése is. A szükséges külföldi fizetési eszközök megszerzésére az ipar gyakran áldozatot vállalt és nyomott áron is erőltette a kivitelt, hogy nyersanyagellátását biztosítsa.¹⁴⁹⁾

1938-ban kezdődött a nehézipar nagy konjunktúrája, melyet a mezőgazdaság vásárlóképességének helyreállításán kívül a kormány nagy beruházási tevékenysége idézett elő. A munkáslétszám egy év alatt 30%-kal emelkedett, „amire még nem volt példa a magyar iparosodás történetében“ és 40%-kal haladta meg a konjunktúra 1928. évi legmagasabb számát. A termelés 25%-kal haladta már meg az 1929. évit. Még nagyobb volt a nehézipari tevékenységnek a gyorsított felfegyverkezéssel összefüggő 1939. évi emelkedése. A Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületébe tartozó gyárak ez év decemberében 96.000 munkást foglalkoztattak az előző évi 60.000-rel szemben, holott a kormány a munkaidőt korlátozó rendelkezéseket is felfüggesztette. Az állami megbízások iparfejlesztő hatásáról az alábbi adatok bővebb felvilágosítást adnak:

Év	Nyersvastermelés 100 q-ban	Nyersacéltermelés 100 q-ban
1913.	19.044	44.321
1919.	—	3.241
1920.	—	6.155
1921.	7.142	16.613
1922.	9.812	25.731
1923.	12.459	28.305
1924.	11.560	23.854
1925.	9.328	23.114
1926.	18.781	32.468
1927.	30.068	47.170
1928.	27.638	48.620

A gazdasági válság és az újabb konjunktúra adatai a vas-, fém- és gépiparról:¹⁵⁰⁾

Év	A foglalkoztatott munkások száma		1925-27 alapú indexszámban		A szállított szén mennyisége		A nyersvas-termelés	A nyers-acél termelés
	A vas- és fém-iparban	A gép-iparban	A vas- és fém-iparban	A gép-iparban	Vas- és fémipar 1925—27 = 100	Gép-ipar	100 q-ban	100 q-ban
1929.	37.458	42.030	105·8	121·2	115·8	101·8	35.800	51.354
1930.	31.192	35.724	97·0	99·6	90·2	87·3	25.726	36.938
1931.	28.582	29.335	92·0	80·3	87·1	79·0	15.964	31.629
1932.	25.262	23.056	84·8	61·9	57·4	62·0	6.666	17.985
1933.	25.842	22.632	83·1	54·8	61·4	65·3	9.307	22.767
1934.	28.542	26.953	88·8	65·1	64·2	78·2	14.031	31.535
1935.	35.138	31.665	100·4	73·6	81·0	98·1	18.589	44.611
1936.	41.716	38.634	118·0	86·2	103·0	103·8	30.627	55.247
1937.	47.766	44.586	133·5	99·6	120·4	120·1	35.793	66.533
1938.	55.887	52.316	143·8	114·4	113·1	130·8	33.488	64.751
1939.	72.524	74.019	171·3	127·8	126·7	157·3	41.300	73.261

A magyar gyáriparnak a trianoni korszakban legnagyobb fejlődést felmutató ága a fonó- és szövőipar volt. A háború előtti hivatalos iparpártolásnak ez a dédelgetett kedvence az országcsontkítással nagy veszteségeket szenvedett. A pamutfonó-iparnak 88%-a, a pamutszövő-iparnak 50%-a, a posztóiparnak pedig kb. 80%-a volt az elszakított területeken. A kötőszövőipar csak 25%-ot, a kenderfonó-ipar is ugyanannyit veszített állományából, míg a lenfonóipar csaknem teljesen megmaradt a csonka-ország területén. Elvesztettük azonban kender- és lenszövő-iparunk 65%-át, jutaiparunk 45 és selyemiparunk 60%-át. Szövő-fonó-iparunk tehát, amely a háborúelőtti terjedelmében is — mint láttuk — a piac szükségletének csak kis részét tudta fedezni, újjáalakulás előtt állott. A tőkebefektetés e téren nagy sikerrel és haszonnal kecsegtetett. A fogyasztópiac felvevőképessége igen nagynak mutatkozott, hisz a világháborúban óriási mennyiségű textilanyag használódott fel és a forradalmi időkben fokozódott a lerongyolódás. A sürgetően jelentkező nagy ruházati szükséglet nagyon kedvezőké tette az új textilipar kilátásait. Nem kevésbé biztató volt a gyáralapítás szempontjából a gazdasági elzárkózás politikája, mely egész Európán erőt vett és a belföldi fogyasztást mindenütt nemcsak fokozott vámvédelemmel, hanem behozatali tilalmakkal is iparkodott a külföldi iparcikkek versenye elől elzárni és ezeket az intézkedéseket a gazdaságilag kis területekre szaggatott kontinensen valutavédő szempontokkal okolta meg.

Minthogy minden kormányunk — főleg valutáris okokból — szigorúan ragaszkodott az elzárkózás politikájához, a hazai piac következetesen elzárt és védett fogyasztóterület maradt, amelyen az állam iparfejlesztő törekvéseire is támaszkodó új gyáripar bőven megtalálhatta érvényesülésének módját.

1920 és 1922 között 38 új gyár alakult Csonka-Magyarországon. Nagyrészen ez elszakított területről telepedtek haza régi gyáraink, de Ausztriából is költözött be egynéhány, hogy el ne veszítse évtizedes piacát. Főleg Felső-Magyarország gyárjai tértek vissza régi fogyasztóikhoz. Ezt az átköltözést részükre az is kívánatosná tette, hogy a prágai kormányok iparpolitikája a régi, fejlett cseh ipar érdekeit tartva szem előtt, elsorvadásra ítélte a felsőmagyarországi gyárakat.

Az átköltözött gyárak legnagyobb részben Budapesten és környékén építették fel új üzeimeiket. Ez a munkaerők keresletét erősen megnövelte. A letelepedés helyét az döntötte el, hogy hol találtak az üzemek már meglevő alkalmas épületet. Az áttelepülő gyárak nagyrészt a textiliparnak ugyanarra az ágára rendezkedtek be. A hirtelen megnövekedett kereslet a munkások megszerzését és kiképzését megnehezítette. Az új üzemek gyakran nagyobb munkabérekkel iparkodtak már betanított munkásokat megnyerni, ami szintén nehézségeket, sőt bérmozgalmakat is okozott.¹⁵¹⁾

A valutavédelmi szempontokkal megokolt és behozatali tilal-makkal végrehajtott elzárkózás 1923-ban érte el tetőpontját. A köz-gazdasági körök kezdettől fogva nem bíztak ennek az elzárkózási politikának a valutára gyakorolt kedvező hatásában, de meg kellett állapítaniok, hogy a textilipar fejlődését jelentősen előmozdította. A tilalmak kényszerének hatása alatt a fogyasztók egyre szélesebb rétegei ismerkedtek meg a magyar textilipar gyártmányaival. „Évszázadokon át a fogyasztók millióiba beidegződtek ama téves képzetek, mint hogyha a világhírű régi textilgyáripari gócpontokon kívül másutt használható textiliák nem is lennének, aránylag rövid idő alatt megdőltek és az elzárt magyar fogyasztási terület minden nagyobb kereskedelmi propaganda nélkül“ megismerkedett és megbarátkozott a magyar textilipar termékeivel.¹⁵²⁾

A textilipar fejlődésének lendületét az önálló magyar gazdasági terület megszületése utáni években a következő adatok bizonyítják:¹⁵³⁾

Nagy-Magyarországon 1914-ben	A csonkaországban 1920 elején	1923 végén
P a m u t i p a r b a n :		
278.000 orsó,	30.000 fonó-orsó,	54.000 fonó-orsó,
8.000 szövőszék	2.800 cérnázó-orsó	5.120 cérnázó-orsó
	3.870 szövőszék	6.498 szövőszék
G y a p j ú i p a r b a n :		
1.865 szövőszék	5.800 orsó	27.260 orsó
	355 szövőszék	1.100 szövőszék
L e n -, k e n d e r -, j u t a i p a r b a n :		
19.500 orsó	29.602 orsó	30.517 orsó
2.905 szövőszék	988 szövőszék	1.540 szövőszék
S e l y e m i p a r b a n :		
1.174 katlan	456 katlan	456 katlan
500 szövőszék	500 szövőszék	655 szövőszék

1920 után ez ideig főleg külföldi tőke bevonásával körülbelül 50 millió aranykoronát ruháztak be új textilgyárakba, amivel szakörök szerint a gyáriparnak ebbe az ágába befektetett tőke mintegy 150 millió koronára emelkedett. A textilipari termelés értékét akkor 221 millió aranykoronára becsülték, ami 27.000 munkásnak adott kenyeret.

A fejlődést nem akasztotta meg az 1924. évi fogyasztói válság, de a behozatali korlátozások megszűnése sem. Az egészséges alapon álló iparág a piac szükségleteinek felét tudta már ekkor fedezni, 304 millió aranykorona értékű és 32.000 munkást foglalkoztató termelésével.¹⁵⁴⁾

A „szanálási“ válságban is megállta a textilipar a helyét. Az ekkor meginduló szabadforgalom ellenére is a behozatal csak az ipari anyagoknál emelkedett, míg a félgyártmányoké és a készáruké csökkent. Az elzárkózás ideje elég volt arra, hogy a hazai textilipar berendezkedjék azoknak az áruknak, főleg tömegcikknek a gyártására, melyeket a behozatali korlátozás idejében külföldről nem engedtek be.¹⁵⁵⁾

Az, hogy a magyar textilipar jól meg van alapozva, akkor tűnt ki, amikor 1926-ban életbe léptek azok a kereskedelmi szerződések, amelyeket ipari államokkal nagyobb vámengedmények mellett kötöttünk. Sokan ekkor a textilipar hanyatlásától tartottak, de ez nemcsak nem következett be, hanem termelőképessége még néhány új üzemmel és a meglévő gyárak üzemének kibővítésével is fokozódott. A gyártmányok minősége is állandóan javult, úgyhogy egyik-másik magyar gyár finomabb cikkei már a külföldi piaccal is felvehették a versenyt. Az eleinte gondot okozó munkáskérdés is megoldódott, a szakmunkások megfelelő képzettségű csoportja kialakult, a munkateljesítmény javult. A textilipar megerősödésének volt tulajdonítható, hogy az ország egész behozatalában a textiláru egyre inkább fogyó arányban vett részt. 1926-ban az ország egész, 820·7 millió aranykoronára rugó behozatalából 257·3 millió volt a textiláruk értéke, azaz az egész behozatal 31·3%-a, szemben az 1925. évi 36·6 és az 1924. évi 39·3%-kal. Ugyanez a hányad 1928-ban már 29%-ra esett.¹⁵⁶⁾ Az ipari készáruk behozatalából a textilkészáruké 1926-ban 47, 1927-ben 43 és 1928-ban 42% volt kb. 290 millió pengő értékben és így a kereskedelmi mérleg passzívumának legfontosabb alkotó eleme volt, ami a termelés további lehetőségét mutatta.

A harcot, amelyet a belföldi piac megtartásáért kellett a magyar

textiliparnak vívnia a fejlett iparral bíró államokkal kötött szerződések következtében, nemcsak sikeresen megállotta ez a fiatal iparág, hanem még kiviteli piacot is sikerült magának szerezni. 1928-ban a textilipar 60 millió pengős kivitelével már a legtöbbet exportáló iparággá vált. A belföldi fogyasztás visszaesése miatt erőltetett kivitel szinte áldozatokkal járt, de kívánatosná tette azt az ebben az iparban dolgozó, ekkor már 42—43.000 munkásnak a foglalkoztatása.¹⁵⁷⁾

A textilipar a 30-as évek elejének gazdasági válságát valamennyi iparág közül talán a legkevésbé érezte meg. A mezőgazdaság vásárlókéességének gyengüléséből támadt hiányért kárpótlást nyújtott a külföldi áruk behozatalának nagyarányú korlátozása. A készgyártmányok behozatala, mely még 1928-ban 201·6 millió volt és 1929-ben 126·7 millió pengőt vitt ki az országból, 1931-ben 43·4, 1932-ben 19·1, 1933-ban pedig 13·9 millió pengő értékre esett vissza. 1932-ben bekövetkezett kisebb hanyatlás után a textilipar nemcsak az előbbi termelési színvonalat érte el, hanem azt hamarosan túl is haladta. A külföldi versenytől megszabadult piacon könnyen találtak jó elhelyezést a magyar gyártmányok.

A további fejlődésnek gátat vetettek 1934-ben a rendelkezésre álló devizák elégtelensége miatt fellépő nyersanyagbehozatali nehézségek. A német piacon jelentkező nyersanyaghiány miatt Németország szakított azzal a gyakorlattal, amely szerint Magyarország a klíring keretében német tengeri kikötőkön át szerezhette be nyersanyagait. Nemcsak a nyersanyagok ily módon való elszámolását szüntette meg, hanem itt befagyott követeléseit nyersanyagvásárlásra fordította és a gypjúért oly magas árat fizetett, amellyel a magyar ipar nem tudott versenyezni. Ennélfogva még a hazai nyersanyagokban is hiány állott be.¹⁵⁸⁾

A mezőgazdaság vásárlókéességének állandó emelkedése folytán a textilgyártás piaci körülményei javultak. 1937-ben a munkáslétszám ebben az iparban egyszerre 12·4%-kal ugrott fel. Ez azonban nem annyira a termelés megnövekedésével, mint a 48 órás munkahét bevezetésével függött össze. Azelőtt a textiliparban az átlagos munkaidő nyolc óránál jóval hosszabb volt. A 12·4%-os munkásszaporulattal szemben a gyártott iparcikkek értéke csak 2·3%-kal volt nagyobb. A textilipar kedvező fejlődésében 1937 második felében jelentékeny visszaesés mutatkozott. Ezt a belföldi fogyasztás nagy csökkenése

mellett a kivitel fokozódó nehézségei is okozták. A külpolitikai események is éreztették hatásukat. Ausztriának a német birodalomhoz való csatolása folytán bizonyos nyersanyagoknak, illetőleg félgyártmányoknak a behozatala megnehezült.

1938 utolsó hónapjaiban újabb fellendülés indult meg. A Felvidék egy részének visszacsatolása egy millió új fogyasztót jelentett. A világháború előtt számos textilipari vállalat volt ott, köztük az ország legnagyobb ilyirányú üzemei. Ezeknek a működését a cseh iparpolitika szünetelésre kényszerítette, úgyhogy a visszakerült terület szükségleteit az ottani termelés nem elégítette ki.¹⁵⁹⁾ Az ipar növekvő foglalkoztatásához nem csekély mértékben járultak hozzá 1939-től kezdve a nagyszabású szállítások, amelyekre a honvédség adott megbízást. Szeptembertől kezdve a háború kitörésével kapcsolatos ideges vásárlási kedv miatt már áruhiány mutatkozott, aminek oka különben a nyersanyag beszerzése körül a háború előtt jelentkező nehézség is volt. A háborús feszültség mellett megnövekedett világpiacon kereslet következtében a nyersanyag ára emelkedett.

A háború kitörésével megkezdődött a nyersanyaggazdálkodás. Hatvan cikk zár alá került. A termelést kormányrendeletek szabályozták, amelyek megállapították a nyersanyagok keverési arányát, megszabták a raktáron tartandó készletek nagyságát, a felhasználás mértékét, megtiltották a kivitelt és szabályozták az árakat. A textilipar tulajdonképpen állami irányítás alá került.¹⁶⁰⁾

A textilipar termelési adatai:¹⁶¹⁾

Év	Az iparte- lepek száma	Átlagos munkás- létszám	Üzem- napok száma	A termelés értéke millió P	A termelés terjedelme 1929 = 100
1925.	230	32.357	—	261·6	66·2
1926.	236	33.009	—	280·0	74·8
1927.	291	40.821	80.762	358·7	98·1
1928.	286	42.939	79.345	377·9	88·5
1929.	291	44.450	79.607	405·9	100
1930.	297	43.910	78.995	362·5	109·6
1931.	292	40.860	77.191	321·9	102·6
1932.	288	40.313	76.106	292·2	104·6
1933.	299	46.241	81.077	337·7	135·2
1934.	308	51.750	84.303	383·1	163·9
1935.	326	58.755	89.481	412·9	161·6
1936.	342	60.355	98.079	496·7	178·9
1937.	359	67.893	102.893	516·1	193·4
1938.	375	63.259	102.824	466·6	160·8
1939.	376	73.748	106.189	576·2	216·1

3. KÜLKERESKEDELEM.

A magyar külkereskedelem a háború után egészen megváltozott viszonyokkal került szembe. Míg azelőtt az ország kivitelének háromnegyed része a monarchia közös vámterületén bonyolódott le, a világháború következtében a régi kiviteli területeket is vámhatárokkal zárták el, sőt Nagy-Magyarországon belül is vámsorompók emelkedtek, amelyek miatt a magyar kivitelnek jóval erősebb versenytársakkal kellett megmérkőzni.

Az újonnan kialakuló csonka-magyar gazdasági területtel szemben eleinte nem volt meg a bizalom, a szomszéd államok politikai okokból is elzárkóztak előle. A forgalom 1920-ban, az első gazdasági évben még kicsiny volt. Az elszegényedett, kifosztott ország kénytelen volt nagymennyiségű lisztet is behozni, hogy a sükségen enyhítsen és ezért majdnem 2 millió dollár adósságot vállalt, a szállítási költségekért pedig 80.000 fontot.

1921-ben már javult a helyzet. Liszt kivitelünk fellendült, de ugyanakkor a háború és forradalmak okozta lerongyolódás óriási behozatalt tett sükségessé. Ily körülmények közt a kereskedelmi mérleg rendkívül kedvezőtlené vált. 1920—1922 közt évente csaknem 300 millió korona passzívum mutatkozott. Ezt az elszegényedett ország, amely hitelt nem kapott, a fizetési mérleg bizonyos tételeivel fedezte. Az amerikai kivándorlók ebben az időben bővebben folyó pénzküldeményei, a megszállt országrészekből tömegesen beköltözők vagyona, az utódállamokban levő vállalatok és üzemek felszámolásából eredő jövedelmek és a láthatatlan kivitel több fajtája mind ennek a passzívumnak csökkentésére szolgáltak.¹⁶²⁾

A korona rohamos romlása a kormányt arra kényszerítette, hogy intézkedésekkel megnehezítse a behozatalt, ami ezek következtében 1923-ban 30%-kal esett. Ugyanakkor a passzívum a jó termésből lebonyolított nagyobb kivitel révén 98 millió pengőre csökkent. A folyton romló korona előmozdította a kivitelt. Ez, valamint bizonyos fogyasztási cikkeknek társadalmi szempontok miatt több éven át megengedett behozatala hamis képet keltett a külkereskedelmi lehetőségek felől és még szakértők szeme elől is eltakarta a valódi helyzetet.¹⁶³⁾ A valuta megszilárdítása azonban megszüntette a pénzhigítással

összefüggő kiviteli prémiumot és mindenfelől mezőgazdasági termékeink számára előnyös kereskedelmi szerződések megkötését kívánták.

Az új magyar vámterület 1919-től kezdve a régi közös vámterület tarifáját használta és a valutaromlás miatt felpénzekkel dolgozott. Eleinte pusztán pénzügyi szempontok voltak ezeknél az irányadók és az állandó áruhiány kizárta a gazdasági politikai követelmények tekintetbevételét. 1924 végén a vámfelpénz 14.500-as volt. Ez a rendszer nem tudott elég védelmet adni a hazai iparcikkeknek. E mellett azonban új vámtarifarendszer kidolgozásakor azt is szem előtt kellett tartani, hogy a magyar termelés és a kereskedelem a réginél fokozottabb mértékben szorult rá a kivitelre. A régi Magyarország és az egész közös vámterület fogyasztópiacára berendezett iparágak nagy része, mint a malom-, cukor-, vas-, gép-, villamossági- és bútoripar, továbbá a mezőgazdasági termelési ágak és különösen a bortermelés számára elengedhetetlen volt a trianoni határokon túlra irányuló kivitel. Ennek szükségességét fokozta még a csonkaországi lakosság fogyasztóképeségének nagy csökkenése.¹⁶⁴⁾

A hosszasan tárgyalt és megvitatott új vámtarifa 1925 január 1-én lépett életbe, amikor a „szanálás“ következtében a behozatali korlátozások is megszűntek. A behozatal ennek következtében jelentősen emelkedett, de a kivitel is lépést tartott vele.

Az 1925. esztendő elég magas vámok mellett a kényszerintézkedések alól felszabadult külkereskedelmi forgalom éve volt és hosszú időn belül a legkedvezőbb a kereskedelmi mérleg szempontjából. Az állampénzügyi egyensúlynak a népszövetségi kölcsön folytán bekövetkezett gyors helyreállítása, az új magyar valuta állandósága, a magyar gazdasági élet újjászületése felkeltette a külföld bizalmát az ország iránt. A külföldi hitelek megkönnyített igénybevétele, a gyors egymásutánban megkötött kereskedelmi szerződések, a mezőgazdasági cikkek kiviteli nehézségei azonban új helyzetet teremtettek a külkereskedelemben. A passzívum 1926-ban erősen nőtt, a következő évben pedig csaknem 350 millió pengőre ugrott fel.

Ennek okát abban látták, hogy tapasztalat szerint a külföldi kölcsönök részben árubehozattal valósulnak meg. A külföldi tőke beáramlása fellendítette az építőipart. Ez a fában szegény ország fa-behozatalát nagyon megnövelte. A hitelek révén megélnékvált gazda-

sági élet viszont jobb kereseti viszonyokat idézett elő, ami a luxus-cikkek nagyobb fogyasztására és emelkedett behozatalára vezetett.

Ezt a behozatalt már nem ellensúlyozta eléggé a mezőgazdasági kivitel. Ennek oka a kivitelnél tekintetbe jövő országok magas agrár-vámjai voltak, amelyek az árakat ugyan belföldi piacukon emelték, de a magas árakkal egyszersmind a mezőgazdasági termelést is előmozdították és a fogyasztást csökkentették. Mind olyan körülmények, amelyek a kivitelt megnehezítették. A nem előnyös osztrák és cseh kereskedelmi szerződéseket tartották a passzívum legfőbb előidézőjének. Némelyek bizonyos „circulus vitiosus“ beálltát látták: a beruházási célokra felvett hitelek megnövelték a konjunktúrát és a fogyasztást, a megnövelt fogyasztás a kereskedelmi mérleg passzívumát gyarapította, aminek kiegyenlítésére új kereskedelmi hitelek felvétele vált szükségessé.¹⁶⁵⁾

A behozatal és a kivitel értéke a következőkép változott:

	1920.	1921.	1922.	1923.	1924.	1925.	1926.	1927.
	millió pengőben							
Behozatal .	484.1	604.0	625.7	490.7	815.3	858.0	952.0	1.146.8
Kivitel . . .	190.6	294.6	382.9	392.2	667.0	812.1	869.7	800.5
Behozatali többlet . .	293.5	309.4	242.8	98.5	148.3	45.9	82.3	346.3

1928-ban a passzívum 370 millióra emelkedett, amit a behozatal növekedése idézett elő. Ebben a legnagyobb értéket a fabehozatal képviselte, a behozatalnak 12.19%-ával. Az ipar fokozott foglalkoztatása következtében a szénbehozatal is jelentősen, 1.5 millió méter-mázsával emelkedett. A kiviteli cikkek között a liszt állott az első helyen. Minthogy az utódállamokban tartós volt az elzárkózás a magyar mezőgazdasági termékek elől, a balkán-államokban pedig ugyanilyen törekvések állottak fenn iparcikkeinkkel szemben, a magyar kivitel távolabbi piacok felé volt kénytelen utat keresni.

Miután a világpiac viszonyai rosszabbodtak és a pénzpiac feszültsége a hitelek korlátozására vezetett, a külföldi iparcikkek behozatala jelentős mértékben csökkent. A passzívum 1929-ben hirtelen 22.6 millió pengőre szállt le, ami az említett körülményen kívül a kivitel lényeges, 221.5 millió koronára rugó emelkedésének volt köszönhető. Ez a többlet annál nagyobb figyelemre méltó, mert a mezőgazdasági termékeknek a csökkenő világpiaci árak mellett kiviteli nehéz-

ségekkel kellett megküzdenie. A kiviteli cikkek egész sora szenvedett nagy árveszteségeket: a búza, a rozs, a liszt, a takarmányárúk, a bor és a cukor. A Magyar Gazdaságkutató Intézet számítása szerint, ha 1929-ben az 1925—27. évek átlagárjai lettek volna érvényben, kereskedelmi mérlegünk 25·2 millió pengő passzívum helyett több mint 60 millió pengő aktívummal zárult volna.¹⁶⁶⁾

Hogy minő befolyással lehetett a mezőgazdasági cikkek áresése a kivitelre, arról a következő adatok győznek meg, amelyek a mezőgazdasági kivitelnek az egész kivitelben elfoglalt százalékos részesedését mutatják:

	1925.	1926.	1927.	1928.	1929.
1. Élelmezési és élvezeti cikkek	52·2	57·2	54·6	51·2	50·0
2. Élő állatok	14·0	13·2	13·0	12·0	15·4
3. A mezőgazdaság és az ipar segédanyagai	9·5	8·4	6·1	5·7	6·3

E kivitelnek átlag 40%-a az állattenyésztés, 60%-a a növénytermelés köréből származott. 1929-ben a mezőgazdasági kivitel értékben 31, mennyiségben 44%-kal lett nagyobb és 586 millió pengőről 770 millióra emelkedett. Ez az állattenyésztésnél 32, a növénytermelésnél 50%-os volt. A növekedés általában a mezőgazdaság minden cikkét érintette, leginkább mégis a sertés- (112·5%) és a szarvasmarhatenyésztést (42·5%), továbbá a szőlőgazdálkodást (170·5%) és a mezőgazdasági terményeket (49·6%). De még ez a nagyobb kivitel is kisebb volt mint a Csonka-Magyarország területének megfelelő országrész 1913. évi kivitele.¹⁶⁷⁾

A 20-as évek második felében a külkereskedelmi forgalom jellemző vonása, hogy a behozatali oldalon a nyersanyagok részesedése növekszik, a gyártmányoké pedig csökken, míg a kiviteli oldalon a nyersanyagoké csökken és a gyártmányoké felfelé irányuló törekvést mutat.

A behozatal megoszlása %-ban:¹⁶⁸⁾

	1924.	1925.	1926.	1927.	1928.	1929.
Nyersanyagok	27·96	29·85	32·08	30·47	32·05	37·48
Félgártmányok	22·39	20·94	22·48	23·85	22·93	22·46
Gyártmányok	49·65	49·21	45·44	45·68	45·02	40·06

A kivitel megoszlása %-ban:

	1924.	1925.	1926.	1927.	1928.	1929.
Nyersanyagok	52·98	61·18	69·65	64·11	57·72	59·88
Félgártmányok	4·67	4·70	4·26	5·66	7·55	6·94
Gyártmányok	42·35	34·12	26·09	30·23	34·73	33·18

Évtizedek óta az első aktív kereskedelmi mérleg 1930-ban készült: 77·5 millió pengő kiviteli többlettel zárult, ami az előző évihez viszonyítva több mint százmillió pengős javulást jelentett. Ezt elsősorban a gazdasági válság hozta létre: a fogyasztóképeség hanyatlása és a külföldi hitelek megszorítása a behozatal csökkenésével járt, viszont a nagyobb kivitelt is a belföldi fogyasztóképeség csökkenése tette lehetővé. A jelentkező feleslegek kivitelét szinte erőltették a fizetési mérleg javítása végett, amely 100 millió pengővel javult ugyan, de még mindig 100 millió passzívát mutatott.¹⁶⁹⁾ A legfontosabb kiviteli cikk az élőállat lett, mely a búza, illetve a liszt elé az első helyre került. Marhakivitelünk megkétszereződött.

A világkereskedelem hanyatlása 1931-ben a magyar külkereskedelem vonatkozásaiban is súlyosan érezhetővé vált. Hiába iparkodtak ez ellen nemzetközi egyezményre jutni, amely a behozatali és kiviteli tilalmak korlátozását érte volna el, ilyen megállapodás nem tudott létrejönni. A helyzet 1932-ben még súlyosabb válság jeleit mutatta; a vámsorompók még szorosabban bezárultak, a fogyasztás általában visszaesett, de ezenfelül még a devizaforgalmi korlátozások és a behozatali engedélyek rendszere is hozzájárult a világkereskedelem fokozódó leromlásához. Az önellátás gazdasági politikája lett általában uralkodóvá.

A magyar külkereskedelmi mérleget még az is rendkívül hátrányosan befolyásolta, hogy az árzuhanás a kiviteli cikkeknel jóval nagyobb volt mint a behozottaknál. Az 1929-es árak mellett kereskedelmi mérlegünk 1931-ben kb. 100 millió pengővel lett volna jobb, mint valóban volt. A valuták értékváltozása is rossz hatással volt a külkereskedelmi forgalomra, amelyben magyar vonatkozásban az „agrárrolló” kinyílása volt különösen érezhető, hisz kivitelünk főképp agrártermékekből, behozatalunk pedig iparcikkekből állott.¹⁷⁰⁾ Mindezek hatása alatt 1932-ben a behozatal 38, a kivitel 42%-kal apadt. Ha az 1928–29-es árakat 100-zal vesszük alapul, 1931-ben az index a behozatalnál 73, a kivitelnél 65, 1932-ben pedig 65, illetve 55. A kiviteli indexszámok a behozatali index százalékában kifejezve, az 1929-ben érvényes 96-ról 1932-ben 85-re, 1933-ban 76-ra estek.¹⁷¹⁾

Az 1933. évi jó termés nagy feleslege azért is nehezen volt külföldön értékesíthető, mert a szomszédoknál is jó volt az aratás ered-

ménye. Amikor a gabona ára zuhanásszerűen esett, Magyarország kénytelen volt a nyugati piacokat (Rotterdamot) felkeresni. A búza métermázsájának ára 1933 márciustól 1934 januárig 15·25 pengőről 7·15-re esett, a rozse pedig ugyanez idő alatt 7·15-ről 3·65-re.

Tekintettel a nagy szállítási költségekre, a gabona értékesítése a nyugati piacokon csak nagy veszteséggel, mélyen az önköltségi áron alul volt lehetséges. A külkereskedelem, csaknem 80 milliós aktívummal, 1933-ban erős javulást mutatott. Ez a jó aratáson kívül annak is tulajdonítható volt, hogy a Nemzeti Bank a kompenzációs üzletek előmozdításával és befagyott pengőkövetelések felszabadításával a mezőgazdasági kivitel fellendülését tette lehetővé. Ennek értéke az alacsony gabonaárak miatt persze sokkal kisebb volt, mint kellett volna lennie. A búza csak kétszeresét hozta be annak, amit az 1932. évi búzakivitel, holott mennyiségben annak háromszorosa volt.¹⁷²⁾

A magyar külkereskedelem alapjává 1934-től kezdve azok a megállapodások lettek, amelyeket Ausztriával és Olaszországgal, majd Németországgal kötöttünk meg. Az 1934 májusában Rómában kötött megegyezés szerint Olaszország és Ausztria elvállalta azt a kötelezettséget, hogy Magyarország búzafeleslegét jövedelmező áron átveszi. Ugyanebben az időben Németország is belátta, hogy nem lehet agrár-vámokkal megakadályozni olyan valutanehezőségekkel küzdő mezőgazdasági ország kivitelét, amelynek piacán árut akar elhelyezni s annak megfizetését is kívánja.¹⁷³⁾ Németország rosszabbodó devizahelyzete is előmozdította a magyar mezőgazdasági cikkek odairányuló kivitelét.

Ezekén kívül azonban kivitelünkben a távolabbi piacok jelentősége is határozottan megnövekedett és a Magyar Gazdaságkutató Intézet ebben látja külkereskedelmi forgalmunk egyik feltűnő jelenségét. Az ország „exportrádiusza“ meghosszabbodott. A kiviteli érték és az átlagos kiviteli távolság viszonyában szerinte négy időszakot lehet megállapítani a csonka-országra vonatkozóan. Az elsőben, a világháborút közvetlenül követő években mind a kivitel értéke, mind az exporttávolság jelentéktelen, hiszen a termelés még szervezetlen, a kiviteli feleslegek csekélyek és főleg a szomszédos országokban találnak piacra. A következő időszakban mind a kivitel értéke, mind az átlagos exporttávolság fokozatosan növekszik. 1929 után pedig a kivitel

csökkenése mellett távolsági sugara tovább hosszabbodik. Végül 1932 után a fejlődés iránya ismét változik, a sugár további hosszabbodása a kiviteli érték emelkedésével kapcsolatos. Minthogy a szomszédos országok piacai saját termelésük megnövekedése miatt egyre bizonytalanabbakká váltak, a magyar külkereskedelem kénytelen volt a bel-földi piacra nehezedő termésfeleslegeket ott elhelyezni, ahol, ha kedvezőtlenebb feltételek mellett is, felvették.¹⁷⁴⁾

1935 a világviszonylatban már felfelé irányuló konjunktúra jeleit mutatja, az államközi gazdasági kapcsolatok változatlansága mellett. E látszólagos ellentétnek a kulcsa az, hogy a konjunktúrát az általános fegyverkezési láz idézte elő. A magyar külkereskedelem tovább haladt az emelkedés útján. Magyarország szinte kényszerítve volt erre, mert mint adós állam a világválság miatt sem tőke-, sem áruhitelt nem kapott és külkereskedelmi forgalma tisztán kölcsönös áruforgalom volt. Adósságait az aranytartalék kimerülése folytán iparkodnia kellett kivitellel törleszteni. A külkereskedelmi politikának ezért a kivitelt csak a legszükségesebb nyersanyagokra kellett szorítani. A behozatal értéke 1931-ben nem érte el az 1928—29. évinek a felét, 1932-ben egyharmadára esett és 1933-ban alig volt már több egynegyedénél. A kivitel sohasem esett az 1928—29. évinek egyharmadán alul és 1935-ben csaknem elérte már az összehasonlítás alapjául vett évét.¹⁷⁵⁾ A világkereskedelmi forgalommal összehasonlítva külkereskedelmünk indexének fejlődése sokkal előnyösebb képet mutat:

Év	Magyarország külforgalmának mennyisége, terjedelme, értéke.			A világforgalom terjedelme értéke aranyban papírban		
				terjedelme	értéke	aranyban papírban
1929.	100·0	100·0	100·0	100·0	100·0	100·0
1930.	76·6	90·9	82·5	92·8	80·8	81·2
1931.	55·6	67·2	52·7	85·3	57·5	61·1
1932.	36·4	47·8	31·5	73·9	39·1	47·2
1933.	38·6	62·8	33·4	74·9	35·2	47·2
1934.	42·8	67·2	35·6	77·2	34·1	50·7
1935.	47·0	71·5	40·6	79·7	34·7	—

1936-ban külkereskedelmi forgalmunkban nehézségek származtak abból, hogy a termésfeleslegek értékesítésére vonatkozó megállapodások Ausztriával és Olaszországgal, abban a feltevésben jöttek létre, hogy bő termés mellett erős kínálat következtében a búza ára

esni fog. Teljesen új helyzetet teremtett a nemzetközi gabonapiacra a készletek nagy megfogyatkozása, azután az a körülmény, hogy a nagyhatalmak külpolitikai bonyodalmak esetére tartalékok gyűjtését kezdték meg, végül a gyengébb európai termés következtében több állam behozatali szükségletének emelkedése. Magyarország pedig kötelezettséget vállalt igen nagy mennyiségű búza oly áron való szállítására, amely a piac jelzett alakulásánál fogva már túlhaladott volt. Ily módon megtörtént, hogy a magyar malmok a belföldi piacon a búzát drágábban vásárolták mint osztrák versenytársaik. Ennek következtében a magyar lisztkivitel Ausztriába olyan alacsony színvonalra süllyedt, amilyen még nem volt.¹⁷⁶⁾ A nemzetközi kereskedelmi forgalom lényegesen növekedett, a nagyarányú fegyverkezés emelte a nyersanyagok árát, a termelésbe bevont munkanélküliek milliói a fogyasztást és ezzel a termelést is előmozdították.

A devizakorlátozások és a külföld sokirányú elzárkózása ellenére külkereskedelmi forgalmunk 1936-ban már csak 15%-kal volt kisebb a válság előtti legnagyobb forgalomnál. A kivitel terjedelme az 1929. évnek 90,6%-a, a behozatalé csak 79,9%-a volt. Az egész forgalom elérte a világforgalom általános színvonalát, erősen aktív egyenleggel, ami fizetési mérlegünk szempontjából nagyon fontos volt.¹⁷⁷⁾

1937. évi külkereskedelmi forgalmunkat az jellemzi, hogy fokozott ipari termelésünk részére nagyobb kivitellel elő tudtuk teremteni a szükséges nyersanyagok fedezetét. A nemzetközi kereskedelmi forgalom az 1929. évnek 97,5%-át érte el, a magyar külkereskedelem pedig 113,1 millió pengő, legmagasabb aktív egyenlegét. Hosszú idő óta első ízben volt megállapítható, hogy a nyersanyag- és félégyártmány-forgalommal szemben emelkedett a készárak részesedése.¹⁷⁸⁾ A külkereskedelmi forgalom tényezői a 30-as évek második felében lényegesen megváltoztak. A magyar ipar megerősödése folytán a készárak és a félégyártmányok behozatala visszaszorult a nyersanyagok mögött, a kivitelből a készárak és a félégyártmányok pedig nagyobb arányban részesedtek. Míg a nyersanyagbehozatal 1920–24 között az egész behozatalnak átlag 22,6%-a, 1925–29 között 32,1%-a volt, 1935–38 között már 44,1%-a. Ugyanilyen mértékben esett vissza a készárak behozatala az 1920–24. évi átlagos 58,7% és az 1920–29. évi 44,5%-ról az 1935–38. évi 27%-ra.¹⁷⁹⁾

A kivitelben lényeges változást jelentett az ipari kivitel megnövekedése. Ez 1934-ben 146.2 millió pengő volt, 1937-ben már 225.5 millióra, 1938-ban pedig 197.2 millióra emelkedett, ebből csak kicsiny rész, az egésznek egyhatoda esett a mezőgazdasági ipar termékeire. Az ipari kivitel sugara természetesen sokkal nagyobb volt mint a mezőgazdasági kivitelé. Míg az élelmicikkek kivitele túlnyomórészen Németországba, Ausztriába és Olaszországba irányult, addig az iparcikkek távoli területeket kerestek fel. A Közel-Kelet, amelyet a magyar ipar természetes piacának tekintettek, jelentőségben egyre inkább veszített, viszont a nyugati államok mint vásárlók, növekvő szerepet játszottak. Az egész magyar kivitel mezőgazdasági jellegének megfelelően elsősorban a közeli nyugati államokba irányult, ezek a piacok azonban iparcikkeket is felvettek és pedig — tekintve nagyfokú iparosodásukat — aránylag nem csekély mértékben. Még inkább állott ez a távolabbi nyugati országokra. Angliába irányuló kivitelünk 52%-a és a Franciaországba irányulónak 56.3%-a iparcikk volt.¹⁸⁰⁾

1938-ban a kereskedelmi összeköttetések már mindinkább a nagypolitika befolyása alá jutottak. A nagyhatalmak a kereskedelmi politikát a növekvő feszültségben csak politikai eszközül alkalmazták. A kis országoknak csak alkalmazkodniok lehetett. A gazdasági kapcsolatok elmélyültek a Német Birodalommal és Olaszországgal, az előbbivel különösen Ausztria bekebelezése után. Nehézségeket okozott a magyar ipar életérdekeinek védelme a felemelt német behozattal szemben, amely viszont elengedhetetlen szükség lett a nagyobb mezőgazdasági kivitel fejében. Olaszországban is elhárultak a marhakivitel nehézségei. Egyébként Magyarország különösen a véderő kiépítése és oly területek visszacsatolása következtében, amelyek tekintélyes mennyiségű mezőgazdasági és ipari termékeket fogyasztottak, kevesebb kivitelre váró felesleggel rendelkezett.¹⁸¹⁾

A magyar külkereskedelmi forgalom a világkereskedelem hanyatlásának megfelelően csökkent. A kiviteli többlet 104 millió pengő volt s így Magyarország nagyobb nehézségek nélkül fedezhette devizákkal a nélkülözhetetlen külföldi áruk behozatalt. A behozatal értéke az 1928—29. évek értékének még mindig csak 37%, a kivitel meg 56%-a volt. Ennek oka a nagy árcsökkenés mind a kiviteli, mind a behozatali oldalon. Az árcsökkenés nélkül a behozatal értéke

63%-a, a kivitelé pedig 111%-a lett volna az 1928–29. évinek, az aktívum pedig 319·2 millió pengőre rugott volna.¹⁸²⁾

Magyarországot a háború elszakította nyersanyagforrásaitól ugyanakkor, amikor ipari termelését növelnie kellett, hogy katonailag felkészült legyen. Az 1939. év különben még nem mutathatta egészében a háború hatását. Mind a behozatal, mind a kivitel a legnagyobb értékeket érte el a gazdasági válság mélypontja óta. A behozatal 19, a kivitel 16%-kal nőtt meg és ezek az értékek sokkal nagyobbak voltak, mint az áruforgalomnak a területi nagyobbodás folytán várható gyarapodása. A kereskedelmi mérleg aktívuma oly nagy volt, aminő eddig még soha Csonka-Magyarország történetében. A behozatalt a fegyverkezéssel összefüggő beruházási programmal élénkítette meg, amely a gazdasági életre kétféle irányban hatott: egyfelől gyarapította az ipari munkaalkalmat s így emelte a belső vásárlóerőt és fogyasztást, másfelől ezzel kedvező feltételeket teremtett a termelési és fogyasztási javak behozatalának. A nyersanyagok értéke nem esett vissza, csökkent azonban részesedése az egész behozatalból, mégpedig 41·1%-ról 35·3%-ra, ami azt jelenti, hogy a behozatal növekedése a készárúk csoportjára jutott.¹⁸³⁾

A külkereskedelmi forgalomban a tengelyállamok jelentősége hazánkra nézve egyre inkább növekedett. A magyar árukivitelből 50·1%-ban részesedett Németország, 15·5%-ban Olaszország, a behozatalnál 48·6% és 7·1% voltak a megfelelő számok. A tengelyhatalmak tehát Magyarország kivitele kétharmad részének voltak vásárlói és a behozatal több mint felének forrásai. Az 1939. évi bő termésből eredő feleslegeket Német-, Olaszország és Svájc könnyen vette fel.¹⁸⁴⁾

Az iparcikkek behozatala 1940-ben tovább nőtt. 220 milliónál nagyobb értékű készárut hoztunk be, 80%-kal többet mint két évvel előbb. A kivitel visszaesett a rossz termés miatt és ez a mérleg szép aktívumát 92·5 millió pengő passzívummá változtatta. A kivitelből meg kell említenünk az évek óta emelkedő bauxit-kivitelt, mely 1940-ben 65.000 vagonra emelkedett az előző évi 57.000-rel szemben. Megindult a kőszólkivitel és a faipar, ebben az esztendőben 6000 vagon indított külföldre az előző évi 3700-zal szemben, túlnyomórésztben fűrészelt keményfát.¹⁸⁵⁾

A külkereskedelmi forgalom értéke:¹⁸⁶⁾

Év	Az egész behozatal		Az egész kivitel		Egyenleg	
	Az 1925—27. évi átlagos árak alapulvételével millió pengő					
1928.	1.211·4	1.130·9	826·0	789·0	— 385·4	— 341·9
1929.	1.063·7	1.030·7	1.038·5	1.093·1	— 25·2	+ 62·5
1930.	823·4	868·4	911·7	1.064·0	+ 88·3	+ 195·6
1931.	539·4	635·7	570·4	793·6	+ 31·0	+ 157·9
1932.	328·5	462·0	334·5	553·6	+ 6·0	+ 91·6
1933.	312·6	524·3	391·3	811·0	+ 78·7	+ 286·7
1934.	344·9	637·9	404·2	790·6	+ 59·3	+ 153·7
1935.	402·3	717·0	451·5	803·5	+ 49·2	+ 86·5
1936.	436·5	822·7	504·4	990·5	+ 67·9	+ 167·8
1937.	483·6	810·2	588·0	1.063·4	+ 104·4	+ 253·2
1938.	410·6	711·5	522·4	921·7	+ 111·8	+ 210·2
1939.	489·0	850·9	605·5	1.073·8	+ 116·5	+ 222·9
1940.	598·2	864·6	505·7	702·9	— 92·5	— 161·7

4. A PÉNZ- ÉS HITELÜGY.

Az elvesztett háború következményeivel: a forradalmakkal és a román megszállással a gazdasági élet egyetlen ágában sem okozott olyan rombolásokat, mint pénzügyi téren. Ezt a valuta, a magyar koronaérték gyors, majd zuhanásszerű leromlása tette mindenkinek kézzelfoghatóvá. A háború elvesztésével járó terhek, a megszálló katonaság és különféle idegen bizottságok ellátásának költségei az államháztartásban növekvő hiányokat idéztek elő, amit csak az államjegyek szaporításával lehetett fedezni. A fokozott pénzhigítás a koronaérték állandóan fokozódó csökkenésével járt, amit a legnagyobb fogyasztó, az állam érzett meg elsősorban. A trianoni szerződés elfogadása és ratifikálása sem járt enyhüléssel, a szomszédokkal való kereskedelmi forgalom nem indult meg, a bizalmatlanság az országgal szemben megmaradt. Magyarország még éveken át gazdasági elszigeteltségben a legcsekélyebb részben sem élvezhette annak a nagy konjunktúrának előnyeit, amely a háború után a világ gazdaságban mutatkozott. Különösen a békekötésnek a jóvátételre vonatkozó feltételei tették bizonytalanná az állam pénzügyi helyzetét és vele az egész gazdasági életet.

A korona esése hihetetlen arányokat öltött. 1920 januárjában 100 koronának 2·35 frank volt a jegyzése Zürichben. Az év folyamán

állampénzügyi intézkedések, adók és vagyonváltság, illetve kényszerkölcsön behajtása útján jelentékenyen emelkedett ugyan, de az év végére, amikor kitűnt, hogy ilyen eszközökkel valutánk iránt a bizalmat már nem lehet helyreállítani, 1929-re csökkent. A bankjegycsökkentés sikertelen kísérlete után a valutaromlás folytatódott, a zürichi jegyzés átmeneti emelkedés után 0.74-re esett le. E folyamatot nem állíthatta meg sem a mezőgazdasági termelés erősödése, sem az ipar lendülete, a korona eddig el sem képzelte mélyre zuhant, 1922 végén már 0.225-re. Nem sokat segített az 1922 augusztus havában újjáalakított Devizaközpont sem, ámbár a külföldre irányuló korona kínálatot és az ellenőrzés nélkül történő devizavásárlást, a valutaromlás elmaradhatatlan kísérőjét és fokozóját megakadályozta. Amíg az állam pénzügyi helyzete nem rendeződött, a helyzet reménytelen volt. 1923 folyamán a korona Zürichben az előző évi érték egyhatedére szállt le (0.03025), ami azonban még mindig nem volt a legmélyebb pont. Nem csoda, hisz az állami jegyintézet jegyforgalma ez év alatt 75.8 milliárdról 931.3 milliárdra emelkedett.¹⁸⁷⁾ A következő évben e mély értéknek már csak egyötödét érte el, hogy azután 0.0070 körül megállapodjék. A jegyforgalom 1923 decemberben 2893 milliárdra duzzadt. A jóvátételi teher bizonytalansága miatt éveken át gondolni sem lehetett az állami költségvetés rendezésére.

A növekvő bankjegyszaporítás és a valutaérték bizonytalanságának hatása alatt gazdasági életünk vérkeringésében a legnagyobb zavarok mutatkoztak: általános drágulás, az üzérkedés elfajulása, a vállalkezési kedv és a termelési munka megbénulása.¹⁸⁸⁾ A mindennapi életszükséglethez tartozó cikkek árai, amelyek 1922-ben még átlag az aranyparitás felének színvonalát sem érték el, 1923-ban egyre inkább emelkedtek és az év végéig a teljes aranyparitásig megdrágultak. Míg a koronát külföldön, eltekintve a zürichi, a magyar jegyintézet útján befolyásolt jegyzéstől, ez évben egytizenketted részére értékelték le és a jegyforgalom 13-szorosára szaporodott meg, addig a belső drágulás indexszáma 20-szorosára nőtt.¹⁸⁹⁾ Az elért árszínvonal a korona árfolyamvesztésével nem is volt eléggé indokolható. Túlzott emelkedését az a mind szélesebb köröket meghódító felismerés okozta, hogy mindenkinek védekeznie kell a korona vásárló-

erejének csökkenésével szemben; a valorizáció gondolata. Ez mindinkább hatalmába kerítette a gazdasági életet. Az árak emelkedését különösen befolyásolta az, hogy az állam és a közüzemek szolgáltatásai folytonosan drágultak és 1923 végén, az árképződés kezdeti elmaraadását pótolva, nemcsak utolérték a korona romlásának mértékét, hanem azt túl is haladták.¹⁹⁰⁾

A korona nemzetközi értékcsökkenése súlyos következményekkel járt. Minthogy az árak nem tudtak mindig elég gyorsan alkalmazkodni a valutaromláshoz, a raktárak áruit bel- és külföldi vevők összevásárolták. A belföldi hitelezők károsodtak, mert az adós rosszabb koronával fizette ki adósságát, mint amilyent kapott. Egészen másképp állott az adós, ha külföldi hitelezőnek tartozott, mert adóssága a korona értékcsökkenésével nőtt. A félelem, hogy a pénz a vállalkozás közben elértéktelenedik, a tőkét elvonta a befektetéstől. A fogyasztóképeség nagyobb mértékben csökkent, mert „a munkából származó jövedelmek csak nehezen kullogtak a pénz értékcsökkenése után“. Nemzeti elszegényedés állott be, amelynek legfőbb szenvedői a kis-tőkések és a munkájukból élők, s amelyben „az álkonjunktúrának a törvényes rendszabályokat kijátszó élvezői és a tőzsdén sikerrel dolgozó emberek boldogulnak könnyen.“¹⁹¹⁾

A tőzsdén eddig nem látott méretű forgalmat bonyolítottak le, amiről néhány összehasonlító számadat tesz bizonyosságot. 1913-ban 1·1 millió részvényt adtak-vettek a tőzsdén. A világháború alatti tőzsde-hausse idejében, 1917-ben és 1918-ban 6·6, illetve 7·2 millió részvény volt az értékpapírpiacon forgalma. Mindezt elhomályosította 1920-ban 39·9, 1922-ben 78·1 és főleg 1923-ban 250 millió részvény forgalma. A giro egész forgalma 1913-ban 2·77, 1917-ben 8·73, 1918-ban 12·41, 1920-ban 44·84 1922-ben 228·61 milliárd korona volt, 1923-ban pedig 6 billió.¹⁹²⁾

*

A vázolt viszonyok nem maradhattak hatás nélkül a hitelszervezetre sem. Az ország megcsonkítása után 1992 bank és takarékpénztár közül csak 674 maradt meg, de mivel a hitelélet legerősebb szervei a fővárosban voltak, a tőkében erősebbek. A hitelintézetek 2281 millió korona saját tőkéjéből 1517 millió, a rájuk bízott 12·723

millió korona idegen tőkéből 9.567·9 millió korona maradt meg a trianoni magyar területen.¹⁹³⁾

A hitelintézetek a veszített háború és a nyomában járó pénzhigítás következtében igen nagy veszteségeket szenvedtek, a közgazdasági károkat nekik, a tőke központjainak kellett elsősorban megérezniük. Az egyes pénzintézetek vesztesége és ezzel vagyoni helyzete attól függött, hogy tőkéjük miben volt elhelyezve. Azok az intézetek veszítettek legtöbbet, amelyeknek kiterjedt vállalataik voltak az elszakított területeken, mert ezek a megszálló hatalmak részéről „nacionalizálásnak” estek áldozatul. Nagyon sok függött a hitelintézetek vagyoni viszonyaiban attól is, hogy mekkora adósságaik voltak külföldön, amelyeket idegen pénznemben kellett a békeszerződés értelmében megfizetni.

A külföld, valamint az elszakított területek lakosainak vagyonából a magyarországi bankoknál elhelyezett betétek és egyéb követelések valorizációja igen nagy terheket jelentett még akkor is, ha méltányos egység alapján történt. A hitelintézetek vagyonának nagy része elveszett. A Takarékpénztárak és Bankok Egyesületébe tartozó pénzintézetek vagyona 1913-ban 1118 millió pengő volt, ebből az ingatlanvagyon értéke 81 millió, az egész vagyon 7·8%-a, a mérlegösszegnek 1·3%-a. Ugyanezeknek az intézeteknek a vagyona 1925 január 1-én 257 millió pengő volt, az 1913. évinek 23%-a. Az ingatlanvagyon 67 millióra értékelték, ami a háború előtti érték 82·7%-a volt, az egész vagyon 26%-a és az egész mérlegösszeg 10·9%-a.¹⁹⁴⁾

Az infláció idejében a nagybankok, élve azzal a bizalommal, amelyet a közönség a pénz elértéktelenedését látva, a részvények iránt a tőzsdén mutatott, felemelték tőkéjüket. A hazai pénzintézetek alap-tőkéje, amely 1921-ben 4·6 milliárd korona volt, 1923-ban 73·3, 1924-ben 293·1 és 1925-ben 2.932 milliárd koronára emelkedett. E tőkegyarapodás csak látszólagos volt, a pénzhigítás következtében túlnyomórésze elveszett.¹⁹⁵⁾

Hasonlóképpen összezsugorodott a hitelintézetekre bízott idegen tőkék állománya, a betevők is elvesztették pénzüket s ámbár a betétek olyan összegre emelkedtek, minőt a pénzintézetek még sohasem jegyezhettek fel, a számok, mint az az állandó értékmérő bevezetésekor mindenki előtt világossá vált, csak az általános elszegényedést

takarták. 1913 végén a 13 legnagyobb budapesti pénzintézetnél elhelyezett takarékbetétek — pengőre átszámítva — 1000·2 millióra, a folyószámlakövetelések 856·1 millióra, összesen tehát 1858·3 millióra rugtak. 1924 június 30-án, amikor már a pénzérték állandósult, ugyanezek az intézetek csak 3·7 millió pengőt, a háború előtti betétállománynak 0·3%-át, a folyószámlákon meg 85·2 millió pengőt, a háború előtti összegnek 10%-át mutathatták ki. A rájuk bízott tőkék a háború előttiéknél 4·8%-ára estek vissza.¹⁹⁶⁾ Ez a körülmény olyan romboló hatással volt a közönség takarékosági hajlamára, hogy következményei hosszú ideig nem voltak többé kiküszöbölhetők.

A bankjegyszaporítás idejében az állandó értékmérő hiánya lehetlenné tette a pénzintézetek eddig megszokott üzletmenetét. Egyes üzletágak gyengülésével szemben mások nagyarányú fellendülése állott.¹⁹⁷⁾

A pénzintézetek mérlegei az értékmérő folytonos változása következtében nem juttatták kifejezésre a valóságos helyzetet. A tőzsdei üzérkedés, a gyors nyereszkesedés vágya nagy hitel igényekkel járt, ami kárpótlást nyújtott a megszűnt jelzálog- és a visszafejlődött váltóüzletért. A változó pénzérték eddig nem látott kamatlábakat tett szükségessé. Az állami jegyintézet kamatlába 1923 közepén 18%, a Pénzügyi Központ 19—21% hitelkamatot számított, a budapesti nagybankok 25%-ot, az év végén pedig már 50%-ot, ami mellett azonban szokásban volt jutalékként havonta bizonyos százalékot felszámítani, még pedig nemcsak a kisebb, hanem utóbb a nagyobb intézeteknél is. 1925 októberében e szerint kereskedelmi hiteleknél 70—75%, ipariaknál 54—60% és tárcaváltóknál is 50—60% volt a kamat, a kamatrés pedig 20—30%.¹⁹⁸⁾

Az adósok számláján 1923-ban a heti kamatszámítást alkalmazták az üzleti életben. A tőzsde jegyezte abnormális hetipénzek kamatlábai között előfordul 11—13½% (1923 március 28-tól április 4-ig), 10—14½% (augusztus 27-től szeptember 5-ig), amelyeknél azonban jóval magasabban is kötöttek üzleteket. Az év végén a hetipénz kamata 2—5½%-ra szállott le. Ilyen viszonyok között a bankok, félve a tőkevesztéstől, csak érdekkörükben levő vállalatoknak adtak váltóhitelt, leginkább olyan esetekben, amikor a visszszámítás útja a Jegyintézetnél nyitva állott.¹⁹⁹⁾

A pénzhigítás folytán végzetesen leromlott pénzügyi viszonyok

javítására az állam az első lépést az átmeneti biztos értékmérő, „a takarékkorona“ létesítésével tette meg. Az új számítási értékmérő azt volt hivatva megszüntetni, hogy az üzérkedési célból felvett hitelek élvezői a pénzromlás révén nyereséghez jussanak. A takarékkoronának koronában kifejezett értékét 1924 február 20-tól kezdve naponta állapították meg a koronának a nemzetközi pénzüpiacokon jegyzett értékei alapján. Mikor a takarékkoronában való számítás megszűnt, 1924 június 23-án 100 takarékkorona 125 papírkoronával volt egyenlő. A valorizációnak ez a módja ugyan nem elégítette ki a hozzáfűzött várakozásokat, de megkönnyítette az átmenetet az állandó értékmérőre, a valuta végleges szabályozására.

Ennek előfeltétele az volt, hogy az állam kiadásainak fedezésére ne vegye a Jegyintézetet igénybe és a bankjegyszaporítást szüntesse meg. Miután az állam belső kényszerkölcsön és valutakölcsönelőlegek útján hitelszükségleteit biztosította és az államjegyek szaporítását megszüntette, az állampénzügyi egyensúlyt véglegesen a Nemzetek Szövetsége Tanácsának ajánlására és védelmével felvett kölcsön, az ú. n. népszövetségi kölcsön állította helyre. Minthogy a trianoni szerződés rendelkezése szerint a jóvátétel biztosítására az ország vagyona és bevételei jelzálogilag le voltak kötve, zálogjogi biztosíték nélkül pedig Magyarország kölcsönt külföldön nem vehetett fel, a Jóvátételi Bizottság a zálogjogot megszüntette, mire a magyar kormány a vám- és sójövedékből, a cukoradóból és a dohányjövedékből eredő minden bevételét lekötötte az új valutakölcsön biztosítására. A kölcsön révén 253·8 millió aranykorona folyt be az államkincstárba, ami eredetileg csak a költségvetési hiány fedezésére volt szánva, utóbb azonban magyaránnyú állami beruházások forrásává lett.²⁰⁰⁾

A pénz értékállandóságának biztosítására a szintén 1924-ben felállított Magyar Nemzeti Bank volt hivatva, amely a nagy valuta-kölcsön eredményére támaszkodva, céltudatos devizapolitikát folytathatott. Az állami pénzügyek sikerült rendbehozatala, és a bank valutapolitikája révén a magyar valuta állandó maradt. A magyar koronát aranyértékének $1/14.500$ -ad részével „stabilizálták“ az angol font alapján, amelynek 346.000 papírkorona felelt meg. Az állandósult magyar koronát 1927 január 1-étől a pengő váltotta fel, amelynek értéke 12.500 papírkoronának felelt meg.

Már a „szanálásra“ irányuló első lépések megváltoztatták a pénzügyi piac képét, lezárva az álkonjunktúra korszakát. Az értékpapírok iránti érdeklődés megszűnt, miután nyilvánvalóvá lett, hogy túlzott árfolyamaik egyáltalában nem feleltek meg a várható csekély osztalékoknak. A tőzsde egy csapásra kihalt, a közönség a rohamos áresések következtében elvesztette pénzét, a középosztály, amely a hadikölcsönök pusztulása után megmaradt ingó vagyonát papírokból akarta a pénzhígítás áradatából kimenteni, ezen a réven is nagy mértékben károsodott. Ehhez járult még az is, hogy a fogyasztási cikkek árai nem csökkentek olyan arányban, mint a korona értéke a stabilizáció után emelkedett, ami annyival is közelebből érintette a középosztályt és a fizetésből élő alkalmazottakat, mivel a pénzromlás idejében a fizetések nem emelkedtek a drágulásnak megfelelő mértékben.

Az államháztartás egyensúlya gyorsabban állt helyre, mint azt a legderülátóbbak számították. A népszövetségi kölcsönt csupán 1924 négy hónapjában kellett a hiány fedezésére igénybe venni. Mind az egyenes adókból, mind a közvetett adókból sokkal folyt be, mint a népszövetségi kölcsön tárgyalása alkalmából létrejött költségvetési tervezetekben előre látták. Már az 1924–25. év 63 millió aranykorona felesleggel zárult. A „névtelen adófizető“ áldozatkészsége meghaladta a legrózsásabb reményeket is. Az adóprés nyomását az a körülmény is súlyosbította, hogy a „szanálási korszak“ elején pénzünk értéke, amely az angol fonthoz volt kötve, az angol fontnak az aranyparitásra való emelkedésével szintén növekedett és ezen a réven a papírkoronában kivetett adók átlag kb. 17%-kal emelkedtek. A „szanálás“ első évében, 1924–25-ben a tényleges kiadások mintegy 18, a bevételek 67%-kal haladták meg az előirányzatot. Kisebb arányban ugyanez volt a helyzet a következő két évben, 11·37%, illetve 31·73% bevételi többlettel. Három év alatt a tényleges kezelési felesleg 350 millió pengő volt, amihez a népszövetségi kölcsönnek eredeti céljától elvonható jelentékeny része járult.

A pénzügyi állandósulásának következménye a pénz fokozódó megbecsülése volt. A pénzkeresés növekvő nehézségei a fogyasztás csökkenésével jártak, az eladás nehezebbé vált, a kereskedelmi forgalomban a hosszabb lejáratú hitelre kellett áttérni, az árak csökkentek, ami a raktárak értékét leszállította.²⁰¹⁾ Mindez a „szanálási“ válság

másutt is ismert kísérő jelensége volt, de a válságot nálunk a kelleténél jobban meghúzott adóprés még jobban elmélyítette. Az állami adóteher 1925—27-ben fejenként 91 P volt a háború előtti 59 P-vel szemben. Az állam a költségvetési többletből, a népszövetségi kölcsönből és egyéb forrásokból eredő tartalékait beruházásokra használta fel. Öt év alatt 816 millió pengőt fordított ilyen célokra. A gazdasági körök azonban javarészt úgy vélekedtek, hogy előnyösebb lett volna tartalékok gyűjtése helyett a fogyasztás növelése érdekében a súlyos adóterheken könnyíteni. A belföldi hitelviszonyok az állampénzügyek javulásával nem tartottak lépést, sőt rosszabbodtak. A csőd- és kényszeregyességek magasra tornyosuló hulláma vonult át a gazdasági életen. Legsúlyosabb volt közülök a Victoria-malomcsoport és több régi terménykereskedő cég összeomlása, aminek súlyos következményeit csak az államnak, az ország bankjainak és nagyiparának összefogásával és áldozatkészségével lehetett elkerülni.²⁰²⁾ Ennek volt köszönhető, hogy — jóllehet a francia frank hamisításával összefüggő per is erre az időre esett — a külföldi tőke bizalmatlansága és tartózkodása a magyar piaccal szemben csak néhány hónapig tartott.

Minthogy fizetési mérlegünk passzív volt, a magyar gyáripar újjászervezése és a mezőgazdasági termelés belterjességének fokozása pedig nagyobb mennyiségű külföldi gép- és nyersanyag behozatalát tette kívánatossá, szükség volt külföldi kölcsönök felvételére.²⁰³⁾ A belföldi tőkeképződés különben sem felelt meg azoknak a követelményeknek, amelyeket a gazdasági élet támasztott vele szemben. A Postatakarékpénztárnál és a 13 legnagyobb pénzügyintézetnél elhelyezett takaré- és folyószámlabetétek ugyan a talpraállás első évében 94,1%-kal emelkedtek, de ezt nem a takarékosági szellem újjáéledésére lehetett visszavezetni, hanem inkább arra, hogy a valuta állandósulása folytán az idegen valuták egy részét magyar koronára váltották át és az eddig heti kamatra kiadott tőkékkel együtt betétként helyezték el. Azután lassan visszaszivárogtak részben azok a tőkék is, amelyeket értékálló dolgokba fektettek be.²⁰⁴⁾

A pénzügyintézetekre bízott idegen tőke nem növekedett abban az arányban, mint azt a gazdasági élet lendülete megkívánta volna s

így a belföldi tőkeszegénység állandóan érezhető volt. Ilyenformán a tőke és a nyújtott kölcsönök között az eltérés egyre nagyobb lett.²⁰⁵⁾

	Takarék- és folyószámla- betét	leszámi- tolt váltók	adósok
	millió pengő		
1925. dec. 31.	188·3	262·2	68·5
1926. „ 31.	280·9	394·6	94·2
1927. „ 31.	349·8	604·4	110·6
1928. „ 31.	401·1	780·4	125·9
1929. „ 31.	431·5	831·8	108·0

Ennek a helyzetnek a következményeképpen a kamattételek állandóan magas szinten mozogtak, s így a pénzintézetek üzleti eredménye a kedvező konjunktúra mellett jó volt. A hiányzó belföldi tőkét a beáramló külföldi pótolta, amely a Népszövetség ellenőrzése alatt végbement „szanálás“ után teljes bizalommal fordult a magyar piac felé, amely a jövővel nem sokat törődve élt a bőség szarujának özönlő ajándékaival. A magyar gazdaságtörténetnek egyetlen korszakában sem áramlott be az országba annyi külföldi pénz, mint a „szanálást“ követő néhány esztendő alatt. Az állam nagy külföldi kölcsönén kívül városok, vármegyék, bankok, gyáripár, föld- és házbirtok, a magángazdaság minden ága sietett élni ezzel a ritka alkalmal. Záloglevelek, városi és vármegyei kötvények könnyen voltak a külföldön, főleg a világháború után döntő jelentőségű amerikai piacon elhelyezhetők. E címen az egyetlen 1926. évben a népszövetségi kölcsön összegének felével egyenlő értékű dollárkölcsönt folyósítottak.²⁰⁶⁾

A gazdasági életnek szüksége volt tőkére, hogy a termelés eredményesebb legyen, hogy versenyképessége fokozódjék. A nemzetközi tőkéért viszont magas kamatot kellett fizetni, ami a termelést terhelte és a versenyképességre hátrányos volt. A közületek és a magángazdaságok takarékosága hiányzott a belső tőkeképződéshez, aminek arányai egyáltalában nem voltak megfelelőek. A tőkeképződésnek nem csupán a betétek emelkedésében, hanem a magángazdaságok forgótőkéjének megnövekedésében és az adósságok csökkenésében kellett volna mutatkoznia. Mindez elmaradt a magyar gazda-

sági fellendülés éveiben, nem utolsó sorban a túladóztatás miatt, amelynek eredménye nem mindig a gazdasági élet termelését előmozdító módon nyert elhelyezést.²⁰⁷⁾

A hazai tőkehiány külföldi áruhitelek nagyfokú igénybevételével is járt. A behozatal növekedésének oka az is volt, hogy a hazai gyárak nem tudtak a kereskedelemnek megfelelő áruhitelt nyújtani. Így ez a külföldiek nyújtotta áruhitel igénybevételével fedezte forgótőkeszükségletét. A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara 1927-ben 150—200 millió pengőre becsülte ezeknek az áruhiteleknek az összegét. Még az ipari nyersanyagbehozatalt is fokozta a tőkehiány. A magyar gyapjúfonók szívesen vásároltak a hazai piacon be nem szerezhető gyapjújajtákon kívül is külföldi gyapjút, mert azt hitelbe, kedvező fizetési feltételek mellett kapták meg. A tőkehiány tehát állandó behozatalt idézett elő, a kereskedelmi mérleg passzivitását pedig hitelműveletek útján kellett fedezni.²⁰⁸⁾

Mind a mezőgazdaságnak, mind a gyáriparnak hosszúlejáratú hitelre volt szüksége. Az előbbi részére ilyenek felvételét lehetővé tették a magyar pénzügyintézetek, mióta a záloglevelek a külföldön elhelyezhetők voltak. Ilyen, a föld többtermelése érdekében végzett beruházások céljából felvett hitelek annál kevésbé kelthettek aggodalmat, mert a mezőgazdaság a háború előtti hiteleit csaknem egészen visszafizette.²⁰⁹⁾ A hosszú lejáratú hiteleket az ipar is nehezen nélkülözte, mivel inkább csak drága és rövidlejáratú külföldi hitelek állottak rendelkezésére. Ezeknek esetleges gyors felmondása útját állta annak, hogy a hitelekből a gyártással összefüggő beruházásokat lehessen végrehajtani. Hosszúlejáratú ipari kölcsönöket csupán néhány esetben sikerült a külföldön felvenni.²¹⁰⁾

A külföldi tőke beáramlása növelte az érckészletet, ami lehetővé tette a Nemzeti Banknak a bankjegyek szaporítását és a kamatláb leszállítását. Ez 1924 szeptemberben 12½%, 1925 augusztusban már csak 6% volt.

A Nemzeti Bank, amelynek vezetősége előre látta a bekövetkező nehézségeket, állandóan intett a külföldi hitelek túlzott igénybevételétől, melyek a magyar termelési viszonyok tekintetbevétele mellett már túlságosak voltak.

Külföldről befolyt kölcsönök:²¹¹⁾

Év	Hosszúlejáratú	Közép- és rövidlejáratú
1924—25.	együtt kb. 300	
1926.	141	—
1927.	272·6	201·8
1928.	260·1	187·1
1929.	188·8	—
1930.	—	252·8

Magyarország egész külföldi eladósodása 1931-ben összesen 4·3 milliárd pengő volt és ebből 2·5 milliárd hosszú-, 1·8 milliárd közép- és rövidlejáratú. Ez utóbbi, mely áru-, folyószámla-, váltóleszámitó-lási és tőzsdei hitelek-ből állott, kedvezőtlen jelenség volt, mert a hosszúlejáratú adóssághoz viszonyítva magas összeget képviselt.²¹²⁾ Fő hitelezőink az Amerikai Egyesült Államok, Anglia, Franciaország és Svájc voltak, olyan országok, amelyekkel nem álltunk élénkebb kereskedelmi összeköttetésben.²¹³⁾ Az egész külföldi tartozásnak több mint a fele az államot és más közületeket, ú. m. törvényhatóságokat, egyházakat, közalapokat stb. terhelte, a többi magánfeleket. Az ő adósságaik legnagyobb részben rövidlejáratúak voltak. Egyharmad részénél jóval több a Nemzeti Bankra és más hitelintézetekre, egyharmada az ipar- és a bányavállalatokra, csaknem egyhatoda a mezőgazdaságra és a megmaradó rész a kereskedelemre és egyéb foglalkozásokra esett.²¹⁴⁾

Nagyarányú külföldi eladósodásunk gazdasági életünket a távoleső piacoktól sokkal függőbbé tette, mint amilyen a világháború előtti időben Bécs-től való függésünk volt. A világháború után a newyorki pénzpiac befolyása az európai és így a magyar hitelviszonyok szempontjából rendkívül megerősödött. Míg azelőtt az amerikai piac rendkívüli eseményei csak mint „érdekes exoticumok“ jöttek számba, most közvetlen hatásuk sem maradt el. Mikor 1928 szeptember folyamán New-Yorkban nagy hausse indult meg, nemcsak az amerikai tőkét vonták ki nagy arányokban Európából, hanem más külföldi, sőt belföldi tőke is oda özönlött. Ez a hazai pénzpiacon is feszültséget idézett elő. A külföldi kölcsönök visszafizetése erősen igénybevette a Nemzeti Bank érckészletét, amely 1927 végétől 317·5 millió pengő-ről 1928 szeptember végéig 252·1 millióra apadt le. Az általános pénz-

piaci feszültség, majd az 1929 október végén beállott new-yorki baisse lehetetlenné tette hosszúlejáratú hitelek, szilárd kamatozású értékpapírok elhelyezését mind az európai, mind az amerikai piacon. Ez egyszerre megakasztotta hazai gazdasági életünk fejlődését, mert ilyenek igénybevétele különösen a mezőgazdaság szempontjából a többtermelés előfeltétele volt.²¹⁵⁾ Egyébként is fizetési mérlegünk hiányát évek óta csak új kölcsönök felvételével tudtuk pótolni. A nemzetközi pénzpiac 1930-ban már csak rövidlejáratú kölcsönöket volt hajlandó rendelkezésre bocsátani.

A pénzügyi válság, amelynek előfeltételei a túlzott hitelek igénybevétele folytán megvoltak, külföldi események hatására 1931 nyarán robbant ki. Németország külföldi tartozásai ekkor annyira megnövekedtek, hogy azok kamatainak és a jóvátételeknek fedezésére szolgáló átutalásokról — mint a nemzetközi pénzpiacon látták — nem tudott gondoskodni. Az osztrák-német vámszövetség tervének kipattanása óta a politikai légkör is igen feszült lett a német-francia ellentét miatt. A bizalmatlanság a tetőpontra hágott, amikor az osztrák iparban uralkodó szerepet játszó legnagyobb osztrák pénzintézet — a Creditanstalt — a többi bécsi nagybank sorsára jutva, fizetési zavarokba jutott. A Creditanstalt és vele Ausztria hiteléletének megmentése az osztrák kormánynak a nemzetközi pénzpiac segítségével sikerült ugyan, de a bizalmatlanság nőttön-nőtt Közép-Európa több nagy bankjával szemben, amelyek ipari érdekeltségeik támogatására nagymennyiségű külföldi hitelt vettek igénybe, amelynek „befagyasztól“ lehetett tartani.

Az osztrák pénzügyi válság nyomában a külföld Németországból rohamosan vonta vissza a hiteleket, amelyeket bankok közvetítésével, különösen az ipar vett igénybe beruházások céljából. A külföld 1931 júniusában és július elején több mint kétmilliárd márkányi tőkét vont ki Németországból. A német nagybankok a tőkék visszakövetelése miatt nehézségekbe jutottak, mert hiteleik nagy része befagyott. A német kormány július 13-án kénytelen volt bankzárlatot elrendelni, a devizaforgalmat szigorúan szabályozni és megkötni.²¹⁶⁾

A bizalmatlanság Magyarországra is kiterjedt, melynek gazdasági helyzete, mint láttuk, a mezőgazdasági termékek árának állandó esése miatt egyre rosszabbodott, amihez ebben az évben még gyen-

gébb termés is járult. A Creditanstalt bukásának és a német pénzpiac nehézségeinek hatása alatt nálunk is visszakérték a rövidlejáratú külföldi hiteleket, amelyek tekintélyes hányadáért viszonylag kevés magyarországi kéz vállalta a felelősséget.²¹⁷⁾ Mikor az ily rövidlejáratú külföldi hiteleket közvetítő bankok a kihelyezett tőkéket épp a gazdasági dekonjunktúra idejében kénytelenek voltak visszavonni, kiderült, hogy azok egy része is befagyott.

De a hitelek külföldre való átutalása is nagy nehézségekbe ütközött. A Nemzeti Bank érckészlete 1931 január 1-től július 14-ig 206 millió pengőről 138 millióra csökkent. Minthogy félni lehetett attól, hogy a bizalmatlanság a belföldi hitelezőket is magával ragadja és a betevők megrohanják a pénzügyintézeteket, július 14-én a kormány háromnapos bankzárlatot rendelt el abban a reményben, hogy időközben folyósítják azt az 5 millió fontos kölcsönt, amelyre vonatkozólag a tárgyalások már csaknem befejeződtek. Július 17-től kezdve a betéteknek 5%-a volt kifizethető, de legfeljebb 1000 pengő, majd a kényszerrendszabályok meghosszabbítása után augusztus 14-ig újabb 5% kifizetését engedélyezték. Ezután pedig a követelések kifizetésének megengedésével a közönség megnyugtatóására, amely a korona- valutával szerzett tapasztalatok alapján a pengő értékének romlásától tarthatott, életbelépett az „aranypengő” számítási egysége, melyet a pengőnek a londoni kifizetéshez arányosított mindenkori értéke szerint kellett volna fizetni. A kormányrendelet meghatározta, hogy bármiféle tartozások fizetésével egy aranypengőt egyelőre egy pengővel kell számítani. Változás ugyan később nem történt az aranypengő értékelésében, de az aranypengő elérte célját, a közönség viszonylagos megnyugtatóását, hogy pénzét nem fogja a valuta elértéktelenedése miatt elveszíteni. A bankzárlat megszűnte után nem rohanták meg a bankokat, a betétek azonban 10%-kal megfogyatkoztak és a betétállomány 1931 június 30-tól augusztus 31-ig 2.078-8 millió P-ről 1.881 millióra esett vissza.

A bankzárlattal egyidejűleg szűnt meg a deviza- és valuta-forgalom szabadsága is és helyébe a Nemzeti Bank ellenőrzése, illetőleg ennek a forgalomnak egységes központi irányítása lépett, amit a külföldi devizák kiáramlása és a Nemzeti Bank aranyfedezetének megcsappanása elengedhetetlen szükségképpen tett. Külföldi fizetési esz-

közök kifizetése, pengőnek külföldi devizákra való átváltása a Nemzeti Bank engedélyéhez és közvetítéséhez volt ezután kötve. Ennek a kormányintézkedésnek a célja egyfelől az volt, hogy a rendelkezésre álló idegen valuták olyan célokat szolgáljanak, amelyekhez nemzeti vagy közgazdasági érdekek fűződnek, másfelől, hogy fizetési eszközök és követelések pengőben ne jussanak olyan mértékben külföldiek kezébe, hogy kínálatuk a magyar valuta értékét kedvezőtlenül tudja befolyásolni. Ezzel kapcsolatban a külföldi hitel igénybevétele és a külföldiek részére való hitelezés is ellenőrzés alá került.

A központilag irányított devizagazdálkodás mellett csakhamar kitűnt, hogy a Nemzeti Bank rendelkezésére álló valamennyi deviza és valuta sem ad elegendő fedezetet a külföldi adósságok kamatainak és törlesztésének ellátására. Szakszerű számítások szerint a hosszúlejáratú adósságok szolgálatára e célból 170 millió P lett volna évente szükséges, míg a rövidlejáratúaké évi 100 milliót vett volna igénybe. A tervszerű törlesztéssel együtt, ha a magyar piac több adósságot külföldön nem csinált volna, évente 250–270 millió P értékű külföldi valutát kellett volna a magyar közgazdaságnak előteremtenie. Ez kereskedelmi mérlegünknek a már jellemzett mezőgazdasági világválsággal összefüggő alakulása mellett, kiviteli cikkeink fokozódó erős árhanatlása következtében el sem volt gondolható.

A mezőgazdasági cikkek olcsóbbodása, az agrárrolló mind tágabb kinyílása megsokszorozta külföldi adósságaink terhét. Annak a menyiségnek többszörösét kellett volna felvevőképességükben csökkent külföldi piacokra kiszállítani, amely eddig sem volt elég újabb adósságok felvétele nélkül külföldi tartozásaink szolgálatára. Ily hitelek pedig többé nem voltak felvehetők. Ezért a kormány 1931. december 23-án megtiltotta a külföldre való átutalást. Az ú. n. transzfermoratórium értelmében tilos volt az 1924. évi népszövetségi kölcsön kivételével kötelezvényekből, záloglevelekből, kincstári váltókból vagy utalványokból eredő adósságok kamatai fejében külföldi hitelezőknek pénzt átutalni. Az adóست kötelezték arra, hogy az esedékességnek megfelelő pengő-összeget a Nemzeti Banknál létesített „külföldi hitelezők alapjá”-ba fizesse be, amelynek kezelése a hitelezők képviselőjének meghallgatásával történt. A tilalom a külföldiekkel szemben fennálló pengő-adósságokra is kiterjedt.²¹⁸⁾

A bankzárlat és az utána következő hitelügyi rendeletek új korszakot vezettek be a magyar hitelintézetek történetében. A korlátozásokkal, amelyeket nem minden pénzintézet helyzete tett indokolttá, a hitelviszonyok nagyfokú mozdulatlansága állott be. Ennek legfőbb oka a hitelintézetekre bízott idegen tőkék fokozatos összezsugorodása volt a betétek tartós visszavonása miatt, ami lehetetlenné tette újabb hitelek folyósítását. Az aranypengő bevezetése után ugyan lassabban áramlott ki az idegen tőke a hitelintézetekből, de állandóan. 1930 december 31 és 1932 június 30 között a Postatakarék-pénztár, a 12 legnagyobb budapesti és a vidéki hitelintézet betéteinek összege 1.989·3 ezer millió pengőről 1.557·6 millióra olvadt le. Az új hitelek folyósításánál óvakodóvá tették még a pénzintézeteket az adósok védelme érdekében hozott kormányrendeletek is, amelyek sok esetben ott is megszüntették a fizetési készséget, ahol erre semmi szükség sem volt.

A hitelintézetek mozgási szabadságát az „Országos Hitelügyi Tanács” is erősen korlátozta, amelynek joga volt az adósokkal szemben bírói úton érvényesíthető legmagasabb kamattételek és egyszerűs mind a betétek után fizetendő kamat megállapítására is. A kamat-rés szűkítése természetesen csökkentette a pénzintézetek nyereségét.²¹⁹⁾

A pénzintézetek csökkent mobilitásuk mellett is jelentős mértékben tudtak az államkincstárnak segítségére sietni és az állampénzügyi egyensúly fontosságának tudatában vettek át a hiányok fedezésére kincstárjegyeket, így 1931 július havától 1932 november végéig 155 millió pengő erejéig. Míg másutt az államnak kellett igen nagy áldozatokat hozni a hitelszervezet megmentése érdekében, nálunk a pénzintézetek mentették meg az államkincstárt zavaraitól.²²⁰⁾

Az államháztartás és a gazdasági élet ettől az időtől kezdve csak a belső tőkeképződésre volt utalva. Az államkincstárnak sikerült a bevételek emelésével és a kiadások csökkentésével néhány év alatt a költségvetési hiányt az 1930—31. évi 230 millió pengőről fokozatosan lenyomni, úgyhogy a gazdasági válság idejében felmerült hiányokat belső kölcsönökből fedezték és ily módon a pénzhígítás el volt kerülhető. 1934 óta a meginduló gazdasági javulással egyidejűleg belső kölcsönök nélkül azzal segített magán a pénzügyi kormányzat, hogy a külföldi hitelezők pénztárába utalt, nem transzferálható össze-

geket kölcsönképpen igénybevette. Ilymódon az államháztartási egyensúly végleges helyreállításának kérdése a külföldi hitelezőkkel kötendő megegyezéstől vált függővé.²²¹⁾

Ez lehetővé vált akkor, amikor a devizabevételek lényeges emelkedése folytán a megállapodáshoz megfelelő alap jött létre. Az átutalási moratórium elrendelése óta fizetések csak kivételesen történtek külföldi devizákban: a népszövetségi kölcsön kamatainak felét és a Nemzeti Banknak külföldi jegybankokkal szemben fennálló tartozásainak törlesztését utalták át ilyen módon. Egyébként az adósok pengőt helyeztek letétbe a külföldi hitelezők pénztárába, az állam adósságainak nagy részénél még ezt sem, hanem csak kincstári váltókat. A hitelezők zárolt számlájára befizetett pengő-összegeket azok különböző célokra használhatták fel a szerint, hogy minő természetű adósság fejében történt a befizetés. Volt módja annak is, hogy ilyen összegeket 40–55% veszteséggel transzferálni is lehetett. Így az 1932 óta külföldi hitelezőkkel létrejött rögzítési megállapodások alá eső adósságokra befizetett pengő-összegek járulékos kivitelre voltak felhasználhatók, illetve olyan exportőröknek eladhatók, akiknek engedélyük volt a kivitelből származó devizák egy részének pénzhitelezőik javára való átutalására. Hasonló veszteséggel lehetett befizetett pengőösszegeket idegenforgalmi célokra eladni.

Ennek a rendszernek nem csekély bonyolultsága mellett az a nagy előnye volt, hogy az ország tényleges transzferálási képességéhez igazodott és kiviteli alkalmak teremtésével, valamint az idegenforgalom emelésével magától teremtette elő azokat a deviza-bevételeket, amelyeket a hitelezők rendelkezésére bocsátott. Ez a sajátosság, másutt nem alkalmazott és az ország gazdasági helyzetéből kényszerszerűleg folyó rendszer nemcsak jelentős mennyiségű kamatfizetést, hanem tekintélyes tőketörlesztést is lehetővé tett.²²²⁾

A magángazdasági élet külföldi adósságainak állaga, amely 1931 végén 1.948 millió pengőre rugott és csak 791 millió pengőig volt hosszúlejáratú hitel, néhány év alatt a gazdasági élet korlátozásai mellett is jelentősen csökkent.²²³⁾ Még nagyobb mértékben járult apadásukhoz a külföldön levő kötvényeknek a fennálló tilalmak ellenére is nagyarányú visszaszívargása, de leginkább azoknak a valutáknak az értéksökkenése, amelyekre a külföldi magyar adós-

ságok nagyobb része szolt. Ebből az egyetlen forrásból 32%-os volt a csökkenés. Mindezek a körülmények az egész adósságot becslés szerint 2·5 milliárd P-re szállították le, sőt az áruadósságok és a caisse commune-adósságok figyelembevétele nélkül 1·95 milliárdra.²²⁴⁾

Miután a devizabevételek az 1935. év végén életbeléptetett, a felárak megfelelő felemelésével járó szabályok révén, valamint az 1936. évi rendkívül kedvező aratás alapján 145 millió pengő aktívumot felmutató külkereskedelmi forgalom következtében jelentősen emelkedtek, a külföldi adósságok fizetése is új szabályozást nyerhetett. Ekkor is tekintetbe kellett venni azokat a korlátokat, amelyek közé a devizabevétel az átutalást szorította. A külföldi adósságok kamatai és az adósságok felvételekor megállapított törlesztések fejében évente kb. 150 millió pengőt kellett volna átutalni, amiről nem lehetett szó. A hitelezőkkel tehát olyan megállapodásra kellett jutni, hogy a devizaszerzés eddigi eszközeinek megmaradása mellett az adósságok szolgálata a rendelkezésre álló devizák összegéhez igazodjék. A hitelezők szemében is méltányos 1937. évi megállapodások szerint megmaradt az az alapelv, hogy az adósságok szolgálatát a járulékos devizaforrásokból látják el. A hitelezők a rájuk eső összeget ezután nem zárolt pengőben, hanem devizákban kapták meg, amelyek átutalása nem az ő gondjuk volt; nem nekik kellett a transzferálás valamilyen módjáról gondoskodni. A megállapodás Magyarországra nézve azzal a kötelezettséggel járt, hogy évente 46 millió pengőt kellett átutaltatnia nemes devizákban, amiből 21 millió a kamatokra, a többi a törlesztésre esett.²²⁵⁾

Az állami pénzügyek javulásával nem tartott lépést a belső tőkeképződésnek a pénzintézetek betétállományában mutatkozó eredménye, amely csaknem állandóan az 1932. évi alacsony színvonalon maradt. Mikor már a termelés és a forgalom emelkedett, a fővárosi és a vidéki pénzintézetek betétállománya egészben véve mozdulatlan maradt. A betevők bizalma természetesen a külföldön eladósodott és nagyobb arányú befagyott követelések miatt bizonytalanabbá vált hitelintézetektől azok felé fordult, amelyek nem vettek külföldi, főleg rövidlejáratú hiteleket igénybe.

A tőkeképződés már a gazdasági javulás első éveiben megindult, de az új tőkék a pénzintézetek elkerülésével jutottak a gazdasági

forgalomba. Mind magánegyenék, mind az állami és a magánbiztosítás intézményei nagyobb tőkéket tudtak építkezésekre fordítani. Az iparvállalatok is egyre inkább maguk pénzelték új üzemeiket, erre és üzemeik bővítésére fordították üzleti feleslegeiket. A betétállomány növekedésének elmaradása folytán a pénzintézetek nyújtotta hitelek terjedelme szintén hosszú időn át változatlan maradt.²²⁶⁾ A javuló konjunktúrának a hiteléletben még 1936-ban is csak a pénzforgalmi sebességének meggyorsulása és a készpénzkímélő forgalom növekedése volt a jele.²²⁷⁾

Az állampénzügyi egyensúly helyreállítása, a devizahelyzet javulása képessé tette a kormányt az ú. n. milliárdos program 1938-ban bekövetkezett felállítására, amelyet az ország fegyverkezési szabadságának elismerése és a szociális követelmények tettek szükségessé. 600 millió pengő a haderő és 400 millió gazdasági és szociális célokra szolgáló beruházásokra volt fordítandó. Ennek alapját az első terv szerint 600 millió beruházási hozzájárulásként fizetett vagyonadó és 400 millió belső kölcsön szolgáltatta. A kilátások a program végrehajtására kedvezőek voltak: a Nemzeti Bank devizabevételei az 1934. évi 262 millió pengőről 1937-ben 543 millióra gyarapodtak, ércfedezete pedig 108 millióról 149-re. Már 1938 júliusában felvette a kormány az első beruházási kölcsönt: 125 millió pengőt. Hogy a hitelintézetek, amelyeknél az idegen tőke nem gyarapodott jelentős mértékben, a program lebonyolítása érdekében a szükséges hiteleket nyújtani tudják, szükségessé vált azoknak az 1931 óta „befagyott” rövidlejáratú adósságoknak a megfizetése, melyekkel az állam a bankoknak és iparvállalatoknak tartozott. Ebből a célból a kormány felhatalmazást kapott arra, hogy 100 milliós kölcsönt vegyen fel a jegybanknál. Ezt olyan adósságok fedezésére használták fel, amelyeket a hitelezők amúgyis visszleszámítottak a jegybanknál. A változás csak az volt, hogy most már nem a bankok, hanem az állam volt a jegybank közvetlen adósa. Ezzel bizonyos bankok helyzetében olyan javulás állott be, hogy könnyebben láthatták el az ötéves tervvel összefüggő hitel igényeket.²²⁸⁾

Az ötévre tervezett program a háborús események és ezzel összefüggőleg a fegyverkezés fokozása és meggyorsítása következtében sokkal rövidebb idő alatt került végrehajtásra. A beruházási kölcsön

II. részletét: 150 millió pengőt 1939 márciusában, a III-at: 141·5 milliót 1940 januárjában bocsátották ki, mégpedig nem nyilvános jegyzésre, hanem bankok, iparvállalatok, közületi és magánbiztosító intézetek és nyugdíjpénztárak terhére. Az egész összegnek nagyobb részét, 840 millió pengőt már az első két évben kiadták.²²⁹⁾

A politikai és a gazdasági élet szoros összefüggése még sohasem mutatkozott oly nyilvánvalóan, mint ezekben az években. Miután a betétek és a folyószámlakövetelések 1934 óta megint — bár lassan — emelkedtek, a belső tőkeképződés 1938-ban kétszer esett vissza jelentékenyen. Ausztriának a Német Birodalomhoz való csatolása következtében a magyar betevők 80 millió pengőt vettek ki és mikor ez az összeg már kezdett visszafolyni, a szeptemberi események, a szudeta-német terület megszállása újból 180 millió pengő kivételét idézte elő. A betétek az 1937 december 31.-i 1.643·1 millió pengőről egy év alatt 1.542·7 millióra csökkentek. Ezt megéreztek a hitelintézetek, amelyekkel szemben az 1939. év eseményei és a beruházási program megvalósításával kapcsolatos hitelműveletek fokozódó igényeket támasztottak. A később befolyó beruházási hozzájárulások áthidalására vonatkozó hitelműveletek, a milliárdos program végrehajtásával összefüggő szállításokra, a nagy termés lebonyolítására, a patronizált iparvállalatok beruházási hozzájárulásaira nyújtott hitelek az adósok állományának nagymértékű megnövekedésével és visszaleszámítolási hitelek és így jegybank igénybevételével jártak.²³⁰⁾ Mindez próbára tette a pénzügyintézeteket, amelyek beruházási hozzájárulás címén maguk is évente 13 millió pengőt fizettek, amikor a mérleg-szerűen kimutatott nyereség 1938-ban 20 millió pengő alatt maradt. Az egész hozzájárulás fedezésére a bankok tőketartalékukat 49·3 millió pengővel csökkentették.²³¹⁾

1939 folyamán a betétállomány fejlődése a politikai események visszahatására nem volt egységes a folyószámla- és a takarékbetéteknél, ez előbbiek állománya 13·8%-kal, az utóbbiaké 48%-kal nőtt, mindkettő együtt 1·43 milliárd pengőről 1·6 milliárdra. A betéteknek ez a növekedése azonban nem volt egészen tőkeképződésnek tekinthető. A vállalatok jó részben megtakarított nyereségüket használták fel a további forgó és befektetési tőkére. A pénzügyintézetek a megismétlődő betételvonnások ellenére is kielégítették a magángazdaságok hiteligényeit a Nemzeti Bank segítségével.²³²⁾

Az ötéves terv pénzügyi végrehajtása során a pénzpiac teljesen az állami beruházások és hitelműveletek hatása alá került. 1940-ben a pénzintézetek az államnak 350 millió pengő hitelt folyósítottak, amit megkönnyített a betétállomány 313 milliós növekedése és a magángazdasági hitel igények csökkenése. Mint a Magyar Gazdaságkutató Intézet megállapítja, e hitelszükségletek azért szálltak le, mert több vállalat nyersanyaghiány miatt korlátozta termelését, több iparág megszüntette vagy nagyon korlátozta az áruszállítási hitelezéseket. Azután az áru-raktárak kiürülése és az utánpótlás nehézségei is pénzhiányt idéztek elő.²³³⁾ A pénzintézetek fejlődését legjobban a statisztikai adatok világítják meg.²³⁴⁾

Év	Intézetek száma	Évvégi takarékbetétállomány	Folyószámlabetétállomány	A betétek összege	Váltótárca	Mérlegösszeg
m i l l i ó p e n g ő b e n						
1927.	511	—	—	1.393·1	1.372·2	3.257·1
1928.	492	834·6	878·0	1.712·6	1.706·3	4.179·6
1929.	472	992·1	919·5	1.911·6	1.836·1	4.424·1
1930.	455	1.018·9	898·0	1.916·8	2.009·6	4.633·4
1931.	420	811·5	797·0	1.608·5	1.893·6	4.259·3
1932.	403	719·4	769·3	1.478·7	1.714·1	4.039·9
1933.	389	730·7	775·0	1.505·7	1.684·3	3.893·3
1934.	379	761·1	673·5	1.343·6	1.729·7	3.860·6
1935.	378	800·3	701·1	1.501·4	1.728·6	3.868·0
1936.	375	839·9	684·4	1.524·3	1.756·0	3.844·1
1937.	363	925·9	717·3	1.643·2	1.747·7	3.973·3
1938.	353	816·6	725·1	1.542·7	1.653·6	3.984·2
1939.	353	801·3	802·0	1.712·0	1.766·1	4.291·9
1940.	327	975·6	961·5	1.937·1	1.962·5	4.722·9

*

A magyar hitelintézetek és a gyáripár kapcsolatai a világháború után sem változtak meg. A gyárak hitelszükségeit csaknem kizárólag a hazai bankok látták el, még a szabad devizaforgalom idejében is. Ipari kötvények kibocsátása, amint az külföldön szokásos, nálunk ritkán fordult elő. A legtöbb iparvállalat, amelynek részvényei a tőzsdén jegyezve vannak, valamely nagybank védelme alatt állanak. A budapesti tőzsdén jegyzett belföldi iparvállalatok részvénytőkéje 306 millió pengő, kb. 40%-a a 760 millióra rugó részvénytőkének.²³⁵⁾

A gazdasági válság ideje óta e téren változás következett be. A tőkeképződés megakadása folytán a bankok befolyása az iparfejlődésre kisebb lett. Több bank újjászervezkedése alkalmával már a pénzhigítás évei után, de még inkább a válságban kénytelen volt ipari érdekeltségeit apasztani. Ilyenformán a bankok részesedése az iparban jelenleg aránylag jóval kisebb mint a világháborúban, avagy a valuta rendezése idejében, 1924-ben volt. Varga István számításai szerint a budapesti nagyobb pénzintézetek ipari részesedése 1925-től 1937-ig 143·4 millióról 176 millió pengőre, vagyis 22·7%-kal növekedett. Tekintetbe véve azonban, hogy a bankok mérlegösszege ugyanez idő alatt 915 millió pengőről 1952 millióra emelkedett, a nagyobb összeg kisebb százalékot jelent, a régebbi 15·7 helyett 9-et. Az ipari érdekeltségek száma erősen csökkent, különösen a kisebb bankoknál, de a nagyobbaknál is, holott az ipari vállalatok száma közben emelkedett. A bankok érdekeltségének ez a csökkenése az ipar minden ágára kiterjed.²³⁶⁾

	Az érdekeltségek száma a budapesti nagy bankoknál	Valamennyi vállalat száma	A budapesti bankok részese-e valamennyi iparvállalatban
1924.	425	2.876	20·2%
1937.	93	4.036	3·2%

*

A trianoni korszak közgazdasági fejlődésének megbízható összefoglaló képét azok a számadatok nyújtják, amelyek a magyar nemzeti jövedelem alakulásáról világosítanak fel. Fellner Frigyesnek e téren út-törő munkásságát továbbfejlesztve²³⁷⁾ Matolcsy Mátyás és Varga István mélyrehatóan átgondolt elméleten alapuló és minden tényezőre kiterjedő számításai adják kezünkbe e kép megrögzítésére a megfelelő és tudományosan elfogadható eszközt.

Szerintük „nemzeti jövedelem alatt stacioner gazdasági helyzet mellett... egy bizonyos időszak (egy év) alatt fogyasztási célokra belföldön rendelkezésre álló javak és szolgáltatások pénzben kifejezett értékösszege értendő.” Ennek kiszámításánál a konjunkturális tényezők nem veendő figyelembe. A javakat és szolgáltatásokat a fogyasztási árakon kell értékelni és az idevonatkozó adatoknak mindig csak az árszínvonal tekintetbevétele mellett van igazi értéke.

Matolcsy és Varga a nemzeti jövedelem alakulásáról a nem-fizetett háztartási munka értékét figyelembe nem véve, a következő táblázatot állította össze:

Év	millió pengő	Indexszám ha 1925-26— 1926-27 = 100	%-os változás az előző évvel szemben
1925—26.	4.869·5	101·6	+ 12·3
1926—27.	5.178·0	108·0	+ 6·3
1927—28.	5.133·4	107·1	— 0·9
1928—29.	5.413·8	112·9	+ 5·5
1929—30.	5.039·1	105·1	— 6·9
1930—31.	4.316·9	90·0	— 14·3
1931—32.	3.681·4	76·8	— 14·7
1932—33.	3.466·6	72·3	— 5·8
1933—34.	3.373·7	70·4	— 2·7
1934—35.	3.490·6	72·8	+ 3·5
1935—36.	3.805·1	79·4	+ 9·0
1936—37.	4.227·5	88·2	+ 11·1
1937—38.	4.451·0	92·9	+ 5·3

A táblázatból kiderül, hogy a nemzeti jövedelem összege erős javulás után a 30-as évek végén is kisebb volt mint a gazdasági válság előtt. Ez összefügg a válság után nagyon leszállott árszinttel. A nemzeti jövedelem reális alakulásának ismertetésére Matolcsy és Varga általános árindexszámok alkalmazásával kiszámította a nemzeti jövedelem volumenének adatsorát. A nemzeti jövedelem minden egyes tényezőjénél az 1925—27. évek átlagárait vették alapul. Így jött létre az alábbi táblázat, amelynek elkészítésénél a háztartási munka értékét is beszámították. Ez alkalmas arra, hogy belőle a lakosság szaporodásának figyelembevételével az életszínvonal változására lehessen következtetni.

Év	millió pengő	Ha 1924-25— 1926-27 = 100	%-os változás az előző évvel szemben
1925—26.	5.819·1	105·0	+ 15·1
1926—27.	5.754·6	103·8	— 1·1
1927—28.	5.874·1	106·0	+ 2·1
1928—29.	5.262·5	113·0	+ 6·6
1929—30.	6.219·8	112·2	— 0·7
1930—31.	5.948·7	107·3	— 4·4
1931—32.	5.615·8	101·3	— 5·6
1932—33.	5.486·0	99·0	— 2·3
1933—34.	6.067·3	109·5	+ 10·6
1934—35.	6.145·7	110·8	+ 1·3
1935—36.	6.618·9	119·4	+ 7·7
1936—37.	7.146·7	128·9	+ 8·0
1937—38.	7.140·0	128·8	— 0·1

Ez adatsor szerint a nemzeti jövedelem volumene 1935-ben elérte a válság előtti színvonalat és ettől az időtől kezdve jelentősen emelkedett. A nemzeti jövedelmet alkotó tényezők részesedése a válság következtében nagyon eltolódott. A mezőgazdaság hozzájárulása a nemzeti jövedelem volumenéhez az 1925—26. évi 39·4%-ról 1927—38-ban 34·6%-ra szállt le, míg a gyáriparé ugyanez idő alatt 17·%-ról 23·6%-ra emelkedett.²³⁸⁾

*

Az 1938 óta bekövetkezett nagy politikai események és az 1939-ben kitört európai háború lényegesen megváltoztatta Magyarország gazdasági helyzetét és átalakította a magyar közgazdasági élet alapjait. A trianoni béke bilincseinek lerázása, a kegyetlenül megcsonkított országtest levágott tagjainak fokozatos visszatérése is új elemeket csatolt azokhoz a régi tényezőkhöz, amelyekből a közgazdasági fejlődés összetevődik. A háború, amely a gazdasági élettel szemben ma sokkal nagyobb és mélyebbre ható követelményekkel lép fel mint azelőtt, nem engedi meg, hogy a visszajött területek közgazdasági jelentőségéről magunknak már most képet alkossunk. Ehhez a háború befejezése után is még hosszú időre lesz szükség, mert az átmenet a háborús gazdálkodásról a békés idők munkájára csak lassan és fokozatosan következhetik be.

JEGYZETEK.

I. FEJEZET.

- ¹⁾ Széchenyi I.: „Világ” Akad. kiadás. 111. l.
- ²⁾ Erdélyi János: Nemzeti Iparunk. Pest, 1843. 88. l.
- ³⁾ U. o. 92—96. l.
- ⁴⁾ „Hitel”. (Iványi-Grünwald Béla kiadása.) . . . 347. és 349. l.
- ⁵⁾ Erdélyi, a Károlyi-grófok jószágigazgatója i. m. 137. l.
- ⁶⁾ U. o. 97. l.
- ⁷⁾ Magyarország legjelesb gazdasági s ipar-vállalatainak ismertetése. (Kiadja a Magyar Gazd. Egyesület. I. füzet. Budán, 1841.) 170. l.
- ⁸⁾ Erdélyi i. m. 107. l.
- ⁹⁾ Iványi-Grünwald Béla: A „Hitel” bevezető nagy tanulmányából. 24—32. l.
- ¹⁰⁾ U. o. 19. l.
- ¹¹⁾ U. o. 111. l.
- ¹²⁾ Gróf Dessewffy Emil: A magyar vám és kereskedési ügyek és annak végeligazítási módja. Pest, 1847. 110. s. köv. l.
- ¹³⁾ Iványi-Grünwald: „Hitel” c. tanulmánya. 32. l.
- ¹⁴⁾ „Hitel.” 377.
- ¹⁵⁾ Alföldi levelek. 1842. 38. l.
- ¹⁶⁾ Erdélyi János i. m. 196. l.
- ¹⁷⁾ Adatok gróf Dessewffy Emil: A magyar vám . . . stb. 106. s. köv. 1.
- ¹⁸⁾ „Világ.” 101. 1.
- ¹⁹⁾ Dessewffy: A magyar vám.
- ²⁰⁾ U. o. 133. s. köv. l.
- ²¹⁾ Fényes Elek kiegészítése Erdélyi János idézett munkájához. 163. l.
- ²²⁾ Edvi Illés Aladár: A magyar birodalom ipara. (Kézirat).
- ²³⁾ Erdélyi i. m. 170. s. köv. Puky Károly: A magyar haza. Pesten, 1833. 51. s. köv. l.
- ²⁴⁾ Stádium Akad. kiadás. 57. l.
- ²⁵⁾ Erdélyi i. m. 160. l.
- ²⁶⁾ Így gondolkozik a régi nemesi családból származó Puky Károly, több megye táblabírája. I. m. 50. l.
- ²⁷⁾ Erdélyi i. m. 260. l.
- ²⁸⁾ Éber Antal: Széchenyi gazdaságpolitikája. Budapest, . . . 208. l.
- ²⁹⁾ Alföldi levelek. 35. l.
- ³⁰⁾ A magyar vám. 11. l.
- ³¹⁾ A „Hitel” bevezetésében.
- ³²⁾ Taglatat. Iványi-Grünwald kiadása. 513. l.

- 33) Iványi-Grünwald Béla: Széchenyi magánhitelügyi koncepciójának szellemi és gazdasági előzményei és következményei a rendi Magyarországon 1790—1848. Pécs, 1927. 55. s. köv. l.
- 34) Grünwald i. m. 67. s. köv. l.
- 35) U. o. 70. s. köv. l.
- 36) U. o. 100. s. köv. l.
- 37) Eckhart: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Budapest, 1922. 131. s. köv. l.
- 38) Iványi-Grünwald i. m. 128. l.
- 39) Vargha Gyula: A magyar hitelügy és hitelintézetek története. Budapest, 1896. 67. l.
- 40) Idézi Iványi-Grünwald 130. l.
- 41) Pólya Jakab: A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és ötvenéves fennállásának története. Budapest, 1892. 295. l.
- 42) Werner Sombart: Der moderne Kapitalismus. III. kötet, 219. s. köv. l.
- 43) Navratil Ákos: Közgazdaságtan, I. kötet (II. kiad.) 537. s. köv., ahol bővebben van szó a hitel szerepéről.
- 44) Fenyvessy Adolf: A Pesti Hazai Első Takarékpénztár ötvenéves története. 1840—1889. Budapest, 1890. 7. l.
- 45) U. o.
- 46) Vargha Gyula: Magyarország pénzintézetei. Budapest, 1885. 24. l.
- 47) Ottenberg Tivadar: Az Aradi Első Takarékpénztár hatvanéve. Arad, 1901. 20. 24. l.
- 48) Vargha Gyula: A magyar hitelügy és hitelintézetek története. Budapest, 1896. 134. l.
- 49) Alföldi levelek. 281. l.
- 50) Vargha 1896. műve 144. l.
- 51) U. o. 120. l.
- 52) Részletesebb statisztika Vargha 1885. évi munkájában. 28. l.

II. FEJEZET.

- 1) A Magyar Hírlap 1850. dec. 23. sz. Idézi Loránt Mária: Adatok az urbéri kárpótlás történetéhez. Budapest, 1927. 6. l.
- 2) Bernát Gyula: Az abszolutizmus földtehermentesítése Magyarországon. Budapest, 1935. 270.
- 3) Bernát i. m. 131. s. köv. l.
- 4) Loránth i. m. 26. l.
- 5) Bernát i. m. 263. s. köv. l.
- 6) U. o. 226. l.
- 7) U. o. 270. l.
- 8) Vargha 1896. i. m. 220. l.
- 9) Galgóczi Károly: Magyarország mezőgazdasági statisztikája. 8—10. l.
- 10) Galgóczi i. m. 177.
- 11) U. o. 162. l.
- 12) Az 1852. évről szóló pest-budai kamarai jelentés: 7. l. A következőkben e jelentéseket röviden „Kamara” szóval idézem.
- 13) Vargha 1896. i. m. 229. l.
- 14) U. o.
- 15) Galgóczi i. m. 147. l.
- 16) Vargha 1896. i. m. 221. l.
- 17) Kamara, 1851-ről.

- 19) Kamara, 1860—62. évekről.
- 20) Kamara, 1857—59. évekről. 23. l.
- 21) Korizmicz László: Gazdasági levelek. Pest, 1867. 133. l.
- 22) Kamara, 1883-ról.
- 23) Korizmicz i. m. 123. s. köv. l.
- 24) Vargha, 1896. 227. l.
- 25) Kamara, 1860—62. évekről. 45. s. köv. l.
- 26) Galgóczi i. m. 231. l.
- 27) Kamara, 1851.-ről. 30. l.
- 28) Kamara, 1854—56. évekről.
- 29) Kamara, 1860—62. évekről. 33. l.
- 30) Kamara, 1860—62. évekről. 186. s. köv. l.
- 31) Korizmicz i. m. 170. l.
- 32) U. o. 21. 28. l.
- 33) Kamara, 1851-ről.
- 34) Korizmicz i. m. 8. s. köv. l.
- 35) Kamara, 1860—62. évekről. 196. l.
- 36) U. o. 198. l.
- 37) U. o. 12. s. köv. l.
- 38) U. o. 16. l.
- 39) Korizmicz i. m. 156. l.
- 40) U. o.
- 41) Kamara, 1851-ről 48. l. és 1853-ról.
- 42) Kamara, 1850—62. évekről.
- 43) Kamara, 1860—62. évekről. 136. l.
- 44) Edvi Illés Aladár i. m.
- 45) Vargha, 1896. 214. l.
- 46) Kamara, 1860—62. évekről. 152. l.
- 47) Vargha, 1896. 215. l.
- 48) Korizmicz i. m. 85. l.
- 49) Edvi Illés Aladár i. m. 21. s. köv. l.
- 50) Korizmicz i. m. 263. l.
- 51) U. o. 267. l.
- 52) Walter Huth: Die Entwicklung der deutschen und französischen Grossbanken im Zusammenhange mit der Entwicklung der Nationalwirtschaft. Berlin, 1918. 3. l.
- 53) Kamara, 1852-ről.
- 54) Vargha, 1885. 136. l.
- 55) Kamara, 1852.
- 56) Vargha, 1885. 64. s. köv. l.
- 57) Riesser: Die deutschen Grossbanken und ihre Konzentration, 1910. 51. l.
- 58) Huth i. m. 29. l.
- 59) Kamara, 1870—72. évekről.
- 60) Idézi Juhász Lajos: Az 1869.-i pénzváltás és a bankkérdés. Századok. 1939. 43. l.
- 61) Vargha, 1896. 365. l.
- 62) Adolf Weber: Depositenbanken u. Spekulationsbanken. II. kiad. München. 1915. 4—5. l.
- 63) Pester Lloyd: Rückblick auf die Entwicklung der ungarischen Volkswirtschaft, 1868. A későbbiekben csak «Rückblick» alatt idézve.
- 64) Kamara, 1860—62. évekről. 311. 324. l.
- 65) Pester Lloyd: Rückblick, 1870. l.

- ⁶⁶⁾ Kamara, 1870—72. évekről. 22.
- ⁶⁷⁾ U. o. 47. l.
- ⁶⁸⁾ Vargha, 1885. 104. l.
- ⁶⁹⁾ Kamara, 1873-ról és Pester Lloyd, Rückblicke, 1873.
- ⁷⁰⁾ Zelovich Kornél: A magyar vasutak története. Budapest, 1925. 62. s. köv. l.
- ⁷¹⁾ Ujhelyi Géza: A vasútügy története. Budapest, 1910. 140. l.
- ⁷²⁾ Vargha 1885. 108. l.
- ⁷³⁾ U. o. 136. l.
- ⁷⁴⁾ U. o. 152. l.
- ⁷⁵⁾ Keleti Károly: Visszapillantás közgazdaságunk egy negyed századára. (Akad. Érték. 1857).

III. FEJEZET.

- ¹⁾ Navratil Ákos: Közgazdaságtan, II. kötet, 633. l.
- ²⁾ Surányi-Unger Tivadar: Magyar nemzetgazdaság és pénzügy. Budapest, 1936.
- ³⁾ Kamara, 1877-ről. 13. l.
- ⁴⁾ Rückblicke, 1876.
- ⁵⁾ Gratz Gusztáv: A dualizmus kora. I. k. 156. s. köv. l.
- ⁶⁾ Kamara, 1874.
- ⁷⁾ Kamara, 1875.
- ⁸⁾ Kamara, 1878. 7. l.
- ⁹⁾ Kamara, 1882—83.
- ¹⁰⁾ Kamara, 1884—85. 7. adatai.
- ¹¹⁾ Kamara, 1878. 18. 1880. 5. és az O. M. G. E. 1880. ankétje.
- ¹²⁾ O. M. G. E. ankét.
- ¹³⁾ Kamara, 1878.
- ¹⁴⁾ O. M. G. E. 1880. ankétje 1. f. 126. s. köv. l.
- ¹⁵⁾ Kamara, 1881-ről.
- ¹⁶⁾ Kamara, 1882—83.
- ¹⁷⁾ Kamara, 1884—85.
- ¹⁸⁾ Kamara, 1887—88.
- ¹⁹⁾ U. o.
- ²⁰⁾ Kamara, 1880.
- ²¹⁾ Kamara, 1886.
- ²²⁾ Kamara, 1887—88.
- ²³⁾ Kamara, 1889.
- ²⁴⁾ O. M. G. E. ankét 1880. 3. f.
- ²⁵⁾ 1880. O. M. G. E. ankét 4. f.
- ²⁶⁾ 1880. O. M. G. E. ankét 1. f. 131. l.
- ²⁷⁾ Kamara, 1882—83.
- ²⁸⁾ Matlekovits Sándor: Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezer-
éves fennállásakor. Budapest, 1897. II. 836. s. köv. l.
- ²⁹⁾ U. o. II. 619. s. köv. l.
- ³⁰⁾ Kamara, 1878.
- ³¹⁾ Kamara, 1879. 36. l.
- ³²⁾ U. o.
- ³³⁾ Bobula János: Magyarország iparügye. Budapest, 1888. 341. s. köv. l.
- ³⁴⁾ Kamara, 1881.

- 35) Rückblick. 1881. 259—261. l.
- 36) Rückblick. 1882.
- 37) Edvi Illés adatai i. m.
- 38) Kamara, 1884—85. 62. l.
- 39) Kamara, 1884—85. 64. l.
- 40) Kamara, 1887—88.
- 41) Bobula i. m. 125. l.
- 42) Kamara, 1887—88. 92. l. Az előző adatok az 1876-tól 1887-ig terjedő jelentésekből.
- 43) Kamarai jelentések főleg az 1884. és 1885. évekből.
- 44) Kamarai jelentések.
- 45) Kamarai jelentések.
- 46) Matlekovits i. m. II. 50. l.
- 47) Kamara, 1876-ról.
- 48) Kamara, 1877-ről.
- 49) Matlekovits, II. 645. l.
- 50) U. o.
- 51) Vargha, 1885., 165. s. köv. l.
- 52) U. o. 181. l.
- 52a) Matlekovits i. m. II. 1024. l.
- 53) Kamara, 1881. 5. l.
- 54) Vargha Gy. i. m. 1885. 152. l.

IV. FEJEZET.

- 1) Sombart i. m. I. k.
- 2) Mindezek az adatok: A Magyar Szent Korona Országainak 1901—15. évi mezőgazdasági termelése. 1924., 44. s. köv. l.
- 3) U. o. 7—8. l.
- 4) Kamara, 1890.
- 5) Kamarai jelentések.
- 6) Magyarország földművelésügye, 1897—1903. 2. kiad. Bpest, 1903. Földművelésügyi Min. kiad. 7. l.
- 7) Az 1901—15. évi mezőg. term.
- 8) Magyar földműv. ügye, 1897—1903.
- 9) Kamara, 1910. és 1913.
- 10) Kamara, 1895—96. 102. l.
- 11) Kamara, 1905. 47. l.
- 12) Kamara, 1902. 27. l.
- 13) Magyarország földművelésügye, 1897—1903. 2. kiad. Budapest, 1903. 59. s. köv. l.
- 14) Matlekovits i. m. I. 354—7. l.
- 15) Kamara, 1891.
- 16) M. Statiszt. Évkönyv. Új folyam, IX. 1901. 90. l. XVI. 1908. 114. l. XXIII. 1915. 92/3. l.
- 17) Matlekovits i. m. I. 321. l.
- 18) Magyarország földművelésügye, 1897—1903. 2. kiad. Bpest, 1903. 32—50. l.
- 19) Kamara, 1907. 62. l.
- 20) Kamara, 1913. 39. l.
- 21) Kamara, 1895—96. 119. l.

- 22) Kamara, 1894. 43. l.
- 23) Kamara, 1900—1902. 1903.
- 24) Magyarország mezőgazdasága, 1897., 1903. 76., 80. l.
- 25) Kamara, 1905. 75. l.
- 26) Az alábbi adatok: M. Stat. Közl. új sorozat, 41. köt. 9., 13. l.
- 27) M. Statiszt. Évk., 1915. 94. l.
- 28) Kamara, 1895—96. 120. l.
- 29) Kamara, 1897.
- 30) Magyarország földművelésügye. 102. l.
- 31) Kamara, 1903.
- 32) Kamara, 1913.
- 33) Kamarai jelentések adatai.
- 34) Matlekovits i. m. I. 401., 410. l. és a kamarai jelentések.
- 35) Magyarország földművelésügye. 79. l.
- 36) Matlekovits i. m. I. 446. l.
- 37) Kamara, 1913. 66. l.
- 38) Matlekovits i. m. I. 523. s. köv. l.
- 39) Kamara, 1905. 106. l.
- 40) Magyarország földművelésügye, 1897. 1903. 2. kiad. 128. l.
- 41) Offergeld: Grundlagen der industriellen Entwicklung Ungarns. 1914. 72. l.
- 42) Matlekovits i. m. I. 194. 201. l.
- 43) Buday László: A megcsonkított Magyarország. Budapest, 1921. 67. l.
- 44) Axel Nielsen: Dänische Wirtschaftsgeschichte. Jena. 1933. 526. s. köv. l.
- 45) Kamara, 1894.
- 46) Offergeld i. m. 193—195. l.
- 47) Matlekovits i. m. I. 217. l.
- 48) Matlekovits i. m. II. 117. l.
- 49) Otto Sugár: Die Industrialisierung Ungarns. Leipzig, 1908. S. 24.
- 50) Kamara, 1894. XXIX. l.
- 51) Kamara, 1897. 46. l.
- 52) Igy ír a budapesti kereskedelmi és iparkamara, 1898. 13. l.
- 53) Kamara, 1898.
- 54) GYOSZ 25. évi jelentése, 45. l.
- 55) A Magyar Korona Országainak gyáripára az 1898. évben (kiadja a keresk. m. kir. miniszter). Budapest, 1901. 53., 179., 211., 254. l.
- 56) Matlekovits Sándor: A magyar ipar fejlődése a legújabb korban. (Magyar Ipar, 1911. évf. 1297. l.
- 57) Gelléri Mór: Az újabb ipari mozgalmak köréből. Budapest, 1910. 151. l.
- 58) U. o. 150. l.
- 59) Sugár i. m. 19. s. köv. l.
- 60) GYOSZ 25. évi jelentése, 47. l.
- 61) Kamara, 1900. X.
- 62) Offergeld i. m. 223. l.
- 63) Kamara, 1901. 14. l.
- 64) Kamara, 1902. 200. l.
- 65) Kamara, 1902. 241. l.
- 66) Kamara, 1903. 17. l.
- 67) Kamara, 1905—1908.
- 68) Kamara, 1907.
- 69) Az adatok Offergeld i. m. 6. l.

- 70) Edvi Illés i. m. 35. l.
- 71) Kamara, 1907.
- 72) Kamara, 1912.
- 73) Sugár i. m.
- 74) Kamara, 1893.
- 75) Kamara, 1895—96. 272. l.
- 76) GYOSZ 25. évi jelentése. 239. l.
- 77) Offergeld i. m. 15. l.
- 78) Kamara, 1902., 1905., 1913 l.
- 79) GYOSZ 25. évi jelentése. 243. l.
- 80) Offergeld i. m. 18. l.
- 81) 3. orsz. gazdakongr. tárgyalásai, 1895. II. 113. l.
- 82) Kamara, 1902., 195.; 1910., 189.; 1913., 208. l.
- 83) GYOSZ 25. évi jelentése. 224. l.
- 84) Az adatok Offergeld i. m. 20. l. és a kamarai jelentések alapján.
- 85) Matlekovits i. m. II. 50. l.
- 86) Kamara, 1892., 18.; 1894., 93. l.
- 87) Kamara, 1902., 121. l.
- 88) Kamara, 1905., 1906.
- 89) Kamara, 1907.
- 90) Kamara, 1908., 127. l.
- 91) Kamara, 1910—13.
- 92) GYOSZ 25. évi jel., 114—117. l.
- 93) Offergeld i. m. 29. l.
- 94) Kamara, 1894. 98. l.
- 95) GYOSZ 25. évi jel. 143. l.
- 96) Matlekovits i. m. II. 44. l.
- 97) Offergeld i. m. 31. l.
- 98) U. o.
- 99) Offergeld i. m. 36—39. l.
- 100) Kamara, 1902., 162. l.
- 101) Kamara, 1905., 161. l.
- 102) Kamara, 1910., 158. l.
- 103) Kamara, 1913., 171. l.
- 104) Offergeld i. m. 35. l.
- 105) Kamara, 1902., 160. l.
- 106) Offergeld i. m. 22. l.
- 107) U. o. 27. l.
- 108) Kamara, 1890—1893.
- 109) Kamara, 1894. XII.
- 110) Kamara, 1895—96. 12. l.
- 111) Kamara, 1899.
- 112) Kamara, 1901.
- 113) GYOSZ 25. évi jel. 451. l.
- 114) Kamara, 1905.
- 115) Kamara, 1907.
- 116) Kamara, 1908.
- 117) Kamara, 1901.
- 118) Kamara, 1902.
- 119) Kamara, 1903.

- 120) Kamara, 1904.
- 121) Kamara, 1905.
- 122) Kamara, 1908., 1909.
- 123) Kamara, 1910—1911.
- 124) A m. szt. kor. országainak hitelintézetei az 1894—1909. években. Budapest, 1913. M. Stat. Közl. 33., 13. és Kamara 1913. XII.
- 125) Walter Huth i. m. 37—66. l.
- 126) Kamara, 1891.
- 127) Kamara, 1894. 135. l.
- 128) M. Stat. Közl. 35., 13. l.
- 129) Kamara, 1901.
- 130) Hegedüs Lóránt: A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank története. II. kötet, 30. l.
- 131) M. Stat. Közl. 35., 11.
- 132) U. o. 70. és Compass (Hassel) 1915., 130. l.
- 133) M. Stat. Közl. 35., 20. 1910-től az adatok Compass, 1915., 131. l.
- 134) M. Stat. Közl., 35., 32—38. l.
- 135) Compass, 1915., 131. l.
- 136) M. Stat. Közl., 35., 29. s. köv. l.
- 137) John A. Hobson: The evolution of modern capitalism. London. 1908. 114., 142. l.
- 138) Adolf Weber: Depositenbanken u. Spekulationsbanken. II. kiad. München. 1915., 71—80. l.
- 139) Walter Huth i. m. 71—76. l.
- 140) U. o. 107. l.
- 141) Adolf Weber: Depositenbanken und Spekulationsbanken. II. kiad. München, 1915. 86. l.
- 142) Felix Somary: Bankpolitik. II. kiad. Zürich, 1934., 330. s. köv. l.
- 143) U. o. 333—336. l.
- 144) Kamara, 1906.
- 145) M. Stat. Közl. 35. k. 51. l.
- 146) U. o.
- 147) U. o. 55. l.
- 148) Hegedüs Lóránt: A tőkekoncentráció problémái Magyarországon. Budapesti Szemle, 1917., 172. k., 326. l.
- 149) Hegedüs Lóránt: A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank története. 181—217. l.
- 150) M. Stat. Közl., 35. k., 56. l.
- 151) Banktörténet, 121. l.
- 152) Adolf Weber i. m., 171. l.
- 153) W. Huth i. m. 116. s. köv. Bernhard Mehrens: Die Entstehung und Entwicklung der grossen französischen Kreditinstitute, 1911.
- 154) Albin Huart: L'organisation du crédit en France. Paris. 1913. 174. s. köv. l.
- 155) Adolf Weber, i. m. 220. l.
- 156) U. o. 252. l.
- 157) Otto Jeidels: Das Verhältnis der deutschen Grossbanken zur Industrie, 1913. München. 1. s. köv. l.
- 158) U. o. 32. s. köv. l.
- 159) U. o. 105. l.
- 160) U. o. 181., 209. l.

*

V. FEJEZET.

- 1) Popovics Sándor: A pénz sorsa a háborúban. 1926. 88. l.
- 2) Teleszky János: A magyar állam pénzügyei a háború alatt. 1927. 383. l.
- 3) Katona B.: Magyarország közgazdasága. 1916. 466. l.
- 4) Katona B., 1914. 287. l.
- 5) U. o.
- 6) Katona, 1915. 351—353. l.
- 7) Katona, 1916. 463. l.
- 8) Katona, 1916. 471. l.
- 9) Popovics i. m. 88. l.
- 10) Katona, 1914. 289. l.
- 11) Katona, 1915. 379. l.
- 12) Katona, 1916. 428. l.
- 13) U. o. 490. l.
- 14) Katona, 1917. II. 245. l.
- 15) Katona, 1916. 426. l.
- 16) Teleszky i. m. 391. l.
- 17) Katona, 1914. 190. l.
- 18) br. Szterényi József és Ladányi Jenő: A magyar ipar a világháborúban. Budapest, 1934. 62. s. köv. l.
- 19) U. o. 68. l.
- 20) Katona, 1916. 275. l.
- 21) Teleszky i. m. 375. l.
- 22) br. Szterényi—Ladányi i. m. 70. l.
- 23) U. o. 72. l.
- 24) U. o. 73. l.
- 25) br. Szterényi—Ladányi, 92. l.
- 26) U. o. 97—102. l.
- 27) U. o. 167—171. l.
- 28) U. o. 172—175. l.
- 29) Mindez a táblázattal u. o. 196—197. l.
- 30) U. o. 224—226. l.
- 31) GYOSZ 25. évi jelentése, 117. l. (Vida Jenő)
- 32) Katona, 1914. 192. l.
- 33) Katona, 1915. 233. l.
- 34) GYOSZ 25. évi jelentése, 123. l.
- 35) br. Szterényi—Ladányi i. m. 158—161. l.
- 36) Katona, 1917. 39. l.
- 37) br. Szterényi—Ladányi m. i. 160. l.
- 38) Katona, 1917. 43. l.
- 39) GYOSZ 25. évi jelentése. 129. s. köv. l.
- 40) U. o. 140. l.
- 41) Katona, 1914. 194. l.
- 42) br. Szterényi—Ladányi, 242. l.
- 43) Katona, 1915. 235. l.
- 44) br. Szterényi—Ladányi, 242. l.
- 45) Katona, 1917. 49. l.
- 46) br. Szterényi—Ladányi i. m. 293. l.
- 47) U. o. 303—311. l.

- 48) Katona, 1914. 214. l.
- 49) Katona, 1915. 265. l.
- 50) Katona, 1916. 344. és Szterényi—Ladányi i. m. 326. l.
- 51) Katona, 1915. 286., 1916. 378. Szterényi—Ladányi i. m. 252. 321. l.
- 52) Katona, 1914. 200. l.
- 53) Katona, 1915. 240. s. köv. l.
- 54) Katona, 1916. 310. l.
- 55) Katona, 1917. II. 82. l.
- 56) Szterényi—Ladányi, 349. l.
- 57) Katona, 1914. 202. l.
- 58) Szterényi—Ladányi, 267. l.
- 59) Katona, 1916. 321. l.
- 60) Katona, 1917. II. 90. l.
- 61) Teleszky i. m. 390. és Szterényi—Ladányi, 365. l.
- 62) Katona, 1914. 76. s. köv. l.
- 63) Katona, 1915. 96. s. köv. l.
- 64) Katona, 1916. 143. l.
- 65) Szterényi—Ladányi, 127. 199. l.
- 66) Teleszky i. m. 396. l.
- 67) Popovics i. m. 89. s. köv. l.
- 68) Teleszky i. m. 11—12. l.
- 69) Teleszky i. m. 53. és 153. l.
- 70) Teleszky i. m. 57. l.
- 71) Popovics i. m. IX. tábla.
- 72) Popovics i. m. 124. l.
- 73) Teleszky i. m. 58. l.
- 74) Popovics i. m. 124. l.
- 75) Teleszky i. m. 247—253. l.
- 76) Teleszky i. m. 254—277. l.
- 77) Popovics i. m. 120. és I—II. táblázat.
- 78) Teleszky i. m. 322. l.
- 79) U. o. 331. l.
- 80) Katona, 1914. 143. l.
- 81) Teleszky i. m. 345. l.
- 82) Katona, 1915. 166. l.
- 83) Katona, 1916. 210. s. köv. l.
- 84) Katona, 1917. I. 253. s. köv. l.
- 85) Alföldi Antal: A budapesti pénzügyintézetek története napjainkig. 128. 81. l.
- 86) Az 1914. évi üzleti jelentés.
- 87) Alföldi i. m. 83. l.
- 88) Alföldi i. m. 85. l.
- 89) Katona, 1916. 213. és. Ker. Bank 1916. évi jelentése.
- 90) Teleszky i. m. 355. l.

VI. FEJEZET.

- 1) A megcsonkított Magyarország. 1921. 95.
- 2) U. o. 98. s. köv. l.
- 3) U. o. 103.
- 4) U. o. 107.

- 5) Mindez Lipták László tanulmányos könyvéből: Magyar agrárpolitika az új idők tükrében. Budapest, 1935. 24.
- 6) Ezek és a következő statisztikai adatok: Hungária. Magyar Statisztikai Szemle 1938. 107—111.
- 7) Mezőgazdasági termelésünk c. cikke. Magyar Szemle, 32. k. 24.
- 8) U. o. 26.
- 9) U. o. 27.
- 10) Ihrig Károly: A magyar búza becsülete. Magyar Szemle 9. 171.
- 11) Mindez Németh József cikkéből: A magyar búza ügye. Magyar Szemle 9. 335.
- 12) Soproni Elek: A mezőgazdasági műveltség hiányai. Magyar Szemle, 28., 238.
- 13) Németh József i. m., 337.
- 14) Hungária 97. s. köv.
- 15) U. o. Ezek és a következő adatok 1935-ből valók, tehát a trianoni Magyarország birtokviszonyait mutatják be.
- 16) U. o. 103.
- 17) Lipták L.: Magyar agrárpolitika az új idők tükrében. Budapest, 1935., 62.
- 18) Lipták i. m., 63. l.
- 19) U. o. 64. l.
- 20) Éber Ernő: A magyar mezőgazdaság bajforrásainak kutatása. Magyar Szemle. 5. (1932.), 375. l.
- 21) Soproni Elek: A mezőgazdasági műveltség hiányai. Magyar Szemle. 28. k., 240. l.
- 22) U. o. 243. l.
- 23) Éber Ernő: A mezőgazdaság bajforrásai. U. o. 375. l.
- 24) Soproni i. m., 245. l.
- 25) Lipták i. m. 82. Mattyasovszky Miklós nyomán.
- 26) Fehrentheil László: A tagosítás és mezőgazdaságunk átszervezése. Magyar Szemle 21., 1934., 326. l.
- 27) Lipták i. m., 83. l.
- 28) Fehrentheil i. m., 332. l.
- 29) Lipták i. m., 90. l.
- 30) Éber Ernő i. m. Magyar Szemle. 31., 39—41. l.
- 31) Kerék i. m., 31. l.
- 32) Lipták i. m., 241. l.
- 33) U. o. 245. l.
- 34) A Magyar Gazdaságkutató Intézet gazdasági helyzetjelentése. (A következőkben idézve M. G. I.) 1931., 11. sz., 44.
- 35) Surányi-Unger Tivadar: Magyar Nemzetgazdaság és Pénzügy. 1936., 439.
- 36) Ihrig Károly: A mezőgazdaság válsága. Magyar Szemle. 9. (1930.) 9., 1.
- 37) Kamara, 1928., 87. l.
- 38) M. G. I., 1929. nov.
- 39) M. G. I., 1930., 13. sz.
- 40) U. o. 1930., 13. sz., 31. l.
- 41) Németh József i. m., 338. l.
- 42) Matolcsy Mátyás: A búzaértékesítés problémája. Magyar Szemle, 20. (1934), 217. l.
- 43) M. G. I., 19. (1933), 85. l.
- 44) M. G. I., 21., 101—102. l.
- 45) U. o.
- 46) M. G. I., 13. sz., 44. l.
- 47) Hungária, 105. l.
- 48) Pesti Magyar Kereskedelmi Bank 1935. évi jelentése.
- 49) M. G. I., 29. sz., 55. l.

- 50) Lipták i. m., 157. l.
- 51) Lipták i. m., 153. l.
- 52) M. G. I., 17. sz. (1932.), 53. l.
- 53) M. G. I., 46. sz., 122. l., 23. tábla.
- 54) M. G. I., 22. sz., 48. l.
- 55) M. G. I., 24. sz., 53. l.
- 56) M. G. I., 25. sz., 56. l.
- 57) M. G. I., 29. sz. 55. l.
- 58) M. G. I., 30. sz., 47. l.
- 59) M. G. I., 33. sz., 53. l.
- 60) M. G. I., 42. sz., 73.; 43. sz., 73.; 44. sz., 78. l.
- 61) M. G. I., 46. sz. 116. l.
- 62) 1932. évi statisztika alapján Lipták i. m., 59—60. l.
- 63) Hungária, 111. l.
- 64) Ung. Wirtschaftsjahrbuch, 1936., 29. l.
- 65) Ung. Wirtschaftsjahrbuch, 1928., 40. l.
- 66) Buday László i. m., 113. l.
- 67) U. o.
- 68) Soproni i. m. Magyar Szemle, 28. (1936.), 240. l.
- 69) Kerék i. m., 28. l.
- 70) Hungária, 116. l.
- 71) Kerék i. m., 32. l.
- 72) Hungária, 116—119. l.
- 73) Kerék i. m., 30. l.
- 74) Éber Ernő: A parasztgazdálkodás . . . Magyar Szemle, 31. (1937.), 40. l.
- 75) Lipták i. m., 65—67. l.
- 76) Buday László i. m., 115. s. köv. l.
- 77) Hungária, 120. l.
- 78) Magy. Szemle, 32. (1938.), 29. l.
- 79) Lipták i. m., 27. l.
- 80) U. o. 68., 135. l.
- 81) I. m., 148. l.
- 82) U. o. 149—160. l.
- 83) U. o. 139. l.
- 84) Csonka-Magyarország megszállásának közgazdasági kárai. Budapest, 1923., 355. l.
- 85) Kamara, 1922. 84. l.
- 86) U. o.
- 87) Kamara, 1923., 338. l.
- 88) Kamara, 1924., 21. l.
- 89) Ung. Wirtschaftsjb., 1926., 56. l. (Farkasfalvi Sándor.)
- 90) Kamara, 1925., 30. l.
- 91) U. o.
- 92) Ung. Wirtschaftsjb., 1925., 60. l. (Farkasfalvi Sándor.)
- 93) Ung. Wirtschaftsjb. 1927., 68. l.
- 94) Kamara, 1926.
- 95) Ung. Wirtschaftsjb., 1928., 82. l. (Farkasfalvi Sándor.)
- 96) Kamara, 1927., 44. l.
- 97) Varga István: Csonka-Magyarország gazdasági fejlődése. Kenéz Béla-Emlékkönyv. Budapest, 1932., 188., 191., 205. l.
- 98) Ung. Wirtschaftsjb., 1930., 86. l. (B. Szterényi József.)

- ⁹⁹⁾ GYOSZ 25. évi jelentése, 344. l.
- ¹⁰⁰⁾ Ung. Wirtschaftsjb., 1930., 89. l.
- ¹⁰¹⁾ Kamara, 1928. Gyáripár.
- ¹⁰²⁾ Ung. Wirtschaftsjb., 1929., 19. l. (Teleszky János.)
- ¹⁰³⁾ Ung. Wirtschaftsjb. 1931., 21. l. (Óvári-Papp Zoltán.)
- ¹⁰⁴⁾ Ung. Wirtschaftsjb., 1931., 67. l.
- ¹⁰⁵⁾ I. m. Kenéz Béla-Emlékkönyv, 207. l.
- ¹⁰⁶⁾ U. o.
- ¹⁰⁷⁾ Varga I. i. m. Kenéz: Emlékkönyv, 203. l.
- ¹⁰⁸⁾ M. G. I., 12., 87. l.
- ¹⁰⁹⁾ M. G. I., 13., 88. l.
- ¹¹⁰⁾ Ung. Wirtschaftsjb., 1932., 96—105. l. (Farkasfalvi S.)
- ¹¹¹⁾ Ung. Wirtschaftsjb., 1933., 18—30. (Sipos I. Sándor.)
- ¹¹²⁾ Varga István: Adalék a magyar gyáripár helyzetének konjunkturális alakulásához. Budapest, 1935., 6—7. l.
- ¹¹³⁾ U. o., 9. l.
- ¹¹⁴⁾ I. m., 5—6. l.
- ¹¹⁵⁾ U. o. 20. l. s. köv.
- ¹¹⁶⁾ Ung. Wirtschaftsjb., 1936., 124. l. (Kecső István.)
- ¹¹⁷⁾ Kecső István: Iparfejlesztésünk új útja. Magyar Szemle, 35. k. (1939.), 48. l.
- ¹¹⁸⁾ Kamara, 1934., 37. l.
- ¹¹⁹⁾ Ung. Wirtschaftsjb., 1935., 106. l. (Farkasfalvi Sándor.)
- ¹²⁰⁾ Ung. Wirtschaftsjb., 1936., 88. l. (Farkasfalvi Sándor.)
- ¹²¹⁾ U. o., 109. l.
- ¹²²⁾ Kamara, 1935., 52—54. l.
- ¹²³⁾ M. G. I., 29. sz., 78.; 31. sz., 65.; 32. sz., 73. l.
- ¹²⁴⁾ Kamara, 1936., 41—45. l.
- ¹²⁵⁾ Ung. Wirtschaftsjb., 1937., 87—88. l. (Knob Sándor.)
- ¹²⁶⁾ Ung. Wirtschaftsjb., 1938., 111. l.
- ¹²⁷⁾ Ung. Wirtschaftsjb., 1939., 120. l. (Farkasfalvi Sándor.)
- ¹²⁸⁾ U. o., 134. l.
- ¹²⁹⁾ Ung. Wirtschaftsjb., 1940., 142. l. (Farkasfalvi Sándor.)
- ¹³⁰⁾ M. G. I., 44. sz., 95. és Ung. Wirtschaftsjb., 1940., 54. l. (Koffler Károly.)
- ¹³¹⁾ Kamara, 1939., 17. l.
- ¹³²⁾ Kamara, 1937., 17.; 1939., 19. l. és Ung. Wirtschaftsjb., 1940.
- ¹³³⁾ M. G. I., 46., 148. l.
- ¹³⁴⁾ Kamara, 1923. és 1925.
- ¹³⁵⁾ GYOSZ 25. évi jelentése, 243. l.
- ¹³⁶⁾ Ung. Wirtschaftsjb. 1929., 88. l. (Fenyő Miksa.)
- ¹³⁷⁾ U. o., 1938., 131. l.
- ¹³⁸⁾ Kamara, 1924., 223—224.; 1925. GYOSZ 25. évi jelentése, 230 s. köv.; Ung. Wirtschaftsjb., 1928., 110. l. (B. Tornay Rudolf.)
- ¹³⁹⁾ Kamara, 1936., 132.; 1937., 97.; 1938., 107.; 1939. 109. M. G. I., 46. sz., 146. l.
- ¹⁴⁰⁾ M. G. I., 46. sz., 175. l.
- ¹⁴¹⁾ Ung. Wirtschaftsjb., 1928., 127. (Tószeghy Emil) GYOSZ 25. évi jelentése, 252. l. és a Kamara jelentései.
- ¹⁴²⁾ M. G. I., 46. sz., 175. l.
- ¹⁴³⁾ Ung. Wirtschaftsjb. 1928., 136. (Fellner Pál) 1940., 193. (vitéz Túrvoölgyi Albert) Kamara, 1934., 113.; 1936., 138.; 1938., 113. l.
- ¹⁴⁴⁾ Buday László i. m., 140. l.
- ¹⁴⁵⁾ GYOSZ 25. évi jelentése, 140. és M. G. I., 46. sz., 149. l.

- 146) Ung. Wirtschaftsjb., 1927., 80. l. (Hubert Ernő.)
- 147) Ung. Wirtschaftsjb. a széntermelésre vonatkozó cikkek.
- 148) GYOSZ 25. évi jelentése, 153. l.
- 149) Kamara, 1936., 146. l.
- 150) Kamara, 1939., 119. és M. G. I. 46. sz., 152—155. l.
- 151) Mindezt lásd: Kamara, 1922., 291. l.
- 152) Kamara, 1923., 262. l.
- 153) U. o.
- 154) Kamara, 1924., 343. l.
- 155) Kamara, 1925., 335. l.
- 156) Kamara, 1926., 255. l.
- 157) Kamara, 1928.
- 158) Kamara, 1934., 130. l.
- 159) Kamara, 1938., 143. l.
- 160) Kamara, 1939., 140. l.
- 161) Kamara, 1935., 176.; 1938., 144.; 1939., 142.; M. G. I., 46. sz., 148., 165. l.
- 162) Ung. Wirtschaftsjb., 1928., 189. l. (Tormay Béla.)
- 163) Ung. Wirtschaftsjb., 1929., 163. l. (Ferenczi I.)
- 164) Kamara, 1924.
- 165) Ung. Wirtschaftsjb., 1928., 192. l. (Tormay Béla.)
- 166) Kamara, 1929.
- 167) Konkoly-Thege Gyula: Magyarország külkereskedelmi forgalma és a mezőgazdasági kivitel jelentősége. Közg. Szemle, 1930., 5. sz.
- 168) Kamara, 1929.
- 169) Kamara, 1930., 17. l.
- 170) Ung. Wirtschaftsjb. 1931., 115. és 1932., 143. l.
- 171) U. o. 1933., 147. l.
- 172) Ung. Wirtschaftsjb., 1934., 361—363. l.
- 173) Ung. Wirtschaftsjb., 1934., 94. l.
- 174) 29. sz. jelentés, 119. l.
- 175) Ung. Wirtschaftsjb., 1936., 171. l. (Pap László.)
- 176) Ung. Wirtschaftsjb., 1937., 153. l.
- 177) Kamara, 1936., 26. l.
- 178) Kamara, 1937., 30. l.
- 179) Ung. Wirtschaftsjb. 1939., 160. l. (Guothfalvy-Dorner Zoltán.)
- 180) U. o., 177. l. (Lengyel Géza.)
- 181) U. o., 181. l. (Rácz Jenő.)
- 182) U. o., 200. l. (Pap László.)
- 183) U. o., 1940., 220. l. (Sebes László.)
- 184) U. o., 1940., 210. l.
- 185) M. G. I., 47. sz., 98. l.
- 186) M. G. I., 47. sz., 104. l.
- 187) Alföldi i. m., 134. l.
- 188) Ker. Bank 1922. évi jelentése.
- 189) Ker. Bank 1923. évi jelentése.
- 190) Kamara, 1923., 10. l.
- 191) Kamara, 1923., 329. l.
- 192) Alföldi i. m., 126., 136. l.
- 193) Buday L. i. m.
- 194) Varga István: Tőke és infláció. Közg. Szemle, 1926., 569. l.

- 195) Kelemen József: A magyar hitelügy története legújabb időkig. Budapest, 1938., 3. tábla.
- 196) Ung. Wirtschaftsjb., 1930., 317. l.
- 197) Erről bővebben Szádeczky-Kardos Tibor: A magyarországi pénzügyintézetek fejlődése. Budapest, 1928., 42. l.
- 198) Kelemen József i. m., 45—47. l.
- 199) Alföldi Antal i. m., 135. l.
- 200) Kelemen József i. m., 52. l.
- 201) Ker. Bank 1925. évi jelentése.
- 202) U. o.
- 203) Varga István: Csonka-Magyarország gazdasági fejlődése. Kenéz Béla: Emlékkönyv, 1932., 192. l.
- 204) Kamara, 1925., 60. l.
- 205) Jirkovszky Sándor: Pénzügyintézeteink a huszas évek fellendülése idején. Közg. Szemle, 1940., 364. l.
- 206) Keresk. Bank 1926. évi jelentése.
- 207) Kamara, 1928. (Hitelviszonyok.)
- 208) Kamara, 1927., 31—33. l.
- 209) Keresk. Bank 1927. évi jelentése.
- 210) Kamara, 1927., 45. l.
- 211) A Népszövetség pénzügyi bizottságának összeállítása szerint Ung. Wirtschaftsjb., 1932., 296. l.
- 212) Surányi-Unger: Magyar nemzetgazdaság, 450. l.
- 213) Ung. Wirtschaftsjb. 1932., 301. l.
- 214) Surányi-Unger i. m., 452. l.
- 215) Keresk. Bank, 1929. évi jelentése és Jirkovszky i. m., 367. l.
- 216) M. G. I., 12. sz., IV—VIII.
- 217) U. o., 13. l.
- 218) Ung. Wirtschaftsjb., 1932. 311—319. l. (Judik József.)
- 219) Ung. Wirtschaftsjb., 1932., 328. l. (Kresz Károly.)
- 220) Keresk. Bank 1932. évi jelentése.
- 221) Ung. Wirtschaftsjb., 1938., 292. l. (Kállay Tibor.)
- 222) Ung. Wirtschaftsjb., 1937., 306. l. (Judik József.)
- 223) Kamara, 1935., 14. l.
- 224) Judik cikke.
- 225) U. o.
- 226) Keresk. Bank 1936. évi jelentése.
- 227) Kamara, 1936., 12. l.
- 228) Ung. Wirtschaftsjb., 1938., 316. l.
- 229) Ung. Wirtschaftsjb., 1940., 344. l. (Óvári Papp Zoltán.)
- 230) Ung. Wirtschaftsjb., 1939., 374.; 1940., 360. l. (Kresz Károly.)
- 231) Nötel Rudolf: A beruházási politika pénzügyi hatásai. Budapest, 1940.
- 232) Kamara, 1939., 10. l.
- 233) M. G. I., 47. sz., 73. l.
- 234) U. o. 788. A postatakarékpénztár és a hitelszövetkezetek nélkül.
- 235) Ung. Wirtschaftsjb., 1940., 383. l. (Stein Emil.)
- 236) U. o.
- 237) Csonka-Magyarország nemzeti jövedelme. Budapest, 1930.
- 238) Mindezt lásd: Matolcsy Mátyás és Varga István: Magyarország nemzeti jövedelme, 1924-25—1934-35. Budapest, 1936. és A magyar nemzetgazdaság fejlődésére vonatkozó adatok, 1924-1925—1937-38. Budapest, 1938. (A Magyar Gazdaságkutató Intézet 11. és 15. sz. külön kiadványa.) L. ehhez Neubauer Gyula kritikai megjegyzéseit. Közgazd. Szemle, 1939., 7—8. sz.

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	3
I. GAZDASÁGI VISZONYAINK 1848 ELŐTT	5
1. Mezőgazdaság — Kereskedelem — Ipar	5
Sok a meg nem művelt föld. — A földművelés és az állattenyésztés elmaradottsága. — A robotmunka eredménytelen	6
Rossz gazdálkodás az Alföldön	8
A termények értékesítése nehéz	9
A belső kereskedelem csekély	10
A külkereskedelem	11
Kevés a gyár. — Az ipar és kereskedelem hiányának okai	13
2. A hitel kérdése	16
Széchenyi veti fel. — A hitelforrások	17
Az 1841. évi válság	18
A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank alapítása	19
Alapítóinak célja más volt, mint az első takarékpénztáraké	21
A bankkérdés és a közvélemény	22
II. AZ ABSZOLUTIZMUS ÉS A KIEGYEZÉS ÉVEI (1849-1873)	24
1. A mezőgazdaság	24
Az úrbérség megszűntének hatása. — A földbirtokok nagy tökezsüksége	25
Kulterjes gazdálkodás	26
Átérés a búzatermeszésre	27
Gazdasági gépek alkalmazása. — A gabona-termés mennyisége	28
A föld értéke	29
A bortermelés	30
Magyarország állatállománya	31
A ló-, szarvasmarha-, juh- és sertésenyésztés	32
Az állattenyésztés elorvadásának okai	33
A magyar mezőgazdaság jellemzése	34
2. Kereskedelem és ipar	36
Külkereskedelem	36
Pest kereskedelme	37
A pénztelenség és a vállalkozói kedv hiánya hátráltatja az ipari fejlődést	38
A malomipar. — Cukorgyártás. — Szeszipar. — Vasgyártás	39
3. Hitelviszonyok — Gazdasági helyzet	41
Tőkehiány	41
Nincs elég hitelintézet	42
A külföldi pénz nem keres nálunk elhelyezést. — A francia és a német bankok	43
Az 1857. évi válság	44
Rossz termések után 1867 és 1868-ban gazdag aratás. — Alapítási láz	45
Gazdasági életünk hiányai	47
Az 1869—70. évi válság	48
Ujabb alapítások 1872-ben. — A bécsi „krach” következményei	50
Az állami pénzügyek katasztrofális helyzete. — A vasúti politika	51
A tőkeképződés hanyatlása	53
Keleti Károly jellemzése a közgazdasági viszonyokról	55
III. VÁLSÁG ÉS PANGÁS KORA (1873—1889)	58
1. Általános helyzet — Mezőgazdaság	58
A válság hosszantartó, párosult az állam pénzügyi válságával	58
A kiegyezés megújításának nehézségei	59
Termelési válság	60
A magyar búza kizorul a világpiacról	61
A közös vámterület belső fogyasztásának emelkedése	62
A termőfölddel üzőtt rablógazdálkodás	63
A takarmánytermelést elhanyagolják	65
A középirtokos-osztály válsága	67
A 80-as évek végén változás indul meg a mezőgazdaságban. — A bortermelés	68
Az erdőgazdaság	70

2. Kereskedelem és ipar 70

A kereskedelem fejlődésének akadályai.....	70	A fogyasztási válság.....	79
A közlekedésügy rendezése.....	71	Az 1885. évi kiállítás.....	79
A vámpolitika.....	72	A nagyipar válsága.....	80
Az 1879. évi vámtarifa.....	73	A malomipar nehézségei.....	81
A külföld elzárkózása megnehezíti a kivittet	74	A szeszipar.....	82
Az áruforgalom adatai.....	75	A bőripar.....	83
A gazdasági válság hatása az iparra.....	76	A vasipar.....	84
Az állami iparpártolás megindul. — Az 1881:		A gépgyártás.....	85
41. t.-c.	77	A szénipar.....	86

3. Hitelviszonyok 87

A pénzpiac válsága.....	87	A váltóhitel.....	89
A tőke betétekben keres elhelyezést. — Nincs		A kamatviszonyok. — Az államháztartás.....	90
bizalom a részvények iránt.....	88	A korszak jellemzése.....	91

IV. A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS VIRÁGKORA (1890—1914) .. 93

1. A mezőgazdaság 94

Mezőgazdasági statisztika.....	94	Az állattenyésztés nehézségei.....	104
A kenyérmagvak termelését korlátozzák.....	96	A szarvasmarhatenyésztés, tejtermelés.....	105
A magyar gabonakivittet előnye megszűntek	97	A sertésenyésztés és hizlalás.....	108
A monarchia fogyasztását sem tudja a gabona-		A lókiivitel.....	109
termés mindig fedezni.....	98	A juh-, és baromfitenyésztés.....	110
A kapásnövények jelentősége emelkedik.....	99	Az erdőgazdaság.....	111
A kereskedelmi növények.....	100	Az ország mezőgazdasági jellege.....	112
A dohány. — A gyümölcstermelés.....	101	A túlépekedés kérdése. — A birtokmegosztás	113
A konyhakertészet. — A bortelemelés.....	102		

2. A nagyipar kifejlődése 114

A magyar kormányok iparfejlesztési tevékeny-		Az őrlési forgalom.....	131
sége.....	114	A szesz-, söripar.....	133
Ausztria álláspontja.....	116	A cukorgyártás fellendül.....	134
Az iparfejlesztés kezdetben kevés eredménnyel		A cukoripar adatai.....	136
jár.....	118	A széntermelés.....	137
Ipari statisztika.....	119	A szénbányászat nehézségei.....	138
Az iparpártolás eszközei.....	121	A széntermelés eredményei.....	139
Az új magyar gyárak helyzete.....	123	A külföldi szén verseny.....	142
Az ipar és a társadalom.....	125	A vasipar.....	143
Az ipari fejlődés eredményei.....	127	A textilipar elmaradt.....	144
Gyárparunk hiányai.....	128	A bőr-, vegyi- és papíripar.....	147
A malomipar.....	130		

3. A kereskedelem és a közlekedés 148

A vámpolitikai viszonyok.....	148	Külkereskedelmi forgalmunk.....	153
A gazdasági „kiegyezés” bizonytalansága.....	149	A vasutak és a vasúti forgalom.....	154
A vámszöveteségek ellenséges érzülete.....	151		

4. A közgazdaság helyzete 156

A politikai viszonyok káros hatása.....	156	A közös jegybank kérdése.....	159
Az államháztartás.....	157	A külpolitikai bonyodalnak hatása.....	160
A közgazdaság ellenállóképessége.....	158		

5. Pénzpiac és hitelviszonyok 160

Gazdasági haladásunk nem mérhető a nyugati		Tőkéjük, tartalékaik.....	166
országokéhoz.....	160	Saját és idegen tőke viszonya.....	167
Legnagyobb a fejlődés a hitelintézetek terén.		Jelzálogkölcsönök.....	168
Ezek szervezete legközelebb állott a német-		Váltószámtolás. — A tőkekoncentráció.....	169
hez.....	161	A nagybankok szerepe.....	171
A 90-es években a tőkegyűjtés a főszerepük	162	A tőkekoncentráció folyamata Magyarországon	173
A vállalkozási kedv hiánya miatt nálunk a		Fiókintézetek, tőkefelemlés.....	174
szokotnál nagyobb a hitelintézetek szerepe	163	A tőkekoncentráció és a jövedelem viszonya	176
Ellenállóképességük a politikai bonyodalnak		A nagybankok szerepe az iparfejlesztés terén	177
idejében.....	164	A nagybankok és az ipari nagyüzemek viszonya	179
Részvények értéke.....	165	Az ipari vonatkozások kiépítése.....	181

V. A VILÁGHÁBORÚ ÉVEI 183

1. A mezőgazdaság 183

Jelentősége emelkedik. — A termés mennyiség csökken	184	Az állatállomány megcsappan	187
A műtrágya hiányzik	185	A dohány-, a szőlő- és bortermelés	187
A többtermelés kérdése	186	A kereskedelmi növények	188

2. Az ipar a háború alatt 188

Az ipart a háború készülletlenül találta	188	A szénínség	198
Nagyfokú munkanélküliség, melyet csakhamar lázas munka követ. — A nyersanyaggyártás	189	A vashányászat	198
Uj ipartelek alakulnak. — Az ipari termelés növekvő nehézségei	190	A vasművek termelése, ennek akadályai	199
A szénhiány. — A nyersanyaghiány	191	A fémipar	199
A fogyasztás korlátozása	192	A textilipar. — A katonai és a polgári szükségletek	200
A háborús iparfejlesztés tényezői	193	A bórpar	201
A termelés mennyisége	194	A malomipar. — A gabonabeszerezés és a lisztellátás	202
A munkateljesítmény	195	A tengeri feldolgozása	203
A szénbányászat	195	A cukoripar. — A cukor kivitele megszűnt. — Csökkenő termelés, növekvő fogyasztás	204
Üzemi zavarok az élelmezési nehézségek és a szállítási viszonyok miatt	196		

3. A külkereskedelmi forgalom 205

A gazdasági elszigetelődés	205	A forgalom adatai	207
A kivétel hanyatlása. — A tengerzár	206	A közös vámterület kereskedelmi mérlege	208

4. Pénz- és hitelügy 209

Az államháztartás	209	A pénzpiac a pénzhigítás hatása alatt	214
A korona értékcsökkenése	210	A betétek rendkívüli mértékű emelkedése	215
A jegybank igénybevétele a hadi kiadások fedezésére	212	A pénzüntézetek új üzletágai	216
A bankjegyforgalom megrduzzadása	213	A Pénzüntézeti Központ	218
		A tőzsdéi forgalom. — Tőkeemelések	219

VI. A TRIANONI KORSZAK 220

1. A mezőgazdaság 220

Az ország megcsontított mezőgazdasági területe és termelése	220	Csonka-Magyarország egyoldalúan gabona-termelő maradt	236
Az ország östermelő jellege	222	A műtrágya alkalmazása	236
A szántóföldek művelése nem változott	223	Az egész világra kiterjedő agrárválság	237
A gabonatermelés	224	A magyar mezőgazdaság helyzete megváltozott	238
A búza minősége	226	A búza válsága. — A boletta-rendszer	240
A jobb termelésre irányuló törekvések	227	A mezőgazdaság adósságai	241
A földbirtokmegosztás	228	Adósvédelmi intézkedések	243
Ennek befolyása a termelés eredményére	230	A mezőgazdaság felemelkedése az 1933. évi mélypontról	244
A többtermelés és a kisbirtok	231	Kertgazdaság, gyümölcstermelés	245
A szakismeretek hiánya	232	Az állatállomány a világháború után	247
A tagosítás szükségessége	233	A szarvasmarhaállomány összetétele megváltozik	248
A széttagoltság hátrányai	234	A kisbirtok állattenyésztése	249
A Dunántúl és az Alföld mezőgazdasági művelésének különbségei	235	A ló- és sertésenyésztés	250

2. Az ipar a világháború után 251

Csonka-Magyarország megmaradt gyáripára	252	Az európai háború hatása az iparra	270
A gyáripár helyzete megváltozott; vámvédelem	253	Hadi intézkedések	271
Uj gyárak alakulnak	254	A malomipar	273
A gyáripár a szállítás idejében	255	A cukoripar, a cukorfogyasztás	274
Az állami beruházások	256	A sörpar, a sörfogyasztás	277
A gyáripár haladása a 20-as években	257	A szeszpar, a szeszgyedáruság	278
A világválság hatása	258	A széntermelés a 20-as években	279
Az ipar racionalizálása	259	A gazdasági válság, az elzárkózás hatása a szénbehozatalra	281
A fogyasztás és a termelés visszaesik. — A mélypont 1932-ben	260	A vas-, fém- és gépipar	282
A következő évben javulás kezdődik	262	A nehézipar konjunktúrája	283
Az ipari önellátás	264	A nehézipar mutatja a legnagyobb fejlődést	284
A egyes iparágak helyzete megváltozott	265	Az elzárkózás, vámvédelem	285
Az ipari fellendülés 1935-ben	266	Az új kereskedelmi szerződések sem ártanak az iparágaknak	286
A beruházási és a fogyasztási iparágak	268	A textilipar a válság idejében	287
A kisipar	269	A nyersanyagbehozatal nehézségei	287
A fegyverkezés meghozza a nehézipar konjunktúráját	269	A háború következményei	288

3. Külkereskedelem 289

Az új vámhatárok	289	Az agrárrolló hatása	293
A nagy behozatal a háború után	289	A kivitel előmozdítása. — Az exportrádiusz változik	294
Az új magyar vámtarifa. — A forgalom emelkedése 1925-ben	290	A búzakisvitel nehézségei	295
A külföldi hitelek a kereskedelmi mérleg passzívumát növelik	290	A készárak forgalma emelkedik	296
1929-ben hirtelen javulás mutatkozik	291	A kereskedelmi összeköttetések a politika befolyása alá jutnak	297
A mezőgazdasági cikkek áresése befolyásolja a kivitelt	292	A háború és a külkereskedelem	298
Az 1930. évi aktív mérleg	293	A forgalom értéke	299

4. A pénz- és hitelügy 299

Az elvesztett háború következményei	299	A bankzárlat	311
A korona romlása	300	A valutaforgalom szabadsága megszűnik	312
A tőzsdei forgalom	301	A hitelviszonyok mozdulatlansága	313
A hitelintézetek helyzete	302	Az államháztartás fokozatos javulása	313
A pénzügyi viszonyok javítására tett lépések: a takarékkorona, az állam lemond a Jegyintézet igénybevételeiről. — A Magyar Nemzeti Bank. — A pengő-valuta	304	A transzferálás új rendszere	314
A pénzérték állandósulásának hatása az államháztartásra	305	A külföldi adósságok terhe csökken	315
A belső tőkeképződés	306	A belső tőkeképződés	315
Külföldi hitelek özöne	307	Az 1938. évi milliárdos program	316
Külföldi eladósodásunk	309	A politikai események hatása	317
Az 1931. évi válság	310	Az ötéves terv pénzügyi végrehajtása. — A pénzintézetek fejlődésének adatai	318
		A hitelintézetek és a gyárilap	318
		A nemzeti jövedelem	319

Jegyzetek.

I. fejezet	323
II. fejezet	324
III. fejezet	326
IV. fejezet	327
V. fejezet	331
VI. fejezet	332